

TISZTELT OLVASÓ!

Ez évi 2. számunk sajnálatos módon egy tördelési és egy programhibából adódó oldalhiánnyal jelent meg, amiért is szíves elnézését kérjük.

Mindkét hibát kijavítottuk, de Tóth Valéria cikkét újra kellett tördelni, ezért azt javasoljuk, hogy ha idéz belőle, akkor hivatkozásként ezt az internetes verziót használja.

Századok szerkesztősége,

Pál Lajos

felelős szerkesztő

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

148. ÉVFOLYAM 2014. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Csákó Judit:</i> A magyar–lengyel krónika és a hazai elbeszélő hagyomány · · · · ·	287
<i>Pósán László:</i> Vízszabályozás, mocsárlecsapolás és árvízvédelem a középkori Poroszországban · · · · ·	335
<i>Feld István:</i> A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. · · · · ·	351
<i>Neumann Tibor:</i> A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért) · · · · ·	387

KÖZLEMÉNYEK

<i>Molnár Péter:</i> Olvasta-e Kézai Simon Mester Aquinói Szent Tamást? · · · · ·	427
<i>Fedeles Tamás:</i> „Medicina contra peccata mundana” Késő középkori főúri misealapítványok · · · · ·	443

MŰHELY

<i>Tóth Valéria:</i> Szempontok a 13–14. századi nemzetségszavak értékeléséhez · · · · ·	471
<i>Lakatos Bálint:</i> Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban · · · · ·	495

TÖRTÉNET IRODALOM

Dejiny Bratislavy 1. od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia (Ism.: <i>Mesterházy Károly</i>)	531
<i>Kiss Gergely</i> : Királyi egyházak a középkori Magyarországon (Ism.: <i>Thoroczkay Gábor</i>)	537
Nomen est societas? Új monográfiák középkori személyneveinkről és társadalomtörténeti vonatkozásaik (Ism.: <i>Gulyás László Szabolcs</i>)	538
Sátoraljaújhely. (Magyar várostörténeti atlasz 2. – Hungarian Atlas of Historic Towns No 2.) (Ism.: <i>Vadas András</i>)	543
Gegenpäpste. Ein unerwünschtes mittelalterliches Phänomen (Ism.: <i>Kiss Gergely</i>)	547
Städteatlanten. Vier jahrzehnte Atlasarbeit in Europa (Ism.: <i>Lakatos Bálint</i>)	553
Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára (Ism.: <i>Kálmán Dániel</i>)	557
Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze”: Österreich und Böhmen (Ism.: <i>Balogh-László Emese</i>)	560

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia

és a Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Csákó Judit

A MAGYAR–LENGYEL KRÓNICA ÉS A HAZAI ELBESZÉLŐ HAGYOMÁNY*

„Miután pedig eltelt uralkodásának egy esztendeje, a királyné az irigység és gyűlölet szikráját lobbantotta lánggra Alba fejedelem ellen, hogy ő méltóbb az uralkodásra, mint Henrik herceg, a királyné édes testvére. S miként a rosszakarát mérgével teli vipera, fájlalni kezdte, hogy egyetlen fiút sem tudott szülni; töprengeni kezdett, és azt hányni-vetni magában, hogyan adja át fivérének, Henrik hercegnek Magyarországot örökös birtoklás végett, hogyan hajtsa azt a saját hatalma alá, István király fiait, akiket Kaul fejedelem nevel, hogyan vesse a folyóba, hogyan adja életüket a halálnak és törölje el az emlékezetüket” – olvashatjuk a Szent István halála utáni időszakról a Magyar–lengyel Krónikában (Vegyes Krónika, *Chronica Hungaro–Polonica*, *Chronicon Hungarico–Polonicum*, *Chronicon mixtum*). Arra, hogy kútfő¹ adatai — mesés mivoltuk ellenére is — igen értékesek lehetnek a hazai medievisztika számára, Tóth Péter is felhívta a figyelmet a forrás magyar nyelvű fordításához fűzött bevezető tanulmányában.² Magunk a hazai filológiai irodalomban keveset tárgyalt szöveghez egy meglepő adatokban hasonló módon gazdag elbeszélő forrás, Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Troisfontaines-i Alberik) krónikája³ nyo-

---

* Jelen dolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola Középkori Magyar Történeti, Történelem Segédtudományai, valamint Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programjának 2012. május 17–18-i konferenciáján elhangzott előadásom írott változata. Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani a tanulmány megírása során nyújtott segítségért doktori disszertációm témavezetőjének, Körmendi Tamásnak (ELTE BTK). Értékes megjegyzéseikért köszönettel tartozom Bagi Dánielnek (PTE BTK), Ryszard Grzesiknek (Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk), Adrien Quéret-Podestának, Lesław Spychalának (Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego) és Veszprémi Lászlónak (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

¹ *Chronicon Hungarico–Polonicum*. Ed. Iosephus Deér. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (repr. Bp. 1999; a továbbiakban: SRH) II. 289–320. (a továbbiakban: ChHP [ed. Deér]) (Deér József bevezető tanulmányát l. 291–298., a továbbiakban: *Deér*; I.: Praefatio i. m.); *Chronica Hungaro–Polonica*. Pars I. Textus cum varietate lectionum. Ed. Béla Karácsonyi. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. XXVI. Szeged 1969. 3–75. (a továbbiakban: ChHP [ed. Karácsonyi]); *Repertorium fontium historiae medii aevi I–XI*./4. Ed. Augustus Potthast – Raffaello Morghen – Girolamo Arnaldi. Roma 1962–2007. (a továbbiakban: RF) III. 353.

² A lengyel–magyar vegyes krónika. Ford., bev. Tóth Péter. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 9. (2004: 4.) 223–242., az idézetet l. 239. (A bevezető tanulmányt l. 223–225.) A magyar nyelvű fordítás megjelent még: A lengyel–magyar vegyes krónika. Ford. Tóth Péter. In: *Krónikáink magyarul*. Vál., ford. Kulcsár Péter. III/1–3. (Történelmi források) Bp. 2006–2008. III/3. 7–21.

³ *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. I–XXXVIII.

mán jutottunk el. Vizsgálataink során azt igyekeztünk bemutatni, hogy az 1251 előtt keletkezett champagne-i kútfőben — még ha annak szerzője nem is ismerhette a magyarországi gestaszerkesztmény 13. századi redakciós fázisát —, korai történelmünkkel kapcsolatban olyan elemeket olvashatunk, amelyek valamilyen formában a II. András-kori (1205–1235) írott tradícióban is szerepelhettek.⁴ A francia területen keletkezett forrásszöveg a 11. századi magyar história vonatkozásában több olyan momentumot is tartalmaz, amelyek a kortárs — Ryszard Grzesik által az 1220–30-as évekre datált⁵ — Magyar–lengyel Krónikában is feltűnnek. Mindkét forrásban megjelenik Szent István feleségének negatív ábrázolása, valamint az Imre hercegre mint a szent király egyetlen fiára vonatkozó, feltehetőleg a legendairodalomban megtalálható szöveghelyek torzulására visszavezethető hagyomány, de olvashatunk a két hasonló korú kútfőben arról is, hogy az esztergomi székesegyházat Szent Adalbert tiszteletére alapította első királyunk.⁶

Ma már aligha érthetünk egyet a korai filológiai irodalom azon megállapításával, amely az egyező információkat megőrző — ám szövegazonosságokat egyetlen ponton sem mutató — krónikarészletek alapján közös, 11. századi forrásra kísérelte meg visszavezetni az egymástól igen távoli vidékeken lejegyzett elbeszélő munkákat. Ha azonban egy napjainkra elveszett korai kútfőről — a Raimund Friedrich Kaindl által feltételezett esztergomi feljegyzésekről⁷ vagy a Hóman Bálint teóriájában szereplő Szent László-kori ősgestáról⁸ — nem is vannak forrásaink, talán nem haszontalan megvizsgálunk, árulkodhat-e a Magyar–lengyel Krónika — a francia szerzetes magyar vonatkozású adataihoz hasonlóan akár közvetett módon — elbeszélő hagyományunk 13. századi fejlődéséről. Kristó Gyula 1974-ben a domonkos Riccardus beszámolója (1237),⁹ illetve Albericus (1251 előtt) szóbeli közvetítéssel szerzett információi révén kísérelt meg választ találni arra a kérdésre, mit tartalmazhatott a magyar gestának a

Hannoverae–Lipsiae 1826–2000. (a továbbiakban: MGH SS) XXIII. 631–950. A szöveg magyar vonatkozású részeinek latin nyelvű kiadását l. *Albinus Franciscus Gombos* (– *Csaba Csapodi*): *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* I–IV. Bp. 1937–1943. (repr. Bp. 2005–2011, a továbbiakban: CFH) I. 23–34. (107. sz.); RF II. 167–168.; *Régis Rech*: Alberich of Troisfontaines [Aubrey]. In: *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Ed. Graeme Dunphy et al. I–II. Leiden – Boston, 2010. (a továbbiakban EMCh) I. 23.

⁴ *Csákó Judit*: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 515–526.

⁵ A krónika datálásával kapcsolatban l. *Ryszard Grzesik*: *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu* – *The Hungarian–Polish Chronicle. Studies of the Polish–Hungarian culture relationship in the Middle Ages*. Poznań 1999. (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej 56.) 208–212.

⁶ A vonatkozó momentumokra dolgozatunk III. egységében térünk ki.

⁷ *Raimund Friedrich Kaindl*: *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*. III–IV. In: *Archiv für österreichische Geschichte*. I–CXXV. Wien 1848–1966. (a továbbiakban: AÖG) LXXXII. 620., 625.

⁸ *Hóman Bálint*: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Forrástanulmány. Bp. 1925.

⁹ *Relatio fratris Ricardi*. Ed. Iosephus Deér. In: *SRH* II. 529–542.

13. század első felében lejegyzett változata.¹⁰ Dolgozatunkban annak problematikáját kívánjuk részletesebben is megvizsgálni, szolgálhat-e további adalékokkal egy, a mesés elemeket sem nélkülöző és a magyar historiáról igencsak torz képet festő krónikásszöveg saját korának ránk nem hagyományozódott történeti tradíciójáról, ezen belül pedig gestaszerkesztményünk II. András-kori redakciós fázisáról.

A 14–15. századi lengyel kódexekben egy terjedelmesebb és egy rövidebb szövegváltozatban is ránk maradt *Chronicon Hungarico-Polonicum*nak — ahogyan arra már utaltunk is — a magyar szakirodalom meglehetősen kevés figyelmet szentelt. Bár a krónikakutatásban említés szintjén nem egy alkalommal felbukkant a zavaros adatokat tartalmazó kútfő, azzal — Hóman Bálint filológiai párhuzamokra is kitérő rövid ismertetésétől¹¹ vagy Deér Józsefnek a szöveg 1938. évi kiadásához fűzött bevezető tanulmányától¹² eltekintve — mindössze Karácsonyi Béla foglalkozott részletesebben.¹³ A szegedi filológus doktori értekezésében elkészítette a hagiográfiai és a krónikairodalom határán elhelyezkedő elbeszélésnek azt az *editió*ját, amely — a *Scriptores rerum Hungaricarum*nak a Zamoyiski-kódexben fennmaradt kéziratát alapul vevő kiadásával¹⁴ ellentétben — valamennyi lengyel területen fellelhető *manuscriptum*ára támaszkodik. A korábbi — nem csupán a magyarországi — *editió*kat hiányosságaikkal együtt számba vevő és a négy lengyel kódex szövegvariánsainak szemmatikai viszonyát bemutató Karácsonyi az elbeszélő forrás minuciózus elemzését — bár eredetileg ezt is célul tűzte ki — nem végezte el.¹⁵ Az SRH reprint kiadásához készült függelékben Veszprémy László nyújtott áttekintő képet az elbeszélő forrásról és annak irodalmáról,¹⁶ és szólt a kútfőről a középkori magyar történetírás vázlatát adó Kristó Gyula is.¹⁷ 2004-ben Tóth Péter magyar nyelvű fordításában jelent meg a Magyar–lengyel Krónika: a miskolci történész rövid bevezető írásában érintette nem csupán a szakirodalomban korábban napvilágot látott eredményeket, de a medievisztika előtt álló további feladatokat is.¹⁸ Legújabban Bagi Dániel szentelt figyelmet egy, a Magyar–lengyel Krónikával kapcsolatban felmerülő rész kérdésnek: a kútfő Szlavónia-fogalmának.¹⁹

¹⁰ Kristó Gyula: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága). In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.) 229–238.

¹¹ Hóman Bálint: A Szent László-kori i. m. 37–42.

¹² Deér, I.: Praefatio i. m.

¹³ Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. XVI. Szeged 1964. 3–63.

¹⁴ ChHP (ed. Deér). Az *editio* jegyzetben közli a Czartoryski-kódexben olvasható *lectio variá*kat is, ám további *manuscriptum*okat nem ismer.

¹⁵ Karácsonyi B.: Tanulmányok i. m.; ChHP (ed. Karácsonyi)

¹⁶ Szovák Kornél – Veszprémy László: Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH II. 766–768. (A vonatkozó rész Veszprémy László munkája.)

¹⁷ Kristó Gy.: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. (A történettudomány kézikönyve) 57–58.

¹⁸ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. Érinti Tóth Péter az elbeszélő forrást egy másik, a lengyel kútfők magyar vonatkozásait taglaló tanulmányában is: *Üő.*: Lengyel–magyar kapcsolatok a 11. század végéig a középkori hagyományban. Limes 20. (2007: 1.) 7., 9–11.

¹⁹ Bagi Dániel: Slavonia a Magyar–lengyel krónikában. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 45–58.

Annak ellenére, hogy a krónika lengyel elemei mellett is elsősorban a magyar történelembe enged bepillantást, a forrás idegen nyelvű irodalma a magyarnál jóval gazdagabbnak bizonyul. A 19–20. század fordulóján Kaindl, aki krónikásirodalmunkat német nyelvű írásaiban vizsgálta, nem egy alkalommal tért vissza a kútfőre és az azzal kapcsolatban felmerülő, addigra már a lengyel forráskutatás előtt sem ismeretlen problémákra.²⁰ A 20. század első felében a magyar elbeszélő tradíciót többkötetes angol nyelvű monográfiában taglaló Carlile Aylmer Macartney²¹ mellett a középkori lengyel historiográfia francia kutatója, Pierre David is érdeklődött a történeti munka iránt,²² ám áttekintésünkben annak a lengyel medievistának a nevét szeretnénk itt kiemelni, aki — számos, a témában megírt tanulmánya mellett — 1999-ben monografikus feldolgozását adta a Magyar–lengyel Krónikának. Bár a lengyel kutatásban a szöveg korántsem számított ismeretlennek,²³ az azzal kapcsolatos problémák teljes körű tárgyalása a magyar szakirodalmat is kiválóan ismerő Ryszard Grzesik érdeme: a szerző foglalkozott nem csupán a munka keletkezési idejével és azzal a környezettel, amelyben a krónika lejegyzésre kerülhetett, de a szövegnek a magyar tradícióval kimutatható párhuzamaival és a lengyel történetírásban továbbélő motívumaival is.²⁴ Nemrégiben a szlovák történetírás figyelmét keltette fel a kútfő: Martin Homza 2009-ben elkészítette a forrás — részletes bevezető tanulmánnyal is ellátott — latin–szlovák kétnyelvű kiadását.²⁵ Azt, hogy az érdeklődés — a Magyar–lengyel Krónikával kapcsolatban a modernebb szakirodalomban megfogalmazott különféle elméleteknek köszönhetően — újra és újra meg-

²⁰ Raimund Friedrich Kaindl: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. I–II. In: AÖG LXXXI. 323–345.; *Uő.*: Studien III–IV. i. m. 587–638.; *Uő.*: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. VIII. In: AÖG LXXXVIII. 302.

²¹ Carlile Aylmer Macartney: Studies on the early Hungarian historical sources. III. (Études sur l'Europe Centre-Orientale 21.) Bp. 1940. 104–110.; *Uő.*: The origin of the Hun Chronicle and the Hungarian historical sources. Studies on the earliest Hungarian historical sources. VI–VII. Oxford 1951. 140–147.; *Uő.*: The medieval Hungarian historians. A critical and analytical guide. Cambridge 1953. 173–184.

²² Pierre David: La prétendue chronique hongaro–polonaise. Paris 1931. (Études historiques et littéraires sur la Pologne médiévale 4.); *Uő.*: Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts (963–1386). Paris 1934. 113–120.

²³ A téma lengyel irodalmára összefoglalóan l. Grzesik, R.: Kronika węgiersko–polska i. m. 5–19.; Lesław Spychała: Etnogeneza ('origo gentis') Węgrów w świetle łacińskojęzycznej historiografii wieków średnich. [Doktori disszertáció, kézirat.] 467–470. – Hálával tartozom Lesław Spychalának, aki értekezésének vonatkozó részét rendelkezésemre bocsátotta.

²⁴ A kérdés monografikus tárgyalását l. Grzesik, R.: Kronika węgiersko–polska i. m. A szerző számos rész tanulmányt is szentelt a Magyar–lengyel Krónikával kapcsolatos problémáknak. L. pl. *Uő.*: Legitimierungsfunktion der ungarisch–polnischen Chronik. In: The Medieval Chronicle. Proceedings of the 1st International Conference on the Medieval Chronicle. Driebergen/Utrecht, 13–16 July 1996. Ed. Erik Kooper. Amsterdam – Atlanta 1999. 144–154.; *Uő.*: Sources of a story about the murdered Croatian king in the Hungarian–Polish Chronicle. Povijesni prilozi. Historical contributions 24. (2003) 97–104. Online dokumentum: <http://hrcaak.srce.hr/file/44897> (letöltés ideje: 2013. december 28.); *Uő.*: The Hungarian expedition to Poland in 1093 in the Hungarian and Polish chronicles. In: The Medieval Chronicle VI. Ed. Erik Kooper. Amsterdam – New York 2009. 205–215. Foglalkozik Grzesik a lengyel kútfőkből kibontakozó magyarságképpel is: *Uő.*: Megjegyzések a középkori lengyel krónikákban és évkönyvekben említett magyarokról. Századok 136. (2002. 2.): 485–493.

²⁵ Martin Homza: Uhorsko–poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy. Bratislava 2009. (Libri historia Slovaciae. Fontes 1.)

élénkíteni látszik a mesés momentumokat felvonultató elbeszélés iránt, fémjelzi Adrién Quéret-Podestának egy német nyelvű tanulmánykötetben napvilágot látott írása is: a szerző a lényegesebb kérdésekben Grzesik, illetve Homza eredményeit elfogadva járja körül a forrás lengyel és magyar motívumainak kérdéskörét.²⁶

Jelen dolgozatban — ahogyan arra fentebb utaltunk — főként egyetlen aspektusában kívánjuk a forrást megvizsgálni: azt tárgyaljuk, mi módon kapcsolódik az elbeszélés a hazai krónikástradícióhoz. Bár a magyar medievisztikát mesés mivolta révén kevésbé foglalkoztatta a kútfő, a szempontunkból fontosnak ítélt kérdések nem teljesen ismeretlenek középkorászaink számára. A Magyar–lengyel Krónikának a magyar elbeszélő hagyományhoz való viszonyával nem csupán a Szent László-kori ősgestát valló Hóman Bálint vagy a szöveget kiadó Deér József foglalkoztak,²⁷ de érintette a témát az a Carlile Aylmer Macartney is, akinek középkori historiográfiáinkkal kapcsolatban angol nyelven megfogalmazott téziseit a magyar kutatás is számon tartja.²⁸ A későbbi történeti irodalomban a hunhagyomány bővülésének vizsgálata során bukkant fel — igaz, csupán érintőlegesen — a *Chronicon Hungarico–Polonicum* neve. Többek között Györffy György is felvetette annak lehetőségét, hogy a magyar krónikáshagyomány Kézait megelőzően is színesebb képet festhetett a huntörténetről annál a leírásnál, amit Attila népéről Anonymusnál olvashatunk.²⁹ Annak tényét, hogy erre éppen a Magyar–lengyel Krónika szolgálhat bizonyítékkal, kiemelte a IV. László udvarában lejegyzett gestát magyar fordításban közlő Veszprémy László is.³⁰ A minket foglalkoztató probléma részletekbe menő be-

²⁶ *Adrien Quéret-Podesta*: Vom Ungarn der Árpáden zum Polen der Piasten. Zur Entstehung und zum Schicksal der sogenannten Ungarisch–polnischen Chronik. In: *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Hg. Anne Klammt – Sébastien Rossignol. Göttingen 2009. 69–79. A szerző doktori disszertációjában (*Uő.*: Polonais, Hongrois, deux frères. La représentation des plus anciennes relations polono–hongroises dans l’historiographie du Moyen Âge à nos jours et la question des origines médiévales du mythe de l’amitié polono–hongroise. [Kézirat] 2010. 180–228., 296–320.) ugyancsak foglalkozik a Magyar–lengyel Krónikával: nem csupán a forrást mutatja be részletesen, de elemzi annak a lengyel historiográfiára gyakorolt hatását is. – Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani Adrién Quéret-Podestának, aki a kézirat megfelelő fejezeteit rendelkezésemre bocsátotta. Az értekezés szövege újabban online is elérhető: http://tel.archives-ouvertes.fr/docs/00/78/53/59/PDF/2010_CLF20024.pdf (letöltés időpontja: 2013. december 28.).

²⁷ *Hóman B.*: A Szent László-kori i. m. 37–42.; *Deér J.*: Praefatio i. m.

²⁸ L. 21. sz. jegyz.

²⁹ Györffy nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a huntörténetet Kézai előtt az V. István-kori gestairó, Ákos mester már részletesen megírta: *Györffy György*: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp. 1993. 188–193.

³⁰ „Magunk úgy véljük — többek között Györffy Györggyel egyetértésben —, hogy az 1200 körüli Anonymus, illetve az 1220-as évekből származó *Chronicon Hungaro–Polonicum* alapján a huntörténet bizonyos, Kézai Simon által is használt elemei megvoltak, de annak itt olvasható, kerek, a magyarországi római romok és külföldi utazásai közben megismert helyi és irodalmi (Nibelung-ének stb.) hagyományokat bedolgozó változata Kézai Simon egyéni teljesítményének tekinthető.” – *Veszprémy László*: Utószó. In: *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László – Bollók János. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem) (a továbbiakban: *Anonymus – Kézai i. m.*) 160. A hazai hunhagyomány 13. századi bővülését — a Magyar–lengyel Krónikáról csupán említést téve — Veszprémy részletesebben is tárgyalta: *Uő.*: A hun–magyar hagyomány alakulása és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 1.) 26–27. L. még: *Uő.*

mutatásával ugyanakkor adós maradt a hazai középkorkutatás. A kérdéskör mindmáig legbővebb tárgyalására a lengyel szakirodalom vállalkozott: Ryszard Grzesik több alkalommal is szólt a 13. századnak tartott szöveg lehetséges magyarországi forrásairól.³¹ Dolgozatunk célja annak vizsgálata, hogy vajon mennyiben szorulnak esetleges finomításra vagy kiegészítésre a lengyel történeészek a nagyrészt Hóman Bálint eredményei alapján vázolt tézisei.

Mielőtt azonban a minket leginkább érdeklő problematikára — a kútfőnek a magyar elbeszélő hagyománnyal való kapcsolatára — rátérnénk, szükséges röviden tárgyalnunk két, a forrással kapcsolatban a szakirodalomban is felmerülő kérdéskört. Elsőként arról kívánunk szólni, hogy mennyiben is tekintetjük egységes redakciónak a Magyar–lengyel Krónikát. Vajon hogyan viszonyul egymáshoz a *Chronicon Hungarico–Polonicum* hosszabb és rövidebb variánsa? A Hartvik-legenda miféle felhasználásáról árulkodik szövegünk két változata? Úgy ítéljük meg, hogy ezt követően talán nem minden haszon nélkül való újra körbejárni azokat az álláspontokat, amelyet a medievisztika a kútfő genezisének vonatkozásában fogalmazott meg. Amellett, hogy a kérdéssel kapcsolatos viták máig nem jutottak teljesen nyugvópontra — a 13. század első feléből származónak ítélt szöveg lejegyzésének helyét Ryszard Grzesik Szlavóniába,³² Martin Homza viszont a Szepességbe³³ teszi —, a forrás létrejöttét érintő nézetek áttekintését indokolhatja az is, hogy a krónika keletkezési ideje témánk szempontjából sem elenyésző jelentőségű. Előjáróban is hangsúlyozni kívánjuk: nem tartjuk feladatunknak azt, hogy a kútfőnk vonatkozásában felmerülő valamennyi, teljes bizonyossággal talán soha meg nem válaszolható kérdéssel kapcsolatban állást foglaljunk; ám dolgozatunkban szeretnénk minél több olyan pontra rávilágítani, amelyek esetében — véleményünk szerint — tovább árnyalhatóak lennének a korábbi vizsgálatok eredményei.

I.

Dolgozatunk elején elkerülhetetlen annak vizsgálata, hogy mit is értünk tulajdonképpen Magyar–lengyel Krónika alatt. Tekinthetjük-e vajon többé-kevésbé egységes, legfeljebb apró részleteiben interpolált textusnak azt a szöveget, amelyet a hosszabb redakció hagyományozott ránk? Esetleg egy több fázisban készült, talán nem is egyetlen *auctortól* származó alkotást kell sejtenuünk a krónika mögött? Mennyiben árulkodhat az eredeti *manuscriptumról* a hosszabb, illetve a rövidebb változat összevetése?³⁴ Részletekbe menő szövegvizsgálat helyett csupán a lehetőségeket kívánjuk itt felvázolni.

La tradizione unno–magiara nella cronaca universale di fra' Paolino da Venezia. In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*. Ed. Sante Graciotti – Cesare Vasoli. Firenze 1995. (Civiltà veneziana. Studi 46.) 362–363. Újabbán l. *Uő.*: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. CXXXV. Szeged 2013.* 25–44.

³¹ *Ryszard Grzesik: The Hungarian roots of the Hungarian–Polish Chronicle*. MA Thesis. 1994., kül. 71–100.; *Grzesik, R.: Kronika węgiersko–polska i. m.* 51–76.

³² *Grzesik, R.: Kronika węgiersko–polska i. m.* 208–212.

³³ *Homza, M.: Uhorsko–poľská kronika i. m.* 22–27.

³⁴ A témát tárgyaltam francia nyelven is, l. *Judit Csákó: Quelques remarques à propos de la tradition textuelle de la Chronique hungaro–polonaise. La relation de la chronique à la Légende de*

Kiindulásképpen elégedjünk meg annyival, hogy Grzesik nyomán — most egyelőre még csak igen vázlatosan — összegezzük a krónika tartalmát és a kút-fő lehetséges forrásait! Az elbeszélésében a 11. század végéig terjedő írás első, részletesen csupán a hosszabb szövegvariánsban megőrzött egysége a magyar őstörténettel foglalkozik: a magyar uralkodónak mondott Attila (*Aquila*) Európa-szerte vívott harcait, a horvát–szlavón területek megszállását és a nép pannóniai megtelepedését írja le, beágyazva a történetbe a tizenegyezer szűznek a későbbi magyar tradícióban is megjelenő históriáját. Grzesik feltételezése szerint a 13. századi krónikás itt részben az elveszett magyar gestára (*Gesta Ungarorum deperdita*), részben pedig horvát, esetleg nagymorva vagy magyar szóbeli hagyományra támaszkodhatott. A második és immáron a rövidebb szövegváltozatban is bővebben megőrzött krónikarész Géza fejedelem, majd István történetét meséli el: a szent király uralkodásával kapcsolatban a Magyar–lengyel Krónika elbeszélése részben a Hartvik-legenda beszámolóján alapul, amelyből a történetíró szó szerint kölcsönöz terjedelmesebb passzusokat. A harmadik egység, amellyel a rövidebb verzióban szintén nem találkozhatunk, Szent István lengyel földre menekült fiainak és későbbi uralkodásuknak a történetét beszéli el, eljutva egészen Szent László királyságáig. A krónikás, aki a magyar história szereplőinek nevével sem volt tisztában, vélhetően szóbeli vagy talán torzult írott hagyományt használhatott fel.³⁵ A kút-fő sajátosságát — amellet, hogy a történetíró a munka elején a horvát–szlavón területeknek is kiemelkedő jelentőséget tulajdonít — az adja, hogy a magyar históriát lengyel összefüggéseiben meséli el: ezeket a lengyel momentumokat is beépítette elméletébe a poznańi medievista, amikor újabban egy napjainkra elveszett krakkói elbeszélő forrást vélt felfedezni a krónika megfelelő részletei mögött.³⁶ A *Chronicon Hungarico–Polonicum* egyes szakaszainak Grzesik által feltételezett forrásaira a későbbiekben még visszatérünk.

A kutatás — ha fel is veti annak problematikáját, hogy mit is tartalmazhatott a két eltérő terjedelmű variánsban ránk maradt elbeszélés *archetypusa* — általában a hosszabb változat szövegét mutatja be Magyar–lengyel Krónikaként, a rövidebb variánsról pedig Ossoliński-krónikaként vagy éppen — a 19. század végi *editor*áról elnevezve — Kętrzyński-féle kéziratként tesz említést.³⁷ Fordításában Tóth Péter — bármiféle megjegyzés nélkül — a hosszabb redakció textusának magyarra átültetett változatát közli.³⁸ Mielőtt még a krónikának a magyar elbeszélő hagyománnyal való kapcsolatát elemeznénk, beszél-

Hartvic. *Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis*. VII. Ed. Márta Font – Gergely Kiss. Pécs 2013. 125–146.

³⁵ Grzesik, R.: Sources of a story i. m. 98–99.; *Uő.*: *Chronicon Hungarico–Polonicum* (Hungarian–Polish Chronicle). In: EMCh. I. 548–549.

³⁶ *Ryszard Grzesik: Some new remarks on the Hungarian–Polish Chronicle*. [Kézirat.] 2011. – Köszönet illeti Ryszard Grzesik professzort, aki a Medieval Chronicle Society VI., Pécsen megrendezett nemzetközi konferenciáján (2011. július 25–29.) elhangzott előadásának írott változatát rendelkezésemre bocsátotta.

³⁷ Karácsonyi János: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszer? *Századok* 35. (1901: 10.) 991–1008.; Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 37–42.

³⁸ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m.

nünk kell tehát arról is, mennyiben érthetünk egyet annak gyakorlatával, hogy a hosszabb variánsra mint a Magyar–lengyel Krónika többé-kevésbé egységes — igaz, több hagyományt magába olvasztó — szövegére tekintsünk.

*

A bővebb és a rövidebb redakció kapcsolatának tárgyalása előtt — mivel a továbbiakban több alkalommal is érintenünk kell a Magyar–lengyel Krónika szövegébe a Hartvik-legendából átemelt részleteket — elengedhetetlenül ki kell azonban térnünk még egy kérdéskörre: arra, hogy hogyan is használta fel a *Chronicon Hungarico–Polonicum* két redakciója az István-vitát, és annak miféle szövege állhatott a lejegyző(k) rendelkezésére. Olyan problémáról van szó, amely a harmadik István-életrajz iránti élénk érdeklődésnek köszönhetően a 19. század vége óta — ha csupán említés szintjén is — nem egyszer felbukkant a filológiai irodalomban;³⁹ az újabb vizsgálatok eredményei pedig azt látszanak jelezni, hogy a kérdés korántsem jutott még nyugvópontra. A későbbiek során, amikor vizsgálat tárgyává tesszük a magyar elbeszélő hagyomány és a krónika kapcsolatát, csupán a hazai gestaszerkesztményről és annak kútfőnkre gyakorolt hatásáról fogunk szólni. Nem fér azonban kétség ahhoz, hogy a különféle hagyományokat ötvöző Magyar–lengyel Krónika ismerte és felhasználta a hazai elbeszélő irodalom egy másik termékét, Hartvik püspök szentéletrajzát, amelyből szó szerint kölcsönzött hosszabb részleteket.

Tekintsünk röviden végig a medievisztikai irodalom eredményein! A Hartvik-legendája szövegvariánsaként kezelte a Magyar–lengyel Krónikát az István-viták kritikai kiadását 1881-ben elkészítő Mátyás Flórián: a *Fontes domestic*-ben a Pesti Kódex mellett a ma Zamoyiski-kódexként ismert varsói *manuscriptum*-ot nevezte meg a harmadik István-életrajz legfontosabb kéziratának.⁴⁰ Az a Raimund Friedrich Kaindl, aki a magyar elbeszélő források sorában elsőként látszott nagyobb jelentőséget tulajdonítani az igencsak különös kútfőnek, úgy vélte, a krónika a Hartvik-legendának egy másuttól nem maradt korai változatát tartalmazza. Az osztrák történész a Pesti Kódex *vitaszövegét* vetette egybe a Magyar–lengyel Krónikában olvasható részletekkel. Arra a megállapításra jutott, hogy az akkor a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kódex legendaszövege — amelyet Mátyás Flórián régisége folytán a *Fontes domestic*-ben közölt szövegkiadása alapjának tekintett — a Hartvik-legendának már egy interpolált változata. Míg az eredeti Hartvik-féle szöveg — amelynek meglétéről éppen a Magyar–lengyel Krónika árulkodik — a *Vita maior*-ból vett részleteket fűzhetette egybe saját, az István-életrajzhoz tett kiegészítéseivel, addig a Pesti Kódex interpolált legendaváltozata ehhez az első redakcióhoz a *Vita minor*-ból származó passzusokat és további megjegyzéseket is hozzáillesztett. A Pesti Kó-

³⁹ Thoroczkay Gábor: A Hartvik-legendája a XIX–XX. századi történetírásban. Fons 10. (2003: 1.) 21–64. (= *Uő.*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp. 2009. 171–214.), kül. 26–29., 40–41.

⁴⁰ *Vita sanctorum Stephani regis et Emerici ducis*. Ed. M[atthias] Florianus. *Quinque-Ecclesiis* 1881. (*Historiae Hungaricae fontes domestic*. I. *Scriptores* 1.) 70–79. (= *Vita sancti Stephani e codice Warsawiensi*), 183–187.

dex és a Magyar–lengyel Krónika textusainak közös helyei adnák azokat a részleteket, amelyeket a Hartvik-legenda *archetypusa* is őrizhetett: ennek rekonstruálását azonban nagyban megnehezíti az a tény, hogy a krónikás nem egy helyen rövidítette vagy módosította az előtte fekvő szövegből vett híradásokat.⁴¹

Kaindl megállapításait az a Karácsonyi János emelte be a magyar kutatásba, aki Hartvik alkotásának Szent István nagyobbik legendáját tekintette. A magyar történész vélekedésének megfelelően ezt az eredeti textust két alkalommal bővítették ki: erre elsőként 1150 és 1175 között Székesfehérvárott kerülhetett sor — ezt a szövegállapotot tükrözné a Magyar–lengyel Krónika és annak a szentté avatás körüli csodákról is beszámoló rövidebb változata —, míg a második amplifikáció — amelynek bizonyosságául a Pesti Kódex szolgál — 1190 körül történetelt bencés környezetben, minden bizonnyal Pannonhalmán.⁴²

A Karácsonyival a Hartvik-legenda kapcsán több ízben is vitatkozó Pauler Gyula azonban már 1884-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a Pesti Kódexben fellelhető változat — amelyet mind Kaindl, mind pedig Karácsonyi a vizsgálódások kiindulópontjának tekintett — valóban korai *manuscriptum*, ám korántsem a legenda legjobb ránk maradt szövege: az interpolációkkal terhes fogalmazattal szemben érdekes módon épp a későbbi kéziratok látszanak őrizni a *vita* eredetibbnek tekinthető textusát.⁴³ Témánk szempontjából Pauler napjainkig egyöntetűen elfogadottnak számító észrevételének az a jelentősége, hogy a Magyar–lengyel Krónika ugyan valóban autentikusabb redakcióban őrizte meg a legendát a Pesti Kódexnél, ám ez a kézirat nem az egyetlen — a krónikás saját rövidítései és változtatásai révén pedig korántsem a legjobb — *manuscriptuma* a legenda egy korábbi változatának.

Amikor elkészült a hartviki mű 1938. évi kritikai kiadása, Bartoniek Emma — Mátyás Flóriánnal szemben — már nem a Pesti Kódex utólagos bővítésként terhes, így leginkább romlottnak tekinthető szövegét vette alapul, hanem a Reuni Kódexben található textust: a *manuscriptum* a másik kézirathoz hasonlóan a 12–13. század fordulójáról származik. A *Scriptores rerum Hungaricarum*ban megjelent *editio* előszavában Bartoniek a Magyar–lengyel Krónika szövegahagyományát nem sorolta ugyan a Hartvik-legenda *manuscriptumai* közé, ám megemlítette, hogy az elbeszélő forrás alighanem a *vita* M1 és V2 megjelölésű kézirataival — vagyis a 15. századi Münchener és az ugyanebből a századból való Bécsi Kódexben fellelhető szövegekkel — mutat leginkább rokonságot.⁴⁴

Lényegében Pauler észrevételeinek közzétételét követően csaknem egy évszázadon keresztül nem történt érdemi változás a dolgozatunk szempontjából fontos kérdéskör megítélésben. A Magyar–lengyel Krónikáról — amelyre egyébként is kétes értékű forrásként tekintett a szakma — úgy vélekedtek, mint olyan kútfőről, amely őrizi ugyan a Hartvik-legenda valamiféle textusát,

⁴¹ Kaindl, R. F.: Studien I–II. i. m.

⁴² Karácsonyi J.: Hol bővítették ki i. m.

⁴³ Pauler Gyula: A Hartvik-legenda és pesti codexe. Századok 18. (1884: 9. sz.) 739–740.

⁴⁴ Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 372–375.

ám amelynek — mivel a szövegébe beépült variáns a *vitának* csupán egy rövidített és a lejegyző(k) céljainak megfelelően lengyel betoldásokat is tartalmazó változata — nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk. Az 1990-es években azonban — egymástól függetlenül — két esetben is felmerült annak problémája, hogy a krónikában fellelhető legendaváltozat tanulmányozása mennyiben hozhat új eredményeket a Hartvik-*vita* kutatói számára.

Elsőként Ryszard Grzesik eredményeire kívánunk itt kitérni. A Közép-európai Egyetem hallgatójaként elkészített szakdolgozatában a lengyel középkorász a kútfő magyar forrásai iránt érdeklődve annak a Hartvik-legendával való kapcsolatát is részletesen elemezte, majd kutatásainak eredményeit lengyel nyelven megjelent monográfiájában is közzétette. A poznaí történész — aki feltételezte, hogy szövegünk lejegyzője előtt a szentéletrajz a mai kutatás álláspontja szerint teljesnek tekinthető szövege feküdhett — példákkal is illusztrálta a krónikás rendelkezésre álló textus háromféle módon történő felhasználását: *a)* annak szövegét a történetíró több alkalommal szó szerint vette át, *b)* másutt saját szavaival mesélte el a legendában leírtakat, vagy *c)* saját céljainak megfelelően eltérő módon interpretálta a Hartviktól vett híreket. Ezt követően Grzesik arra a kérdésre kereste a választ, hogy a Magyar-lengyel Krónika megfelelő passzusai Bartoniek megállapításának megfelelően valóban a *vita* M1 és V2 jelzésű kézírataival mutatnak-e leginkább rokonságot. Itt csupán a lengyel medievista két következtetését szeretnénk kiemelni:

1. A krónikában megőrzött — rövidített és betoldásoktól sem mentes — legendaszöveg nem az 1938. évi kritikai *editió*ban feltüntetett *manuscriptum*okkal áll a legközelebbi rokonságban, hanem a Bartoniek által ismert kilenc kézirat (V1, B3, B1, R, M1, V2, B2, A, C) közül éppen a két legrégebbivel: az R, illetve a B1 jelzéssel ellátott, vagyis a Reuni, illetve a Pesti Kódexekben fellelhető szövegekkel.

2. Ennél nagyobb jelentőségű észrevétel lehetne azonban az a megállapítás, hogy a kilenc kézirat közül valamennyinek a szövegvariánsa előfordul a Magyar-lengyel Krónika István-*vitájában*: ez utóbbi forrása tehát Grzesik következtetésének megfelelően egy olyan *manuscriptum* lehetett, amely a Hartvik-legendának egy, az *archetypushoz* közel álló, valamennyi ránk maradt változatnál eredetibb verzióját tartalmazhatta.⁴⁵

Ezen a ponton szeretnénk azonban megjegyezni, hogy a poznaí kutatónak a fenti két tézis alátámasztására hozott érvei meglehetősen gyenge lábakon állnak. Grzesik legfeljebb két-három szavas szórendi, illetve minimális tartalmi és grammatikai variációkat idéz a kéziratokból: ezek — megítélésünk szerint — legfeljebb annak bizonyítékául szolgálhatnak, hogy a Magyar-lengyel Krónika lejegyzője a legendának egy napjainkra fenn nem maradt variánsát használhatta fel. A felsorakoztatott példák alapján sem azt nem látjuk egyértelműen igazolhatónak, hogy szövegünk a B1, illetve az R jelzésű kéziratokkal lenne leginkább rokonítható; sem pedig azt, hogy a Magyar-lengyel Krónikába foglalt Hartvik-textus közelebb állna az István-*vita* ősforrásához, mint a fellel-

⁴⁵ Grzesik, R.: The Hungarian roots i. m. 10–48.; *Uő.*: Kronika węgiersko-polska i. m. 27–51.

hető egyéb *manuscriptum*ok. Aligha fér ugyanakkor kétség ahhoz, hogy a krónika István-életrajzát — interpolációi ellenére — érdemes a hartviki mű egy önálló kéziratként szemlélnünk.

Hogy a kérdésben tisztábban láthassunk, elengedhetetlennek véljük, hogy Grzesik bizonyításán végigtekintsünk. A lengyel történész dolgozatában kísérletet tesz arra, hogy felvázolja, milyen különbségek és hasonlóságok adódnak a krónika, illetve a Hartvik-legenda Bartoniek által megállapított kéziratcsoportjai között: ily módon szeretné megvizsgálni, hogy a *Chronicon Hungarico-Polonicum*ban megőrzött legendapaszusok az István-*vita manuscriptum*ainak mely csoportjával rokoníthatóak leginkább.

- a) Az M1 és a V2 jelzésű kéziratok vonatkozásában Grzesik arra a megállapításra jut, hogy ezen *manuscriptum*ok krónikánk legendarészleteitől túlságosan is eltérnek ahhoz, hogy bennük a 13. századi forrás lejegyzőjének mintáit keressük.
- b) A B2, C, illetve A jelzésű kéziratok alkotta csoport esetében a poznaíni történész — a hasonlóságok mellett — ugyancsak igen nagyszámú eltérést figyel meg a Magyar–lengyel Krónika megfelelő részleteihez képest. Ezen kódexek elhagynak egy félmondatot, amely a legenda egyéb kézírataiban csakúgy feltűnik, mint krónikánkban: Grzesik számára ez a tény egyértelműen bizonyítja elbeszélő forrásunk és a kéziratcsalád rokonságának valószínűtlenségét. A 15. századból származó két *manuscriptum*, illetve az *A incunabulum* közös forrása sem lehetett ennek megfelelően azon alapszöveg, amelyet a feltehetően II. András korában alkotó kompilátor felhasznált.
- c) A V1 és B3 jellel ellátott Hartvik-kéziratok is mutatnak Grzesik szerint olyan *lectio variá*kat, amelyek sem a *vita* további *manuscriptum*aiban, sem pedig a Magyar–lengyel Krónikában nem lelhetőek fel. A két kézirat rokonságát jelzi az is, hogy mindkettő elhagyja a legenda 15. fejezetének egyik momentumát: a részletet ugyanakkor valamennyi más kézirat — így a krónika is — őrzi. Fejtegetései végére érkezve Grzesik — anélkül, hogy részletesebb vizsgálatokba bocsátkozna a Magyar–lengyel Krónika, illetve a Hartvik-legenda legrégebbi kézíratai, az R és B1 jelzésű *manuscriptum*ok kapcsolatát illetően — arra a következtetésre jut, miszerint mesés elemekkel gazdagított forrásunk egy, a Hartvik-legenda *archetypus*ának textusához igen közeli formában hagyományozta ránk az István-legenda egyes fragmentumait.⁴⁶ Csupán a dolgozat vonatkozó fejezetének konklúziójában fogalmazza meg mindezek után a lengyel kutató annak tételét, hogy a krónika az R és a B1 jelzésű Hartvik-kéziratokkal áll a legmagasabb fokú rokonságban.⁴⁷

Ami a fentebb ismertetett *b)* és *c)* pontokat illeti, nem kívánjuk itt most Grzesik eredményeit megkérdőjelezni. Egyetérthetünk-e ugyanakkor a poznaíni történész azon vélekedésével, amelyet Bartoniek Emma nézetével szemben fogalmazott meg? A magunk részéről úgy látjuk, tézisének igazolásához a len-

⁴⁶ Grzesik, R.: The Hungarian roots i. m. 31–37.

⁴⁷ Grzesik, R.: The Hungarian roots i. m. 48.

gyel kutatónak ki kellett volna térnie a krónika szöveghagyományának az R és B1 jelzésű kéziratokkal mutatott hasonlóságaira – vagy éppen esetleges különbségeire. Anélkül, hogy minderre jelen dolgozatban kísérletet tennénk, nézzük meg, milyen érvekkel is kívánja Grzesik az M1 és V2 *manuscriptum*ok és a Magyar–lengyel Krónika rokonságát kétségbe vonni:⁴⁸

1. Hogy illusztrálja a mesés elemekben gazdag 13. századi elbeszélő forrás szöveghagyománya és a Szent István-*viták* két kérdéses kézírata közötti különbséget, a poznaí történeész elsőként egy olyan példát hoz, amelyben a mondat szerkezet változik meg egyik kéziratcsoportról a másikra. Az M1 és V2 jelű kódexek a következő módon őrizték meg a Hartvik-legenda második fejezetéből származó passzust: *a) legatione tibi transmittendum honorificabiliter susceptum venerabiliter habeto*. Az egyéb kéziratokban a következő fordulat olvasható: *b) legatione tibi transmittendum honorificabiliter suscipito, susceptum venerabiliter habeto*. Kivételt egyedül krónikánk képez, amely ekképpen alakítja a szöveget: *c) legatione tibi transmittendum honorificabiliter suscipito, venerabiliter habeto*.⁴⁹ Úgy véljük, az idézett szöveghely — Grzesik eredeti szándéka ellenére — éppen a 13. századi elbeszélő forrás, valamint az M1 és V2 jelzésű kódexek rokonságát sejteti. Ha ugyanis a Magyar–lengyel Krónika összeállítója a *b)* megfogalmazásból indult volna ki, úgy az eredeti szövegben előforduló *figura etymologica* (*suscipito, susceptum*) kiiktatásával stílusbeli romlás következett volna be. Hajlamosak vagyunk úgy vélekedni, hogy a kompilátor inkább az *a)* fordulatot olvashatta, és azon mindössze annyiban változtatott, hogy a mondatot belső rímekkel ékesítette (*suscipito [...] habeto*).
2. Grzesik olyan eseteket is leír, ahol egyetlen terminus eltérő alakban történő megjelenése adja a különbséget egyrészt az M1 és V2 jelű kéziratok, másrészt pedig az egyéb *manuscriptum*ok — ideértve a krónika szöveghagyományát is — között. A két csoport terminusai sokszor mindössze egy-egy prefixum feltűnésében vagy elmaradásában (*modum – postmodum, propinquantem – appropinquantem*), másutt pedig az igeidő (*precedebat – precedit*) megválasztásában térnek el egymástól. Úgy találjuk, az ilyen mértékű különbségek korántsem elégségesek ahhoz, hogy kizárjuk annak eshetőségét, miszerint éppen az M1 és V2 *manuscriptum*okkal rokon textust használt volna fel Magyar–lengyel Krónika megszövegezője. A legutóbb idézett példával kapcsolatban megjegyezhetjük: Hartvik maga is szívesen vált igeidőt, amikor átveszi — és kisebb mértékben módosítja — a Nagylegenda szavait.
3. A lengyel kutató rövid, mindössze két–három szóból álló szintagmákkal (*nutritus educato – educato nutritus; voluit demonstrare – demonstrari – demonstrare voluit; predictus a domino – a deo predictus – predictus a deo*) kívánja illusztrálni, hogyan változik egyik kézirati csoportról a másikra a mondatok szórendje. Mivel az efféle módosításokat a másolt szö-

⁴⁸ A példákat ld. Grzesik, R.: The Hungarian roots i. m. 31–32.

⁴⁹ Legenda S. Stephani regis i. m. 404.; ChHP (ed. Karácsonyi) 24.

veget csekély mértékben eltérő formába önteni kívánó kompilátorok legegyszerűbb eszközei között tarthatjuk számon, Grzesik ezen bizonyítékainak sem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget.

4. A poznaíni történész idéz egy helyet, ahol a V1 és M2 jelzésű kéziratokhoz képest egyszavas többletet ad mind a Hartvik-legenda további szöveg-hagyománya, mind pedig a Magyar–lengyel Krónika (*coronam ergo, quam preparari fecisti – coronam quoque, quam fecisti*). Ezen egyetlen példának nem tulajdoníthatunk különösebb bizonyító erőt: meg kellene vizsgálnunk, illusztrálhatjuk-e további — ehhez hasonló — adalékokkal a két fentebb említett kézirat és a 13. századi krónika között feltételezett nagyobb eltéréseket.
5. Grzesik hoz olyan példát is, ahol éppen a V1 és az M2 jellel ellátott *manuscriptumok* tartalmaznak egyetlen szónyi többletet a jelen dolgozatban vizsgált forrással, valamint az István-*vita* más kézírataival összevetve. Mivel azonban a *Chronicon Hungarico–Polonicum* összeállítója nem egyszer rövidítette forrását, ezt a megfigyelést sem látjuk nagyobb jelentőséggel bírónak, mint a korábbi észrevételeket.

Miután Grzesik argumentumait részletesen bemutattuk, megállapíthatjuk, hogy a lengyel kutató túlságosan csekély számú példát hoz ahhoz, hogy ezekből messzebbmenő következtetéseket vonhassunk le. A fent idézett, a kézirat-csoportok közötti csekély különbségek igen könnyen magyarázatukat nyerhetik a szöveg sokszori másolásából fakadó apróbb változtatások révén. Úgy véljük tehát, hogy a filológiának újra kellene vizsgálnia a Magyar–lengyel Krónika és a harmadik István-*vita* összefüggéseit. A probléma elemzésekor figyelembe kellene venni nem csupán azt a tényezőt, hogy a *Chronicon Hungarico–Polonicum* szerkesztője nem egyszer tesz kisebb-nagyobb mértékű módosításokat a legendaszövegben, de azt is, hogy a legkésőbbi István-életrajz szöveg-hagyománya egykor jóval gazdagabb lehetett.

A Magyar–lengyel Krónika Hartviktól vett részleteinek értékelését tovább bonyolítja még egy tényező: az 1938 óta eltelt időben a *Scriptores rerum Hungaricarum*ban ismertetett kilenc kézirat mellett a harmadik István-*vita* további *manuscriptumai* is ismertté váltak a kutatás számára.⁵⁰ Ryszard Grzesik dolgozatának elkészítésekor nem használta még fel Szelestei Nagy Lászlónak azt az írását, amelyben egy, a Seitz-i Legendáriumból előkerült és 14. századi kéziratban ránk maradt István-életrajzot mutatott be. A variáns rövidebb textust hagyományozott ránk, mint a kritikai kiadásban olvasható változat: a Nagylegendával és a Kislegendával közös szöveg-helyek mellett olyan részleteket is elhagy, amelyeket Hartvik önálló passzusaiaként tartott számon a medievisztika.⁵¹ A szö-

⁵⁰ Szovák K. – Veszprémy L.: Krónikák, legendák i. m. 773–774. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.) A témához l. még J. Fodor Adrienne: Szent István-legendák a középkori magyarországi breviáriumban. Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk. Török József. Bp. 1994. (Studia theologica Budapestinensia) 141–170.; Teiszler Éva: A Hartvik-legenda XIV. századi kéziratokban fennmaradt változatai. In: Műhelyszemináriumi dolgozatok. I. Szerk. Kovács Szilvia – Révész Éva. Szeged 2013. 131–144.

⁵¹ A Hartvik-féle *vita* szövegállományában különbséget tehetünk a legendának a *Vita maior*hoz képest mutatott szövegtöbblete és Hartvik azon önálló betoldásai között, amelyek a Nagy-, illetve a

veg érdekességét az adja, hogy a kézirat valamennyi, a Magyar–lengyel Krónikában is szereplő részletet tartalmazza. A krónika hosszabb redakciójában megőrzött passzusok, illetve a rövidebb redakcióhoz illesztett, a szent testének felemelése körüli csodákról beszámoló egységek éppen annak az általunk ismert Hartvik-textushoz képest csonka szövegállománynak a használatát sejtetik, amelyet a Seitzi Legendárium lapjain olvashatunk. Összehasonlító vizsgálatai során Szelestei Nagy mindössze négy szöveghelyet talált, ahol a Magyar–lengyel Krónika olyan szavakat vagy mondattöredéket őrzött meg számunkra, amelyek a seitzi kéziratban nem, ám a Bartoniek-féle szövegkiadásban olvashatóak. A szövegösszefüggések részletes vizsgálatát a Seitzi Legendárium *vitájának* kiadója nem tartotta feladatának elvégezni, ám az *editió*hoz fűzött ismertetésében felvetette annak gondolatát, hogy a Magyar–lengyel Krónika és az osztrák területen fennmaradt rövidebb István-életrajz esetleg együttesen árulkodhatnának arról, hogy a ma Hartvik-legendaként tekintett szöveg (többszöri) interpolálás eredményeképpen jöhetett létre.⁵²

A Szelestei Nagy (és Grzesik) vizsgálódásai nyomán a Hartvik-legendával kapcsolatban kirajzolódó lehetőségeket a következőképpen vázolhatjuk:

1. Felmerülhetne annak eshetősége is, hogy a krónika egy olyan legenda-változatot őrzött meg számunkra, amely az egyéb ismert *manuscriptum*oknál közelebb állhatna a Hartvik-féle *vita* elveszett, a Bartoniek Emma közölte szövegnél rövidebb *archetypus*ához. Tulajdonképpen visszajutunk így Kaindl és Karácsonyi János téziséhez: ha a 19. század végén a szöveget vizsgáló osztrák kutató és a magyar filológus téves előfeltételezésből indultak is ki, lényegében ugyanazt állították, ami Grzesik megállapításaiból és Szelestei Nagy felvetéséből következhetne: kút-főnk a szentéletrajznak egy korai, bizonyos interpolációkat még nem tartalmazó redakciójáról árulkodik. Adhatunk-e azonban hitelt ennek az első pillanatra igencsak mehökkentő lehetőségnek? Nem kellene-e meglepőnek tartanunk, hogy a *vitának* a Nagy-, illetve a Kislegenda szövegét is felhasználó textusába további részleteket toldottak volna be ugyanezen forrásokból, hogy aztán a Pesti Kódex lejegyzésekor (vagy esetleg már korábban) további interpolációkkal bővítsék ezt a már addigra is módosított legendaszöveget? Anélkül, hogy ezt a lehetőséget kizárnánk, meg kell jegyeznünk, igen különösnek találnánk, ha az eredeti helyett éppen egy, a *vita* második redakciós fázisának tekinthető szöveg-változat maradt volna ránk a legtöbb példányban.

Kislegendából kölcsönzött passzusok közé ékelődnek. Míg Hartvik *szövegtöbblétéhez* azok a *caputok* lennének sorolhatóak, amelyek a legendában Szent István politikai végrendeletét követik, addig *betoldások*ként Kristó Gyula hat nagyobb tematikus egységet (prológus, Sarolt álma, a koronakéréssel kapcsolatos pápai látomás, Sebestyén vaksága, a székesfehérvári egyház kiváltságai, valamint a levegőbe emelkedő sátor története) különített el. A *Vita maior* és a Hartvik-féle István-életrajz szövegkapcsolatához l. *Kristó Gyula: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendája szövegkapcsolatához*. In: *Uő.*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 175–194.

⁵² *Szelestei N. László: A seitzi legendárium Szent István-legendája*. Magyar Könyvszemle 107. (1991: 1–2.) 2–4.

2. A másik adódó lehetőség — amellyel szemben Szelestei Nagy szkeptikusnak mutatkozik — az lenne, hogy a Hartvik-legendának egy, az eredetihez esetleg közelebb álló kéziratából talán liturgikus célokra készítettek egy *excerptumot*.⁵³ Ez a kivonatos változat is több példányban létezhetett, és egy ilyen kézirat kerülhetett a Szent István lengyel *vitájaként* is tekintett krónika lejegyzője elé: a minket érdeklő kútfő összeállítója ezt a rövidített verziót építhette be — a megfelelő módosításokkal és interpolációkkal — regényes történeti munkájába. Részünkről ezt a megoldást kézenfekvőbbnek vélnénk, mint egy, a legenda többszöri interpolációját és eltérő redakciós fázisait feltételező lehetőséget.
3. Kizárhatónak tartjuk ugyan, de a teljesség kedvéért meg kell említenünk a harmadik eshetőséget is: elméletileg a Seitzi Legendáriumban megőrzött csonka szöveg és a Magyar–lengyel Krónika ugyancsak rövidített variánsa egymástól függetlenül is létrejöhetnek. Igencsak meglepő véletlen lenne azonban, amennyiben az általunk vizsgált kútfő szerzője és a másik kivonat készítője ugyanazokat a részeket tartották volna fontosnak az eredeti, hosszabb életrajzváltozatból megtartani.

Az általunk leginkább elképzelhetőnek vélt második lehetőség mellett ugyanakkor egy további érvet is felhozhatunk. Már Mátyás Flórián is felhívta a figyelmet arra, hogy a varsói Zamoyski-kódexben megőrzött, a Magyar–lengyel Krónika lejegyzője által módosított legendaszöveg nem tartalmazza azt a históriát, amely szerint az eredetileg a kalocsai püspökség élén álló Asztrik Sebestyén vaksága alatt töltötte volna be az esztergomi érsekséget.⁵⁴ Azok közül a terjedelmesebb passzusok közül, amelyeket Kristó Hartvik önálló fogalmazatához sorolt,⁵⁵ mind a Seitzi Legendáriumban fellelhető textusból, mind pedig a Magyar–lengyel Krónikából hiányzik — a már említett momentum mellett — a fehérvári egyház kiváltságainak hosszabb ismertetése is.⁵⁶ A kérdést egyértelműen annak nyelvi–stilisztikai vizsgálata dönthetné el, hogy a megfelelő — a Kis- és a Nagylegenda textusához képest kiegészítést jelentő — szöveghelyek vajon egyetlen szerző (azaz Hartvik püspök) munkájának tekinthetők-e. Ilyen elemzés híján egyelőre annyit kívánunk csupán megjegyezni, hogy feleslegesnek véljük — Karácsonyi János nézeteinek egyfajta felújításaként — a *Legenda Hartvicianának* egy olyan szerkesztési fázisát feltételezni, amelynek a ma a Hartvik-féle István-*vitaként* számon tartott textushoz képest rövidebb szövege a Nagylegendába iktatott önálló betoldásoknak csupán egy részét tartalmazta volna.

*

Mivel — a szöveghelyek minuciózus vizsgálata híján — a kérdésben nem kívánunk ennél határozottabban állást foglalni, térjünk most vissza eredet-

⁵³ Szelestei N. L.: A seitzi legendárium i. m. 3.

⁵⁴ Vita sanctorum Stephani regis i. m. 185.

⁵⁵ Kristó Gy.: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendák i. m. 190.

⁵⁶ Szelestei N. L.: A seitzi legendárium i. m. 2.

ti problémánkhoz: a Magyar–lengyel Krónika két redakciójának egymáshoz való viszonyához és az *archetypus*nak a két variáns alapján esetlegesen kikövetkeztethető tartalmához! Kezdjük ismét a historiográfiai áttekintéssel!

Elsőként Kaindl dolgozatát kell megemlítenünk: érdekes, hogy bár a czernowitzi egyetem tanára nem építette be az elemzésébe a rövidebb krónikát — annak sokáig egyetlen, Kętrzyński-féle kiadása⁵⁷ a Magyar–lengyel Krónikáról szóló tanulmány publikálásának idejére még nem is készült el —, abban mégis egy több fázisban keletkezett, interpolációkkal terhes kútfőt látott: szerinte az elbeszélés valamiféle első redakciója magyar földön jöhetett létre, és a lengyel históriára vonatkozó elemek később, a szöveg lengyel földre kerülését követően épülhettek be a munkába.⁵⁸ Kaindl eredményeit már 1905-ben erős bírálatban részesítette Domanovszky Sándor,⁵⁹ a feltételezett lengyel interpolációkkal kapcsolatban pedig meg is jegyezhetjük, hogy azok — mivel részben a rövidebb variánsban is jelen vannak — alkalmasint szerepelhettek már az *archetypus*-ban is. Karácsonyi János, aki ismerte nem csupán az osztrák kutató téziseit, de az Ossoliński-kódexben megőrzött variáns szövegét is, ez utóbbi vonatkozásában mindössze arra hívta fel a figyelmet, hogy az a Hartvik-legendából olyan passzusokat is megőrzött, amelyek a bővebb redakcióban nem lelhetőek fel.⁶⁰

1925-ben Hóman Bálint érintette újra a két szöveg viszonyának problematikáját. Többek között az első, a szerinte a kivonatolás következtében értelmetlenné vált mondat alapján jutott arra a következtetésre, hogy az általa Ossoliński-krónikaként megnevezett mű — amely a Hartvik-legendá végéről kölcsönzött részletek kivételével a hosszabb variánshoz képest semmilyen önálló adatot nem hoz — a bővebb redakció nyomán jöhetett létre, annak egyszerű tartalmi kivonatát adva. Az *archetypus* szövege azonban nem lehetett teljesen azonos azzal a textussal, amelyet számunkra a Zamoyski-kódex megőrzött: előbbi tartalmazhatta az Istvánhoz köthető *miraculumok* leírását is. Azt, hogy a csodatételek a napjainkra ránk maradt kéziratban már nem szerepelnek, Hóman a következőképpen magyarázta: a kérdéses részletek a másoló előtt fekvő krónikában a 11. századi, az István utáni történetre vonatkozó passzusok előtt foglalhattak helyet. A *scriptor* szerencsésebbnek gondolhatta, ha a kronológiai rendnek megfelelően a krónika végére illeszti a szent király testének fel-emelését elbeszélő fejezeteket; ám ezekről a László koráról szóló tudósításhoz érve elfeledkezett.⁶¹ Macartney néhány évtizeddel később úgy vélekedett, hogy az Ossoliński-kódex variánsa nem lehetett a Magyar–lengyel Krónikának nevezett bővebb változat egyszerű kivonata: ezek a szövegek egy olyan közös ősforrásból eredeztethetőek, amelynek textusát a ránk maradt hosszabb krónika-verzió valamelyest bővítette, míg a másik munka rövidítette.⁶²

⁵⁷ O kronice węgiersko-polskiej (Vita sancti Stephani regis Ungariae, Chronica Ungarico-Polona). Ed. Wojciech Kętrzyński. Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny. S. II., t. IX. Kraków 1897. 355–392.

⁵⁸ Kaindl, R. F.: Studien III–IV i. m. 624–625.

⁵⁹ Domanovszky Sándor: A pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905: 5.) 544–546.

⁶⁰ Karácsonyi J.: Hol bővítették ki i. m. 992.

⁶¹ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 41–42.

⁶² Macartney, C. A.: The medieval Hungarian historians i. m. 174–176., 183.

1964-ben Karácsonyi Béla — aki részletesen is vizsgálta, mely elemek lelhetők fel a hosszabb és melyek a rövidebb redakcióban — felvázolta a Magyar–lengyel Krónikát megőrző kódexek sztemmatikai viszonyait: megállapítása szerint a Zamoyski-, illetve az Ossoliński-kódex *manuscriptumai* valamiféle közös kéziratra lennének visszavezethetőek. A két változat között nem csupán szövegbeli, de műfajbeli eltérést is megfigyelhetünk: míg a bővebb verzió egyfajta átmenetet képez a krónika, illetve a *vita* között, addig a rövidebb szöveg — a krónikába illő részletek lerövidítésével vagy elhagyásával, illetve a szent király testének felemeléséről, valamint a csodákról szóló passzusok közlésével — sokkal közelebb áll a legenda műfajához. A talán valamivel 1389 után vagy már a 15. században keletkezett wrocławói Ossoliński-kódex rövidebb textusának részletesebb vizsgálata során a szegedi kutató arra a következtetésre jutott, hogy sem a Hartvik-legenda, sem pedig a varsói Zamoyski-kódexben szereplő hosszabb krónika nem tekinthető a variáns közvetlen forrásának. Míg a Gézárról és Istvánról szóló fejezetek esetében a rövidebb változat egyértelműen a hosszabb redakció valamely *manuscriptumából* látszik meríteni — egyetlen részlet sem árulkodik a Hartvik-legenda önálló ismeretéről —, addig a szöveg végére a lengyel István-*vita* összeállítója önállóan, valamely előtte fekvő Hartvik-kópiából illeszthette be a megfelelő passzusokat. Karácsonyi tehát egy olyan ősforrást feltételezhetett, amely a magyar István-legenda utolsó *caputjait* semmilyen formában sem tartalmazhatta.⁶³

Ryszard Grzesik a Magyar–lengyel Krónikának a hartviki szentéletrajzhoz fűződő viszonyát tárgyalva tért ki arra, mit is tarthatunk a hosszabb, illetve a bővebb redakció összefüggéseiről. A lengyel kutató az *archetypust* főként azon pontokon látja rekonstruálhatónak, amelyek — mindkét változatban — a Hartvik-legendán alapulnak. Vélekedésének megfelelően az elveszett ősforrásban jelen lehetett már minden főbb tartalmi elem, amely a bővebb variáns szövegében is szerepel: lejegyzésre kerülhetett benne a magyar legendaszövegen alapuló bevezetés, az Attila-történet és a magyarok szlavóniai megtelepedésének története, Géza és István uralkodásának elbeszélése, valamint a 11. századi trónharcok elbeszélése. Mindezek mellett Hómanhoz hasonlóan Grzesik is úgy gondolja, hogy az eredeti kézirat tartalmazhatta a szent király csodatételeiről szóló egységeket is: ezek azonban — ahogyan azt egyébként Macartney is látta — nem annyira az István haláláról beszámoló fejezet után, hanem sokkal inkább a László regnálását tárgyaló rész után következhetnek.⁶⁴

Áttekintésünkben — az egymástól sok esetben csupán egy-egy apró ponton eltérő álláspontokat megvizsgálva — érintettük azokat a lehetőségeket, amelyek a két szövegváltozat viszonyában elképzelhetőek. Pillantsunk azonban végig még egyszer azokon a problémákon, amelyek bennünk a Magyar–lengyel Krónika ránk nem maradt eredeti kéziratának tartalmával kapcsolatban felmerülhetnek! Karácsonyi Béla vizsgálatai nyomán a következőt tudjuk egyértelmű bizonyossággal elmondani: a Zamoyski-kódex hosszabb szövege és az Ossoliński-kódexben szereplő textus egy közös *manuscriptumra* vezethetőek

⁶³ Karácsonyi B.: Tanulmányok i. m. 5–11., 33–39.

⁶⁴ Grzesik, R.: The Hungarian roots i. m. 37–47.

vissza. Kérdéses marad azonban, mennyi változáson ment keresztül a 14. századi kódexben fellelhető krónikaszöveg a feltételezett eredetihez képest: tartalmaz-e későbbi interpolációkat, bővült-e a munka az *archetypus* keletkezése és a kódexbe foglalt változat lejegyzése között? A probléma megítélését nehezíti, hogy tulajdonképpen csak két kéziratot vehetünk össze: a Zamoyski-kódexben szereplő krónikát, illetve a rövidebb változatot fenntartó egyetlen *manuscriptumot*. A hosszabb variánst ránk hagyományozó további kéziratok közül a krakkói Czartoryski-kódexben (C) szereplő *manuscriptum* az 1340 után keletkezett Zamoyski-kódex (Z) szövegén alapul. A varsói Krasínski-kódex — anélkül, hogy a textusról bármilyen másolat készült volna — megsemmisült.⁶⁵ Az a 15. századi, ugyancsak a wrocławai Ossoliński-alapítvány könyvtárában őrzött kódex, amelynek kéziratát Karácsonyi W jellel látta el, mindössze 9 sort — a bevezetés egyetlen félmondatát — őrizte meg a Magyar-lengyel Krónika hosszabb változatából. A szegedi filológus is felhívta azonban a figyelmet a részlet egy sajátosságára: míg a fragmentum szavai a Magyar-lengyel Krónika bővebb redakciójának családjával látszanak rokonítani szövegünket, addig a cím egyszerűen Szent István életrajzára utal – vagyis egy olyan munkára, amely rövidebb textusunkhoz hasonlóan hagiográfiai jelleget mutat. Ez az egyébként egyértelműen sem a Z, sem pedig a C kézírattól nem eredeztethető töredék azt látszik Karácsonyi számára alátámasztani, hogy a krónika egykor nagyobb szövegcsaláddal rendelkezhetett.⁶⁶ Ha ebből a talán valamikor igen gazdag hagyományból egyéb kéziratok is ismertek lennének előttünk, feltehetőleg nagyobb biztonsággal tudnánk megválaszolni a bennünk felmerülő kérdéseket.

Nézzük most azokat a lehetőségeket, milyen is lehetett ez a napjainkra elvesztett ősforrás! Tekintsünk most el egyelőre annak kérdésétől, hogy vajon tartalmazhatta-e ez az *archetypus* a Hartvik püspöknél szereplő csodaleírásokat! Feltehetjük a kérdést, vajon mennyiben felelt meg ez az eredeti változat annak a hosszabb redakciónak, amelyet ma Magyar-lengyel Krónikaként ismerünk. Teljes bizonyossággal csupán azon momentumokról tarthatjuk úgy, hogy már ebben a redakcióban is jelen lehettek, amelyeket — ha esetleg kissé eltérő formában is — mindkét krónikaváltozat tartalmaz. Azonban három lehetőség is adódik annak vonatkozásában, hogyan láthatjuk mármost — legalábbis lényegi tartalmi elemeit tekintve — ezt a szöveget:

1. Elképzelhetünk egy textust, amely nagyon közel áll ahhoz a változathoz, amely bővebb redakcióként maradt ránk. Ekkor a szöveg a 14. századi, a Zamoyski-kódexben fellelhető lejegyzéséig csupán minimális – részben a (többszöri) másolásból adódó változtatásokon ment volna keresztül. Ebben az esetben a rövidebb verzió az *archetypus*nak (vagy valamely másolatának) a kivonatolásával keletkezhetett.

⁶⁵ *Lesław Spychała* nemrégiben mutatott rá arra, hogy a szakirodalomban hibásan terjedt el az a nézet, miszerint a napjainkra fenn nem maradt Krasínski-kódex tartalmazta volna a Magyar-lengyel Krónika szövegét, l. *Uő.*: Kiegészítés „A magyar-lengyel vegyes krónika” kéziratok hagyományához: a „Krasínski 6. számú kódex” feltételezett szövege. *Magyar Könyvszemle* 129. (2013: 4.) 409–423. L. az ábrát a tanulmány végén.

⁶⁶ *Karácsonyi B.*: Tanulmányok i. m. 13–33., 59.

2. Második — kevésbé valószínű — lehetőségünk az lenne, hogy az *archetypus* csupán azokat az elemeket tartalmazta, amelyek mindkét ránk maradt szövegben szerepelnek, és így módon a ma ismert rövidebb variánsra emlékeztethetett. A bővebb redakció ezen textus felduzzasztásával jöhetett létre.
3. Végül megemlíthetünk egy köztes eshetőséget is — hasonlójt sejtett a kútfővel kapcsolatban Macartney —: az *archetypus* egy, az azt kivonatoló rövidebb redakciónál hosszabb textust őrzött meg, és ez csupán később bővült a ma Magyar–lengyel Krónika néven ismert szöveggé.

Arra nézve, hogy szövegünk eredetileg is valamiféle közös magyar–lengyel(–délsláv) történetnek készülhetett, bizonyíték a rövidebb redakció textusa is: az ebben is szereplő motívumok — a szlavóniai honfoglalás elbeszélése vagy Géza fejedelem Adelheid nevű feleségének feltűnése — mutatják, hogy a furcsa kútfő lejegyzője eredetileg is egybe kívánta kapcsolni a magyar és a lengyel (szláv) históriát. Hóman, illetve Grzesik filológiai érveket is hoztak amellett, hogy a rövidebb szövegezés egy hosszabb kéziratot alapul: a verzió megalkotója oly módon készített el egy István-*vitát*, hogy az eredeti történet elemeit bizonyos pontokon — például az Attila-históriánál — tömörítette, és a rendelkezésre álló szövegből csupán a számára szükséges momentumokat tartotta meg. A korábbi medievisztikai vizsgálatok eredményeihez igazodva mi is azt tartjuk valószínűnek, hogy az *archetypus* tartalmi elemeit — és szövegét — tekintve lényegében megfeleltethet a Magyar–lengyel Krónika hosszabb redakciójának.

Még egy kérdésről kell itt szólnunk: arról, vajon tartalmazhatta-e ősforrásunk a Hartvik-legenda végéről kölcsönzött *caputokat*. Karácsonyi Béla hipotézisével szemben a magunk részéről Hómanhoz és Grzesikhez hasonlóan elképzelhetőbbnek véljük, hogy már az *archetypus*ban is szerepeltek a vonatkozó részletek. Különös — ám teljességgel nem lehetetlen — megoldásnak kellene ugyanis tartanunk, ha egyazon elbeszélő forrásból két különböző redakciós fázisban illesztettek volna be forrásunkba részleteket.

*

Arra tehát, hogy vajon mennyiben tekinthetjük egységes redakciónak a Magyar–lengyel Krónika ma ismert bővebb változatát, az ezzel kapcsolatos problémákat újra körbejárva sem sikerült egyértelműen választ adnunk. A továbbiakban — ahogyan azt a szakirodalom is teszi — a Karácsonyi Béla által kiadott hosszabb textust fogjuk *Chronicon Hungarico–Polonicum*ként elemezni, és a munkát — az egyszerűség kedvéért — olyan alkotásként szemléljük, amelynek szövege lényegében egyetlen történetíró alkotása. Tesszük mindezt azzal a megjegyzéssel, hogy a műben — bár az eredeti alakjában is a bővebb redakcióhoz hasonló szöveget tartalmazhatott — esetlegesen szerepelhetnek későbbi interpolációk. Dolgozatunk utolsó egységében — a harmadik István-legenda felhasználására vonatkozó fenti megjegyzések mellett is — a Bartoniek Emma által közölt Hartvik-textust (és nem pedig a Seitz Legendárium legen-

daszövegét) állítjuk a Magyar–lengyel Krónika megfelelő passzusaival párhuzamba.

II.

Térjünk most át a datálás problémájára: a kútfő keletkezési helyének, de főként a lejegyzés idejének a lehetséges legmegnyugtatóbb tisztázása elengedhetetlen, amennyiben forrásunkat a magyar elbeszélő hagyományhoz kívánjuk illeszteni. Karácsonyi Béla a Magyar–lengyel Krónika genezisének kérdéskörét nem tárgyalta részletesen, mindössze annyit állapított meg, hogy annak „egy olyan periódusban kellett létrejönnie, amelyet eléggé jelentős intenzitású kapcsolat és a két nép érintkezése során kialakult eleven érdeklődés meglehetősen magas foka jellemez”.⁶⁷ A *manuscriptumok* kizárólag 14–15. századi lengyelországi kódexekben maradtak ránk: ezek közül a legkorábbinak az a Zamoyski-kódex bizonyul, amely — ahogyan azt már említettük is — valamikor 1340 után, a legnagyobb valószínűség szerint a 14–15. század fordulóján keletkezhetett.⁶⁸ Ez a pontosabban meg nem határozható időpont szolgálhat vizsgálataink kiindulópontjával: a krónika első redakciójának mindenképpen a szöveg *arche-typusának* nem tekinthető első ránk maradt kézirat lejegyzése előtt kellett keletkeznie. A munka születésével kapcsolatban a szakirodalom egymástól igen eltérő álláspontokat fogalmazott meg:⁶⁹ ezek közül most csupán a leglényegesebbeket vesszük sorra.

A kutatásban a Magyar–lengyel Krónika egészen korai datálásának lehetősége is felmerült, de — ahogyan azt a későbbiekben is látni fogjuk — a forrás megőrizte momentumok egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a kútfő nem származhat az 1220–1230-as évek előtti időszakból. A korai genezissel kapcsolatos hipotézisek ismertetésétől e helyütt tehát eltekinthetünk. A krónikát időben igen későre helyezte Pierre David: szerinte az egyébként egyértelműen lengyel alkotásnak tekinthető munka — „Szent István lengyel nagylegendája” (*la grande vie polonaise de Saint Étienne*) — a 14. század elejének terméke lenne. A *vita* forrása egy István-életrajz lehetett, ám ez — lengyel területre érkezése előtt — olyan részletekkel és motívumokkal gazdagodott, amelyek Albericus Trium Fontium, illetve Kézai Simon tanúsága alapján a hazai történetírásban a 13. század előtt aligha bukkanhattak fel. A David szerint az Árpád-ház kihalása után lejegyzett munka olyan történelmi periódust tükröz, amikor a lengyel–magyar kapcsolatok — a Halicsért való rivalizálás után — ismét megerősödni látszottak: ennek megfelelően a Magyarországon trónra kerülő Anjou-ház és Łokietek Ulászló közeledésének időszaka.⁷⁰ Deér József a krónikában szereplő huntörténet bizonyosságára támaszkodva Anonymus *Gestá-jánál* későbbinek, ám még az Anjou-kor előtt lejegyzett munkának tartotta a

⁶⁷ Karácsonyi B.: Tanulmányok i. m. 3.

⁶⁸ David, P.: La prétendue chronique i. m. 69–70.; Karácsonyi B.: Tanulmányok i. m. 22–23.

⁶⁹ Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 5–19. A datálással kapcsolatban a szakirodalomban megfogalmazottakat röviden ismerteti: Szovák K. – Veszprémy L.: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 766–767.; A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 224.

⁷⁰ David, P.: Les sources de l’histoire de Pologne i. m. 116–117.

szöveget: a meglehetősen konfúznak mondott elbeszélő forrást a 13. század második felére datálta, és feltételesen ismeretlen kis-lengyelországi (Krakkó környéki) egyházi személyhez kötötte.⁷¹

Ezen elképzelésekkel szemben a forrás geneziséét részletesen tárgyaló, a kútfőt a 13. század első felére helyező Ryszard Grzesik nézete tűnik a szakirodalomban a leginkább elfogadottnak.⁷² A történeti munka a lengyel történész szerint az 1220–1230-as években született Kálmán szlavón herceg (1226–1241), korábban halicsi király (1214–1219, 1219–1221) udvarában. A feltételezése szerint magyar területhez, ezen belül is a Délvidékhez kapcsolható írás geneziséét és lengyel földre érkezését Grzesik dinasztikus összeköttetésekkel hozza összefüggésbe. Kálmán Leszek krakkói fejedelem lányával lépett házasságra: ez a frigy magyaráztatul szolgálhat arra, hogy miért épültek be lengyel motívumok egy szlavón földön keletkezett és horvát hagyományt is tartalmazó irodalmi alkotásba. A herceg halála (1241) után a hazájába visszatért özvegy, Szalóme révén a magyar történelmet meszeszerűen tárgyaló elbeszélés könnyűszerrel eljuthatott az északabbi területekre; de alkalmat biztosíthatott erre akár IV. Béla lányának, Kingának két évvel korábban (1239) létrejött lengyel házassága is.⁷³

A magyar kutatás is átveszi azt a Grzesiknél egyébként nem túl hangsúlyosan érintett lehetőséget,⁷⁴ miszerint a hun–magyar históriát részletesen tárgyaló forrás Kalán pécsi püspökkel lenne összefüggésbe hozható. A lengyel szerzőnél olvasható hipotézis egy, a szakirodalomban nem egyszer megjelenő tévedésen alapul: Grzesik nem látszik ismerni ifj. Horváth János nézetét a több helyütt — helytelenül — a 12. századra datált és a dalmát kormányzói tisztséget is betöltött egyházi személynek tulajdonított *Vita Attilae*vel kapcsolatban.⁷⁵ A többnyire Calanus Dalmatus nevéhez kötött Attila-történet⁷⁶ aligha igazolhatja a hun hagyomány kultuszának dél-magyarországi létezését a 12–13. század fordulóján: a filológus Horváth írása révén bizonyítást nyert, hogy jóval későbbi, humanista szöveggel van dolgunk. Bár az Attiláról szóló mű reneszánsz eredetét — hipotetikusan — a lengyel kutató is felveti, ám úgy látja, hogy további vizsgálatokat igényelne a kancelláriai szerepe révén is ismert pécsi püspök és a Magyar–lengyel Krónika esetleges viszonyának vizsgálata. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az általa 1221 utánra datált elbeszélő kútfőnek a délvidéki püspökhöz való kapcsolása kronológiai problémába ütközik: Kalánról az 1218. esztendő követően nincs adatunk.⁷⁷

⁷¹ Deér, I.: Praefatio i. m. 296–297.

⁷² Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. 57–58.

⁷³ A krónika datálásáról l. Ryszard Grzesik: Książę Węgierski żonaty z córką Mścislawa Halickiego. Przyczynę do problemu czasu i miejsca powstania kroniki węgiersko-polskiej. Kwartalnik Historyczny 102. (1995: 3–4.) 24–35.; Uő.: Kronika węgiersko-polska i. m. 208–212. Mindezt összefoglalja: Szovák K. – Veszprémy L.: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 766.

⁷⁴ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 224.

⁷⁵ Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 210–211., 216.; ifj. Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 4.) Budapest 1941. 28., 79–81.

⁷⁶ Magyar fordításban l. Attila, Magyarország királya élete és halála (1455 előtt). In: Krónikáink magyarul. III/1. Vál., ford. Kulcsár Péter. 76–84.

⁷⁷ Ryszard Grzesik: Kronika węgiersko-polska i. m. 210–211., 216.; Horváth János, ifj.: Calanus püspök és a Vita Attilae. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 4.) Bp. 1941. 28., 79–81.

Érdeemes azonban végigtekinteni Grzesik azon érvein, amelyek alapján a szöveget a 13. század első feléből származónak ítéli:

- a) A krónika egyik utolsó információjának értelmében Szent László Msztyiszláv (1219–1227) halicsi fejedelem leányával lépett házasságra: „Ezt a fiút [Lászlót] pedig Oroszország fejedelme, Mistizlaus, Halics városából, fogadott fiává fogadta, s azért, mert egyetlen leánya volt és nem fia, leányával együtt Halics országát örökös birtoklásra átadta neki és ezt esküvel is megerősítette. Miután László menyegzője ilyen módon, miként Isten elrendelte, végbement, atyja, Béla király ágynak esett és meghalt. [...] Maradt pedig László fejedelem Halicsban, a fivére pedig, Salamon Szlavóniát uralta.”⁷⁸ A forrás itt egy 1221. évi eseményt vetítene vissza a múltba: ekkor született ugyanis döntés arról, hogy II. András király András nevű fia frigyre lép Msztyiszláv lányával. Az 1221. esztendő (vagy talán inkább a házasságkötés éve: 1227) lehet tehát a datálás *terminus post quem*-je. Grzesik azt is megjegyzi, hogy a halicsi magyar jelenlétnek a lengyelekkel szemben történő igazolását a javasolt keletkezési időnél később aligha tartotta volna szükségesnek a történetíró: Halics a 13. század második felében már nem állt a magyar külpolitika érdeklődésének homlokterében. A magyar érdekek előtérbe helyezése a hazai keletkezés hipotézisét látszik alátámasztani.⁷⁹
- b) A datálás *terminus ante quem*-je Grzesik vélekedésének megfelelően az 1266. év: az ekkora már biztosan elkészült ún. nagyobbik Szent Szaniszló-legendában mutatható ki először lengyel földön a krónika ismerete. A dominikánus Vincentius Kielcensis (Kielce-i Vince) a *Vita maior sancti Stanislai*-ban a Magyar–lengyel Krónika alapján adja elő István koronakérésének történetét. A két szöveg filológiai kapcsolatára utal, hogy a lengyel szentéletrajz — a dolgozatunk tárgyát képező kútfőhöz hasonlóan — Leót nevezi meg az ezredév pápjaként.⁸⁰
- c) A kútfőben a déli területek hangsúlyos szerepeltetését, illetve a lengyel és a magyar história — mesés színezetbe öltöztetett — összefüggéseit is jól magyarázhatja az az elmélet, miszerint a mű a lengyel hercegnővel

Kalán 1192 és 1218 között töltötte be a pécsi püspöki méltóságot: *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 94. A horvát–dalmát kormányzói méltóságot is viselő püspökkel kapcsolatban l. még: *Szeberényi Gábor*: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója”. Újabb szempont a horvát–magyar perszonalunió 12. századi történetének kérdéséhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és 2000. c. konferenciák válogatott előadásai. Szerk. Varga Lajos – Vonyó József. Pécs 2002. 231–233.

⁷⁸ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 242.

⁷⁹ *Grzesik, R.*: Legitimierungsfunktion i. m. 148–149.; *Uő.*: Kronika węgiersko-polska i. m. 210. A II. András-kori eseménynek a krónikában való megjelenítésével kapcsolatban l. még: *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. I. 382. András herceg házassága mint terminus *post quem* megjelenik már a téma francia nyelvű szakirodalmában is: *David, P.*: La prétendue chronique i. m. 48.

⁸⁰ *Grzesik, R.*: Kronika węgiersko-polska i. m. 98–102., 210. *Stanislava Kuzmová*: Preaching Saint Stanislaus. Medieval sermons on Saint Stanislaus of Cracow and their role in the construction of his image and cult. Doctoral thesis. 2010. Online dokumentum: <http://www.etd.ceu.hu/2011/mpkhkus01.pdf> (Letöltés ideje: 2012. november 14.) 23–34. (A koronakérés motívumával kapcsolatban l. 33.)

házasságra lépő Kálmán szlavóniai udvarában születhetett. A hipotézis elfogadása tovább szűkítené a lejegyzés lehetséges időkeretét arra a periódusra, amikor IV. Béla öccse a szlavón hercegi méltóságot betöltötte (1226–1241). Grzesik szerint a legvalószínűbb az, hogy a krónika még András halicsi királyságának idejében, vagyis az 1234. évet megelőzően létrejöhetett.⁸¹

A fent vázoltak vonatkozásában csupán néhány kisebb megjegyzést kívánunk tenni. Grzesik aligha téved azzal kapcsolatban, hogy a kútfő valamikor 1221 (1227) és 1266 között keletkezhetett; a mű szlavóniai genezisének, valamint Lengyelországba kerülésének feltételezése révén pedig sikerült komplex teóriába illeszteni az elbeszélésnek azt a sajátosságát, hogy mind a Dráván túlnak, mind pedig az északi szláv országgal való kapcsolatnak kiemelt jelentőséget tulajdonít.

Véleményünk szerint azonban — bár az ismertetett hipotézis valóban csábítóan tűnik — egyéb lehetőség sem zárható ki egyértelműen a mű keletkezési helyét (és idejét) illetően. A 13. század történetében nem volt egyedülálló jelenség, hogy egy Árpád-házi herceg a szlavón vidékeken gyakorolt hatalmat, így Kálmán bátyja, a későbbi IV. Béla (1220–1226) vagy unokaöccse, István (1246) is álltak a terület élén.⁸² Ily módon nem találnánk meglepőnek, ha a krónikában a lengyel kutató által is kimutatott horvát történeti hagyomány nem csupán a szlavón hercegi udvarban, de a király környezetében is ismert lett volna.

Grzesik a szöveg magyarországi keletkezését egyéb érvek⁸³ mellett azzal kívánja igazolni, hogy a forrás alig hoz lengyel adatot, és ezek jórészt téves információk. Hangsúlyozza azt is, hogy a krónika — többek között Halics vonatkozásában, amelyre a lengyelek is igényt tartottak — a magyar érdekeknek látszik kedvezni. Kétségek nélkül igazat kell adnunk a poznaí medievistának abban, hogy a Magyar–lengyel Krónika a közös történetet ígérő címe ellenére is elsősorban a magyar nép históriája. A krónikás tévedései nem szűkíthetők le ugyanakkor a lengyel vonatkozású passzusokra: a magyar hírek is torzításokkal terhesek, a Hartviktól kölcsönzött részletektől és néhány momentumtól eltekintve mesés színezetet öltenek. A szerző földrajzi tájékozottsága⁸⁴ jobb ugyan a magyar területek vonatkozásában, mint a lengyel vidékeket illetően — ebből a régióból kizárólag Krakkót vagy a szövegben a lengyel föld kapujaként szereplő Sóvárat ismeri —, ám akár a 14. századi krónikakompozícióval, akár pedig Kézaival egybevetve a mindössze néhány városra és folyóra kiterjedő ismeretek igencsak szegényesnek tekinthetők.

Végezetül Grzesikkel szemben nem látjuk úgy, hogy a krónika egyértelműen a magyar érdekeket kíváná előnyben részesíteni. Igaz lehet ez talán a koronakérés elbeszélésével vagy a halicsi magyar fennhatóságról beszámoló passzussal kapcsolatban — utóbbiban az örökös birtoklásnak vagy az isteni

⁸¹ Grzesik, R.: Legitimierungsfunktion i. m. 149.; *Uő.*: Kronika węgiersko-polska i. m. 211–212.

⁸² A hercegek területi hatalmával kapcsolatban l. pl. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 26–79.

⁸³ Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 208–210.

⁸⁴ Ezzel kapcsolatban l. Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 196–206.

rendelésnek a hangsúlyozása a terület feletti lengyel igények burkolt elvetését éppúgy jelentheti, mint egy valóban megtörtént eseménynek a múltba való visszavetítését —, ám aligha tekinthetünk a magyar nézőpontot előtérbe helyezőnek egy olyan alkotást, amely szerint a Felvidék jelentős része lengyel fennhatóság alá tartozik,⁸⁵ és Szent István állítólagos fiainak magyarországi hatalma akkor nyer legitimitációt, amikor a lengyel Boleszló kezéből a koronát elfogadják.⁸⁶ Mindezek alapján részünkről azt sem tartjuk teljességgel elképzelhetetlennek, hogy a munka a korábbi historiográfiai irodalom feltételezésének megfelelően lengyel vidéken íródott, esetleg valamely magyar hercegnő, Kinga vagy Jolán környezetében.

Talán bizonyos részleteiben igaznak bizonyulhat Hóman Bálint hipotézise: ő a 12–13. század fordulójáról származónak ítélt történetírói alkotás mögött lengyel szerzőt sejtett. Vélekedése szerint a krónikás egy, a magyarországi gestából készült kivonat alapján állíthatta össze — hibásan — a magyar uralkodók genealógiáját, és képzeletének megfelelően egészítette ki a számára homályos családi kapcsolatokat. A Hartvik-legendából tudhatta, hogy Szent István atyja a negyedik volt a fejedelmek sorában, így a magyarok feltételezett nagy uralkodója, Attila és Géza közé két, a későbbi magyar történelemben is felbukkanó uralkodónevet illesztett be elbeszélésebe (Kálmán, Béla). A Magyar–lengyel Krónika — a csecsemőkorban elhalt gyermekek mellett — Szent István négy fiáról tud, ám ez a meglehetősen torzítás is magyarázatot lelhet, ha a mesés kútfő írott forrásaként valamely kivonatot — esetleg királylistát — feltételezünk: „Pétert mindenestre azért nevezi Henriknek, mert Henrik császárral jött vissza Magyarországra s a krónika Henrik harcairól szól. A két személy nála összefolyt. Péterrel így nem tudott mit csinálni, tehát megtette a lengyel forrásból is ismert Béla és Levente testvérének. E tévedés lehetőségét a Budai krónika egy helye eléggé valószínűvé teszi. A krónikás a hercegek visszahívásáról szólva mondja: *Andream, Belam atque Leventam contra Petrum regem in regnum reducere*. Hevenyészett kivonatosnál könnyen elképzelhető egy szó felcserélése s akkor *Belam, Leventam, Petrum contra regem*-et kapunk. Ebből, vagy hasonló másolási hibából keletkezhetett e tévedés.”⁸⁷ Egyelőre tekintsünk el attól,

⁸⁵ „Ő [Meskó] egybegyűjtven teljes hadseregét, eljött a királyhoz Esztergom elé, s ott, Lengyelország és Magyarország határán, felállította sátrait. A lengyelek határai ugyanis a Duna partján, Esztergom városánál végződtek, s onnét Eger városához mentek, onnét ahhoz a folyóhoz, amelyet Tiszának neveznek és abba beleszakadván, elkanyarodtak azon folyó mentén, amelyet Ceplának mondanak, egészen Sóvárig, s ott lett végük a magyarok, ruténok és lengyelek között.” – A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 234. A krónikában leírt magyar–lengyel határ kérdésével mindössze egyetlen megjegyzés erejéig foglalkozott Györffy György (*Györffy György: István király és műve*. Bp. 2000³. 282–283.). Érinti a kérdést Bagi Dániel is: a Gallus Anonymus művének magyar vonatkozásait vizsgáló kutató arra hívja fel a figyelmet, hogy a 11. századi lengyel állam kiterjedésére vonatkozóan a Magyar–lengyel Krónikához hasonló információt őrzött meg számunkra a 12. század elején keletkezett forrás is (*Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történelemszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*. Bp. 2005. [Irodalomtörténeti füzetek 157.] 183–189.).

⁸⁶ „Az ütközet után pedig Boleszló fejedelem összegyűjtven Magyarország püspökeit és nagyurait, beszállott a királyi Fehérvár városába és megkoronázta a királyi koronával István király fiát, Leventét, Pétert és Bélát pedig hercegekké tette.” – A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 241.

⁸⁷ *Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 40.*

hogy az itt megfogalmazottaknak megfelelően valóban összefüggő írásbeli forrást kell-e látnunk a *Chronicon Hungarico-Polonicum* mögött. Amennyiben Hóman nézete a hibás genealógiát illetően lényegét tekintve helytálló, úgy legalábbis erősen megkérdőjelezhető a krónika esetleges magyarországi keletkezése: a szlavón herceg környezetében sem véljük valószínűnek azt, hogy ne sikerült volna a magyar uralkodók helyes családfáját fellelni.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a szöveg és a magyar elbeszélő hagyomány viszonyának vizsgálata sem visz minket sokkal közelebb a keletkezés kérdésének megoldásához. Mielőtt azonban a krónikával kapcsolatos filológiai problémákra rátérnénk, megvizsgálhatjuk, van-e a munkában bármilyen más mozzanat, amely további támpontot nyújthat a lejegyzés korának vagy helyének pontosabb meghatározásához.

Elsőként említhetjük itt a krónika azon passzusát, amely az Attila halála utáni periódusról számol be: a történetíró — pontosabb értesülések híján — maga találja ki az európai hódításai után a Kárpát-medencében megtelepedő uralkodó utódainak históriáját. Talán nem tekinthetjük a véletlen művének, hogy a krónikás által az Attila utáni magyar királyok sorába beiktatott két személy éppen a Kálmán, illetve a Béla nevet viseli: azon királyi hercegek nevét, akik a lengyel–magyar história lejegyzésének feltételezett időpontjában a magyar történelemben szerephez jutottak. Ez a momentum a Grzesiknél szereplő keltezés helyességét látszik alátámasztani.

Kiindulhatunk a forrás földrajzi neveiből is. Pauler Gyula Horvátország, illetve Szlavónia fogalmának megjelenítése alapján véli a szöveget a 13. század második feléből származónak.⁸⁸ Vizsgáljuk meg egy pillanatra, hogyan látja az ismeretlen krónikás a Dráva–Száva között és az ettől délre fekvő területeket! A kútfőben három információt találunk azzal kapcsolatban, hová helyezi szerzőnk Horvát- és Szlavónországot: *a)* A régió első említése alapján úgy tűnik, a krónikás egymással azonosnak véli Horvátországot és Szlavóniát, ám nem az Adria vidékére, hanem a Dráva és Száva folyók közé teszi a területet: Aquila „megérkezett Horvátország és Szlavónia határaihoz a Száva és a Dráva folyók között, s ott felvonultak ellene Horvátország és Szlavónia fejedelmei”.⁸⁹ *b)* Egy másik passzus azt sugallja, hogy a horvát–szlavón uralkodó fennhatósága az Adriai-tenger partjára is kiterjedt: „Szlavónia és Horvátország királya pedig a tenger partján abban a városban gyönyörködött, amelyet Siplethnek mondanak: ezt Szent Pál apostol térítette meg a keresztény hitre (...)”.⁹⁰ *c)* Míg egy részletben a munka Hungáriának a Tiszán túl elterülő vidékeket nevezi, addig másutt Magyarországot és Szlavóniát egyazon területnek tartja: Kálmán, Aquila unokája „hazatért Szlavóniába, melyet a nagyatyja Magyarországnak nevezett el”.⁹¹ Bár az idézett szöveghelyek nagy terminológiai bizonytalanságot mutat-

⁸⁸ „... már megkülönbözteti Chroatiától és ismeri mint külön tartományt Slavóniát, Tótországot, a Száva és Dráva közt, a mi csak IV. Béla korában kezdett divatba jönni” – Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. I. 382.

⁸⁹ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 228.

⁹⁰ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 228–229.

⁹¹ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 229. Ugyanez az elképzelés szerepel már a krónika bevezetőjében is: A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 226.

nak, a szerző által leírtak többé-kevésbé megfelelnek a 12. század végétől jelentkező, az Adriától a Dráva–Száva közéig terjedő *tota Sclavonia* fogalmának.⁹² Pontosabb kronológiai következtetés levonására azonban a forrásrészletek semmi esetre sem adnak lehetőséget.

Ha áttérünk ezután az elbeszélésben szereplő helynevekre, észrevehetjük, hogy szerzőnk — aki mindössze Spalatót (*Siplethet*) ismeri a Délvidéken, és az ország középső területein is csak a legjelentősebb településekről, úgymint Esztergomról, Fehérvárról, Pestről vagy Egerről tesz említést — három alkalommal beszél arról a Tarca-vidéki Sóvárról, amelyet ő a lengyel király fennhatósága alá tartozónak mond.⁹³ Talán közelebb juthatnánk a forrás keletkezésével kapcsolatos problematika megoldásához, ha választ találnánk arra a kérdésre, miért éppen a *castrum Salisként* megnevezett, már Anonymusnál is szereplő⁹⁴ sárosi helynek tulajdonított különös jelentőséget a krónikás. Annál is inkább érdekes a probléma, mivel az említett erősség a kútfő azon passzusában szerepel, amelyek semmiképpen sem hozhatóak összefüggésbe a magyar krónika- és legendairódalommal.

Itt látjuk elérkezettnek az időt, hogy kitérjünk Martin Homzának a krónika keletkezésével kapcsolatos elképzeléseire. Azt az álláspontot, miszerint a szöveg a legnagyobb valószínűség szerint az 1220–1230-as években kerülhetett lejegyzésre, a szlovák történész is elfogadja, ám nem ért egyet Grzesiknek a mű szlavóniai genezisééről vallott nézeteivel. A lengyel medievistához hasonlóan ő is magyarországi forrást lát a Magyar–lengyel Krónikában, de annak születését a Felvidékhez, ezen belül pedig a Szepességhez kapcsolja: egy olyan régióhoz, amely nem is fekszik annyira távol a fentebb említett sárosi helytől. Annak alapján, hogy a nem túl jó topográfiai ismeretekkel rendelkező krónikás éppen Sóvár erősségét nevezi meg több alkalommal, első pillanatra akár hihetőnek is tűnhetne a meglehetősen problematikus történetírói alkotásnak az észak-magyarországi vidékhez való kötése. Érdekes azonban áttekintenünk, vajon mennyire áll erős lábakon Homzának az az érvelése, amelyet a mű kétnyelvű kiadásához készített bevezető tanulmányban olvashatunk. A szlovák krónikakutató a következők alapján hozza kapcsolatba a kútfőt Adolf szepesi prépost személyével:

- a) A Magyar–lengyel Krónika 2. *caputjában* részletesen kifejtett Orsolya-történet alapján Homza úgy véli, hogy a munkának olyan vidéken kellett születnie, ahol létezett a kölni szüzek kultusza. Mivel nem veti el ugyanakkor azt a Grzesik által megfogalmazott tételt sem, miszerint a kútfő valóban Kálmán halicsi király környezetében jöhetett létre, a munka lejegyzésére egyedül a Szepességet véli alkalmasnak. Amellett, hogy ezt

⁹² Kristó Gy.: A feudális széttagolódás i. m. 88–94.; Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: Annalecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. H. n. [Piliscsaba–Budapest] 2001. 269–281.

⁹³ a) A megfelelő szöveghelyet l. a 85. jegyzetben. b) „Ezután elváltak egymástól; a lengyelek fejedelme Sóvárra vonult, a magyarok királya pedig Fehérvárra, az ő kedves városába sietett.” – A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 234. c) „Miután ezeket ily módon megcselekedte [ti. Boleszló fejedelem], visszavonult saját határaihoz Sóvárra és ott vadászatokkal szerzett mulatságot magának.” – A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 241.

⁹⁴ P magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Ed. Aemilius Jakubovich – Desiderius Pais. In: SRH I. 58.; Anonymus: A magyarok cselekedetei. In: Anonymus – Kézai i. m. 22.

a vidéket Kálmán kormányozta, jelen volt itt a kölni szentek tisztelete is: a mártírok relikviáit a szepesi prépostság őrizte.

- b) A szlovák történész szerint Adolf szepesi prépost tökéletesen megfeleltethet azon kritériumoknak, amelyek a Magyar–lengyel Krónika szerzőjével szemben a forrás bizonyos sajátosságai alapján támaszthatunk. Homza a 13. századi történetíróban olyan személyt lát, aki előtt — stílusának tanúbizonysága szerint — ismert lehetett a királyi udvar kancelláriai gyakorlata. Az Attila-történetben szereplő helyszínek és az említett magyarországi településnevek azt sejtetik, hogy a krónikaíró — ha nem is fordult meg feltétlenül ezeken a vidékeken — minden bizonnyal sokat utazott. A koronakerés históriájának bemutatásakor a 13. századi szerző olyan szavakat ad a lengyel követet vigasztalni kívánó pápa szájába, amelyek barbár népséggént írják le a még alig kereszténnyé lett magyarságot.⁹⁵ Ez utóbbi momentum azt valószínűsíti, hogy a regényes elemeket felvonultató elbeszélés aligha jöhetett létre magyar származású szerző tollán. A történeti szöveg lejegyzésére a 13. század első harmadának Szepességében Homza egyetlen személyt lát alkalmasnak: azt az Adolf prépostot, aki kölni származása révén maga is jól ismerhette az Orsolya-legendát, és talán még az ereklyék Magyarországra érkezésében is szerepet játszhatott.

Homza indoklásával⁹⁶ kapcsolatban a következő megjegyzéseket tartjuk szükségesnek megtenni:

1. Ahogyan arra a fentiekben is utaltunk, a lengyel és a szlovák medievisztikával szemben úgy véljük, hogy forrásunkban nem kell feltétlenül magyar területen keletkezett kútfőt látnunk. A krónika zárása egyértelműen arra látszik utalni, hogy a mű ha nem is András halicsi királyságának és Kálmán szlavóniai dukátusának idején íródott, de mindenképpen olyan időszakban jöhetett létre, amikor a két királyi herceg északi, illetve délvidéki uralmának emléke még élénken élt. Ennek ellenére továbbra is úgy gondoljuk, hogy a műben Szent László regnálásának idejére visszavetített momentum megléte nem helyezi mindenképpen Kálmán herceg környezetébe a forrásszöveg lejegyzését: a krónikába beépített tény a dinasztikus kapcsolatok és a lengyelek halicsi érdekeltsége révén nem csupán magyar földön lehetett ismert. Elégedjünk meg itt most egyetlen lengyel kútfő idézésével! Bár Szalóme Kálmánnal való házasságáról tud a krakkói káptalannak a feljegyzéseiben az 1331. évig terjedő évkönyve is,⁹⁷ a lengyel hercegnő *vitája* — ha Szlavóniáról nem

⁹⁵ „Ne kételkedjék a te hitvallásod Isten kegyelmében és ne gondolja, hogy teljesen eltávozott tőletek az Isten, s hogy a ti keresztény népeteket a feledésnek adta, ha szent angyala által látomásban azt parancsolta nekem, hogy fejedelmet unokaöccsét, Istvánt a magyarok népe számára, amely vad és kereszténysége zabolátlan, királlyá koronázzam és koronával tiszteljem meg!” – A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 233.

⁹⁶ A fentebb ismertetett tézisek a következő helyen olvashatóak: *Homza, M.*: Uhorsko–poľská kronika i. m. 22–27.

⁹⁷ Az 1269. esztendőnél olvashatjuk a következőket: „Domna Salomea regina, relicta quondam regis Hungarorum, degens multis annis sub regula sancte Clare, germana illustris principis domni Boleszlai ducis Cracovie et Sandomirie 4. Idus Novembris obiit.” – CFH I. 121–122. (264. sz.)

is tesz említést — pontosan megörökíti annak tényét, hogyan osztották meg II. András halála után fiai a hatalmat: „Ezt követően, miután meghalt András, Magyarország királya, Kálmán és fivére, a fent említett Béla oly módon osztották meg egymás közt a hatalmat, hogy Béla a magyarországi részen lépett atyja örökébe, Kálmán pedig az oroszországi Halics felett uralkodott, és Boldog Szalóméval ezt az országot huszonöt esztendőn át kormányozta.”⁹⁸

2. Részünkről nem látjuk szükségszerűnek azt sem, hogy forrásunk számára olyan környezetet feltételezzünk, ahol a kölni szüzek relikviáit őrizték. Bár valóban meglepő, hogy a kútfő — a későbbi magyar hagyománnyal ellentétben — egy teljes fejezetet szán az Orsolya-legendának, a história nem egy alkalommal épült be a nyugati krónikák lapjain megőrzött Attila-történetekbe.⁹⁹ A kölni mártírok tisztelete — a 11. századból ránk maradt liturgikus könyv, a Nyitrai Kódex tanúsága alapján — jóval II. András kora előtt ismert lehetett Magyarországon,¹⁰⁰ és kultuszuk — igaz, főként késő középkori említésekről van tudomásunk — sem csupán a Szepességben bukkant fel.¹⁰¹ Úgy véljük tehát, hogy a krónikásnak nem kellett mindenképpen a szepesi káptalan vidékén élnie ahhoz, hogy az Orsolya-históriáról tájékozódhasson.
3. Azt gondoljuk továbbá, hogy egyetlen indok sem támasztja alá a Homza teóriájában szereplő Adolf szepesi prépost szerzőségét. Adolfról — akit 1209-ben említ először oklevél, és aki minden bizonnyal nem élt már az 1234. évben (ebből az esztendőből egy Benedek nevű prépostról szól ugyanis forrás) — nem csupán azt véli tudni a szakirodalom, hogy Meráni Gertrúd testvéreinek nevelője volt, de azt is, hogy a király megbízásából — Ráskai Demeterrel együtt — ő járt követségben a német választófejedelmeknél és a pápánál, hogy II. András gyilkossággal megvádolt sógorának, Egbert bambergi püspöknek az ügyét képviselje.¹⁰² A király-

⁹⁸ Szent Szalóme legendája. Bev. Ryszard Grzesik, ford. Kisdi Klára. In: Szentek a magyar középkorból. II. Legendák és csodák (13–16. század). Összeáll. és szerk. Madas Edit, Klaniczay Gábor, az utószót írta Klaniczay Gábor, ford. Bellus Ibolya et al. Bp. 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források) 99. L. még CFH III. 2576. (5086. sz.).

⁹⁹ L. pl. Sigebertus Gemblacensis: Chronica Sigeberti Gemblacensis. Ed. L[udwig] C[onrad] Bethmann. In: MGH SS VI. 310. Orsolya legendájáról és a Magyar–lengyel Krónikáról l. *Ryszard Grzesik*: European motifs in the Polish medieval chronicles. *Medium Aevum Quotidianum* 33. (1995) 49–53.; *Uő.*: Kronika węgiersko-polska i. m. 76–82.

¹⁰⁰ *Radó Polikárp*: Hazánk legrégebb liturgikus könyve: a Szelephényi-kódex. *Magyar Könyvszemle* 63. (1939: 4.) 395.

¹⁰¹ *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. I–III. Bp. Szeged 1998. III. 436–440.; *Mező András*: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 358.

¹⁰² *Pirhalla Márton*: A szepesi Prépostság vázlatos története az alapítástól egészen a vallási forradalomig. Szepesi Emlékkönyv. In: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1888. augusztus 23–28-án Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének alkalmából. Szerk. Demkó Kálmán – Roth Samu – Sváby Frigyes. Szepes-Váralja 1888. 395–396.; *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 51–52., 162–163.; *Historia Scephusii*. I. Ed. Martin Homza – Stanisław A. Sroka. Bratislava – Kraków 2009. 564. Vö. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Stud. et op. Georgius Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. III/1. 76–81.; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. I/1. 78–79. (243. sz.)

né környezetéhez tartozó személyről elképzelhetetlennek véljük, hogy egy, a *Chronicon Hungarico–Polonicum*hoz hasonlóan zavaros történeti alkotást jegyezzen le. Még akkor sem tartjuk Homza feltételezését valószínűnek, ha a krónikás célja nem annyira történeti feljegyzés, mint inkább egy, az anonymusi honfoglalás-históriához hasonló regényes elbeszélés létrehozása volt. Eleve megkérdőjelezhetőnek véljük a szlovák történésznek azt a módszerét, amellyel a 13. századi szerző műveltségét vizsgálja: a feltételezett krónikás helyismeretével kapcsolatban az egész műből mint egységből von le következtetéseket.¹⁰³ Teszi ezt Homza annak ellenére, hogy a *Chronicon Hungarico–Polonicum* több különféle hagyományból építkezik, és ennek megfelelően Köln vagy Aquileia említése — a lejegyző tájékozottsága vagy esetleges utazásai helyett — legfeljebb az Attila- és a Szent Orsolya-hagyomány ismeretéről, Rómáé pedig a Hartvik-legenda megfelelő szöveghelyének felhasználásáról árulkodhat.

4. Végezetül térjünk vissza még egy pillanat erejéig arra, milyen jelentőséget töltött be akár a Szepesség, akár pedig Sáros a krónika lejegyzésének idején! A számunkra érdekes periódusban a szepesi vidéket Kálmán kormányozta: II. András másodszülött fia 1229-ben már bizonyosan, de talán már az 1216. évtől jogokat gyakorolt a térségben, amely egyfajta hátországot képezhetett a halicsi királyi méltóságot egyidejűleg viselő Árpád-házi herceg számára.¹⁰⁴ A Szepességet birtokló Kálmán herceg házassága mellett több olyan momentuma is van tehát a terület történelmének, ahol a lengyel és a magyar história összefonódni látszik.¹⁰⁵ Egyéb konkrét adat híján azonban — véleményünk szerint — a Magyar–lengyel Krónikának a Szepességhez való kapcsolása aligha egyéb első hallásra talán csábítónak tűnő hipotézisnél. Korábban nagy hangsúlyt fektettünk a krónikának arra a sajátosságára, hogy a Tarca völgyében, tehát hasonlóképpen Észak-Magyarországon elhelyezkedő Sóvárat nem egy alkalommal szerepelteti. Talán a sárosi vidék erdőispánság mivolta¹⁰⁶ tükröződik a krónika azon információjában, miszerint a lengyel uralkodó erre a részre vonult volna vissza vadászni. A *castrum Salis*nak nevezett helyről — amelyet egy 1261. évi oklevél mond *districtus*nak — tudjuk, hogy sóbányászata révén a 12–13. század folyamán különálló királyi birtokközpontként működhetett, és csak ezt követően kerülhetett a terület Sáros vármegyéhez. Egy 1230-ban kelt diplo-

¹⁰³ Homza, M.: Uhorsko–poľská kronika i. m. 23.

¹⁰⁴ Zsoldos Attila: Szepes megye kialakulása. Történelmi Szemle 43. (2001: 1–2.) 25–26.

¹⁰⁵ Orbán Imre: Lengyel–magyar kapcsolatok. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 404–405.; Fekete Nagy A.: A Szepesség i. m. 20–2.; F. Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. Századok 125. (1991: 1–2.) 124.; Zsoldos A.: Szepes megye i. m. 29. A magyar–lengyel kapcsolatokról l. még Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 11–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle 42. (2000: 1–2.) 14–15.; Grzesik, R.: Megjegyzések a középkori lengyel krónikákban i. m. 490–492.

¹⁰⁶ Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet) 407–408.

ma hangsúlyozza a Sóvárhoz vezető útvonal fontosságát is:¹⁰⁷ a helynév minden bizonnyal ezen, a lengyel területek felé haladó út kiemelkedő jelentősége révén kerülhetett be krónikánkba, és nem pedig azért, mert egy hipotetikus szepességi krónikás Magyarország északi vidékein rendelkezett helyismerettel.

Fejtegetéseinkkel arra szerettünk volna rávilágítani, hogy sem Ryszard Grzesiknek a Magyar–lengyel Krónikában szlavóniai lejegyzésű szöveget sejtő, sem pedig Martin Homzának a kútfő szepességi keletkezését bemutató tézisei mellett nem szólnak kikezdehetetlen érvek. A kútfő lejegyzésének helyével kapcsolatban pontosabbat magunknak sem sikerült meghatároznunk, ám vélekedésünk szerint — a krónika szlovák, illetve lengyel kutatójával ellentétben — nem kell feltétlenül magyar földön született elbeszélést látnunk a 13. századi historiográfia igencsak problematikus — és ráadásul magyarországi kéziratban ránk sem maradt — alkotásában.

Témánk szempontjából sokkal nagyobb jelentősége van a keletkezés idejének: ezzel kapcsolatban annyit állapíthatunk meg, hogy — Grzesik teóriáját elfogadva — a Magyar–lengyel Krónikára alighanem egy, a 13. század közepe táján vagy inkább valamivel azt megelőzően keletkezett forrásszöveggént kell tekintenünk. A kútfő genezisére vonatkozó kérdések újbóli körüljárása a forrást övező számos bizonytalanság ellenére is azt mutatja, hogy — amennyiben az elbeszélésnek a magyar krónikáshagyományhoz fűződő viszonyát kívánjuk meghatározni — nagy valószínűség szerint a II. András-kori (írott) hagyományban kell a krónika előzményeit vagy párhuzamait keresnünk.

III.

A következőkben egyetlen elemét kívánjuk megvizsgálni annak a már fentebb is vázolt teóriának, amelyet Ryszard Grzesik a 13. századi elbeszélés lehetséges forrásainak vonatkozásában megalkotott: a lengyel történész a magyar krónikacsaládhoz tartozónak ítélte a szöveget, és azt — bizonyos momentumaiiban — a napjainkra már elveszett *Gesta Ungarorum*mal rokonította.¹⁰⁸ Monográfiájában külön fejezetet szentelt elbeszélő hagyományunk és a Magyar–lengyel Krónika kapcsolatának: az erre vonatkozó észrevételeit részben olyan szövegparhuzamokra építette, amelyekre korábban Hóman Bálint is felhívta már a figyelmet. Grzesik — a Szent László-kori ősgestát feltételező dolgozat nyomdokain járva — arra a következtetésre jutott, miszerint az elsősorban Anonymus regényes elbeszélésével és a krónikakompozícióval kimutatható egyezések egyetlen, napjainkra már elveszett ősforrásra lennének visszavezethetőek.¹⁰⁹ Miután azonban Hóman téziseit ma már többszörösen meghaladottaknak tekintik a hazai krónikakutatás,¹¹⁰ kérdésessé válhat, mennyi hitelt adhatunk az

¹⁰⁷ Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása i. m. 410. Az útvonal fontosságáról l. még: Draskóczy István: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 49.

¹⁰⁸ Grzesik, R.: Sources of a story i. m. 98–99.

¹⁰⁹ Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 55–76.

¹¹⁰ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 37–39. Hasonló szövegparhuzamokat állapított meg Hóman Albericus Trium Fontium krónikája és a magyar elbeszélő források között, ezeket azonban

általa 1925-ben összegyűjtött párhuzamoknak. Bizonyos szövegazonosságokat feltüntetett egyébként a Magyar–lengyel Krónika 1938. évi kiadása is:¹¹¹ ezekkel kapcsolatban a kútfőt kiválóan ismerő Karácsonyi Béla is megjegyezte, hogy míg a krónika Deér megállapította textusában a Hartvik-legendával való szövegazonosságok kiemelése igencsak jó szolgálatot tesz a kutató számára, addig egyéb helyeken „feleslegesen, zavaróan hat a más forrásokkal csak áttételesen, erőszakosan párhuzamba állítható motívumok elűző betűtípussal szedése”.¹¹² A Karácsonyi megfogalmazta kritika nyomán jelen írás egyik feladatának azt tartjuk, hogy a Hómannál, Deérnél és Grzesiknél jelzett filológiai egyezéseket — legalább részben — újra görcső alá vegyük. Vizsgálatunk tárgyát az képeznék, vajon igazolhatnak-e akár ezen részletek, akár az elbeszélés más passzusai bármiféle közvetlen hatást a hazai historiográfia alkotásai és a Magyar–lengyel Krónika között.

Előljáróban érintenünk kell itt egy másik problémát is: a 13. század eleji magyar elbeszélő hagyomány kérdéskörét. Ha ugyanis a hazai tradícióhoz kívánjuk kapcsolni szövegünket, pontosan látnunk kell azt is, hogy a magyar krónikairodalom fejlődésének mely fázisához illeszkedhet a meglehetősen problematikus, mesés redakció. Grzesik ugyancsak szükségesnek vélte, hogy lengyel olvasói számára rövid összefoglalást nyújtson a magyar ősgestakutatás szerteágazó irodalmáról. Írásában hangsúlyozza, hogy az az eredeti gestaváltozat, amely valószínűleg a 11. században keletkezett, számos átíráson és bővítésen ment keresztül az évszázadok folyamán, ám nem igyekszik pontosabban meghatározni, hogy a Magyar–lengyel Krónika a *Gesta Ungarorum* mely redakciós fázisával mutathat rokonságot. A szakirodalmi áttekintés alapján úgy tűnik számunkra, hogy a lengyel medievista előtt ismeretlen volt Kristónak a magyar gestakompozíció 1235 körüli átdolgozásával kapcsolatos teóriája:¹¹³ a Magyar–lengyel Krónikát — több helyütt Hóman álláspontját idézve — 11–12. századi szövegekkel kívánta összefüggésbe hozni.¹¹⁴ Így dolgozatunkban szeretnénk azt is megvizsgálni, mi az, amit a (talán Szlavóniában lejegyzett) történetírói alkotás esetleg saját korának, a 13. század első felének hazai hagyományával kapcsolatban árul el.

Vállalkozásunkkal igencsak ingoványos talajra lépünk: nem csupán a Magyar–lengyel Krónika keletkezésével kapcsolatban merülnek fel megválaszolatlan kérdések, de a II. András uralkodásának végén (esetleg IV. Béla regnálásának elején) elkészült gestaredakció vonatkozásában sem tudunk szinte semmi

már Latzkovits László sem tekintette filológiai egyezéseknek: *Latkovits László: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged 1934. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.)* 89. Hóman téziseinek kritikájával kapcsolatban l. még: *Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.)*; *Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. (Irodalomtörténeti könyvtár 20.)* 647–672.

¹¹¹ ChHP (ed. Deér)

¹¹² *Karácsonyi B.: Tanulmányok* i. m. 56.

¹¹³ *Kristó Gy.: Egy 1235 körüli* i. m. 234–235., 237–238.

¹¹⁴ *Grzesik, R.: Kronika węgiersko–polska* i. m. 54–55., 75.; *Uő.: Sources of a story* i. m. 99.

pontosabban meghatározni. Kristó Gyula 1974-ben, amikor felvetette a hazai krónika egy 1235 körüli átírásának lehetőségét, annak létére bizonyítékként a Riccardus-jelentés egy szófordulatát hozta fel: a domonkos szerzetes talán már erre a szövegre utalhatott, amikor a keresztény magyarok történetéről (*gesta Ungarorum Christianorum*) beszélt. Riccardus tanúbizonyossága alapján elképzelhető, hogy ez a feltételezett 13. századi munka a magyar őstörténet vonatkozásában nem a magyarságnak a nyugati hagyomány nyomán Anonymusnál is megjelenő szkíta eredetmondáját tartalmazhatta, hanem az akkor az érdeklődés középpontjában álló keleti Magyarország (*Ungaria maior*) valamiféle leírását. A redakció tartalmával kapcsolatban még egy további megjegyzést találunk Kristónál: a szöveg már rögzíthette Szent István feleségének, Gizellának azt a negatív vonásokkal felruházott portréját, amely a Gertrúd-merénylet nyomán jelent meg a magyar tradícióban.¹¹⁵ A 13. századi gestakompozícióval kapcsolatos meglehetősen homályos képet a további kutatásoknak sem sikerült sokban árnyalniuk.¹¹⁶ Bár a hun–magyar történet kapcsán többen megjegyezték, hogy annak bizonyos momentumai már Kézai előtt is létezhetek történeti irodalmunkban,¹¹⁷ semmi sem szolgáltat egyértelmű bizonyítékot arra, hogy az Attila-történet valóban lejegyzésre került volna az 1240-re már minden bizonnyal elkészült gestában. Nemrégiben a Gertrúd-merénylet reprezentációját a hazai és külföldi elbeszélő irodalomban vizsgáló Körmendi Tamás a 13. század közepi magyar történet egy további momentumára következtetett: az 1235 körüli gestában Gertrúd halálával kapcsolatban is olvasható lehetett már valamiféle híradás.¹¹⁸

¹¹⁵ Kristó Gy.: Egy 1235 körüli i. m. 229., 234., 238. Relatio fratris Ricardi. Ed. Iosephus Deér. In: SRH II. 535.

¹¹⁶ Szükségesnek tartjuk ezen a ponton megjegyezni, hogy Kristó írásain végigtekintve korántsem látjuk egyértelműnek, hogy pontosan mikorra is tette a szegedi történész a Riccardusnál említett keresztény magyarok gestájának a keletkezését (1235 körül, 1192–1210, 1192–1240), illetve azt sem, hogy pontosan hány krónikafázissal és milyen mértékű átdolgozásokkal számolt a 13. század elején. Változni látszik Kristó álláspontja annak tekintetében is, hogy a Riccardusnál megőrzött és a keresztény magyarok gestájához kötött honfoglalás-történet, illetve Gizella torz alakja egyszerre avagy külön-külön kerültek-e be krónikásirodalmunkba. Vö. Kristó Gyula: Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 88. (1972: 3–4.) 171–172.; *Uő.*: Egy 1235 körüli i. m. 235–237.; *Uő.*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp. 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135.) 19., 42–43., 98–134.; *Uő.*: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő.*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 217–219.; 221–226., *Uő.*: Magyar historiográfia i. m. 44., 65–66. A továbbiakban — az egyszerűség végett — egyetlen redakcióról beszélünk majd: arról a feltételezett legkésőbbi átdolgozásról, amely a Magyar–lengyel Krónika lejegyzésének idejére készen lehetett már. El kell itt mondanunk továbbá azt is, hogy a kutatás általában nem feltételezett krónikafolytatást a 13. század első felében — ez alól Kristó Gyula mellett az 1210 körül összeállított Nemzeti Krónikával számoló Csóka J. Lajos is kivétel (*Uő.*: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 527–561.). Szovák Kornél Kristó érveit nem találja ugyan meggyőzőeknek, ám — ha csak egyetlen megjegyzés erejéig is — hasonlóképpen valószínűsíteni látszik egy II. András-kori szerkesztés meglétét. L. *Uő.*: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. Századok 134. (2000: 1.) 138.: 97. jegyz.

¹¹⁷ Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet i. m. 188–193.; Veszprémy L.: Utószó i. m. 160.

¹¹⁸ Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. *Uő.* – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 205.

Ha ennek megfelelően kívánjuk tehát elhelyezni a Magyar–lengyel Krónikát a hazai történeti irodalomban — egyelőre attól függetlenül, hogy azt valóban rokoníthatjuk-e valamilyen konkrét, a magyar krónikacsaládhoz tartozó szöveggel — a következőket mondhatjuk el: A 13. század derekán vagy azt megelőzően lejegyzett mesés történet szerzőjének rendelkezésre állhatott nem csupán a Riccardus által *scripta antiquorum*-nak nevezett régi gesta,¹¹⁹ de egy, a zavaros elbeszéléssel nagyjából azonos időben keletkezett átdolgozott magyar történet is: ez bizonyos elemeiben a 12. század végi szövegváltozathoz képest is torzult hagyományt tartalmazhatott. A Magyar–lengyel Krónikában bemutatott Attila-história kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül Anonymus 1210 körül íródott regényes művét, amely a magyar krónikásirodalomban először beszélte el hosszabban a pogány magyarság történetét.¹²⁰ Vizsgálunk kell ugyanakkor azt is, hogy hogyan viszonyul az általunk tárgyalt mesés mű a Kézainál lejegyzett hunttörténetéhez. Végezetül szólnunk kell a hagiográfiai munkákról is: a Hartvik-legenda mellett — elvileg — a *vitairodalom* más termékei is rendelkezésére állhattak a 13. század közepén alkotó krónikáirónak. Ezekkel a szövegekkel kísérlehetünk meg tehát párhuzamokat kimutatni.

*

Dolgozatunkban elsőként a mű három egységének — az Attiláról szóló fejezeteknek, a mesés elemekkel kiegészített István-életrajznak, valamint a szent király halála utáni történetet elbeszélő *caputok*nak — bizonyos passzusait tesszük részletesebb elemzés tárgyává, hogy megtudjuk, vallanak-e ezek a részek a krónikának a magyar elbeszélő hagyományhoz fűződő viszonyáról. (A korábbiakban a szöveget — mivel annak tartalmi elemeit vizsgáltuk —, célszerűbbnek láttuk magyar nyelven idézni, a következőkben azonban latinul közöljük a filológiai vizsgálat tárgyává tett szöveghelyeket.)

I. Mindössze néhány mozzanatot szeretnénk kiemelni a munka első három fejezetében olvasható rendhagyó Attila-történetből:

1. A Magyar–lengyel Krónika prologusában a magyarok keleti eredetéről olvashatunk (*ad orientalem regionem Ungarorum*):¹²¹ Kristó Gyula Riccardus említése alapján úgy vélte, hogy a hazai gesta a 13. századot megelőzően csupán ezt a homályos utalást tartalmazhatta a magyarság származását illetően.¹²² A krónika ezen megjegyzését azonban korántsem tartjuk elégségesnek ahhoz, hogy bármiféle közvetlen kapcsolatot lássunk a 11–12. századi írott hagyomány és a jelen dolgozatban tárgyalt elbeszélés között.

2. Hóman nyomán Grzesik nagy hangsúlyt fektetett azokra a szövegpárhuzamokra, amelyek a Magyar–lengyel Krónika Szlavónia-leírása, valamint az

¹¹⁹ Relatio fratris Ricardi i. m. 536.

¹²⁰ Az Attila-hagyomány magyarországi megjelenésével kapcsolatban l. *Kristó Gyula: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk?* In: *Uő.: Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 1983. (Nemzet és Emlékezet) 313–329.

¹²¹ ChHP (ed. Karácsonyi) 9., ill. ChHP (ed. Deér) 299.

¹²² *Kristó Gy.: Egy 1235 körüli i. m. 232.*

Anonymusnál olvasható Szkítia-bemutató között fellelhetők. III. Béla névtelen jegyzője a vizsgált kútfőhöz hasonló szavakat alkalmazott akkor is, amikor Attila mesés gazdagságáról számolt be, de felbukkan az arany, az ezüst és a drágakövek említése a 14. századi krónikakompozíció azon részletében is, amely Salamon király és Géza herceg belgrádi zsákmányszerzéséről számol be. A lexikális egyezések — ha csekély mértékük miatt a forrásrészleteket egymással közvetlenül nem is rokonítják — a lengyel kutató szerint a szövegek közös ősforrására vallhatnak.¹²³

<p>Anonymus c. 1. Nam ibi habundat aureum et argentum, et inventiuntur in fluminibus terre illius preciosi lapides et gemme.</p> <p>c. 14. Et dum ibi per plures dies habitassent, dux et sui videntes fertilitatem terre et habundantiam omnium bestiarum et copiam piscium de fluminibus Thiscie et Budrug, terram ultra, quam dici potest, dux Arpad et sui dilexerunt.</p>	<p>Chronicon Hungarico-Polonicum c. 1. (...) esset locupletatus argento et auro et gemnis pretiosis hominumque et animalium, volucrum et bestiarum silvestrium maxima multitudine ita, ut deliciae mundi ex omni parte ei affluerent.</p>	<p>Simonis de Keza c. 5. Regio quidem Meotida Perside patriae est vicina, quam undique pontus preater vadum unum parvissimum giro vallat, fluminibus penitus carens, herbis lignis, volatilibus, piscibus et bestiis copiat.</p>	<p>Chronicon Hungarici composito saeculi XIV (S, V) c. 108. Hungari ergo capta civitate sequenti die postquam ignis resederat, videntes scrobes Grecorum deicentes tulerunt exinde aureum multum et argentum, lapides pretiosos gemmasque precludas et thesaurum fere inestimabilem.</p>
--	--	--	---

Véleményünk szerint a fent idézett részletekben¹²⁴ kimutatható azonosságok korántsem elégségesek olyan messzemenő következtetések levonására, mint amelyeket ezekkel kapcsolatban Grzesik megfogalmazott. A kútfők lejegyzői által alkalmazott szókincs hasonlósága aligha igazolhat bármiféle filológiai összefüggést az elbeszélő források között: a passzusok legfeljebb arról tanúskodnak, hogy milyen toposzokat alkalmazott a kor krónikása, amikor egy gazdag vidéket kívánt ábrázolni. Hasonlóképpen vélekedhetünk azokról a látszólagos egyezésekről is, amelyek a vidék sík jellegével kapcsolatban a Magyar–lengyel Krónika mellett más kútfőben is fellelhetők.

3. Végül térjünk ki arra a momentumra, amely azt a tájat írja le, ahová Attila a Dunán átkelve népével megérkezik! A forrásrészletet — a pásztorok említése révén — Anonymus azon passzusaival rokonította ezidáig a forráskutatás, amelyek Pannóniát a rómaiak legelőjeként mutatták be.¹²⁵

Bár a pásztorok szerepeltetése kétségkívül figyelmet ébreszthet, a szövegrészletek¹²⁶ között itt sem mutatható ki egyértelmű filológiai egyezés. Amennyiben krónikásunk bármiféle írott feljegyzéssel rendelkezett volna, úgy aligha tarthatjuk valószínűnek, hogy éppen a kifejezés specifikumát adó *Romanorum* terminust

¹²³ Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 60–63.

¹²⁴ P. magistri i. m. 34., 53.; ChHP (ed. Karácsonyi) 10., ill. ChHP (ed. Deér) 300.; Simonis de Keza Gesta Hungarorum. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 144.; Chronicon Hungarici composito saeculi XIV. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 373.

¹²⁵ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 37.; Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 64–65.

¹²⁶ A vizsgált szöveghelyeket l. ChHP (ed. Karácsonyi) 18–19., ill. ChHP (ed. Deér) 303.; P. magistri i. m. 45–46.

hagyta volna el eredeti szövegéből. Ha esetleg szóban tájékoztatták őt a magyar historiáról, akkor lehetséges, hogy informátora elbeszélése révén eljutott hozzá a Pannóniában nyájakat legeltető római pásztorok motívuma, ám utólag a közlésnek csak egyetlen elemére emlékezett. Magának a *pastores* kifejezésnek a használata az adott szövegkörnyezetben, a szántóvetőkkel párba állítva azonban — úgy véljük — korántsem utal teljes bizonyossággal arra, hogy a krónikás valóban az Anonymusnál is fellelhető tradíciónak egy változatát jegyezte volna le. Ha azonban mégis így tett, úgy talán az sem elképzelhetetlen, hogy az esetleg nem is magyar földön alkotó történetíró az európai hagyományból ismerte ezt az elemet.¹²⁷

Bár a fentiekben nem tértünk ki valamennyi párhuzamra, amelyet akár az 1938. évi szövegkiadás, akár pedig Hóman és Grzesik feltüntettek, a tárgyalt részletek jól illusztrálják, hogy az egyébként igencsak vegyes információkat egymás mellé helyező, a horvát tradícióra is építő Attila-történetnek a magyar krónikáshagyománnyal való rokonságát filológiai egyezésekkel igazolni kívánó teória igencsak gyenge lábakon áll.

II. A krónika második egysége — amennyiben a magyar gestaszerkesztménnyel való esetleges szövegbeli egyezéseket kívánjuk tárgyalni — azért tűnhet számunkra kevésbé érdekesnek, mert a Géza és Szent István uralkodásáról szóló beszámoló nagyrészt a Hartvik-legenda textusán alapul.

1. Érdeemes itt azonban egyetlen apró, az eredeti legendaszövegtől való eltérést megemlítenünk. Hóman a mesés historiának a magyar krónikáshagyománnyal való rokonításakor többek között azt az érvet használta bizonyítékkul, hogy elbeszélésünk — a vélekedésének megfelelően a Szent László-kori ősgesta nyomait őrző Albericus Trium Fontiumhoz vagy a Knauz-krónika családjához hasonlóan — tartalmazta szent Imrével kapcsolatban azt a torzult hagyományt, miszerint ő István király *egyetlen fia* volt.¹²⁸ A részletet Hóman óta több alkalommal is tárgyalta a hazai forráskutatás, és a különböző korokból ránk maradt szövegekben felbukkanó *filius unicus* fordulatot a magyar legendairadalomból eredeztetett torzulásként értelmezte.¹²⁹ Csóka J. Lajos a szövegromlást a *Legenda maiorra* vezette vissza: ennek textusát szó szerint vette át Hartvik püspök, majd a Hartvikot felhasználó, a 12–13. század fordulóján létrejött Szent László-legenda is kiemelte, hogy a felnőtt Imre akkor már egyetlen fia volt Szent Istvánnak:¹³⁰

A bencés filológus szerint a későbbi torzulások — amelyek az eredeti szövegeket leegyszerűsítve már csupán az egyetlen fiú hagyományát őrizték meg — az alábbi legendarészletek félreértésén alapulnak.¹³¹

¹²⁷ A motívumnak külhoni, illetve a magyar történetírásban való megjelenésével kapcsolatban l. *Kristó Gyula*: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. In: *Úó.*: Tanulmányok az Árpád-korról i. m. 132–190., kül. 178–182.

¹²⁸ *Hóman B.*: A Szent László-kori i. m. 27., 39.

¹²⁹ L. pl. *Bollók János*: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik, bev. Köpeczi Béla. Bp. Gondolat, 1986. 61–75.: 74–75.; *Rokay Péter*: Krónikatanulmányok. Debrecen 1999. 152–155.

¹³⁰ *Csóka J. L.*: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 654–656.

¹³¹ *Legenda Sancti Stephani regis* i. m. 390–391., 427.; *Legenda Sancti Ladislai regis*. Ed. Emma Bartoniek. In: *SRH II.* 520–521.

<p>Legenda maior c. 15.</p> <p>Multis enim modis correptione divine succubuit, tribus annis infirmitate continua laborans. Postquam inde propitiationis dei medicamine convaluit, iterum eterni per secreti consilii quandam examinationem in filiorum suorum obitu sensit imminere verbera quod in ipsis infantie gradibus insontes, qui dedit, abstulit. De quorum morte mestitiam genitor propter amorem filii superstitis, sancte indolis viri Henrici solatio conpescuit. Quem quasi iam unicum diligens affectu precibus Christo cottidianis et eius genitrici virgini perpetue commendavit.</p>	<p>Legenda Hartviciana c. 19.</p> <p>Multis enim modis correctioni divine subcubuit, tribus annis infirmitate continua laborans. Postquam inde propiciationis dei medicamine convaluit, iterum iudicis eterni per secreti consilii quandam examinationem in filiorum suorum obitu sibi sensit imminere verba quos in ipsis infantie gradibus insontes qui dedit, abstulit. De quorum morte mestitiam obortam genitor propter amorem filii superstitis, bone indolis pueri Henrici solatio conpescuit. Quem quasi iam unicum caro diligens affectu precibus Christo cottidianis et eius genitrici virgini perpetue commendavit.</p>	<p>Legenda sancti Ladislai regis c. 6.</p> <p>Igitur, auctoritate summi pontificis impetrata, sanctorum corpora, videlicet beati Stephani regis, qui primus Ungaris viam 'salutis eterne' demonstravit, et filii eius Sancti Hemerici, – qui cum esset filius regis unicus, peteretque sibi divinitus revelari, quid offerre deo posset acceptius, essetque ei responsum virginitatem esse deo gratissimam, contra voluntatem coniugii et contra spem posteritatis in regni successore, votum deo virginitatis obtulit – corpora Sancti Gerhardi martyris et beatorum Andree et Benedicti mirabiliter fecit canonizari.</p>
--	--	---

A probléma megvilágításához kis mértékben talán, de a Magyar–lengyel Krónika is hozzájárul: míg a történet lejegyzője a 9. *caput*ban szinte változtatások nélkül látszik idézni Hartvik püspököt, addig a 10. fejezetben az előttünk ismert legendaszöveget részben erősen lerövidíti, részben pedig ki is egészíti:

<p>Legenda Hartviciana c. 19.</p> <p>Multis enim modis correctioni divine subcubuit, tribus annis infirmitate continua laborans. Postquam inde propiciationis dei medicamine convaluit, iterum iudicis eterni per secreti consilii quandam examinationem in filiorum suorum obitu sibi sensit imminere verba quos in ipsis infantie gradibus insontes qui dedit, abstulit. De quorum morte mestitiam obortam genitor propter amorem filii superstitis, bone indolis pueri Henrici solatio conpescuit. Quem quasi iam unicum caro diligens affectu precibus Christo cottidianis et eius genitrici virgini perpetue commendavit.</p> <p>c. 19.</p> <p>Videns enim se solum, sine spe posteritatis derelictum, pietatis affectum doluit, sciens vero scriptum, 'non est sapientia, non est prudentia, non est consilium contra dominum' et illud in canonibus, neminem propter obitum carorum nimium debere contristari, deposito merore se totum contulit ad quendam largitatem misericordie divine. (...)</p> <p>c. 20.</p> <p>(...) Vix unquam ad risum labia movit recolens scriptum: 'risus dolore miscebitur et extrema gaudii luctus occupat, semper sic apparens, ac si ante tribunal Christi staret (...).</p>	<p>Chronicon Hungarico-Polonicum c. 9.</p> <p>Multis modis correctioni divine subcubuit: tribus annis in infirmitate continua laboravit, permissionem in se ipso, sicut in beato Iob, iudicis eterni per secreti consilii examinationem in filiorum suorum obitu sensit imminere verbera, quos in ipsis infantie sue gradibus teneos quos dedit, abstulit. De quorum morte mestitiam obortam genitor, propter amorem superstitis bone indolis pueri, Henrici, sancte indolis viri Henrici solatio conpescuit: quem quasi iam unicum caro diligens affectu, precibus Christo commendans, et eius genitrici Virgini perpetue commendavit.</p> <p>c. 10.</p> <p>Videns autem beatus Stephanus sine spe posteritatis solum derelictum, et unicum filium suum sepultum, pietatis affectu doluit super filio suo multis diebus, vix unquam ad risum labia movit, sed semper sic apparens, ac si ante tribunal Christi staret.</p>
---	---

A részletek¹³² összevetése alapján láthatjuk, hogy a Magyar–lengyel Krónika szerzője is úgy tudta, hogy Istvánnak több, csecsemőkorban elhalt gyermeke volt; ennek ellenére azonban egy fejezettel később saját maga nevezte — az előző passzus információját pontatlanul visszaadva — egyetlen fiúnak Imrét. Szerzőnk saját maga is alakított az István-*vita* szövegén: kézenfekvőnek tűnhet, hogy az Imre temetésére vonatkozó tagmondatot a *filium unicum* kifejezéssel ő maga szúrta be — a korábban elmondottakat kissé pontatlanul visszaadva — elbeszélésébe. Egy dolog világosan látszik azonban: a fordulat mindenképpen az *eredeti tradíció ismeretében* került be a lengyel–magyar történetbe. Nem tűnik tehát igazolhatónak azon tétel, miszerint a krónika az említett ponton feltétlenül az Istvánnak csupán egyetlen fiáról tudó magyar gestairódomalom valamiféle (közvetett) ismeretét tükrözné. Biztos-e ugyanakkor, hogy ezt az eshetőséget el kell vetnünk? Albericus világhírója, a *Missale Strigoniense*,¹³³ illetve a Knauz-krónika családjához tartozó szövegek alapján elképzelhető, hogy a 13. századi Magyarországon ténylegesen létezett olyan hagyomány, amely akár a László-, akár pedig az István-legenda szövegének torzulása következtében már valóban a szent király egyetlen fiának tartotta Imrét. Bár a Magyar–lengyel Krónika szerzőjének nem kellett feltétlenül találkoznia ezzel a tradícióval, egy részlet talán figyelmet érdemel: forrásunkhoz hasonlóan mind a francia kútfő, mind pedig a *Chronicon Knauzianum* Imre halála kapcsán rögzíti a filológiai irodalomban hosszas viták tárgyává tett *unicus* jelzöt:¹³⁴

<p>Albericus Trium Fontium (1041) Sanctus rex de Ungaria Stephanus primus christianus Ieche filius vivente patre decessit et a primo duce Almo septimus, filium habuit unicum virum sanctum nomine Hemericum, qui vivente patre decessit.</p>	<p>Chronicon Knauzianum (Kn) Hic habuit filium unicum Sanctum Emericum, qui decessit in virginitate ante patrem et ascriptus est catalogo sanctorum.</p>	<p>Chronicon Hungarico-Polonium c. 9. (...) et unicum filium suum sepultum (...)</p>
--	---	---

Mindennek ellenére azonban — mivel a fordulat használatával kapcsolatban egyértelműen nem tudunk állást foglalni — úgy látjuk, hogy a Magyar–lengyel Krónika e részlete¹³⁵ sem lehet alkalmas azon hipotézis alátámasztására, miszerint szövegünk és a hazai krónikáshagyomány között közvetlen kapcsolatot kellene feltételeznünk.

2. A krónika nem kölcsönöz valamennyi Szent István korával kapcsolatos információt Hartvik püspöktől. A koronakérés kibővített történetében helyezi el azt a Hóman és Grzesik által is kiemelt momentumot, miszerint az esztergomi székesegyházat Szent Adalbert tiszteletére alapította első királyunk.¹³⁶ A hír érdekességét ismét az adja, ami az Imrével kapcsolatos hagyományát is: a vé-

¹³² Legenda Sancti Sancti Stephani regis i. m. 427., 429.; ChHP (ed. Karácsonyi) 52–53., 54–55., ill. ChHP (ed. Deér) 314–315.

¹³³ L. *Bollók J.*: Szent Imre alakja i. m. 74–75.

¹³⁴ Chronica Albrici i. m. 786.; Chronicon Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 329–330. (A kérdéses hagyományt a Zágrábi Kódexben fellelhető szövegváltozat őrzi, ám nem tartalmazza azt a Párizsi Kódex [Cornides-kódex].)

¹³⁵ ChHP (ed. Karácsonyi) 54., ill. ChHP (ed. Deér) 315.

¹³⁶ *Grzesik, R.*: Kronika węgiersko-polska i. m. 66.

dőszent nevét az Árpád-kori magyar történelem kútfőinek sorában a Magyar-lengyel Krónika mellett ugyancsak Albericus Trium Fontium feljegyzése őrizte meg.¹³⁷

<p>Albericus (1010) (...) sanctus Adalbertus Pragensis episcopus regem Stephanum ad fidem convertit et baptizavit, et ipse rex sua predicatione Ungaros convertit et maiorem ecclesiam Strigonii in honorem sancti Adalberti instituit (...)</p>	<p>Chronicon Hungarico-Polonicum c. 7. Crastina autem die, orto iam sole conveniunt simul et osculum pacis acceperunt, simulque complexu manibus ad kathedralem ecclesiam Strigoniensem, que tunc in honorem sancti martyris Adalberti, Polonorum et Ungarorum apostoli novo opere fabricabatur, pervenerunt.</p>
--	---

Kérdéses azonban, hogy az egyezés alapján közös forrást kell-e sejtenuünk Albericus és *Chronicon Hungarico-Polonicum* híradása mögött. Ahogyan azt a francia forrás tanulmányozása során mind Latzkovits László, mind pedig Csóka J. Lajos kiemelte,¹³⁸ a székesegyház Adalbert-patrocíniuma a korban közismert információ lehetett: nem kell tehát feltétlenül olyan írásbeli tudósítást feltételeznünk, amely István történetébe az esztergomi egyház védőszentjének nevét is beépítette.

3. A magyar elbeszélő hagyomány és a dolgozatunkban vizsgált kútfő viszonyának megismerése szempontjából talán legérdekesebb az a krónikarészlet, amely Szent Istvánnak — a forrás szerint egyébként második — feleségéről beszél.¹³⁹ Bár Gizellát a szöveg nem nevezi meg, a Magyar-lengyel Krónika vélhetően a vele kapcsolatban 1213 után kialakult hagyományt tükrözi. A Gertrúd-merényletet követően épülhetett be a magyar gestába az a tradíció, amely II. András német származású feleségének bűneit István szintén idegenből jött hitvesére vetítette vissza: ezt az elbeszélést tartalmazhatta már a 13. század első évtizedeiben létrejött keresztény magyarok gestája is.¹⁴⁰ Talán krónikásunk azért adott elbeszélésében két feleséget is Szent Istvánnak, mert a Gizelláról szóló egymással ellentétes híradások megtévesztették: úgy vélte, a jámbor királyné és a gonoszságairól elhíresült asszony két különböző személy lehetett. Közvetlen filológiai egyezések itt sem mutathatók ki a krónikakompozícióval, ám a későbbiekben fiktív genealógiával is kibővített Gizella-történetnek számos eleme — így például az az adat, miszerint István halála után az özvegyen maradt királyné idegen származású fivérét támogatta a trónon — felbukkan forrásunkban.¹⁴¹

¹³⁷ *Chronica Albrici* i. m. 779.; ChHP (ed. Karácsonyi) 41–42., ill. CHP (ed. Deér) 311.

¹³⁸ Csóka J. L.: A latin nyelvű történelmi irodalom i. m. 653.; Latzkovits L.: Alberik világkrónikájának i. m. 80., 91–92.

¹³⁹ Grzesik, R.: *Kronika węgiersko-polska* i. m. 67–70.

¹⁴⁰ Gizella alakjával kapcsolatban részletesebben l. Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 221–224.

¹⁴¹ ChHP (ed. Karácsonyi) 55–56., 60–61., 65., illetve ChHP (ed. Deér) 315., 317., 317. *Chronicon Hungarici* i. m. 320., 322–323.

A külhoni kútfőkben¹⁴² egyébként csupán Albericus Trium Fontiumnál fellelhető negatív Gizella-kép¹⁴³ egyértelműen bizonyítja tehát, hogy a krónikánk nem a 11–12. századi tradíció, hanem valamiképpen a 13. századi írott hagyomány alapján tájékozódott.¹⁴⁴ A szövegrészlet tovább gyengíti azon hipotéziseket, amelyek a Magyar–lengyel Krónika korai keletkezésével kapcsolatosak: amennyiben elfogadjuk, hogy a gonosz királyné alakját valóban az akkorra már a magyar elbeszélő hagyományban is lejegyzett Gizella-történet alapján festette meg az ismeretlen történetíró, úgy a szöveg keletkezését mindenképpen 1213 utánra kell helyeznünk.

A champagne-i krónikával még egy ponton mutatható ki párhuzam Szent István feleségének ábrázolásában: a magyar gestaszerkesztménnyel ellentétben mind a dolgozatunkban tanulmányozott forrás, mind pedig a troisfontaines-i történetíró hírt adnak Gizella haláláról. Míg Albericus szerint a királynét gonosztetteiért meggyilkolták, addig a Magyar–lengyel Krónika úgy tudja, hogy — miután öccsét, Henriket Esztergom mellett a Boleszló és a Szent István-fiak seregei ellen vívott ütközet során megölték — fájdalomában hirtelen halállal meghalt.¹⁴⁵ Bár lehetséges, hogy a kútfő sok más momentuma mellett jelen epizód is a történetíró fantáziájának terméke, megkockáztathatjuk azt a feltevést is, miszerint a 13. század elején lejegyzett hazai gestaváltozat — amelynek alapján talán mind Albericust, mind pedig a Magyar–lengyel Krónika lejegyzőjét szóbeli informátorok tájékoztatták — esetleg tartalmazhatott valamiféle, a későbbi hagyományban nem szereplő híradást a királyné elhunytáról. Amennyiben valóban szerepelt egy ilyen momentum az 1213 utáni gestaszerkesztményben, úgy az — véleményünk szerint — közelebb állhatott az Albericusnál rögzített, a Gertrúd-merénylet hatását tükröző leíráshoz.

III. A „rosszakarat mérgével teli viperaként”¹⁴⁶ bemutatott királyné históriájával tulajdonképpen át is tértünk krónikánk harmadik egységére, István utódainak Szent László uralkodásig ívelő történetére. Az elbeszélés e részéből két momentumot szeretnénk megvizsgálni: az Aba Sámuel — vagy ahogyan forrásunk nevezi: *Alba* — halálával kapcsolatos híradást, illetve Szent László ábrázolását.

1. Hóman Bálintnál olvashatjuk, hogy elbeszélésünknek azon részlete, amely Aba Sámuel halálhírét rögzíti, szintén közelebbi rokonságot mutathat egy hazai elbeszélő forrással: a Szent László-kori ősgestát feltételező dolgozat a Ma-

¹⁴² A Gizellára vonatkozó külhoni elbeszélő forrásokat l. *Uzsoki András*: Gizella, az első magyar királyné sírja. Vár ucca tizenhét 8. (2000: 1.) 116–132. A magyar és külhoni elbeszélő hagyományban megjelenő Gizella-ábrázolással kapcsolatban l. még *Döry Ferenc*: Szent István családi története i. m. 569–570., 573., 576–583.; *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István halálának i. m. III. 219–324.; *Váczy Péter*: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941: 1.) 304–338. A királyné fiktív genealógiájával, Burgundiai Vilmostól való származásával is foglalkozik továbbá *David, P.*: La prétendue chronique i. m. 34–40.

¹⁴³ „illa Gisla regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit” – *Chronica Albrici* i. m. 779.

¹⁴⁴ Arról, hogy a tradíció eredetileg is írásban alakulhatott ki, l. *Körömdi T.*: A Gertrúd királyné elleni merénylet i. m. 201.

¹⁴⁵ ChHP (ed. Karácsonyi) 65., ill. ChHP (ed. Deér) 319.; *Chronica Albrici* i. m. 779.

¹⁴⁶ A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 239.

gyar–lengyel Krónikát éppen azzal a Knauz-krónikával hozza összefüggésbe, amelyet az Imre hercegre vonatkozó hagyomány kapcsán korábban idéztünk. Azonban a szövegnek nem a zágrábi Knauz-kódexben fennmaradt, a *filius unicus* fordulatot őrző változata tartalmazza a számunkra érdekes momentumot, hanem a Cornides-kódexként is emlegetett Párizsi Kódex szövegvariánsa. Hóman a két kútfő rokonságát azzal látta bizonyítotttnak, hogy mindkét forrás *Albaként* ismeri Aba Sámuelét.¹⁴⁷

<p>Chronicon Knauzianum (P) Expulso Petro rege, Alba in regem coronatur, regnavit tribus annis, expulsus et interfectus prope villam Abad nomine, penes Tjisciam, anno Domini millesimo quinquagesimo octavo et sepultus est in suo monasterio Sao, quod ipse fundavit.</p>	<p>Chronicon Hungarico-Poloniacum (c. 13.) (...) Alba interfectus est iuxta paludem, qui est in medio camporum prope Pestsch, unde usque in hodiernum diem appellatur palus Albe regis.</p>
--	--

Úgy véljük azonban, hogy a korábbi esetekhez hasonlóan a források közötti filológiai kapcsolat itt sem tekinthető egyértelműnek. Véleményünk szerint a névalak torzulása egymástól függetlenül is keletkezhetett a munkákban: az általunk vizsgált krónika — talán lengyel származású — lejegyzője a számára ismeretlenül csengő magyar nevet egy latinosabb alakkal cserélte fel, és ehhez hasonlóan járhatott el a Knauz-krónika adott változatának összeállítója is. Egy dologban azonban mindenképp igazat kell adnunk a szövegrészletek párhuzamára a figyelmet ráirányító Hómannak: Alba mocsarának, vagyis Abasárnak az említése valóban erős hasonlóságot mutat az Aba haláláról és Sár monostorában való eltemetéséről beszámoló magyar tradícióval, amely a krónikakompozícióban¹⁴⁸ is olvasható. Az azonban, hogy szerzőnk földrajzilag sem tudja elhelyezni a helyszínt — Aba Sámuel megölését a Tisza vidéke helyett Pest mellé lokalizálja —, illetve az, hogy a magyar forrásokban szereplő Sár helynév helyett mocsarat emleget, valószínűleg arra utalhat, hogy szóban hallott történetet próbált a krónikás — kissé elhomályosult emlékei alapján — lejegyezni.

2. Végezetül kitérnénk itt a krónika azon momentumára, amely Szent László uralkodását beszéli el. A hosszúnak korántsem tekinthető szövegrészben — amely ráadásul, ahogyan azt már fentebb bemutattuk, a Haliccsal kapcsolatos megjegyzés révén a krónikás saját korára is utal — Hómannak nem sikerült igazi filológiai párhuzamokat kimutatnia a magyar elbeszélő hagyománnyal.¹⁴⁹ A részletek elemzése során a Magyar–lengyel Krónikát a Szent László-legendával is összevető Grzesik arra a következtetésre jutott, hogy forrásunk uralkodóképe és a hagiográfiai munkában ábrázolt szentportré közös, 11–12. századi forrásra vezethető vissza.¹⁵⁰ Bár a legenda és a krónikakompozíció textusainak vonatkozásában Geric József is hangsúlyozta, miszerint a legenda valóban merített a gestaszerkesztmény vonatkozó fejezeteinek szövegéből,¹⁵¹ még-

¹⁴⁷ Chronicon Knauzianum i. m. 330., ChHP (ed. Karácsonyi) 65., illetve ChHP (ed. Deér) 319.

¹⁴⁸ Chronicon Hungarici i. m. 332.

¹⁴⁹ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 37–39.

¹⁵⁰ Grzesik, R.: Kronika węgiersko-polska i. m. 73.

¹⁵¹ Geric József: Krónikáink és a Szent László-legendá szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink i. m. 113–136.

sem tartjuk valószínűnek, hogy jelen esetben párhuzamot kellene látnunk a Magyar–lengyel Krónika és bármilyen, napjainkra már elveszett ősforrás között. Kútfőnk az uralkodó erényeinek néhány soros bemutatásával végződik ugyan,¹⁵² ám ebből legfeljebb arra következtethetünk, hogy a krónikásnak tudomása volt arról, milyen tiszteletnek örvendett László Magyarországon. Bár a gestaszerkesztmény megfelelő *caputja* is jámbor uralkodót fest le,¹⁵³ az 1192-ben szentté avatott király híre nem csupán a hazai elbeszélő hagyomány közvetítésével juthatott el krónikánk lejegyzőjéhez. Véleményünk szerint további figyelmet érdemel ugyanakkor a forrásnak az a már többször említett epizódja, amely László halicsi uralkodásáról számol be. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a történetíró esetleg ismerte a magyar király ruténföldi hadjáratának a krónikakompozícióban is elbeszélte történetét,¹⁵⁴ s ezt építette be oly módon saját históriájába, hogy egyben a 13. századi hercegek galíciai regnálásának és szlavóniai dukátusának is emléket állítson.

A fent leírtak alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: A Magyar–lengyel Krónika egyetlen, általunk megvizsgált passzusa — természetesen a Hartvik-legendából kölcsönzött szöveghelyektől eltekintve — sem látszik arra utalni, hogy közvetlen filológiai kapcsolatban állna bármely hazai kútfővel, így a gestaszerkesztménnyel vagy egy annak családjába tartozó forrással. Ugyanakkor a történet néhány momentuma — a lengyel históriával kapcsolatban beiktatott részletek, valamint a számos mesés és pontatlan elem ellenére is — kétségtől tükrözni látszik a magyar tradíciót. A Szent István utáni trónharcok elbeszélése vagy a három magyar herceg lengyel földre érkezése mellett vizsgálataink során két olyan részletet találtunk a munkában, amelyek egyértelműen arra vallhatnak, hogy az elbeszélés lejegyzője a magyarországi krónikák alapján kaphatott valamiféle tájékoztatást. Bár a Szent István egyetlen fiára vonatkozó megjegyzés is felveti annak gyanúját, hogy a történetíróhoz eljutott az Imrével kapcsolatos hazai tradíció, leginkább a Gizella-históriával, illetve az Aba haláláról szóló híradással összefüggésben mondhatjuk el azt, hogy ezek a magyar hagyomány apró részleteinek ismeretéről árulkodhatnak.

Hogyan képzelhetjük el mindezek alapján a Magyar–lengyel Krónika hazai forrásait? Grzesik a munkáról írt angol nyelvű ismertetőjében a kútfő harmadik egységét illetően igen óvatosan fogalmaz: míg az őstörténettel kapcsolatos részt a magyar gestából látszik eredeztetni, addig a Szent István utáni periódus vonatkozásában torz írott vagy szóbeli hagyományt feltételez.¹⁵⁵ Véleményünk szerint azonban a 13. századi historikus Hartvik püspök István-legendája (vagy annak kivonata) mellett aligha használhatott fel bármilyen összefüggő írott forrást – legyen az romlott szöveg vagy a magyarországi krónikából készült tömör *excerptum*. Hóman már idézett megállapításával egyetértve úgy

¹⁵² „Erat enim rex piissimus, in consilio providus, in comissio sibi grege prvidus et fidelis, in interventu strenuus, in universa morum honestate preclarus : hunc milites acsi patrem venerabantur, hunc karissimo diligebant affectu.” – ChHP (ed. Karácsonyi) 69., ill. ChHP (ed. Deér) 320.

¹⁵³ L. pl. 131. *caput* (Chronicon Hungarici i. m. 403–406).

¹⁵⁴ Chronicon Hungarici i. m. 414–415. (138. *caput*)

¹⁵⁵ L. 35. jegyz.

véljük, hogy az uralkodók hibás rendje valamiféle királylistára lenne visszavezethető, ám az ezen szereplő feljegyzések még ahhoz sem lehettek elégségesek, hogy a szerző megfelelő genealógiát rajzoljon. Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy a Magyar–lengyel Krónika szerzője *szóban* kaphatott tájékoztatást a magyar történelemről, amelyről ennek következtében csupán bizonyos morzsák jutottak el hozzá. Részben azért, mert célja egy lengyel elemekkel színezett magyar história elkészítése volt, részben pedig azért, mert informátora közléseire nem tudott már pontosan visszaemlékezni, egy meglehetősen furcsa, inkább irodalminak tekinthető alkotás jött létre – talán ez is volt a lejegyző eredeti szándéka.¹⁵⁶ Közvetett módon azonban mégiscsak kapcsolódhat szövegünk a magyar elbeszélő hagyományhoz: krónikásunkat minden bizonnyal a hazai gestaszerkesztmény alapján informálták. Hogy ez valóban így történhetett, azt alátámaszthatja az, hogy a kútfő olyan apró momentumról is tudni látszik, mint Aba Sámuel és Abasár kapcsolata. Szent István feleségének negatív vonásokkal megfestett portréja ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy a forrás szerzője nem 11–12. századi szövegek, hanem az 1213 után keletkezett gestaredakció alapján nyerhetett képet a magyar történelemről.

*

Tárgyalnunk kell egy további kérdést is: vajon milyen forrásokból táplálkozott a Magyar–lengyel Krónikában olvasható Attila-történet?¹⁵⁷ A korábbiakban arra mutattunk rá, hogy a mű — az egyes részletek vizsgálata alapján — nem áll filológiai rokonságban a magyar elbeszélő forrásokkal: igaz ez nem csupán a krónika utolsó egységére, de a szöveg elején olvasható fiktív őstörténetre is. Vallhat-e azonban *szerkezetében* a krónika egy korabeli összefüggő magyar szöveg struktúrájáról? A fentiekben idézett szöveghelyek is illusztrálhatják, hogy kútfőnknek az az egysége, amely István uralkodásának második feléről, illetve a Szent Lászlóig terjedő magyar történetről számol be, a szerzői fantázia termékének tekinthető passzusok ellenére is tükrözi valamelyest a gestaszerkesztmény vonatkozó — egyébként terjedelmesebb — *caputjaiban* elbeszélte históriát. Feltételezhetjük-e ugyanakkor a forrásunkban olvasható Attila-történet alapján, hogy Anonymus és Kézai elbeszélése között, vagyis a 13. század derekán bővült volna a magyarországi hun hagyomány?

Nézzük meg először is, milyen elemekből áll össze a Magyar–lengyel Krónikában olvasható őstörténet! Attilát (*Aquilát*) szerzőnk *a*) magyar uralkodóként jeleníti meg, és röviden bemutatja *b*) a király európai harcait: ennek elbeszélésében egy teljes *caputot* szán *c*) Szent Orsolyára és a kölni szüzekre vonatkozó históriának. Ezt követi *d*) a magyar honfoglalásnak a horvát–szlavón hagyománnyal ötvözött meséje, amely szerint a magyarok nem Árpád, hanem Attila vezetésével érkeznek meg Pannóniába, mégpedig Szlavónia irányából. A

¹⁵⁶ A műfaj kérdéséhez vö. *Ryszard Grzesik*: Die ungarisch–polnische Chronik – ein Blick des ungarischen Hofes auf die eigene Vergangenheit. In: Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa. Hrsg. Von Rudolf Schieffer – Jarosław Wenta. Toruń 2006. 119–128.

¹⁵⁷ A kérdéshez l. *Ryszard Grzesik*: Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko - słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych. Roczniki Historyczne 59. (1993) 33–42.; *Uő.*: European motifs i. m., kül. 48–53.

Dráva–Száva közén aratott győzelem után — amelyet az Úr a forrás szerint azért adott Attila kezébe, mert a horvátok meggyilkolták uralkodójukat, Kazimirt — a magyarok horvát asszonyokkal lépnek házasságra. e) Attila halála után Kálmán és Béla uralkodnak: a fiktív királyokról szóló egységet minden bizonnyal a periódusról semmiféle információval nem rendelkező író iktatta az elbeszélésbe. Géza hatalomra lépésével érkezünk el a történetnek a Hartvik-legendából merített passzusaihoz.

Ahhoz, hogy az általunk feltett kérdésekre megkísérelhessünk választ adni, érdemes áttekintenünk azt is, mennyiben bukkannak fel ezek az elemek a magyar elbeszélő hagyományban.

- a) Az első, általunk kiemelt momentum, vagyis Attila magyar királyként való bemutatása egyértelműen Anonymus gestájával állítható párhuzamba: a regényes történet Szkítia bemutatásakor a magyarok őseként említi az uralkodót. Attiláról mint hun királyról ránk maradt elbeszélő forrásaink sorában elsőként Kézai emlékezik majd meg. Érdemes azonban itt megjegyeznünk, hogy Attila a kor nyugati forrásaiban azoknak a hunoknak az élén állt, akikkel a hagyomány a magyarokat azonosította.¹⁵⁸
- b) Míg Anonymus szűkszavúan szól Attiláról, addig Kézai hosszasan tárgyalja a hun király Európa-szerte vívott küzdelmeit.¹⁵⁹
- c) A harcokat kevésbé részletesen előadó Magyar–lengyel Krónika kitér ugyanakkor egy olyan momentumra, amely csupán egyetlen megjegyzés erejéig bukkan majd fel Kézainál,¹⁶⁰ az 1280-as években lejegyzett gesta nyomán pedig a krónikakompozícióban.¹⁶¹ Bár a történetet ismerte már Godefridus Viterbiensis (Viterbói Gottfried) is, azt IV. László udvari papja nem ebből a forrásból meríthette, hanem a *Regnante domino* néven ismert Orsolya-legendát használhatta: előbbi ugyanis — a hagiográfiai munkával ellentétben — nem nevezi Orsolyát brit királyleánynak.¹⁶² Bár ez utóbbi adat a Magyar–lengyel Krónikában sem szerepel, az elbeszélés tanúskodhatna akár amellet is, hogy a kölni szüzek története az 1220-as évek derekára már beépülhetett a hazai elbeszélő tradícióba is.
- d) A szlavóniai honfoglalás mondájának egyes mozzanatai — Kazimir (Zvoimir) meggyilkolása vagy Szent Pál és Spalato kapcsolata — feltehetően ugyan a horvát tradícióban,¹⁶³ ám a magyar elbeszélő hagyomány nem tud arról, hogy népünk erre a vidékre érkezett volna meg.

¹⁵⁸ P. magistri i. m. 35., 40., 94.; *Kristó Gy.*: Volt-e a magyaroknak i. m. 321., 323–328.

¹⁵⁹ Simonis de Keza i. m. 150–161.

¹⁶⁰ „Taliterque Francia et Flandria demolita Renum Coloniae pertransivit, ubi Sanctam Ursulam Britannorum regis filiam cum XI millibus virginum Hunorum feritas crudeliter iugulavit.” – Simonis de Keza i. m. 155.

¹⁶¹ *Chronicon Hungarici* i. m. 267–268.

¹⁶² *Úő.*: *European motifs* i. m. 52–53., Anonymus – Kézai i. m. 133.: 106. jegyz. (Veszprémy László jegyzete). A kérdéshez l. újabban *Bácsatyai Dániel*: *Gesta eorum digna aeternitate laudis* (Közös motívumok Geoffrey of Monmouth és P. mester regényes gestaiban). Századok 147. (2013: 2.) 296–298.

¹⁶³ *Macartney, C. A.*: *The medieval Hungarian historians* i. m. 177–178.; *Grzesik, R.*: *Sources of a story* i. m. 99–102.

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a Magyar–lengyel Krónika megfelelő *caputja* — bár valóban rendhagyó módon hangsúlyozza a Dráva és a Száva vidékének fontosságát — közvetett módon mégis rokonítható Anonymus honfoglalás-történetével.

- e) Az Attila (vagy Árpád, hiszen történetírónk egybemosni látszik a két alakot¹⁶⁴) utáni magyar történet — ha más formában is — természetesen megjelenik a magyar krónikaszerkesztésekben.

Láthatjuk tehát, hogy az általunk az Attila-történetből kiemelt elemek egytől egyig fellelhetők valamilyen módon a hazai krónikásirodalomban. Ám — mivel a magyar őstörténet számos eleme nyugati hatásra épült be 13. századi történeti irodalmunkba — olyan mozzanatokról van szó, amelyek a magyar krónikák mellett külhoni kútfőkben is felbukkantak. Milyen eshetőségek képzelhetők el mindezek után annak vonatkozásában, hogy hogyan is állította össze elbeszélését a lengyelek és magyarok közös históriáját írásba foglaló krónikás? Magunk három lehetséges utat tudunk felvázolni:

1. A történetíróhoz a magyar hagyományból eljutottak bizonyos elemek, és hallomásból talán azt is tudta, hogy a magyarok — ahogyan azt Anonymus is tanúsítja — Attilát is egykori uralkodójukként tisztelték. Történetét azonban a magyar tradíciótól csaknem teljesen függetlenül, nyugati források alapján egészítette ki további mozzanatokkal, így — Attila harcainak rövid és torz elbeszélése mellett — azzal az Orsolya-legendával, ami ezen hipotézisnek megfelelően csupán a véletlen folytán bukkan fel majd újra a hazai elbeszélő hagyományban.
2. A krónikást olyasvalaki tájékoztatta, aki mind Anonymust, mind pedig a Kristó által elképzelt 13. századi gestaszerkesztést ismerte, ám a szerző a kapott információkból — azokra talán homályosan emlékezve — csak bizonyos momentumokat őrzött meg. A kölni szüzek legendája nem feltétlenül került már ekkorra lejegyzésre bármely hazai írott forrásban, ám az Attila-hagyomány más elemei mellett ez a história is részét képezhette a szóbeli tradíciónak. Láthattuk már, hogy Szent Orsolya története minden bizonnyal elég korán ismert lehetett Magyarországon: a mártírhalált szenvedett kölni leányok ünnepe már abban a Nyitrai Kódexben is szerepel, amelyet a 11. századra helyez kutatás.¹⁶⁵
3. A Magyar–lengyel Krónika alapján ugyanakkor elképzelhető, hogy létezett egy olyan hazai forrás — talán az 1213 és 1235 között keletkezett gestaszerkesztmény —, amely Anonymusnál bővebb Attila-hagyományt tartalmazott. Kútfőnk szerkezetében ezt a történetet követné — azt igen nagy mértékben torzítva és horvát, valamint lengyel motívumokkal is kiegészítve. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez az elképzelés ellentmondani látszik Kristó azon feltevésének, miszerint a 13. század eleji, a keresztény magyarok történetét elbeszélő kútfő a magyarok őshazájával kapcsolatban semmit sem jegyezhetett még le a Nyugatról átvett hagyományanyagból.¹⁶⁶

¹⁶⁴ *Grzesik, R.*: The Hungarian roots i. m. 75.

¹⁶⁵ *Radó P.*: Hazánk legrégebbi i. m. 395.

¹⁶⁶ *Kristó Gy.*: Egy 1235 körüli i. m.

Mindezeket azzal egészítenénk ki, hogy valamennyi általunk felvázolt esetben feltételeznünk kell, hogy a szerző jól ismerte magát az Orsolya-legendát: ha Hartvik művéhez hasonlóan esetleg nem is feküdt előtte feltétlenül írott szöveg, ezzel a históriával nyilvánvalóan sokkal nagyobb mértékben volt tisztában, mint a magyar történet számos egyéb, csak pontatlanul felidézni tudott momentumával.¹⁶⁷ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy esetleg a magyarországi írott hagyományba ne épült volna be már ekkorra a történet, ám a szerző a talán szóban kapott információkat jobbnak látta ezen a ponton kiegészíteni.

Bár további adatok híján — ahogyan a hazai krónikakutatás más területén is — igen nehéz lenne egyértelműen állást foglalnunk az általunk feltett kérdésben, mégis igen erősen elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Magyar–lengyel Krónika egy, a saját korában létező magyar forrás szerkezetét tükrözné vissza — legalábbis a magyar kútfőnek a Szent László regnálásáig terjedő szakaszáig. Nem zárhatjuk ki ugyan annak lehetőségét, hogy a történetíró számtalan hagyományból rakta össze elbeszélését, mégis túlzásnak tartanánk, hogy a szláv elemek, valamint a magyar elbeszélő tradícióból átvett részletek mellett a nyugati hagyomány nyomán krónikásunk egy saját magyar őstörténetet is kidolgozott volna. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a 13. század közepére már írásban is összekapcsolódott a Szent Istvánig ívelő magyar történet azzal a pogány történettel, amelynek főbb elemei a nyugati kútfők nyomán jelentek meg Magyarországon a 12. század végén. Ez utóbbi história már módosult Anonymusnak a valószínűleg a korban is mesésnek tekintett gestájához képest: jóval nagyobb szerepet szánt Attila alakjának. Ez az összefonódott pogány és keresztény elbeszélés képezhetette egyfajta törzsét a krónikás munkájának: erre fűzte fel a részben a szláv hagyományból ismert elemeket, részben pedig a saját fantáziája szülte históriákat.

***

Dolgozatunkban egy olyan krónikát mutattunk be, amelyet — bár az a *Scriptores rerum Hungaricarum* kiadása alapján is a magyar elbeszélő hagyomány részének tekinthető — Karácsonyi Béla 1964-ben megjelent, a forrás ránk maradt kézíratait górcső alá vevő dolgozata óta nem vizsgálta meg részleteiben a hazai forráskutatás. Jóval gazdagabbnak bizonyul ugyanakkor a téma idegen nyelvű szakirodalmá: ennek megfelelően jelen tanulmánnyal célunk volt az is, hogy a magyar középkoraszat figyelmét ráirányítsuk egy olyan szövegre, amelynek vonatkozásában a külföldi medievisztika már meglévő eredményeit a hazai történész szakmának, ha újraértékelnie minden pontján feltétlenül nem is, megismernie és a krónikakutatásba beépítenie azonban mindenképpen szükséges. Regényes, számos furcsaságot felvonultató kútfőnk sok esetben nem látszik többet elárulni az Árpád-kori Magyarországról, mint azok a középkori

¹⁶⁷ Az Orsolya-legendát két változatának, a *Fuit tempore pervetustónak*, illetve a *Regnante dominónak* a krónikára gyakorolt hatásáról l.: Grzesik, R.: *Kronika węgiersko-polska* i. m. 76–82.

francia regények, amelyek szerzői meseszövegükbe itt-ott magyar motívumokat is beemeltek.¹⁶⁸ Ám ha a 9–11. századi történet megismeréséhez nem is tesz hozzá sokat a Magyar–lengyel Krónika, a magyar elbeszélő hagyomány alakulásának problematikájával kapcsolatban számos kérdést felvet a szöveg.

Írásunkban nem állt módunkban a *Chronicon Hungarico–Polonicum* szövegének teljes körű elemzését adni: ennek megfelelően számos, a külföldi kutatásban esetleg nagyobb hangsúllyal szereplő kérdéskörre csupán érintőleges tértünk ki. Tanulmányunkat egyetlen fő probléma köré igyekeztünk felépíteni: arra a kérdésre kíséreltünk meg választ keresni, mennyiben tanúskodik a kútfő saját korának magyarországi narratív hagyományáról. Ahhoz azonban, hogy meg tudjuk vizsgálni, rokonítható-e — Hóman Bálint elképzeléseinek megfelelően — a forrás a hazai elbeszélő tradícióval, elengedhetetlennek láttuk, hogy előzetesen szóljunk két témáról. Miközben igyekeztünk felvázolni azt, hogy mit is sejthetünk a fennmaradt kéziratok alapján a Magyar–lengyel Krónika *archetypus*ának szerkezetéről és tartalmáról, érintettünk annak lehetőségét is, hogy a *Chronicon Hungarico–Polonicum* a Hartvik-legendát egy, a Seitz-i Legendáriumban őrzött szöveghez hasonlatos kivonatos változatban használhatta. Utalnunk kellett továbbá azokra a hipotézisekre is, amelyeket a kútfő genezisének feltételezhető vonatkozásában a lengyel, illetve a szlovák medievisztika megfogalmazott. Bár olyan kérdésekről van itt szó, amelyekre egészében megnyugtató választ aligha adhat a középkorász, úgy véljük, dolgozatunk első két fejezetében sikerült valamelyest árnyalnunk azt a képet, amelyet Ryszard Grzesik, illetve Martin Homza a Magyar–lengyel Krónikával kapcsolatban felvázoltak. A kútfő magyar földön történt lejegyzése mellett érvelő kutatókkal ellentétben sokkal inkább látunk lengyel területen keletkezett írást abban a *Chronicon Hungarico–Polonicum*-ban, amelyre azonban magunk is a 13. század közepén vagy valamelyest azt megelőzően keletkezett forrásként tekintünk.

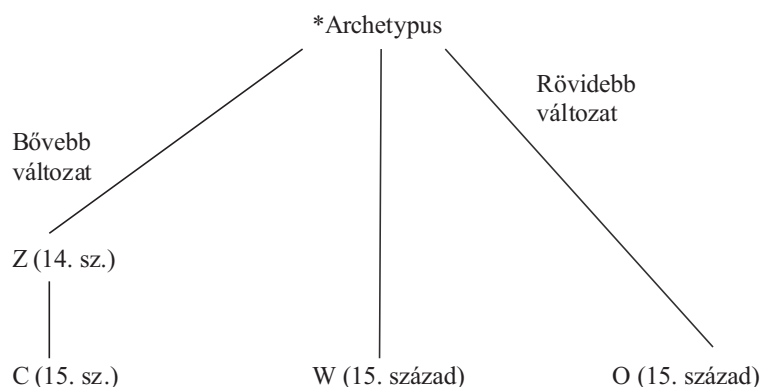
A kútfőnek a magyar gestaszerkesztményhez való viszonyát vizsgálva hasonlóképpen arra következtethettünk, hogy szövegünknek — Gizella sötét tónusokkal megrajzolt portréjának bizonyosága révén — mindenképpen a Gert-rúd-merényletet követően, ám feltehetőleg a hun–magyar rokonság tézisének részletesen kidolgozó Kézai-féle munka előtt kellett keletkeznie. Ha nem is mutathatunk ki közvetlen filológiai rokonságot más magyar elbeszélő forrással, mint a Hartvik-legendával, a mű nem egy olyan részletet tartalmaz, amely valamilyen módon a hazai tradícióban is felbukkan. Ryszard Grzesikkel ellentétben arra a következtetésre jutottunk azonban, hogy az a magyarországi hagyomány, amely — feltehetően szóbeli értesülések révén — a Magyar–lengyel Krónikába is beépült, nem a hazai gesta legkorábbi változatainak felhasználásáról árulkodik, hanem a gestaszerkesztmény 13. század eleji átdolgozásának közvetett ismeretét sejtetni. Dolgozatunkkal sikerült talán rámutatnunk arra is, hogy a krónikakompozíció 13. századi redakciós fázisa egy árnyalattal esetleg

¹⁶⁸ A témáról összefoglalóan I. Csernus Sándor: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). 133–143. A *Manekine*-regénnyel kapcsolatban I. Eckhardt Sándor: Salamon magyar király lányának históriája. Magyar Könyvszemle 33. (1926: 1–2.) 24–30.

kevésbé megismerhetetlen számunkra, mint ahogyan azt egy korunkra nem maradt szövegváltozattal kapcsolatban vélhetnénk.

FÜGGELÉK

A Magyar–lengyel Krónika szövegahagyománya (Karácsonyi Béla sztemmája alapján; az ábráról Lesław Spychała eredményének megfelelően a krónikát valójában nem tartalmazó, napjainkra elveszett K kódex hiányzik)

Z = Zamoyski-kódex
 C = Czartoryski-kódex
 W = wrocławai Ossoliński-kódex
 O = Ossoliński-kódex

THE HUNGARIAN-POLISH CHRONICLE AND THE DOMESTIC NARRATIVE TRADITION

by Judit Csákó
 (Abstract)

The present study examines a source – the Hungarian-Polish Chronicle, also known in the research as the Mixed Chronicle – which has so far attracted relatively limited scholarly attention in Hungary. While the Hungarian medievalists, with the exception of Béla Karácsonyi, who examined the stemmatic relationship among the Polish manuscripts which have maintained the text, remained generally untouched by this rather fabulous narrative of Hungarian history which, moreover, abounds in factual errors, the thirteenth-century chronicle has enjoyed growing popularity in the Polish and Slovak historiography in recent decades. In the wake of a monographic treatment by Ryszard Grzesik from Poznań, and several articles he devoted to the same topic, Martin Homza, who published the narrative source in a Latin-Slovak bilingual edition, also took his stance with regard to the *Chronicon mixtum*. In this study I present the results of medieval research abroad grouped around three major problems, and examine the extent to which certain details need to be modified or

complemented. I also regarded a detailed treatment of the problems which emerge with regard to the Hungarian-Polish Chronicle all the more justified since the text in question is likely, in my opinion, to offer valuable information about the development of the Hungarian narrative tradition in the 13th century.

In the first part of my study I examine the problem of what exactly is to be meant by the very text of the Mixed Chronicle, which has come down to us in two versions, a shorter and a longer redaction. How burdened with interpolations is the text preserved in the so-called Zamoyski-codex? How shall we conceive the archetype of the Chronicle? In presenting the mutual relationship of the two versions to each other, I perforce had to touch upon the question of what kind of text of the Hartvic legend may have been at the disposal of the thirteenth-century chronicler who borrowed long sections therefrom. Upon a close similarity between the Life of St Stephen contained by the *Legendary of Seitz* and certain passages in the Hungarian-Polish Chronicle, László N. Szelestei even proposed the hypothesis that the manuscript of Seitz and the Mixed Chronicle may reveal the existence of a shorter version of the third Life of Stephen that predated the text now known as the *Legenda Hartiviciana*. I, however, rejected this hypothesis, along with the view of Ryszard Grzesik, who likewise suspected in the background of Mixed Chronicle a text of the Hartvic legend that stood closer to the presumed archetype than any of the other surviving manuscripts.

Before shifting to an analysis of potential parallels between the Hungarian chronicle literature and the Hungarian-Polish Chronicle, I judged a survey of the most important ideas about the presumed place and time of the Chronicle's compilation indispensable. While the arguments which Grzesik advanced in support of a dating of the Mixed Chronicle to the mid-thirteenth century (most probably put together in the 1220s and 1230s) will probably prove to be sound, his suspicion of the existence behind the Chronicle of a source of southern origins (namely a chronicle written in the Slavonian court of prince Coloman) is far less immune to criticism. Nor based on any more solid foundations is the thesis put forward by Martin Homza, according to which the fabulous history was put to writing by Adolf, provost of Szepes. Although I do not exclude either the possibility that the Mixed Chronicle originated in Hungary, equally serious arguments can be forwarded in support of the Polish origins of a narrative which, moreover, has not survived in any Hungarian manuscript.

In the last part of the study I have examined the ways in which the narrative source in question may have been related to the Hungarian gesta-compilations. The main question is whether the hypothesis of Grzesik that certain details of the Mixed Chronicle, which is admittedly full of strange elements, betray familiarity with the Hungarian narrative tradition in the 11th and 12th centuries. Following Bálint Hóman, the Polish scholar opined that the text reveals at several points philological concordances with the Hungarian chronicle tradition, more exactly with the narratives of the Anonymous and Simon Kézai, as well as the fourteenth-century chronicle compilation. Upon examining the relevant parts of the text, I have come to the conclusion that, contrary to the opinion of Grzesik, apart from the sections borrowed from the Hartvic legend, no passage of the Hungarian-Polish Chronicle reveals immediate recourse by the compiler of the text to any Hungarian written record. Nevertheless, some elements of the history do appear to reflect the Hungarian tradition; this may have been transmitted to the chronicler indirectly, possibly by way of oral communication. Yet the parts examined – such as the episode which casts a rather unfavourable light on the consort of Saint Stephen – reflect the knowledge not of early texts but of some version of the thirteenth-century Hungarian narrative tradition. The history of Attila as presented by the Mixed Chronicle also raises the possibility that this tradition during the reign of Andrew II may have included a narrative devoted to this presumed ancestor of the Árpáds that was more detailed than the one offered by the Anonymous.

Pósán László

VÍZSZABÁLYOZÁS, MOCSÁRLECSAPOLÁS ÉS ÁRVÍZVÉDELEM A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A középkori Poroszország (a mai Észak-Lengyelország és a Kalinyingrád tágabb térségét jelentő orosz területek) a Hollandiától Litvániáig húzódó nagy Német-lengyel síksághoz, a különböző vizek (folyók, patakok, tavak), tocsogók, mocsarak, ingoványok, lápok, savanyú szénát adó vizenyős rétek és kiterjedt erdők végeláthatatlan világához tartozott. Az alacsony fekvésű, vízfolyások és állóvizek sokaságával borított porosz területeken az átlagosnál, azaz az évi 600–700 milliméternél kicsivel is több csapadék a korai és virágzó középkorban, a Német Lovagrend által szervezett 14. századi nagyarányú betelepítések előtt, azonnal súlyos ár- és belvíz problémákat okozott.¹ A síkvidéken lelassult folyóvizek a nagy hordalék lerakódás következtében gyakran megváltoztatták medrüket és folyásirányukat. A fősodrás akár egyik évről a másikra új mederbe terelődhetett.² A Visztula mai deltavidékén a középkorban még sokkal nagyobb területet borított víz, és a hajózás szempontjából fontosabb folyóágak nem közvetlenül a Balti-tengerbe ömlöttek, hanem a nyílt tengertől hosszú dűnével elzárt Visztula-öbölbe (Frisches Haff). A középkor fő közlekedési útvonala az Elbingi-Visztulának nevezett folyóág volt.³ Ott, ahol ez a folyóág a Visztula-öbölbe torkollott, alapította meg a Német Lovagrend már 1237-ben Elbing (Elbląg) városát,⁴ mely a későbbiekben igen fontos tengeri kikötő lett a lovagrendi államban, és a 13. században ez volt Poroszország politikai és közigazgatási központja is.⁵ Danzig (Gdańsk) felé viszonylag kevés víz folyt, ám a Visztu-

¹ *Wolfgang Kuls*: Grundzüge der Landesnatur Ost- und Westpreußens. In: Ostdeutsche Geschichte- und Kulturlandschaften. Teil II: Ost- und Westpreußen. Hg. Hans Rothe. (Studien zum Deutschtum im Osten 19/II.) Köln – Wien 1987. 18–21.; *Marie-Luise Heckmann*: Zwischen Weichsel-delta, Großer Wildnis und Rigaischen Meerbusen. Ökologische Voraussetzungen für die Landnahme im spätmittelalterlichen Baltikum. In: Von Nowgorod bis London. Studien zur Handel, Wirtschaft und Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Festschrift für Stuart Jenks zum 60. Geburtstag. (Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter 4) Göttingen 2008. 263.

² *Norbert Ohler*: Reisen zu Wasser und zu Lande. In: Lebedinges Mittelalter. Hg. Brigitte Hellmann. München 1995. 214.

³ *Bernhard Jähnig*: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise des Deutschen Ordens am Beispiel der Häuser Beuggen (Elsaß-Burgund) und Elbing (Preußen). In: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster. Hg. Kaspar Elm. (Berliner Historische Studien 17) Berlin 1992. 140.

⁴ Preußisches Urkundenbuch. Bde. I,1–VI,2. Hgg. Rudolf Philippi, Carl Peter Woelky, August Seraphin, Max Hein, Erich Maschke, Hans Koeppen, Klaus Conrad. Königsberg – Marburg 1882–2000. (a továbbiakban: PUB) I,1. Nr. 181.

⁵ *Edward Carsten*: Geschichte der Hansestadt Elbing. Elbing 1937. 15–16.; *Thomas Lewerenz*: Die Großentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts.

la-öböl jóval nagyobb volt, mint ma, egészen Danzigig terjedt. Az öböl itteni részét azonban egy homokpad, egy dűne elzárta az öböl többi részétől, és külön kijárata volt a tengerre.⁶ (A Visztula mai torkolati ágát csak 1894-ben alakították ki a tengerparti nagy dűne átvágásával. A Visztula-öbölbe befolyó folyóágakat zsilipekkel zárták le, így megnövelték az új meder vízhozamát, és hajózhatóvá tették a mesterségesen kialakított folyóágat.)⁷ A Visztula a középkorban Thorn (Toruń) városánál lépett be Poroszország földjére, s mintegy 232 kilométer hosszan folyt keresztül a lovagrendi államon. Thorn mellett a folyó mintegy 35 méterrel van csak a tenger szintje felett, azaz a 19. századi szabályozást megelőzően a több mint 200 kilométeres poroszországi szakaszon az esése alig volt 5–6 méter.⁸ Az egykori Montau városától (Małotowy Wielkie) délre a Visztula két, közel azonos nagyságú ágra vált szét: az egyik észak felé folyt tovább, a másik — amit Nogat-nak neveznek — északkeletre kanyarodott. Az északra tartó ág a tengerparti nagy dűne előtt ismét szétágazott. A kisebb vízhozamú ág nyugatra kanyarodva a Visztula-öböl többi részétől elzárt úgynevezett Danzigilagúnába folyt, onnan pedig a tengerbe. A bővebb vízhozamú úgynevezett Elbingi-ág (Elbingi-Visztula) a dűnénél keletre fordult, s úgy ömlött a Visztula-öbölbe. Az öbölhöz közeledve a Nogat is tovább ágazott: a baloldali, kisebb vízhozamú ágát a középkori forrásokban Jungfrau-nak hívták. Az Alte Nogat-nak nevezett „főág” közvetlenül Elbing városánál folyt az öböl vizébe, míg a jobboldali ága a Drausen tóba (Drużno) ömlött, amely a mai kiterjedéséhez képest kb. tízszer nagyobb területű, de alapvetően alacsony mélységű víztükör volt, ahonnan egy átjáró, átfolyás vezetett a Frisches Haff-ba.⁹ A folyóágak sokasága által körbezárt vidék így sziget jelleget kapott. Ezt a mocsaras, vizenyős, az árvizek által gyakran elöntött, sok helyen még a tengerszintnél is alacsonyabban fekvő területet a középkori forrásokban *Werder*-nek (lengyelül: Żuławy) nevezték, és a folyóágakkal szabdalta tájon több *Werdert* is megkülönböztettek egymástól. A Visztula és a Nogat közötti térség három nagyobb részre, a Nagy- (Große), a Kis- (Kleine) és az Elbingi-Werderre (Elbinger) tagolódott, a Visztulától nyugatra pedig az úgynevezett Danzig-Werder terület el.¹⁰ A Visztula –

(Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropa 101) Hamburg 1976. 6.; *Stanisław Gierszowski*: Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość. Gdańsk 1978. 22–23.; *Marian Biskup*: Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: *Acta Poloniae Historica* LIII (1986) 19.

⁶ *Bernhard Jähnig*: Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühe 15. Jahrhundert. In: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38) Hg. Udo Arnold. Marburg 1989. 119.

⁷ *Kuls, W.*: Grundzüge der Landesnatur i. m. 34.

⁸ *Hans-Jürgen Schuch*: Geschichte und Landschaft. Westpreußischen-Online. <http://www.westpreuisschen-online.de/html/geschichte.html>

⁹ *Hugo Bertram*: Die physikalische Geschichte des Weichseldeltas. In: Hugo Bertram – Wolfgang La Baume – Otto Klooppel: Das Weichsel – Nogat Delta. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 11) Danzig 1924. 30–34.

¹⁰ *Max Toeppen*: Historisch-chorographische Bemerkungen über frische Nehrung und den grossen Werder. *Neue Preussische Provinzial-Blätter*, N.F. 1. (1852) 81–105.; *Max Toeppen*: Beiträge zur Geschichte des Weichseldeltas. Danzig 1894.; *Wiesław Długokęcki*: Osadnictwo Żuławy w XIII i początkach XIV wieku. Malbork 1992.; *Wiesław Długokęcki*: Mierzeja Wiślana w XIII–XIV w. (do 1454 r.). Gdańsk 1996.

Nogat deltavidék átlagosan alig 1–2 méterrel emelkedik csak a tengerszint fölé, de számos helyen még az alatti földek is előfordulnak.¹¹ A Werderek nagyon termékeny területek, de amiatt, hogy alacsony fekvésük miatt gyakran előtötte őket a víz, a nagyobb arányú gátépítésekig, vízszabályozásokig, a vízmentesítést, lecsapolást elvégző jelentősebb számú telepes ide telepítéséig (azaz a 14. század közepéig) csak nagyon kevés ember élt ezen a vidéken.¹²

A Visztulához hasonlóan a többi nagyobb poroszországi folyó, mint a Passarge (Pałęka), az Alle (Łyna / Lava) vagy a Pregel (Pregola) völgye is alacsonyan fekvő, mocsaras, alföldi táj volt. A Passarge-tól keletre eső földeket, jórészt a Pregel és az Alle vidékét a középkorban „porosz mélyföldnek” („*partes inferiores*”)¹³ nevezték, ahol a legnagyobb mocsarak és lápok terültek el. Különösen Labiau (Poleszk) és Insterburg (Csernyakovszk) vidékén voltak hatalmas mocsarak. A Labiau környéki mocsár kiterjedése például a 200 négyzetkilométert is elérte.¹⁴ De a Pregel alsó folyásvidéke ugyancsak szinte egybefüggő ingoványt alkotott.¹⁵ A porosz földeket a folyók, patakok és mocsarak sokasága mellett számtalan kisebb-nagyobb tó is borította, amelyek hóolvadáskor vagy nagyobb esők idején éppúgy áradással fenyegettek, mint a folyóvizek. A felszíni vizek bősége miatt érthető, hogy a 14. század utolsó harmadában és a 15. század elején a porosz területekről készített úti beszámolókból nem is annyira az utak, hanem sokkal inkább a mocsarakon, tóvidékeken és folyókon történő átkelést lehetővé tevő gázlók voltak feltüntetve.¹⁶ A gázlók korabeli fontosságát jelzi az is, hogy 1343-ban a lovagrendi állam és a mazóviai hercegség közötti határ megállapításakor az egyes folyóknál lévő átkelőhelyekhez kötődően húzták meg a határvonalat.¹⁷ A térségben élő porosz népesség, majd az ide érkező első telepesek lakóhelye és megélhetése szempontjából a vízrajzi viszonyok voltak a meghatározóak. A felszíni vizek bősége és a magas talajvíz miatt szántóföldi művelésre és megtelepedésre egyaránt csak a dombhátaikat, magasabban fekvő területeket használhatták.¹⁸ Ez a helyzet csak a tervszerű kolonizációval együtt járó gát- és vízvezető árkok építésével változott meg. Addig, amíg a porosz földek meghódításáért vívott háborúk tartottak (1230–1283),¹⁹ a Német Lovagrend még nem tudott a termékeny Visztula-delta lakhatóvá s művelhetővé tételével foglalkozni. Az 1237-ben alapított Elbing például még a 13. század végén

¹¹ Mapa Rzeczypospolitej Polski. Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa 1934.

¹² Jähnig, B.: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise i. m. 140.

¹³ Petri de Dusburg: Cronica terre Prussie. In: Scriptores rerum prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Bde. I–V. Hg. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Erich Strehlke. Leipzig 1861–1874. (a továbbiakban: SRP) I. 69.

¹⁴ Georg Hermanowski: Ostpreußen. Augsburg 1996. 120–121., 294–295., 260.

¹⁵ Albert Zweck: Über die Entstehung des Flusslaufes der Deime. Altpreußische Monatschrift 33 (1896) 117–120.

¹⁶ Eric Christiansen: The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525. London 1980. 161–163.

¹⁷ Elżbieta Kowalczyk: Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku. Kwartalnik Historyczny XCIX (1992) 1. sz. 36–43.

¹⁸ Werner Giere: Grundfragen der Siedlungsforschung in Nordosteuropa. Altpreußische Forschungen 15 (1938) 1–3.

¹⁹ Pósan László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen 1996. 118–206.

is földjeit alapvetően nem szántóként, hanem csak rétként s legelőként tudta hasznosítani. A legrégebbi, 1295–1299 közötti városi censusösszeírás tanúsága szerint a város magisztrátusa bizonyos földterületeket adott időre (általában 10 évre) bérbe adott a polgároknak, akik azt szarvasmarha tartására használták. 1298-ban Gerhard von Dulmen és egy bizonyos Hartwig 8 Hufe nagyságú legelőt vett bérbe a várostól évi $3\frac{3}{4}$ márkáért. Sander Prutenus 5 Hufe legelőterület után évi $2\frac{1}{2}$ márka bérleti díjat fizetett.²⁰ (Poroszországban 1 Hufe = 30 hold: „...30 iugera unum mansum”. A mai területmérték szerint ez 16,8 hektárt jelentett.)²¹ Elbing város környéke alacsonyan fekvő terület volt, és a Visztula különböző ágai mellett még a Drausen tó is a közelében került el. Földjeinek túlnyomó többségét tocsogós, vizenyős rétek alkották, melyekről sok esetben még vizet is kellett elvezetni ahhoz, hogy egyáltalán legelőként hasznosítani lehessen. Amikor 1298-ban 8 elbingi polgár évi $6\frac{1}{2}$ márka összegért 16 évre bérbe vette az úgynevezett „hosszú rétet” (*longum pratum*), annak egyik oldalát például már egy vízelvezető árok határolta.²² Ugyanebben az évben 23 másik elbingi polgár fejenként 2–2 holdat béreltek a várostól, de a bérleti díj fizetése alól 10 évre, amíg a vízelvezető árkokat ki nem építik, mentességet kaptak.²³ Áradások esetén persze ezek a legelők pillanatok alatt víz alá kerültek. Ezért is rendelkezett úgy 1325-ben a városi tanács, hogy az ilyen földeken semmilyen épületet sem szabad építeni, és aki ezt megszegi, 3 márkányi büntetést köteles fizetni. Ezeket a területeket kizárólag rétként s legelőként volt szabad használni.²⁴ 1338-ban felmérték és összeírták a városhoz tartozó legelőket, ami azt bizonyítja, hogy Elbing életében még ekkor is a szarvasmarhatartásnak volt nagy szerepe, s nem a szántóföldi művelésnek.²⁵ A várostól északra, a Frisches Haff felé elterülő részekben még 1400-ban is pásztorkunyhót (*domus pastorum*) említettek a források.²⁶

A Német Lovagrend a porosz törzsi területek meghódítása és pacifikálása után látott hozzá a mocsaras, a legkisebb árhullám miatt is állandó fenyegetésnek kitett delta-vidék benépesítéséhez, a tervszerű kolonizációhoz, s ezzel együtt egy átgondolt, s módszeresen egyre kiterjedtebb árvízvédelmi és vízelvezetési rendszer (gátak, csatornák, zsilipek) kiépítéséhez.²⁷ A 13. század végén,

²⁰ Arthur Semrau: Die älteste Zinsbuch der Altstadt Elbing 1295 bis etwa 1316. Elbinger Jahrbuch 4. (1924) 4–7.

²¹ Geometria Culmensis. Ein agronomischer Tractat aus der Zeit des Hochmeisters Conrad von Jungingen (1393–1407). Hg. Hans Mendthal. Leipzig 1886. 22.; Pósan László: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. Agrártörténeti Szemle XLVI. (2004–2005) 1–4. sz. 27.

²² Arthur Semrau: Der Markt der Altstadt Elbing im 14. Jahrhundert. Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn. 30 (1922) 5.

²³ Semrau, A.: Die älteste Zinsbuch i. m. 5.

²⁴ Codex diplomaticus Warmienses oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde. I–IV. Hg. Carl Peter Woelky, Johann Martin Saage, Viktor Röhrich, Franz Liedtke, Hans Schmauch. Braunsberg 1860–1935. (a továbbiakban: CDW) I. Nr. 219.

²⁵ Arthur Semrau: Die erste Vermessung der Bürgerwiesen in der Altstadt Elbing im Jahre 1338. Elbinger Jahrbuch 3 (1923) 116–118.

²⁶ Semrau, A.: Die älteste Zinsbuch i. m. 11.

²⁷ Jähnig, B.: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise i. m. 144.

Meinhard von Querfurt tartományi mester (*Landmeister, provincialis magister*) irányításával indultak meg a Werder-térségben a gát-és csatornaépítések, s fokozatosan egyre több parcella vízmentesítése.²⁸ Az első Visztula melletti gát-építésekre vonatkozó említés 1297-ből származik.²⁹ A Werder területén kezdődő vízszabályozási munkák feltehetően összefüggésben lehetnek a fokozatosan körvonalazódó elképzeléssel, hogy az Akkon eleste, a Szentföld végleges elvesztése után átmenetileg Velencébe helyezett nagymesteri székhely Poroszországba, a Visztula mellé költözzön. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy ezek a törekvések Konrad von Feuchtwangen nagymester (1291–1296) hivatali idején kezdődtek, és Siegfried von Feuchtwangen (1303–1311) alatt realizálódtak. 1309-ben a nagymester és a lovagrend új székhelye s központja a Nogat partján fekvő Marienburg (Malbork) lett.³⁰ Politikai téren ugyanezt a célt szolgálta a Visztula bal partján fekvő danzigi fejedelemség, Pommerellen tartomány megszerzése is 1309-ben.³¹ A nagymesteri székhely áthelyezése Poroszországba, a Visztula-deltába komoly ösztönzést jelentett a nagyobb arányú vízszabályozási munkákhoz. Azzal, hogy Marienburg lett a lovagrendi állam és hatalom központja, szükségessé vált helyi bevételeinek, anyagi alapjainak a megteremtése és biztosítása. Ehhez termővé és művelhetővé kellett tenni a Werder térségét, és be kellett azt népesíteni cenzusfizető paraszttal. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a lovagrend igyekezett e területen minél nagyobb arányú, összefüggő, saját tulajdonú birtokokat kialakítani, s ennek érdekében birtokcseréket és birtokvásárlásokat hajtott végre. 1313 júniusában például a Német Lovagrend birtokcsere révén szerezte meg a Visztula mellett fekvő Neuenburg (Nowe) várát és a hozzá tartozó uradalmat.³² 1317. április 7-én Karl von Trier nagymester

²⁸ Hugo Bertram: Die Eindeichung, Trockenlegung und Besiedlung des Weichseldeltas seit dem Jahre 1300 in ihrer geopolitischen Bedeutung. Zeitschrift des Westpreußisches Geschichtsvereins 72 (1935) 185–202.

²⁹ Pommerellisches Urkundenbuch. Hg. Max Perlbach. Danzig 1882. (a továbbiakban: PomerrellUB) Nr. 550.

³⁰ Udo Arnold: Akkon – Venedig – Marienburg. Der Deutsche Orden vom Mittelmeer- zum Ostseeraum. Acri 1291. La fine della presenza degli ordini militari in Terra Santa e i nuovi orientamenti nel XIV secolo. Ed. Francesco Tommasi. Perugia 1996. 69–74.; Klaus Militzer: Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 56) Marburg 1999.; Klaus Militzer: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart 2005. 95–96.; Jürgen Sarnowsky: Der Deutsche Orden. München 2007. 46.

³¹ Chronica Olivensis, SRP I. 705–713.; Annalista Thorunensis, SRP III. 63.; Christian Krollmann: Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Königsberg 1932. 32–33.; Maksymilian Grzegorz: Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309–1454. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu 82, 2) Warszawa – Poznań – Toruń 1987. 29–31.; Ulrich Niess: Hochmeister Karl von Trier (1311–1324). (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 47) Marburg 1992. 46–48.; Maksymilian Grzegorz: Pomorze Gdańskie pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466. Bydgoszcz 1997. 17–19.; Sylvain Gouguenheim: Le procès pontifical de 1339 contre l'Ordre Teutonique. Revue Historique 647. (2008) 369.; A Pommerellen hovatartozásáért a Német Lovagrend és a lengyel király között folyó per kezdetére ld. PUB II. Nr. 310.

³² Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II: Regesta privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang. Papst- und Konzilsurkunden. Hgg. Erich Joachim, Walter Hubatsch. Göttingen 1948. (a továbbiakban: Regesta II) Nr. 452.

(1311–1324) a lovagrend egyik birtokát Miszliskow és Boguslaw lengyel birtokosokkal elcserélte azok Werderen fekvő, 15 Hufe nagyságú földjére.³³ Luther von Braunschweig christburgi (Dzierzgon) komtúr 6 Hufe földet cserélt el Johannes tolmáccsal a Marienburgtól nem messze fekvő Stuhm (Sztum) körzetében.³⁴ 1319-ben Heinrich von Ysenberg elbingi komtúr 36 Hufe vizenyős, erdős területet cserélt el Preußisch Holland (Pasłek) várossal.³⁵ 1310. február 18-án a korábbi danzigi fejedelem dirschau-i kastellánja, Jakab, és alkamarása, Johann a Danzigi-Werderen fekvő Osyze, Sonowo, Uthatino, Oteslaue, Wislina, Bistra, Ostrow, Vruthi és Sedlisko nevű szláv tanyáikat, továbbá Wislina és Nesselino halászó helyeiket 600 márkáért eladták a Német Lovagrendnek.³⁶ 1312 januárjában a lovagok megvásárolták a pommerelleni fejedelmi családból származó Gertrud hercegnő Visztula környéki birtokait.³⁷ Az a tény, hogy a 14. század közepére jórészt már befejeződött a delta-vidék kolonizációja, bizonyítja, mennyire fontosnak tartotta a lovagrend a Werder térség benépesítését, árvízvédelmét és vízmentesítését. A 14. század végén mintegy 120 censusfizető lovagrendi falu létezett a Visztula térségében.³⁸ A gátépítkezéseknél nagy mennyiségű földet kellett megmozgatni, amihez viszont jelentős számú munkaerőre volt szükség. Emiatt a gátépítések a betelepítésekkel párhuzamosan kezdődhettek. A telepéseknek elemi érdekük volt, hogy a vízlecsapoláson túl megvédjék lakóhelyüket, földjüket az árvizektől.

A mocsárvidékek, vizenyős területek művelhetővé tételének technikája, eljárás módja Németalföldön fejlődött ki, ahol árkok, csatornák és zsilipek rendszerével vezették el a vizet, és tették művelhetővé a korábban vizenyős vagy éppen víz borította területeket. Mindehhez szisztematikus gátépítés kapcsolódott. A folyó melletti partról kiindulva a parcellák határain vízelvezető árkokat ástak, amelyek egy gyűjtőcsatornába torkollottak (a hollandok ezt *Wetering*-nek, a németek pedig *Witterung*-nak, azaz „vízmentesítőnek” nevezték). A gyűjtőcsatornából a vizet egy csatornán és zsilipkapun keresztül a folyóba vezették. A zsilip egyfajta csapóajtó volt: ha a gyűjtőcsatornában volt sok víz (például nagy eső után), annak nyomására a zsilip, mivel kifelé nyílt, megnyílt, és a víz az alacsonyabb vízállású folyóba ömlött. Ha a folyón volt magasabb a vízszint, annak nyomása bezárta a zsilipet, s így a folyó vize sem jutott be a vízelvezető

³³ Preußisches Urkundenbuch Bde. I,1–VI,2. Hgg. Rudolf Philippi, Carl Peter Woelky, August Seraphim, Max Hein, Erich Maschke, Hans Koeppen, Klaus Conrad. Königsberg–Marburg 1882–1986. (a továbbiakban: PUB) II. Nr. 177.

³⁴ PUB II. Nr. 223.

³⁵ PUB II. Nr. 258.

³⁶ PUB II. Nr. 4.

³⁷ PUB II. Nr. 53.

³⁸ *Karl Kasiske*: Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in östlichen Preußen bis zum Jahre 1410. Königsberg 1934. 41–44.; *Karl Kasiske*: Das deutsche Siedelwerk in Pommerellen im Mittelalter. Königsberg 1938. 126–129.; *Arthur Semrau*: Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Konturei Christburg) im Mittelalter. Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 44 (1936) 27–33.; *Wiesław Dłgocki*: Die Gemeinschaft gegen Naturkräfte. Zusammenarbeit und Streiten des Grosswerderschen Deichverbandes mit der Stadt Elbing und Ihren Werderdörfern im 14.-16. Jahrhundert. In: *Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter*. Hgg. Roman Czaja, Eduard Mühle, Andrzej Radziński. Toruń 2012. 290.

árokba, csatornába. A vizenyős területek vízvezetési rendszeréhez igazodott a telepesek közötti területfelosztás. A vízvezető árkok a parcellák bal oldalán húzódtak, s mindegyik telek egyforma méretű, úgynevezett flamand Hufékból állt.³⁹ (Poroszországban a Német Lovagrend már uralma kezdetén, az 1233. évi kulmi kiváltságlevélben megszabta, hogy a fennhatósága alá tartozó területeken mindenhol a flamand Hufét kell alapul venni a telkek kimérésekor.⁴⁰) A telkek minél hatékonyabb vízmentesítése érdekében a 30 Rute (1 Rute = kb. 4,32 méter)⁴¹ széles Hufékat még 5–5 Rute széles egységekre osztották, melyek között kisebb vízvezető árkok húzódtak, amit úgynevezett bakhátas szántással alakítottak ki. A bakhátas szántást általában a mélyen fekvő, talajvízzel átitott területeken alkalmazták, mert így elvezethették a felesleges nedvességet.⁴² A telkek végén kialakított paraszti udvarok sorfalut alkottak. A művelhetővé tett szántókat és az azok végében alapított falut minden oldalról gátakkal vették körül, hogy megóvják a vízbetörésektől, áradásoktól. A telepesek egy-egy ilyen falu lakói, egyfajta „vízvezető” és „gátépítő, gátfenntartó” közösséget alkottak. Együttesen gondoskodtak a gyűjtőcsatornáról, a zsilipekről, a szárnygátokról. A folyó melletti, azaz a falu, a paraszti porták előtti főgát-szakaszt, valamint az egy-egy Hufe végén lévő gátszakaszt az adott telek birtokosának, míg a telkek közötti vízvezető árkokat (melyek határjelölésre is szolgáltak) a mindenkor szomszédoknak közösen kellett karban tartani.⁴³ (L. a tanulmány végi ábrát!) A források tanúsága szerint a középkori Poroszországban is ilyen módszerrel és technikával történt a Werder-térség kolonizációja. Egy 1352. április 3-án kelt oklevélben egyértelműen ilyen eljárásról olvashatunk. Az újonnan telepített Damerau falu határleírása egy régebbi árokról, minden bizonnyal egy gyűjtőcsatornáról tett említést, ami egyúttal a határt is jelentette Lysow faluval („*Die irste grenicze hebit sic hon dem alden graben by dem dorffe Lysow...*”). A telepesek ígéretet tettek, hogy a nekik adott 40 Hufe nagyságú terület határain belül gátakat építenek földjeik és falujuk védelmére („*Die Einwohner geloben, das land [gut] innerhalb der Grenzen stets zu verdämmen*”).⁴⁴ A Németalföldön kifejldött mocsár lecsapolási módszer poroszországi alkalmazásáról tanúskodik egy 1378. június 26-án kiállított oklevél is, amely előírta, hogy a Werder vidéken minden paraszti gazdaságnak egyforma méretűnek kell lennie, s ha a jövőben itt bárki is újabb

³⁹ Hans-Jürgen Nitz: Mittelalterliche Moorsiedlungen. Agrarische Umweltgestaltung unter schwierigen naturräumlichen Voraussetzungen. In: Umwelt in der Geschichte. Beiträge zur Umweltgeschichte. Hg. Bernd Herrmann. Göttingen 1989. 46–47.

⁴⁰ PUB I,1. Nr. 252.

⁴¹ 1 Rute (rúd) = 7,5 rőf = 15 láb = kb. 4,32 méter. 10 Rute = 1 Seil (kötél) Ld. Nowa Księga Rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414, Część 1 (1404–1410) (Novus Liber rationum Veteris Civitatis Elbingensis) wydał Markian Pelech. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72) Warszawa – Poznań – Toruń 1987. XXXI.; Das Kulmer Gerichtsbuch 1380–1430. (Liber memoriarum Colmensis civitatis) Bearb. Carl August Lückcrath, Friedrich Benninghoven. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44) Köln – Weimar – Wien 1999. Nr. 35.

⁴² A bakhátas szántásról ld. Balassa Iván: A magyar gabonatermesztés néprajza. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 7) Debrecen 1990. 68–70.; Hoffmann Tamás: Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka. Bp. 1998. 297.

⁴³ Nitz, H.-J.: Mittelalterliche Moorsiedlungen i.m. 47.

⁴⁴ PUB V. Nr. 32.

falut szeretne alapítani, ennek megfelelően kell eljárnia.⁴⁵ Ugyanilyen módon lehetett termővé tenni azt az 53 Hufe 14 Morgen (hold) földterületet is, amit Winrich von Kniprode nagymester (1352–1382) adományozott Hannus Arnold lokátornak, hogy ott egy német (kulmi) jogú falut alapítson. Az oklevél szerint a szóban forgó területet minden oldalról különböző folyóvizek határolták, ezért itt nem is lehetett kérdés a gátak szükségessége („*Die erste grenze ist, da der Nogat fällt in das fließ Pewthe; von dannen den Nogat ufzugehende an ein werder, das Michael Kammerer hat; dasselbe werder umzugehen bis wieder zum Nogath; von dannen fürbaß den Nogat aufzugehen bis an das wasser Pobarse...*”).⁴⁶ Szintén ezt az eljárást alkalmazták minden olyan esetben, amikor mocsár eladományozásáról volt szó. 1315. november 3-án például Karl von Trier nagymester (1311–1324) Marienwerder (Kwidzyn) térségében egy mocsarat adományozott Peter von Fronza telepítési vállalkozónak, hogy ott új *mansus*okat alakítson ki és egy falut alapítson.⁴⁷ Heinrich erlandi püspök 1376-ban és 1377-ben már létező falvak lakóit adományozta meg egy-egy mocsaras területtel, melyek hasznosításához ugyancsak a hollandok által kifejlesztett vízmentesítési módszert kellett alkalmazni.⁴⁸ A gátak által védett szántóföldekről tudósított Heinrich von Rubenstein marsall 1438. október 14-diki adománylevele is, amelyben Tapiau (Gvardejszk) településen a régi gátak között adományozott 1 Hufe földet.⁴⁹ Ahogyan az 1352. április 3-diki oklevélben szereplő Damerau falu esetében egy vízelvezető árok (feltehetően gyűjtőcsatorna) határvonalat jelentett egy másik falu földjeivel,⁵⁰ úgy más falvaknál is előfordult ugyanez. Gurske falu 1346. évi határleírása például a természetes határjelek (folyóvizek, patakok) mellett egy már létező vízelvezető árkot is említett.⁵¹ Ez azt jelentette, hogy a szóban forgó esetekben nem egy, hanem két (esetleg több) falu közösségének együttesen kellett gondoskodni a gátakról, árkokról, zsilipekről, mert közös gyűjtőcsatornájuk és védőgátjuk volt.

A vízmentesítési, gátépítési munkákban maga a Német Lovagrend is részt vett. Egyrészt a jogi szabályozók alakításával igyekezett e téren hatékony lépéseket tenni. Egy datálatlan, feltehetően a 14/15. század fordulóján kiállított oklevél például úgy rendelkezett, hogy a víz elvezetését akár úgy is meg kell oldani, hogy olyan birtokosok földjén is át kell vezetni az árkokat, ahol egyébként a víz nem jelentene problémát.⁵² Egy olyan ország esetében, mint a középkori Poroszország, amely számos folyó alsó folyásánál feküdt, az árvízvédelem lényegében általános érdek volt, így — minden jel szerint — a lovagrend a paraszti népesség számára, származástól és jogállástól függetlenül, a kezdetektől kötelezettséggé tette a gátépítést, gátkarbantartást, vízelvezető árok ásását. Egy 1312. évi oklevél például a Drewenz (Drwęca) folyónál épített gátról tett említést.

⁴⁵ CDW III. Nr. 56.

⁴⁶ PUB VI,2. Nr. 593.

⁴⁷ PUB II. Nr. 138.

⁴⁸ CDW III. Nr. 10, 43.

⁴⁹ Regesta II. Nr. 2468.

⁵⁰ PUB V. Nr. 32.

⁵¹ PUB IV. Nr. 70.

⁵² CDW III. Nr. 363.

tést. Bärwalde falu lakói kötelesek voltak részt venni a gátépítésben, „a folyópart átalakításában” („*ad reformandum litus Drwnce*”).⁵³ Mivel a falu nem közvetlenül a Drewenz mellett feküdt, joggal vélelmezhető, hogy a gátépítés általános kötelezettség lehetett Kulmerland tartomány paraszti népessége számára. Werner von Orseln nagykomtúr (*Großkomtur, magnus commendator*) 1316-ban Neutech falu számára kiadott oklevele a faluközösség és a lovagrend együttes feladataként határozta meg a gátak építését és karbantartását.⁵⁴ A gátépítési kötelezettség általános voltát bizonyítja az 1387. június 16-án kelt oklevél is, amelyben Konrad Zöllner von Rotenstein nagymester (1382–1390) döntőbíráskodott a Werder területén élő parasztok és egy plébános közötti vitában, ami a gát építési és fenntartási kötelezettség tárgyában alakult ki. A plébános az egyházi rend tagjaként mentesnek tartotta magát e kötelezettség alól (azaz a gátak állagának megóvásához szükséges pénzügyi hozzájárulástól), a paraszti telepek közössége azt az álláspontot képviselte, hogy a lakóhely és a termőföldek biztonsága miatt mindenkinek kötelessége kivennie részét a vízzel szembeni védekezésben. A vitában a nagymester végül a plébános javára ítélte.⁵⁵ Néhány más oklevél ugyancsak azt erősíti, hogy a lovagrendi államban a gátak építése, fenntartása általános kötelezettség volt, és az ez alóli mentesség számított kivételesnek, különleges kiváltságnak. Amikor 1367. február 5-én Winrich von Kniprode nagymester a Werder vidékén Schadwald falu lakóinak eddigi földjeiken felül 4 Hufe 24½ Morgen (hold) újabb földterületet adományozott, s ezen új adomány után mentesítette a falu lakóit a gátépítési kötelezettség alól, de korábbi földjeik után ezt nem szüntette meg.⁵⁶ Minden bizonnyal a már meglévő gátakon kívül fekvő vizenyős rétekről, legelőkről lehetett szó, melyeket eddig sem védtek gátak. Hasonlóan járt a Dirschau-tól (Tczew) néhány kilométerrel délre, a Visztula mai főága mellett fekvő Lysow falu is, amely 1369-ben a gátakon kívül 22 hold további területet kapott a lovagrendtől, ami után már nem volt gátépítési kötelezettsége.⁵⁷ Caspar, pomesaniai püspök 1446 októberében arról tájékoztatta a nagymestert, hogy a Marienwerder közelében fekvő Niederung nevű püspöki falu lakói nem kötelesek a Werder vidékén, vagy más területen gátépítésekben részt venni, mert a püspökség korábban már mentességet adott nekik ez alól.⁵⁸ Egy 1419. évi oklevél előírása szerint gátépítéseknel, gátkarbantartásoknál a telekkel (Hufe) rendelkező parasztok általában szekérrel és lóval voltak kötelesek részt venni a szükséges földmennyiség szállítására.⁵⁹

Egy-egy terület vízmentesítését, árvízvédelmét a Német Lovagrend nem csak az adott földre telepített lakosság munkaerejével igyekezett megoldani, hanem gyakran, különösen a 14. század végén, a 15. század elején más vidékek-

⁵³ Codex diplomaticus Prussicus. Bde. I–VI. Hg. Johannes Voigt. Königsberg 1836–1861. (a továbbiakban: CDP) II. Nr. 67.

⁵⁴ PUB II. Nr. 150.

⁵⁵ CDW III. Nr. 213.

⁵⁶ PUB VI,2. Nr. 522.

⁵⁷ PUB VI,2. Nr. 781.

⁵⁸ Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Heft II. Hg. Hermann Cramer. Marienwerder 1886. Nr. 140.

⁵⁹ CDW III. Nr. 538.

ről hozott munkaerővel maga kezdett hozzá bizonyos területek művelhetővé tételéhez. Ekkorra már jelentősen lecsökkent a Németországból Poroszországba érkező telepések aránya, és a lovagrend az árvízvédelmi, vízmentesítési munkák elvégzésével próbált kedvezőbb feltételeket teremteni a további telepítésekhez. Erre azért is volt szüksége, mert a 14. század közepén Európa nagy részét sújtó pestisjárvány (mely a későbbiekben újra és újra visszatért) az 1360-as évektől Poroszországban is pusztított, és érzékelhető demográfiai visszaesést eredményezett.⁶⁰ Egy 1395. évi oklevél arról tudósít, hogy a nagymester utasításokat adott Elbing komtúrnójának a Labiau-ból (Poljeszk) a Pregel-folyóig húzódó árok, csatorna ügyében, amely 75 *mansus* vízmentesítését szolgálja. A munkák megkezdéséhez, az árokásáshoz az elbingi és a christburgi komtúroknak 8 napra gátépítési kötelezettséggel tartozó paraszti munkaerőt, valamint 4 hétre 75 fizetett embert kellett kiállítaniuk árokásáshoz („*LXXV man, di do wol graben können*”). Ez utóbbiak a 4 heti munkáért fejenként 1 márka fizetséget kaptak.⁶¹ 1403-ban a lovagrend Reh Hof (Ryjewo) nevű majorságában kezdődtek árok- és gátépítési munkák.⁶² A termékeny Werder térség nagy területre kiterjedő vízmentesítése, árvízvédelme a kezdetektől a tartományúri hatalom aktív részvételét és koordinációját igényelte. 1348. július 1-én Johann von Langerach, a lovagrend főkincstárnoka (*Treßler, thesaurarius*) szerződést kötött Elbing város magisztrátusával egy, a Nogat bal partján építendő, döntően városi földelken húzódó nagy gát ügyében. A gátnak egészen az elbingi és marienburgi komtúróságok határát jelentő Paute folyócskáig kell felépülnie, annak torkolatáig, amit ugyancsak gátakkal kell védeni. A szerződés értelmében Elbing város falvainak népessége még a lovagrendi tulajdonban álló területeken is köteles 56 kötél (kb. 2500 méter) hosszan részt venni a gátépítésekben, illetve annak majdani fenntartásában, továbbá a Paute torkolatától a város földterületének határáig terjedő 4 kötélnyi (kb. 170 méter) hosszúságban is ki kell építeni a védőgátat. Ezeknek a gátszakaszoknak az építési és jövőbeni fenntartási költségeit a lovagrend és a város közösen fogja finanszírozni. Amennyiben a városi tulajdonban lévő falvak népessége nem tenne eleget gátépítési kötelezettségének, a lovagok erőszakkal is kényszeríthetik erre. A Német Lovagrend nevében a főkincstárnok egyúttal engedélyezte, hogy a gátak építéséhez az ő birtokairól is hozhassanak építőanyagot, földet.⁶³ A szóban forgó nagy gát alapvetően Elbing város földjei számára jelentett védelmet, s csak kisebb mértékben a lovagrendnek. Az oklevél egyértelműen arról tanúskodik, hogy a város önmagában képtelen lett volna ekkora volumenű beruházásra. Ahogyan a már említett legkorábbi városi cenzusösszeírások is mutatták, az elbingi polgárok hosszú időn át csak rétként s legelőként tudták hasznosítani földjeiket.⁶⁴ A 13. század végén, a Nogat jobb oldalán, a várostól délnyugatra lévő, némileg magasabban fekvő te-

⁶⁰ Pósan László: A Fekete Halál a középkori Poroszországban. In: „A francia história hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Szerk. Bárány Attila, Györkös Attila, Pallai László. Debrecen 2013. 42–43.

⁶¹ CDP VI. Nr. 14.

⁶² Hermanowski, G.: Ostpreußen i. m. 246.

⁶³ PUB IV. Nr. 343.

⁶⁴ Semrau, A.: Die älteste Zinsbuch i. m. 3–7.

rületeken a magisztrátus városi tulajdonú, cenzusfizető falvak⁶⁵ alapításába kezdett, s az 1320-as évek végére Elbingnek már 4 saját faluja volt.⁶⁶ A falvak alapításával párhuzamosan a város persze önállóan is épített gátakat és vízelvezető árkokat, de kiterjedt, mintegy 600 Hufe nagyságú⁶⁷ földterületének védelmére azonban mindez még kevésnek bizonyult. Elbing esetében ugyanis nem csak a folyók vagy a Drausen tó mellett kellett védekezni a vízzel szemben, hanem észak felől, a Visztula-öböl partján is, ahol a viharos északi szelek gyakran a tengeröböl vizével visszaduzzasztották a folyóágakat. Az, hogy ez a lehetőség nagyon komoly fenyegetést jelentett, abból adódott, hogy a középkorban a Visztula-öböl pár kilométerrel délebbre húzódott, mint ma.⁶⁸ Johann von Posilge poroszországi krónikás beszámolója szerint 1392-ben az észak felől fújó erős és tartós szél felduzzasztotta a tengervizet a folyótorkolatokban. Az erős szél ráadásul heves esőzésekkel is társult, ami a kisebb és nagyobb folyóvizek szintjét egyaránt jelentősen megemelte. A sok víz átlépett a gátakon, és komoly károkat okozott a szántóföldeken.⁶⁹ Azt követően, hogy a 14. század első harmadában megépült az északi védőgát, a várostól északra eső földeken is létrejött egy városi tulajdonú falu, Fürstenau (1344).⁷⁰ A Német Lovagrend és Elbing közötti 1348. évi szerződés alapján a Nogat bal partján megépített gát által védett s művelhetővé tett városi földeken 1361-ben a magisztrátus újabb falut alapított, Lupushorst-ot.⁷¹ Az Elbingtől a Drausen-tó északi végén húzódó gát (amely délről védte a városi területeket) egy 1378. évi feljegyzés szerint egészen Fischau városkáig (Fiszowo) húzódott, s ennek a gátnak a tetején vezetett az út Elbingből Marienburgba.⁷² A gát és az út fontosságát, jelentőségét mutatja, hogy karbantartásuk nem csak a környező falvak kötelessége volt, hanem még az erlandi püspökség közelben fekvő falvaié is.⁷³ A gátak egyébként mindenhol az országban a szárazföldi közlekedés fő útvonalai is voltak. Amikor például Albrecht von Schwarzburg danzigi komtúr 1402. május 1-jén engedélyezte, hogy Altstadt Danzig és Jungstadt Danzig között egy csatornát ássanak egészen a Visztuláig, megszabta, hogy az ároknak legalább 3 rőf (kb. 1,75 méter) mélynek kell lennie, s mindkét oldalán 2 rúd (kb. 8,64 méter) széles sávot kell hagyni árternek, amit tilos beépíteni. A kiásott földből úgy kell megépíteni a gátakat, hogy a tetejükön közlekedni lehessen, és a jövőben ott futhasson az országút.⁷⁴ Az árok méreteire vonatkozó előírás alapján egyértelmű, hogy azt nem kizáró-

⁶⁵ A poroszországi városi falvakról ld. *Pósán László*: Városi falvak a középkori Poroszországban. Agrártörténeti Szemle LI. (2010) 1–4. sz. 1–11.

⁶⁶ CDW I. Nr. 257., 289.

⁶⁷ Elbing város földterületének nagyságáról ld. *Astrid Kaim-Bartels*: Die Städte Kulm und Elbing und ihre Döfer im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte Westpreußens 11 (1989) 19–21.

⁶⁸ *Bertram, H.*: Die phisikalische Geschichte i. m. 26–29.

⁶⁹ *Johann von Posilge*: Chronik des Landes Preussen. SRP III. 14–388. itt: 170.

⁷⁰ CDW II. Nr. 43.

⁷¹ CDW II. Nr. 322.

⁷² *Jähnig, B.*: Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise i. m. 147–148.

⁷³ *Bertram, H.*: Die phisikalische Geschichte i. m. 31.

⁷⁴ *Księga Komturstwa Gdańskiego (Liber Commendariae Gedanensis)* wydał Karola Ciesielska, Irena Janusz-Biskupowa. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 70) Warszawa – Poznań – Toruń 1985. Nr. 64.

lag a talaj- és esővíz elvezetésére szánták, hanem kisebb csónakok, lapos aljú bárkák közlekedésére is alkalmas csatornának, amely közvetlen áruszállítást tett lehetővé a Visztula felé.

A csatornák és gátak építése, fenntartása komoly költséget jelentett. 1377-ben például Elbing városa és a Német Lovagrend együtt a Werder térségben 511 márkát költött gátépítésekre és vízelvezető árkok ásására.⁷⁵ (Összehasonlításként: közel két évtizeddel később, 1396-ban a Német Lovagrend elbingi komtúróságának területéről származó összes cenzusbevétel 5148,5 márka összeget tett ki.)⁷⁶ Altstadt Elbing város tanácsa 1406-ban 42 márka 11 Scot összeget fordított a Nogat menti gátak karbantartására.⁷⁷ 1408-ban azok a munkások, akik a Werderen egy csatornát ástak, fejenként 5 márka 20 Scot fizetést kaptak. Az a 6 ember, aki két héten át egy nagyobb árkot ásott, naponta 1 Scot összeget keresett.⁷⁸ Ugyanebben az évben egy „85 selen unde 4 roden” (85 kötél és 4 rúd) hosszú gát felújítására (kb. 3630 méter) 202,5 márkát fordított a városi tanács.⁷⁹ Egy gátszakadás rendbetétele önmagában 70 márka 10,5 Scot és 2 dénár költséget jelentett a város számára.⁸⁰ Az a 75 munkás, akiket a Német Lovagrend fogadott fel 1395-ben a Labiau és a Pregel-folyó közötti csatorna megépítésére, egy hónapra teljes ellátást és fejenként 1 márka fizetést kapott.⁸¹ 1408-ban Christburg vidékén a Teyne és Abdune nevű folyócskák vizét elvezető árkok megépítésére a lovagrend összesen 2000 márkát költött.⁸² A számadáskönyvek nyilvántartása szerint a lovagok 1410 tavaszán 1008 márka 7 Scot összeget fizettek ki a Kis-Werder területén épített vízelvezető árkok után.⁸³

A fáradságos munkával és nagy költséggel megépített gátak azonban csak korlátozott védelmet nyújthattak. Sok csapadék esetén már nem voltak képesek megtartani a hatalmas vízmennyiséget, ami vagy áttörte egyes helyeken a gátat, vagy egyszerűen csak átbukott azok felett. A danzigi Visztula-ágnál például 1371-ben gátszakadás történt.⁸⁴ Johann von Posilge krónikája szerint 1376-ban olyan sok eső esett, hogy a Visztula kiöntött, és óriási károkat okozott a delta-vidéken.⁸⁵ Az Elbinghez tartozó gátszakaszoknál, valahol Lupushorst falu környékén, még gátszakadás is történt. A városi tanács 440 márkát adott az itt élőknél káraik enyhítésére.⁸⁶ Feltehetően az ekkor bekövetkezett gátszakadás ösztönözhette a város vezetését arra, hogy csatlakozzon a lovagrendi földeken ekkor már létező ún. „gátközösséghez”. Erre 1378. június 26-án került sor Winrich von Kniprode nagymester jelenlétében.⁸⁷ A Werderek térségében az

⁷⁵ CDW III. Nr. 30.

⁷⁶ Jähnig, B.: *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise* i. m. 157.

⁷⁷ Nowa Księga Rachunkowe Starego Miasta Elbląga i. m. Nr. 409.

⁷⁸ Uo. Nr. 656.

⁷⁹ Uo. Nr. 661.

⁸⁰ Uo. Nr. 660.

⁸¹ CDP VI. Nr. 14.

⁸² Semrau, A.: *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau* i. m. 34.

⁸³ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Hg. Walter Ziesemer. Danzig 1921. 131.

⁸⁴ *Walter Recke: Der Weichseldurchbruch im Jahre 1371. Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins* 23 (1924) 1–10.

⁸⁵ Posilge, SRP III. 100.

⁸⁶ CDW III. Nr. 30.

⁸⁷ CDW III. Nr. 56.

1370-es évek elejére kialakult „gátközösség” lényegében mindegyik itteni falut magába foglalta. Egységesen szabályozta a vízelvezető árkok, a gátak építésének és karbantartásának feladatait és kötelezettségét. Az itt élő parasztok gáttakkal kapcsolatos kötelezettségének mértéke attól függött, hogy gazdaságuk hány *mansusból* (Hufe) állt, ezért is volt fontos a „gátjog” keretein belül rögzíteni azt, hogy minden Hufe egyforma. Az árkok és gátak állagának folyamatos ellenőrzését a parasztok sorából választott úgynevezett gátfelügyelők, „gátgrófok” (Deichgraf) végezték, a szükséges munkákról pedig a gátesküdtekből álló kollégiumok döntöttek. A Visztula és a Nogat közötti 3 nagyobb Werderhez igazodóan 3 ilyen gátesküdti kollégium (és ezzel együtt 3 nagyobb térséget felölelő települési együttműködés) létezett.⁸⁸ A Werderek földjén érvényes „gátjogot”, az úgynevezett *Kore-t*, ami a németalföldi telepések révén honosodott meg Poroszországban, a lovagrend jóváhagyásával 1404-ben foglalták írásba.⁸⁹

Johann von Posilge beszámolója szerint 1379-ben a Visztula háromszor is megáradt.⁹⁰ Közel 10 évvel később, 1388 februárjában és márciusában és szokatlanul sok eső miatt megáradtak a folyók, a delta-vidéken átszakadtak a gátak, majd a nyár közepén ismét árvíz öntötte el a Werderek földjét.⁹¹ Szinte pontosan 10 évvel ezután, 1398 nyarán ismét olyan sok csapadék hullt, hogy a Visztula Marienwerdernél átszakította a gátat, és elöntötte a Werder egy részét.⁹² Az árvizek a 15. században is folytatódtak: 1403-ban,⁹³ 1408-ban,⁹⁴ 1427-ben,⁹⁵ 1430-ban.⁹⁶ Wiedau falunál 1445-ben és 1446-ban is gátszakadás történt. Az így előállt súlyos helyzettel az Elbing városában tartott rendi gyűlés is foglalkozott 1446 áprilisában, s úgy döntött, hogy 6 hétre 430 munkást küldenek Wiedau térségére, hogy segítsenek a helyreállításban, a károk felszámolásában. A költségekre a rendek 629 márkát szavaztak meg.⁹⁷ 1449 őszén árvíz és orkán erejű szél sújtotta a porosz partvidéket. A szél a folyókba duzzasztotta a Visztula-öböl vizét, ami tovább súlyosbította a helyzetet. A Visztula mentén szántók, kertek, falvak kerültek víz alá, hidak és gátak rongálódtak meg.⁹⁸ 1456 tavaszán a jégzajlás okozott árvizet a Visztulán.⁹⁹ 1463 tavaszán és 1465 őszén ismét nagy árvíz pusztított a Visztula alsó szakaszánál, ami nemcsak falvakat tett tönkre, de Thorn városában is komoly károkat okozott.¹⁰⁰ A késő középkori

⁸⁸ CDW III. Nr. 56.; *Długokęcki, W.*: Die Gemeinschaften gegen Naturkräfte i. m. 294.

⁸⁹ *Semrau, A.*: Die Siedlungen im Kammeramt Fischau i.m. 33–34.

⁹⁰ Posilge, SRP III. 109.

⁹¹ Posilge, SRP III. 152.

⁹² Posilge, SRP III. 225.

⁹³ Posilge, SRP III. 270.

⁹⁴ *Nowa Księga Rachunkowa Starego Miasta Elbląga* i. m. Nr. 595.

⁹⁵ *Chronica oder Handbüchlein Danziger Geschichte*. Gedrukt Jacob Rhode. Danzig 1594. Hg. Friedrich Schwarz. Heimatblatt des deutschen Heimatbandes 3/3–4. (1954) 1–352. itt: 7–8.; *Simon Grunau*: Preussische Chronik I–II. Hg. Max Perlbach (Die preußischen Geschichtsschreiber des XVI und XVII. Jahrhunderts 1–2) Leipzig 1876–1889. itt: II. 70–71.

⁹⁶ Die mittlere Chronik von Oliva, SRP V. 624–644. itt: 630.

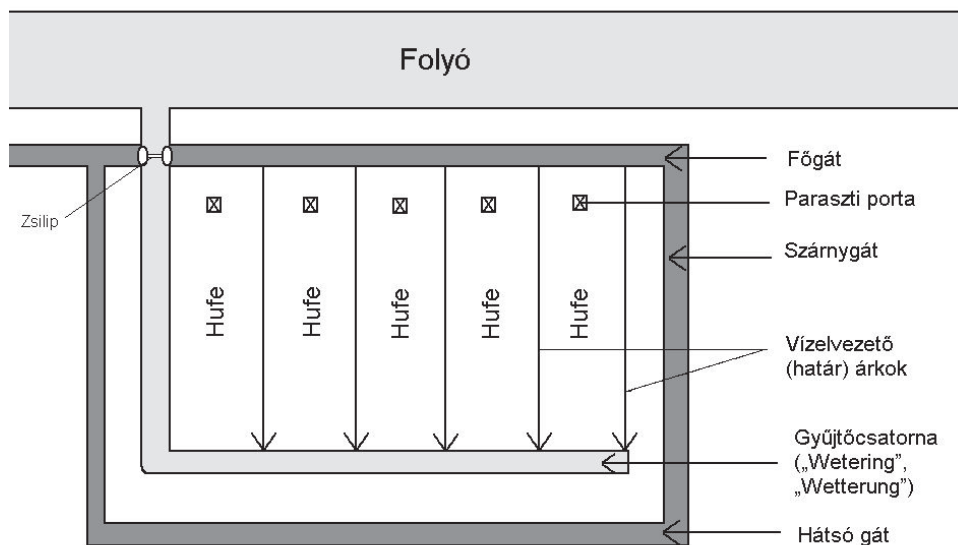
⁹⁷ ASP II. Nr. 432.

⁹⁸ *Simon Grunau* II. 161.

⁹⁹ Die mittlere Chronik von Oliva, SRP V. 632.

¹⁰⁰ Die Älteste Thorner Stadtchronik (1222–1528). Hg. Max Toeppen. Zeitschrift für Westpreußische Geschichtsvereins 42 (1900) 117–182. itt: 154.; Die Aufzeichnungen des Thorner

klímaváltozás¹⁰¹ Európa nagy részén a csapadékmennyiség és az árvizek gyakoriságának növekedését eredményezte, így a vízelvezető árkok és a gátak ellenére sűrűbben előfordultak áradások, és emiatt a korábban lecsapolt területek sok helyen ismét mocsaras, vizenyős földekké váltak.¹⁰² Poroszországban is gyakoribbak lettek az árvizek. A 14. század második felében szinte évtizedenként sor került egy-egy nagy, pusztító áradásra, a 15. század első évtizedében pedig kettő is bekövetkezett. A Werder északi részein, a tengeröböl közelében, ahol az árvizeket nem egyszer a viharos szél miatt a tengervíz is súlyosbította, a földet nem „csak” édesvíz árasztotta el. Ahol ilyen történt, ott az ár levonulása után is műveletlenül maradtak a telkek, mert a talajra került tengeri só — annak ellenére, hogy a Visztula-öböl vizének sótartalma nagyon alacsony volt — egy-két évre lehetetlenné tette a szántóföldi munkákat. Emiatt a 15. század elejétől a Visztula-delta északi részén néhány falu teljesen elnéptelenedett, lakói máshová költöztek.¹⁰³

Pfarrers Hieronymus Waldeau (1190–1495). Hg. Otto Günther. Zeitschrift für Westpreußische Geschichtsvereins 49 (1907) 222–251. itt: 239–240.

¹⁰¹ Erről ld. pl. *Szántó Richárd*: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. Világtörténet 2005 tavasz-nyár; *Pósán László*: A középkori Európa válsága. Klímaváltozás, természeti katasztrófák, éhínségek, járványok, háborúk. Debreceni Disputa VII. (2009) 2. sz. 47–51.

¹⁰² *Nitz, J.-H.*: Mittelalterliche Moorsiedlung i.m. 51.

¹⁰³ *Długokęcki, W.*: Die Gemeinschaften gegen Naturkräfte i. m. 295.

WATER REGULATION, DRAINAGE OF MARSHLAND AND FLOOD PROTECTION
IN MEDIEVAL PRUSSIA

by László Pószán
(Abstract)

The study briefly presents the natural geographical features of the Vistula delta before the German settlement there in the 14th century, and then examines the means by which the Teutonic Order which dominated the area managed to populate it with settlers. These ways mainly involved efforts at drainage, the regulation of waterways, and protection against flooding. The cultivation of the Vistula delta was directly connected to the transfer of the Order's capital in 1309 to Marienburg (Malbork), which lay along the Nogat, a tributary of the Vistula. The provision of the Grand Master's court and of the central convent which comprised several knights and other members of the Order was only feasible by bringing the area under cultivation, and populating with tax-paying villages the marshy, waterlogged lands of the delta which, while fertile, sometimes lay under the sea level. The technique of drainage and flood protection that was employed in the Order's state had been developed in the Low Countries, and was imported therefrom by settlers to the banks of the Vistula. The construction of the drainage ditches and dams needed considerable manpower, so work on the dams went hand in hand with settlement itself. In medieval Prussia work on the dams was a public obligation, and nor were exempt from this obligation the Order itself, the Prussian bishops and chapters, or the towns. Alongside protecting the settlements and the arable, the dams also served as the main arteries of land traffic. The study also devotes some attention to the fact that the dams, while absorbing a huge amount of work and money, often failed to provide effective protection in those years of extreme rainfall and frequent storms which became ever more frequent in the period of late medieval climate change.

Feld István

A MAGÁNVÁRAK ÉPÍTÉSÉNEK KEZDETEI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON A RÉGÉSZETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN I.

Az utóbbi évtizedek hazai történeti-régészeti kutatása különösen behatóan foglalkozott a magyarországi magánvár-építkezés kérdéseivel. Míg az 1970-es évek közepéig jellemző volt a középkori várépítészet kizárólag hadászati-építészeti jellegű, alapvetően historizáló megközelítése¹ és kifejezetten tipológiai vizsgálata,² Fügedi Erik ezt követően megjelent munkái³ már megteremtették a kérdéskör modern, történeti szemléletű elemzésének az alapjait. Az általa meghatározott — az okleveles forrásokban a 13. század elejétől feltűnő — „új típusú” (kő)várak többsége alapvetően magánföldesúri erősségnek bizonyult. De túlnyomórészt ugyanebbe a kategóriába sorolták kutatóik — elsősorban Sándorfi György, Nováki Gyula, Miklós Zsuzsa és Dénes József⁴ — azokat

---

¹ L. e. kérdésre: *Engel Pál*: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. I. Világosság 25. (1984) 288., valamint újabb kiadásban: *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 165. – A korai kutatásokra: *Csorba Csaba*: A magyarországi várkutatás története. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 23. (1974) 289–310.

² Az e téren meghatározó szerepet játszó építészettörténész téziseinek utolsó összefoglalása: *Gerő László*: A magyar várépítés kialakulása a honfoglalás korától – jellegzetes építési korszakok és ezek történeti előzményei az európai várfejlődés keretében. In: *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László. Bp. 1975. 9–44. Munkásságára l. *Feld István*: Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. *Castrum* 10. (2009: 2. sz.) 11–14. Megemlítendőek emellett még a II. világháború utáni régészeti kutatások első eredményeinek összefoglalásai is: *Imre Holl*: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946–1964. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1970) 365–411., *Kozák Károly*: Középkori váraink feltárása. In: *Középkori régészeti tudományos ülés* 1970. december 8–10. Szerk. Nagy Emese. Régészeti Füzetek Ser. II. 14. Bp. 1971. 98–103.

³ *Fügedi Erik*: Középkori vár – középkori társadalom. In: *Várépítészetünk* i. m. 63–86., *Uő*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977., *Uő*: *Castle and society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Bp. 1986.

⁴ Legfontosabb összefoglaló munkáik: *Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Bp. 1979., *Sándorfi György*: A magyar várépítés korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő* 106. (1979) 244–254., *Nováki Gyula – Sándorfi György*: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc 1992., *Miklós Zsuzsa*: A Gödöllői dombvidék várai. *Aszód* 1982., *Miklós Zsuzsa*: Árpád-kori (12–14. század) kisvárok Magyarországon. In: *Középkori régészettünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk. Fodor István és Selmeczi László. Bp. 1995. 143–158., *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várai. *Varia Archaeologica Hungarica*. Bp. 2007., *Dénes József*: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 42–55., *Dénes József*: Az Árpád-kori kisvárok kérdései. *Vas, Sopron és Moson megye várai*. *Vasi Szemle* 54. (2000) 55–64.

az írott említéseket nélkülöző erődített objektumokat is, melyeket ugyanekkor a topográfiai munkák során egyre nagyobb számban azonosítottak a terepen. E két emlékcsoport kronológiai és funkcionális értékelése ezután jelentős vitát váltott ki, melyben történészek — itt elsősorban Engel Pál, Kubinyi András, újabban Horváth Richárd⁵ nevét kell megemlítenünk — és az anyagi kultúra kutatói — így az előbb felsoroltak mellett elsősorban Koppány Tibor, Vándor László, Simon Zoltán, Terei György, Szörényi Gábor András és e sorok írója⁶ — egyaránt részt vettek. A témakör megítélése során azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a szlovákiai és az erdélyi várak kutatóinak (többek között Alojz Habovštiak, Michal Slivka, Adrian Vallašek, Alexander Ruttkay, Adrian Andrei Rusu, Benkő Elek, Sófalvi András) eredményei sem.⁷

⁵ A legfontosabb művek: *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 9–14., újraközölve: *Castrum* 6. (2007: 2. sz.) 11–18., *Kubinyi András*: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Várak* 13. században. *Castrum Bene* 1989 i. m. 290–301., *Kubinyi András*: Középkori váraink néhány kérdéséhez. Műemlékvédelem 36. (1992) 117–121., *András Kubinyi*: Die Rolle der Mittelalterarchäologie un Ungarn. Ergebnisse und Aufgaben. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54. (2003) 243–254., *Horváth Richárd*: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rác György. Bp. 2009. 63–104., *Horváth Richárd*: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011. 79–93.

⁶ *Nováki Gyula – Sándorfői György*: A magyarországi Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem 28/3. (1984) 167–179., *Miklós Zsuzsa*: A Zengővár helye a hazai várépítészetben. In: *Pécsvárad*. Szerk. Füzes Miklós. Pécsvárad 2001. 67–89., részben átdolgozott utánközlése: *Castrum* 13. (2011: 1. sz.) 5–24., *Miklós Zsuzsa – Terei György*: A várak és a települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. *Tanulmányok a 80. éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 203–226., *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. Bp. 1999. 21–26., 31–40., *Vándor László*: A várépítéssel kezdetei Zala megyében. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989 i. m. 56–67., *Simon Zoltán*: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve* 14. (1988) 103–132., *Terei György*: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 533–553., *Szörényi Gábor András*: Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum* 13. (2011: 1. sz.) 25–70., *Feld István*: Késő-középkori várkutatásunk újabb eredményei. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei* i. m. 175–201., *Feld István*: Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. Műemlékvédelem 31. (1987) 1–8., *Feld István*: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989 i. m. 8–21., *Feld István*: Középkori váraink kutatásáról. Műemlékvédelem 35. (1991) 197–219., *István Feld*: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard* 16. (1994) 189–205., *Feld István*: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. I. 495–520.

⁷ A teljesség igénye nélkül: *Alojz Habovštiak*: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava 1985. 122–146., *Michal Slivka – Adrián Vallašek*: Hradky a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991., *Alexander Ruttkay*: Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze in der Slowakei. In: *Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 23. (2007) 277–288., *Adrian Andrei Rusu*: Castelare Carpatica. Cluj-Napoca 2005., *Benkő Elek*: Kelet-Erdély „korai” kővárjai. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989 i. m. 68–85., *Benkő Elek*: A középkori Székelyföld. I–II. Bp. 2012. I. 208–215., *Sófalvi András*: A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártípológia kidolgozására. In: *Várak nyomában* i. m. 241–249.

⁸ *Horváth R.*: Várak és uraik i. m. 98., *Horváth R.*: Várépítés i. m. 89–93.

Mindezek alapján azonban még korántsem alakult ki egy egységes álláspont a magánváarak építésének kezdeteiről a középkori Magyar Királyság területén. Ezért tűnik hasznosnak annak vizsgálata, mennyire teszik ma lehetővé a számunkra ismert *tárgyi, régészeti* források az e kérdésről az alapvetően az írott forrásanyagra támaszkodó történeti kutatás által eddig megfogalmazott kép megítélését, kritikáját, netán kiegészítését – különös tekintettel arra, hogy az általunk ennek során vizsgált „hosszú 13. századot” követően egyetlen más korszakból sincs tudomásunk olyan nagyszámú, erősítettnek nevezhető objektumról, melyek reális megismerése, történeti forrásként való értelmezése a régészeti kutatás módszereinek alkalmazása nélkül elképzelhetetlen.

Áttekintésünk során az ebben a vonatkozásban eddig számba vett több száz objektum közül alapvetően *csak azokat vesszük figyelembe, ahol eddig régészeti kutatásokra került sor, az ezt nélkülöző építmények tipológiai-stíluskritikai elemzésének eredményeit csak kivételes esetekben hasznosítjuk.* Az előbbieik jelentős száma miatt nem annyira az egyes, régészeti módszerekkel kutató objektumokat, mint inkább — kiválasztott példákkal — a vizsgálatukból levonható általánosabb következtetéseket tárgyaljuk. Nem tagadhatjuk ugyanakkor, hogy eredményeink szilárdsága és megbízhatósága alapvetően az elvégzett régészeti kutatások és azok közzététele mélységének, azaz forrásértékének függvénye. Természetesen a vonatkozó teljes történeti irodalom áttekintése nem lehet itt feladatunk, ezért elsősorban csak a legfontosabb megállapításokra kívánunk reflektálni, néhány fontosabb témakör szerint csoportosítva a felmerülő kérdéseket.

Időrend

Az okleveles források csak ritkán, a királyi várakhoz és a püspöki székhelyekhez képest is sokkal kisebb számban, tulajdonképpen csak az emlékek egy igen szűk csoportja esetében szolgáltatnak biztos fogódzópontot a magánosok erősségei közelebbi építési időpontjának megállapításához. Számos esetben ezek alapján még az építmények magánföldesúri eredete sem bizonyítható vitán felül. Az ebből a szempontból a talán legközvetlenebb bizonyítékot képviselő királyi építési engedélyek közül csak keveset ismerünk — Horváth Richárd gyűjtése alig több mint húsz, e körbe sorolható dokumentumot tartalmaz az 1244 és 1301 közötti időszakból⁹ — miközben még korántsem egységes a kutatás álláspontja abban a kérdésben, hogy mikor és milyen erősségek emeléséhez volt uralkodói hozzájárulásra szükség.⁹

Az ugyanakkor már aligha tagadható, hogy a Fügedi Erik által az 1970-es években, a várak első okleveles említései alapján az építkezések időrendjére, in-

⁹ *Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink i. m. 296., *Kubinyi A.*: Die Rolle der Mittelalterarchäologie i. m. 246., *Horváth R.*: Várépítés i. m. – az utóbbi munkáról l. recenziómat: *Castrum* 16. (2013: 1. sz.) 100–108. A várépítések jogi szabályozásának kérdéseiről: *Horváth Richárd*: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István – Somorjay Selysette. Bp. 2008. 16–18.

tenzítésére kidolgozott statisztika¹⁰ a magánerősségek esetében is meghaladottnak tekinthető.¹¹ Ezt még abban az esetben is állíthatjuk, ha a vár és a birtok kapcsolatáról a 13. század vonatkozásában Engel Pál által 1987-ben megfogalmazott modell — miszerint ekkor még a vár tartozott a birtokhoz és nem fordítva, a tényleges váruradalmak kialakulása csak a 14. századra tehető, s ezért egy várnak ekkor nem kell feltétlenül megjelennie az oklevelekben¹² —, netalán nem is lenne általánosítható vagy minden esetben bizonyítható. Magánvárak Árpád-kori tartozékairól, *pertinetiá*iról ugyanis kétségkívül rendelkezünk szórványos adatokkal már a 13. század utolsó évtizedeiből,¹³ kérdés azonban, hogy ezek mennyire alkalmasak általánosabb következtetések levonására.

Sokkal fontosabbak e szempontból az Engel által is kiemelt birtoktörténeti vizsgálatok,¹⁴ bár azok csupán ritkán, így többek között ismert birtokos-változások esetén szolgáltatnak kronológiai szempontból biztos megállapításokat. Jelentőségük ugyanakkor abban áll, hogy számos esetben eredményezhetik az építettő (vagy annak családja, nemzetsége) meghatározását illetve valószínűsítését. Ez különösen a közvetlen okleveles említésekkel nem rendelkező erősségek esetében fontos, hisz azok sokszor csak így sorolhatóak be a jelen dolgozat tárgyát képező objektumok közé.¹⁵

Az építészeti — elsősorban alaprajzi — tipológia alapján történő korhatározás — amely amúgy is csak tág időhatárokat eredményezhetett¹⁶ — ma már egyre inkább az európai várkutatás korai időszakához, így tudománytörténetéhez sorolható. A hazánkban néha még ma is használt, Gerő László nevéhez kötődő tipológia (azon túl, hogy nem fektetett különösebb hangsúly az építettő társadalmi helyzetére) alapvetően egyébként sem a közelebbi építési időt, hanem sokkal inkább egy „fejlődés” kronológiai vonatkozásban korántsem kötöttnek tartott mikéntjét kívánta meghatározni.¹⁷ Ugyanakkor már ezen elmélet

¹⁰ Az első változat: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 24–27., majd korrigált és bővített adatokkal: *Fügedi E.*: Castle and society i. m. 53–56.

¹¹ *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 9–10. Fügedi statisztikáinak hiányosságaira utal az is, hogy más kutatók a várak számát tekintve, úgy az ország egész területe, mint Erdély vonatkozásában lényegesen eltérő eredményre jutottak: *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár) Bp. 1993. 31., *Kristó Gyula*: A korai Erdély (895–1324). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2002. 218–222. A máig legteljesebb összeállítás — *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. — adatai alapján még nem történt kísérlet egy, csak az írott forrásokra alapozott újabb részletes várépítés-statisztika összeállítására.

¹² *Engel P.*: Töprengések i. m.

¹³ Így többek között Harsány, Monyorókerék, Ugróc vagy Füzér esetében: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 42–46., ahol a szerző ugyanakkor hangsúlyozza a tartozékok számának állandó változását.

¹⁴ *Engel P.*: Töprengések i. m. 18.

¹⁵ Az eddigi regionális vizsgálatok példái: *Simon Z.*: A várak szerepének változása i. m. 103–132., *Szörényi G.*: Gondolatok i. m. 27–34.

¹⁶ L. erre a motték, azaz a földhalomvárak megítélését: *Feld István*: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria* 31/2. (2008) 217–245.

¹⁷ A szerzőnek a hazai tudományos igényű várkutatást megalapozó munkájában — *Gerő László*: Magyarországi várépítéstudomány. Bp. 1955. — kifejtett elmélete (bár a nemzetközi szakirodalomban nem váltott ki jelentősebb visszhangot) Magyarországon olyan mértékben meghatározóvá vált, hogy később számos esetben nem a régészeti megfigyelés, hanem az ő tipológiája alapján határozták meg egy-egy vár építési korszakait. Példaként l. erre: *Koppány Tibor*: Csesznek vára. Bp. 1962. 8–10., *K.*

kidolgozója is megállapította, hogy váraink esetében rendkívül ritkák a stíluskritikai elemzés módszerével vizsgálható építészeti illetve művészeti leletek.¹⁸

Logikus lenne tehát a kronológiai kérdések kapcsán a régészeti kutatások által feltárt leletanyag tanúbizonyságára támaszkodni. S bár az utóbbi többségét alkotó kerámialeletek korhatározási lehetőségeivel kapcsolatos szélsőségesen szkeptikus megállapítások¹⁹ semmiképp sem tekinthetők megalapozottnak, tagadhatatlan, hogy a Kárpát-medence mai államainak középkori régészeti kutatása még korántsem dolgozta ki az Árpád-kori fazekas-termékek kellőképp megbízható és finom, azaz részletes kronológiáját, s nem jobb a helyzet a kisebb számban előkerülő fém- és egyéb leletek esetében sem. Ma főként csak a központi területek leletanyagát ismerjük, így óhatatlanul kritikus a kutatás hozzáállása a peremvidékek egy-egy erősségének, csupán a távolabbi területek párhuzamaira alapozott korai korhatározásával kapcsolatban.²⁰

Ezért alapvetően egyetérthetünk Miklós Zsuzsa 2001-ben megfogalmazott megállapításával, miszerint „az igaz, hogy a kevés — és gyakran nehezen keltezhető — lelet alapján nehéz eldönteni, hogy a vár a XII. század végén vagy a XIII. század első felében keletkezett-e illetve a XIII. század első vagy második felében élt.”²¹ Ő ugyanakkor néhány „szerencsésebb esetben” mégis lát lehetőséget pontosabb keltezésre – bár épp az ezzel kapcsolatban általa példaként említett borszönyi Márianosztra-Bibervárról 1983-ban közzétett kutatási jelentésében vélte úgy, hogy a várból előkerült „kerámia és fém leletanyag a XIII. századon belüli pontosabb keltezését nem teszi lehetővé.”²² Az utóbbi helyen előke-

---

Végh Katalin: Boldogkő várának feltárása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 6. (1966) 109–170., A. *Kozák Éva*: A hollóközi vár ásatása. *Archaeologiai Értesítő* 99. (1972) 169–173., 184–185. L. itt még: *Feld I.*: Gerő László i. m. – A (cseh)szlovákiai kutatásban a tipológiai iskola hasonló hatású képviselője: *Dobroslava Menclová*: Prispěvek k typologii hradov a zámkov, kaštieľov na Slovensku. In: Stefan Pišon: *Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Martin 1973. 397–446.

¹⁸ A korai magánvárak közül megemlítenédő Márianosztra-Bibervár (*Miklós Zsuzsa*: Ásatás Márianosztra-Biberváron. *Archaeologiai Értesítő* 109. [1983] 15.) és Csesznek korai periódusának kora gótikus nyílászorok-részlete, utóbbi beépítve az 1400 körüli várépület nyugati külső lábazati részébe, publikálatlan. A várra magára legutóbb: *Miklós Rácz*: Die Burg Csesznek in Ungarn. *Burgen und Schlösser* 3/2010. 177–180. Az ezeknél jóval gazdagabb építészeti kiképzés példája Kőszeg városi vára, l. erre újabban: *B. Benkhard Lilla – Mentényi Klára*: Középkori várkapolna Kőszegen. In: *Várak nyomában* i. m. 27–41.

¹⁹ Így többek között: *Nováki Gy. – Sándorfi Gy.*: A történeti Borsod i. m. 69., 665. jegyzet (Sándorfi György szövege)

²⁰ L. erre példaként egyrészt a székelyföldi Kustaly várát, melyet kutatója újabban már a királyi várépítéssel hozott kapcsolatba: *Sófalvi András*: Egy disszertáció margójára: A Rika-erdei várak és az udvarhelyi királyi magánuradalom. In: *Certamen I. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában*. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. Kolozsvar 2013. 165–174., 525–30., másrészt a kőszegi Óház nem kevésbé vitatott erősségét: *Bakay Kornél*: *Castrum Kwszug*. Kőszeg 1996., az utóbbihoz l. még: *Feld István*: Kőszeg-Óház. *Castrum* 5. (2007: 1. sz.) 147–150.

²¹ *Miklós Zs.*: Zengővár i. m. 76.

²² *Miklós Zs.*: Ásatás Márianosztra-Biberváron i. m. 22. Jellemző példaként említhető még Vándor László értékelése a Hahót-Buzád/Sárányiszigeti erősség korai leletanyagáról: „Die Keramik (Rand und Wandbruchstücke) erlaubt eine Datierung in die Periode zwischen dem Ende des 12. Jahrhunderts und dem Ende des 13. Jahrhunderts”: *Vándor László*: *Archäologische Forschungen in den Mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót- Buzád-Geschlechtes*. Anteus 23. (1996) 197.

rült szürke/szürkésbarna, redukált égetésű kerámia meghatározásához valóban nem kifejezetten alkalmas egy viszonylag távoli, Sopronból említett párhuzam. Ugyanakkor tény, hogy az itt is előforduló sárgás/szürkésfehér, csigavonaldíszes fazekak és csészék — melyek az ország középső része és Északkelet-Magyarország sok más ásatással vizsgált várának legjellegzetesebb leleteit képviselik — pontosabb korhatározását máig akadályozza néhány fontos budavári leletegyüttes részben az 1950-es évek „budai vitája” által befolyásolt indokolatlan korai keltezése. Feltűnésük biztosabb idejét ma még csak néhány 13. század eleji pénzleletes edény jelzi.²³ Fontos azonban mindezek alapján kifejezetten hangsúlyozni, miszerint *csak* a kerámia- vagy fémleletekre alapozva ma még nem állítható teljes biztonsággal, hogy bármelyik, általunk ismert, ásatással is vizsgált magánvár — vagy *magánvárnak is tartható* erősség — a 12. század utolsó évtizedei *előtt* megépült volna.

Természetesen ismerünk éremléteket is néhány várunkból. Itt különösen ki kell emelni a füzéri várban előkerült, 1200 és 1246 között vert friesachi denárt, mely megerősítheti az írott adatokból levonható azon következtetést, miszerint az itteni erősség már 1235 előtt felépült – máig kérdéses ugyanakkor, hogy ki volt építtetője?²⁴ Az ásatás részletes feldolgozása nélkül nem tudjuk ugyanakkor még értelmezni a Bene várából előkerült III. Bélához köthető verekteket,²⁵ innen, ahogy több más erősségből (Mátraszőlős-Kisvár,²⁶ a funkcióját tekintve még kérdéses Sorkifalud-Zalak²⁷ vagy Kőszeg városi vára²⁸) ugyanakkor IV. Béla és kortársai pénzei is ismertek.²⁹ Dombóvár-Szigeterdő erősségének ásatásából V. István és IV. László érmei kerültek elő.³⁰

²³ L. erre korábban: *Feld I.*: Megjegyzések i. m. 6–7., *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 217., 39. jegyzet. A kerámiakronológia budai alapforrása: *Holl Imre*: Középkori cserépedények a budai várpalotából. Budapest Régiségei XX. (1963) 365. A kérdéskör legújabb összefoglalása: *Szilágyi Veronika – Gál-Mlakár Viktor – Rácz Tibor Ákos – Sajó István – Simonyi Erika*: 12–14. századi fehér kerámiakon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. *Gesta* 9. (2010) 153–167. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy téves az az itt olvasható megállapítás, miszerint a salgói várból a várfal építését megelőző tereprendezésből került volna elő ilyen leletanyag. L. erre újabban: *Feld István – Balogh-László Emese – Tóth Balázs*: Régészeti kutatások a salgói várban. *Archaeologiai Értesítő* 138. [2013] 239–264.)

²⁴ *Simon Zoltán*: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc 2000. 10., továbbá *Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István*: Borsod-Abauj-Zemplén várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Bp.–Miskolc 2007. 52. Újabban Horváth Richárd – *Horváth R.*: Várépítés i. m. 88. – is csupán feltételesen köti építését magánszemélyhez.

²⁵ A várra legutóbb: *Bea Koller*: Castrum Bene – eine mittelalterliche Adelsburg in Ungarn. In: *Burgen und Schlösser* 2008/4. 242–245., *Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén*: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 2.) Bp.–Eger 2009. 28–29. Egy ilyen korai keltezést ugyanakkor nem támogatják a birtoktörténeti adatok: *Draskóczy István*: Bene vára és a település története a XIII–XV. századi források tükrében. *Agria* 24. (1988) 57–79.

²⁶ *Simon Zoltán*: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989 i. m. 209.

²⁷ *Kiss Gábor*: A 13. századi zalaki vár fatornya. In: *A Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely 1995. 216.

²⁸ *Holl Imre*: Kőszeg vára a középkorban. (*Fontes Archaeologici Hungariae*) Bp. 1992. 25.

²⁹ Bár nem tudományos igényű ásatásból, de Csóvárról is ismert IV. Béla érem: *Feld István – Jakus Lajos – László Csaba*: Csóvár. *Studia Comitatus* 7. (1979) 51.

³⁰ *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 190.

A modern régészeti kutatásban egyre nagyobb szerepet játszó dendrokronológiai kutatások témánk szempontjából sajnos nem bírnak jelentőséggel, mivel ebből a korból jelenlegi ismereteink szerint (legalábbis az általunk tárgyalt erősségek vonatkozásában) a Kárpát-medence területén sem a földben, sem az álló falakban nem maradtak meg értékelhető famaradványok. Az egyéb természettudományos módszerek — így az ún. C14-es vagy radiokarbon vizsgálat — eredményeinek szórása és hibahatárai ugyanakkor egy évszázadot tekintve túl nagyok, így ma még sokszor csak előzetes történeti koncepciók alátámasztását teszik lehetővé.³¹

Mindezek alapján akár azt is állíthatnánk, hogy az eddig ismert régészeti leletek még nem is igazolják a magánerősségek tömegesebb emelését a 13. század első felében. Be kell ugyanakkor vallanunk, hogy ugyanakkor ezt nem is zárják ki, azaz a régészeti kutatás jelenlegi szintjén a leletek *önmaguk* csak ritkán alkalmasak a magánvár-építkezés kezdeteinek pontosabb meghatározására.

Érthető tehát, hogy az eddigi kutatásban számos hipotézis és főként történeti kombináció fogalmazódott meg e kérdést illetően – s e téren különös jelentőséget kapott a tatárjárás hatásainak megítélése. Míg ma már ugyan szakmunkákban csak ritkán találkozunk egy-egy középkori erősség mintegy „magától értetődő”, azaz különösképp nem is indokolt 1241 utáni keletkezésével,³² a Magyar Királyság történetének ez a tragikus eseménye továbbra is meghatározó szerepet tölt be magánváraink történeti szerepének értékelésében. Ebben a vonatkozásban Fügedi Erik munkássága óta ugyanis nyitott kérdés, hogy vajon a tatárjárás jelentősége valóban csupán abban állt-e, hogy egy korábban (alapvetően II. András uralkodása idején?) kibontakozott, majd IV. Béla (részben ifjabb) királysága alatt rövid időre megátolt fejlődést gyorsított fel, immár az utóbbi uralkodó aktív közreműködésével?³³

Magánföldesúri várak 1241 előtti léteire mindenesetre írott források is utalnak, úgy a királyság nyugati, mint északi, s esetleg keleti területein. Míg Németújvár (Güssing) esetében ma még az sem tisztázott, hogy itt alapvetően nem egy kolostort erősített-e meg 1157 és 1235 között a király vagy Csák nembeli Demeter,³⁴ Kabold (Kobersdorf) 1229-ben *castellum*ként említett erősségének építését már egységesen Szák nembeli Pózához köti a kutatás.³⁵ Ennek pontosabb helyét azonban éppúgy nem ismerjük, mint az egy évvel korábbi (sajnos kétes hitelű) oklevélben feltűnő erdélyi Vécs (Brincovenesti) *castruma* közelebbi elhelyezkedését és biztos építettségét.³⁶ Fülek vára esetében is csak

³¹ L. erre Dénes József: Górák, egy feltárt favár (castrum ligneum). In: Várak nyomában. i. m. 47. (1105–1131 közötti időszak), Karol Pieta: Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum in der Nordslowakei. Bratislava 1996. 102. (11–12. század fordulója)

³² Példaként: Koppány Tibor – Kozák Károly: Sümeg. Budapest 1984. 46–48.

³³ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 24. skk., *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 12.

³⁴ A forrásokra: Hervay Ferenc: Kúszén. In: Paradisum plantavit. Bencés kolostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 499., I. továbbá: *Feld, István*: Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum im 12–13. Jh. Chateau Gaillard 26. (2014) (sajtó alatt).

³⁵ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 147.

³⁶ Horváth R.: Várépítés i. m. 88. Míg Fügedi az erősséget királyi építésűnek tartja – Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 210. – Entz Géza a Kacsics nembeli Simon bánhoz köti: *Entz Géza*: Erdély

igen valószínű következtetés, hogy a Kacsics nembeli Folkus emeltette.³⁷ A 12. századi osztrák-stájer előzmények miatt bonyolult a helyzet megítélése Lánzsér (Landsee) esetében.³⁸ A többi, tatárjárás előtt emelt s az írott források világában alapvetően a nyugati határszélen feltűnő „új típusú” vár (így Léka [Lockenstein], Borostyán [Bernstein], Hosszúszeg [Langeck in Bgld] vagy a kőszegi Óház) építését azonban az eddigi történeti kutatás — így legutóbb a királyi hatalom korabeli túlsúlyát ennek alapján is hangsúlyozó Horváth Richárd — határozottan az uralkodóhoz köti, bár az ennek meggyőző bizonyítását szolgáló „egyedi kutatással” a forrásadottságokból következően sokszor még adós marad.³⁹ Ha tehát az írott források kis számát hangsúlyozzuk, elvileg mindenképpen elképzelhető, hogy az igazi magánvár-építési hullám csak IV. Béla „vár-építési programjának” köszönhetően, netán a fiával folytatott küzdelmeit követően bontakozott ki.⁴⁰

Némi kitérőként itt kell utalnunk arra, miszerint utóbbi fejtegetéseink fényében jogosan merül fel az olvasóban a kérdés, hogy egyáltalában mit értünk jelen dolgozatunkban a „magánvár” fogalma alatt? Be kell vallanunk, hogy ennek szabatos megfogalmazását azért nem kíséreltük meg eddig, mivel erre nem is látunk lehetőséget – de mint azt az utóbb említett erősségek jelzik, formai alapon ez ma biztosan nem képzeltető el. A következőkben azonban igyekszünk csak azokra az erősségekre fordítani a figyelmünket, melyek esetében nem merült fel — okkal, ok nélkül — az eddigi kutatásban a királyi építető személye.⁴¹

építészete a 11–13. században. Kolozsvár 1994. 34. – Itt elvileg az is elképzelhető, hogy a római castrum egy részét hasznosították ekkor újra!

³⁷ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 134., *Horváth R.*: Várépítés i. m. 87. szerint nem áll rendelkezésünkre ennek eldöntéséhez „döntő bizonyíték”. E korai magánvárak körébe sorolható viszont még Gut-Keled nembeli Móric fia Péter 1232-ben említett lajtapordányi (Leithaprodersdorf) erőssége is: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. VI. 506., Nr. 321., továbbá *Franz Sauer – Nikolaus Hofer*: Leithaprodersdorf. (Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A. Sonderheft 16.) Wien, 2011.

³⁸ L. erre újabban: *Horváth R.*: Várépítés i. m. 89.

³⁹ Uo. 85., 87–89. – Ez vonatkozik az előzőekben — l. 24. jegyz. — már említett Füzérre is. Ennek kapcsán kell megemlítenünk, hogy Fügedi első tanulmányában — *Fügedi E.*: Középkori vár i. m. 67. — még sokkal nagyobb szerepet tulajdonított a királynak a 13. század első fele várépítkezéseiben, mint későbbi monográfiáiban. Ugyanakkor *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 22., 174. feltételezésével szemben Pinkaóvár (Burg) semmiképp sem számítható ezen erősségek körébe, hiszen az 1244. évi adománylevélben említett „Ovwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur” az eddigi korlátozott ásatások eredményei alapján is egy jóval korábbi, s ekkor minden bizonnyal már fel is hagyott, sáncvárnak tekinthető erősség volt. Továbbá *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 28. indokolatlanul vonja kétségbe, hogy az ekkor adományban részesült Csém-nemzetség az uralkodó által meghatározott feltételeknek megfelelően meg is építette volna az erősséget. A várra l. *Feld István*: Pinkaóvár (Burg, Ausztria) Castrum 5. (2007: 1. sz.) 153–155.

⁴⁰ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32., s ezt az álláspontot képviseli újabban *Szörényi G.*: Gondolatok i. m. 66. Nem tudjuk ugyanakkor, hogy ebben mekkora szerepe lehetett a tatárdúlással kapcsolatban hozható „hevenyészett” mentsváraknak, l. erre Dánoskő-Ajnácskő részleteiben természetesen nem ismert esetét: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 18., 89–99.

⁴¹ Megközelítésünk tehát hasonló Horváth Richárdéhoz, aki legutóbb így fogalmazta meg tárgyát: „Minket most a magánvárak (értve az alatt lényegében az összes nem királyi erősséget) építésének engedélyezési gyakorlata érdekel”: *Horváth R.*: Várépítés i. m. 79–80.

Azt is említeni kívánjuk továbbá, hogy részben emiatt az erősségeket emelő és birtokló „magánosok” közelebbi társadalmi rétegek szerinti elemzésére sem vállalkozunk, hisz amíg az 1200-as évek utolsó évtizedeinek ismert várirtokosai meghatározóan az egyes *de genere*, úri nemzetségekből származtak, a korábbi időszak vonatkozásában erről az írott források szűkössége miatt nehéz nyilatkozni. Véleményünk szerint mindenesetre kérdéses, mennyire jogosult a 13. század közepén „az alakuló köznemesség”⁴² várépítésben betöltött szerepét vizsgálni. Az ugyanakkor aligha tagadható, hogy az egységesülő nemesség másik fontos forrását alkotó várjobbágyok sem hagyhatók ki teljesen az erődítményépítők köréből.⁴³

Mindenesetre Engel Pál említett modelljéből kiindulva az előzőekben sorra vett emlékek alacsony száma ellenére is számolhatunk jelentősebb számú magán-erődítménnyel már a tatárjárás előtti évtizedekben. Aligha vitatható ugyanis a történész azon megállapítása, hogy bármilyen erősségnek az (amúgy is csekély számban ránk maradt) oklevelekben való feltűnése ekkor még különösen esetlegesnek tartható⁴⁴ – s ez vonatkozik az említett, vélt vagy valós királyi épületekre is. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Tolnai Gergely feltevése, miszerint „a kisebb, földesúri megerődített lakóhelyeket” uraik eleve ellenállás nélkül felhagyták volna a tatárok közeledtekor, s ezért nem találunk bennük korabeli pusztulási réteget.⁴⁵ Ez elvileg arra is magyarázatul szolgálna, miért nem tűnnek fel tömegesen magánosok erődítményei az 1241–42 körüli időszak írott forrásaiban. Ugyanakkor azonban a kutató még feltevéseket sem fogalmazott meg arról, hogy mi lehetett a tényleges különbség az előzőekben említett Füleki tatároknak ellenálló, alacsonyabb sziklatömbön emelt, de kifejezetten kisméretű, alig több mint 20x40 m-es kiterjedésű korai vára — ennek korabeli formájáról bizonyos régészeti adatokkal is rendelkezünk (**1. kép**)⁴⁶ — és az előbbi, általános érvennyel azonban nem jellemzett erődített lakóhelyek között! Mindebből természetesen az sem következik, hogy az írott forrásokat nélkülöző erősségek többsége a 13. század közepe előtt keletkezett volna.⁴⁷ Álláspontunk szerint ma már egyértelmű, hogy nem igazolható egy, az „igazi”, „új tí-

⁴² Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 28.

⁴³ Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 51., 98., ugyanakkor Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 28. szerint a várépítésben betöltött szerepük, IV. Béla szándékai ellenére, nem lehetett jelentős.

⁴⁴ Engel P.: Töprengések i. m.

⁴⁵ Tolnai Gergely: Erősségek a tatárjárás korában. In: A tatárjárás 1241–1242. Katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes és Garam Éva. Bp. 2007. 24.

⁴⁶ Miroslav Plaček – Martin Bóna: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava 2007. 164. ábra.

⁴⁷ Itt kell utalnunk arra, hogy Kubinyi András korábban a várépítés terén a 13. század közepén feltételezhető minőségi változással kapcsolatos véleményét azzal is alá kívánta támasztani, miszerint Engel Pál az 1989. évi mátrafüredi első Castrum Bene konferencián tartott előadásához leadott előzetes összefoglalásában már úgy vélte, hogy a „régészet által feltárt anoním” erősségek túlnyomó része még a tatárjárás előtti időből származhat: Kubinyi A.: Árpád-kori i. m. 291. Arra azonban nem utalt, hogy a történész ezt az álláspontját a konferencia vitájának hatására visszavonta, s az ezért sem jelent meg nyomtatásban. L. erre Feld I.: Középkori váraink i. m. 210. – Ennek ellenére ez az állítás az újabb irodalomban is felbukkan: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 433.

pusú” vagy „kővárat” *időben érdemben megelőző egységes* magánbirtoklású erődítmény-csoport egykori megléte.⁴⁸

Ennek kapcsán kell megemlítenünk az általános, köztörténeti eseményekkel való érvelés további példájaként azt a megfigyelést is, miszerint a tatárjárás után kialakult mezőföldi (és netán a nagyalföldi?) kun szállásterületeken szórva, ványosan ugyancsak előfordulnak az írott említéseket nélkülöző, de a kutatás által az Árpád-korra helyezett, bár közelebbről még nem vizsgált egyszerűbb erődítések.⁴⁹ De itt kell szólnunk még a hasonló forrásadottságú székelyföldi erősségek egy — ásatással ugyan még kevésbé kutatott — jelentősebb csoportjáról is, ahol azok korhatározása, s egyúttal magán- vagy közösségi várként való meghatározása alapvetően a székelyeknek az adott területre való betelepüléséről vallott álláspontok függvénye.⁵⁰

Ugyanakkor rendkívül meggyőző, de sajnos még szintén kevésbé számszerűsíthető — illetve számszerűsített — Zsoldos Attila újabb tézise az 1264–65. évi belháborút követően, az 1270-es évektől feltételezett magánvár-építési lázról.⁵¹ A szerzőnek a várépítkezések ütemének fokozódására vonatkozó megállapítása lényegében megegyezik Fügedi Erik és az erdélyi Ioan Marian Țiplic más-más forrásbázison alapuló tételével,⁵² sőt már korábban magunk is úgy véltük, a magánvárak egy jellegzetes, a településektől távolabb emelt, sokszor „extrém” földrajzi környezettel jellemezhető csoportja elsősorban a 13. század utolsó (s a 14. század első) évtizedeiben épülhetett.⁵³ Horváth Richárd várépítési engedélyekkel kapcsolatos kutatásai ugyancsak a várak számának gyors növekedésére utalnak 1270 után.⁵⁴ Mindezen álláspontok azonban ma még nagyrészt csak az írott források mennyiségének növekedéséből adódó, általában közvetett adatokon alapulnak, sőt, sokszor csupán sejtések támogatta hipotéziseknek tekinthetők. Ide kell sorolnunk azt a feltevésünket is, hogy a legkorábbi magánvárak elsősorban a királyság nyugati, a 12. században már fejlett magánvár-építkezést felmutató ausztriai területekkel szomszédos vidékein keresendők. Hasonlóképp nem bizonyítható még közvetlenül az az elképzelésünk sem, miszerint a magánerődítmények legkorábbi formáját a falvakkal szorosabb kapcsolatban álló, általában egyszerűbb építmények alkothatták.⁵⁵

⁴⁸ A differenciáltabb megközelítés szükségességét az 1980-as évek vitái után már az addig a legmerevebb álláspontot képviselő Sándorfi György is felismerte: *Nováki Gy. – Sándorfi Gy.*: A történeti Borsod megye i. m. 78.

⁴⁹ Így Fejér megyében többek között Hantos, Nagykarácsony-Ménésmajor I. és Sárszentágota – Kistó: *Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén*: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország várainak topográfiája 3.) Bp. 2011. 60–61., 77., 85–86.

⁵⁰ L. erre *Sófalvi A.*: A székelység i. m. 247–248., *Benkő E.*: A középkori Székelyföld i. m.

⁵¹ *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (Historia könyvtár. Monográfiák) Bp. 2007. 136–137.

⁵² *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 25–27., *Ioan Marian Țiplic*: Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV). București 2006.

⁵³ L. erre elsősorban: *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 207–208., s főképp: *Feld, I.*: Der Beginn der Adelsburg i. m.

⁵⁴ *Horváth R.*: Várépítés i. m. 92–93.

⁵⁵ *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 211–214. Minderről újabban kritikus megközelítéssel: *Szörényi G. A.*: Gondolatok i. m. 52–53.

Arról még ugyanakkor nem fogalmazott meg egyértelmű álláspontot a történeti kutatás, hogy a 13. század végén kibontakozó tartományúri hatalom közvetlenül mennyiben járult hozzá új erősségek emeléséhez – miközben az szinte közhelynek tekinthető, hogy kialakulásában jelentős, szinte meghatározó szerepe volt a magánváarak tömeges építésének. Ugyanakkor kétségtelennek látszik — bár erre közvetlen adatok szintén csak az 1200-as évek végétől állnak rendelkezésünkre —, hogy a várak építésében jelentős szerepet játszott az egyes ún. úri nemzetségek ágainak szétválása, a nemzetségi birtok megosztása, alapvetően az önállósuló családok hatalmi törekvése. Úgy tűnik, alapvetően egy-egy család tekinthető az erősségek építtetőjének, ezért aligha fogadható el az ekkor épült erődítmények „nemzetségi” várként való megnevezése és értelmezése.⁵⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy az adott birtokos család csak igen ritkán nevezte magát váráról. Ez azonban már egy további, a kronológiától ugyan nem teljesen független, de sokkal inkább a magáné erősségek funkciójával kapcsolatos kérdéscsoporthoz vezet bennünket.

Funkció

Fügedi Erik 1977-ben megjelent monográfiájának egyik alaptétele, miszerint a király által a korai Árpád-kortól emelt ispánsági várak és a 13. századra jellemző, főleg a magánosok által birtokolt „új típusú várak” fontos megkülönböztető eleme, hogy az első esetben alapvetően a várnép, a *cives* személyében tartozott egy-egy erősséghez. Azaz nem a lakásául szolgáló vár földnek volt elsődleges jelentősége, míg a második esetben maga a (vár tartozékát képező) birtok volt a fontos, ahol a kialakuló, telke után járadékkal szolgáló jobbágyosság élt s így az utóbbinak a várhoz való viszonya csak közvetettnek tekinthető.⁵⁷ Bár ez az éles elhatárolás, főleg Engel Pál többször idézett modellje alapján, véleményünk szerint még további vizsgálatokat érdemel, kétségtelennek tűnik, hogy a magánosok késő Árpád-kori erősségeinek „üzemeltetése”, azaz építése és fenntartása, lényegesen eltért a korszak királyi és püspöki építményeitől.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell megvizsgálunk, milyen céllal, milyen funkció ellátására épültek, épülhettek az eddigi fejtegetéseink során általában tudatosan az általános jelentésűnek szánt „erődítmény, erősség” megnevezéssel illetett objektumok, melyek 13. századon belüli kronológiáját, mint láttuk, csak ritkán tudjuk pontosabban meghatározni. Fügedi Erik,⁵⁸ Szűcs

⁵⁶ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 50–52. E kérdéshez fontos esettanulmány: Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvése Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989 i. m. 22–32. A „nemzetségi vár” terminus technicus: Gerevich László: Budapest művészete az Árpád-korban. Budapest története I. Bp. 1973. 397., Albertfalva esetében (erre újabban I. Terei György: Az albertfalvai vár lokalizálása. Budapest Régiségei 35. [2002] 633–663.), illetve ezt használja Diósgyőr első formája megnevezésére: Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár feltárása. Bp. 1988. 9–12.

⁵⁷ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 45.

⁵⁸ Gyakran idézett tézise szerint a földesúr a székhelyként szolgáló erősségben összpontosuló uralmát a jobbágyok felett a várhoz tartozó uradalom keretében gyakorolja, s így a vár=hatalom: uo. 15., 34., 87.

Jenő⁵⁹ (sőt, kezdetben Engel Pál⁶⁰) számára nem volt kétséges az írott forrásokban feltűnő várak szerepe. Véleményük szerint alapvetően hatalmi bázisként, egyúttal a birtokos székhelyeként, s így lakóhelyeként és nem utolsósorban uradalmi központként szolgáltak. Ami az utóbb említett szerepkört illeti, Engel Pál 1987-ben közzétett, többször említett munkája, valamint Horváth Richárd ezzel megegyező megállapításai⁶¹ alapján erősen kérdésessé vált, mennyire és főleg melyik időszakban szolgáltak a különböző erősségek a magánbirtokok tényleges igazgatási központjaként – a „váruradalom” fogalom általános, vagy legalábbis széleskörű használata mindenestre nagy valószínűséggel valóban csak a 14. századtól tekinthető jogosnak. Az utóbb említett kutató újabb megfogalmazása ugyanakkor azonban úgy is értelmezhető, mintha egy korábbi eredetű építményt csak attól kezdve tekintettek (és neveztek) volna várnak, amikor egy uradalom fejévé vált.⁶² Ez nyilvánvalóan nem képzelhető el, gondoljunk csak az Engel Pál által idézett korai *terra x cum suo castro* típusú adatokra, tehát amikor egy birtokon álló *castrumot* neveztek meg.⁶³

Nem kevésbé vitatott és ugyancsak nehezen ítélnélhető meg egyértelműen a 13. század magánéradóitások lakóhely-szerepe. Csúpan abban van egyetértés a témával foglalkozó egyes kutatók között, hogy az írott forrásokban feltűnő és régészeti módszerekkel kutatótt erősségek méretük és befogadóképességük következtében aligha voltak alkalmasak a környék népének veszély esetén történő bemenekítésére — a IV. Béla számos oklevelében⁶⁴ deklarált cél tehát semmiképp sem teljesült —, hanem csúpan egy család és szűkebb kísérete igényeit elégíthették ki.⁶⁵

De nem csak Fügedi Erik és Szűcs Jenő kereste a nemesek állandó lakóhelyét a várakban – az előbbi kutató véleménye szerint a feudális felfogás szerint a nemesnek nem lakása, hanem *küriája* van és ennek helye a vár⁶⁶ –, hasonló álláspontot fogalmazott meg Kristó Gyula és Adrian Andrei Rusu is, bár erre vonatkozó közvetlen bizonyítékokat egyikük sem tudott felsorakoztatni. Úgy tűnik, Kristó Gyula a tartományurak székhelyét eleve csak várban tudta elképzelni, s ezért találta meglepőnek, hogy Bonchidán (Bonțida), ahol Kán László négy oklevelet is kiállított, nincs adat egy korabeli erősség létére. Az erdélyi vajdai címet birtokló nagyúr dévai (Deva) — nem kizárt, hogy talán korábbi eredetű — *domusa* és az Ákos nembeli István előbb hasonlóképp megne-

⁵⁹ A várakat az uradalom központjaként és egyúttal birtokosaik „újszerű” lakóhelyeként értelmezve: Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32.

⁶⁰ L. erre Feld István: Engel Pál és a magyarországi várkutatás. *Castrum* 6. (2007: 2. sz.) 21.

⁶¹ Horváth R.: Várak és uraik i. m., különösen: 101.

⁶² Horváth R.: Várépítés i. m. 86.

⁶³ Engel P.: Töprengések i. m. 13.

⁶⁴ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 27.

⁶⁵ L. erre többek között Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 60–61., Miklós Zs.: A Zengővár i. m. 77., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 433. Az, hogy az 1265-ben sikeresen védekező (régészeti kutatás által még csak részlegesen érintett, s így korabeli formáját tekintve ismeretlen) erdélyi Feketehalom (Codlea) várában bizonyítottan 39 személy tartózkodott, e megállapítást aligha vonja kétségbe: Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 56., l. ehhez még: Rusu A. A.: Castellare i. m. 512–513., továbbá újabban Szörényi G. A.: Gondolatok i. m. 51–52.

⁶⁶ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 9.

vezett, majd *curiaként* említett diósgyőri lakóhelye így véleménye szerint csak az ottani várakkal lehetett azonos. A források azonban ezt közvetlenül nem állítják, ahogy Aba Amadé egyetlen okleveléből sem következtethetünk arra, hogy az a különösen extrém földrajzi elhelyezkedésű gönci hegyi várban került volna kiállításra – erre sokkal alkalmasabb lehetett a közelben fekvő, hasonló nevű település, ahol a tartományúrnak (erdélyi kortársa bonchidai épületéhez hasonlóan) bizonyára egy udvarháza is állhatott!⁶⁷ Hasonló lehetett a helyzet Diósgyőrben is, ahol az Akosok *curiáját* Czeglédy Ilona a még csak részlegesen feltárt középkori pálos kolostor helyén keresi. Ezt csak később, de mindenképp a ma álló vár előzményének felépítése után kapták volna meg a szerzetesek.⁶⁸ Adrian Andrei Rusu ugyanakkor részben félreértette a magyarországi kutatásban megfogalmazott álláspontokat, amikor mintegy azokkal szemben kifejezetten hangsúlyozta a várak állandó lakottságát.⁶⁹ Ez utóbbi, alig vitatható tény ugyanis önmagában korántsem bizonyítja azt, hogy *maga a birtokos és családja* lakott volna azokban.

Sem ő, sem a hazai történeti kutatás nem elemezte ugyanis alaposabban még azt, a véleményünk szerint ebből a szempontból különösen fontos, már az előzőekben is idézett jelenséget, amely markánsan elkülöníteni látszik a magyarországi várbirtokosok névhasználatát a nyugat-európai, sőt a szomszédos kelet-ausztriai előkelőktől. Az utóbbiakétól eltérően ugyanis az itteni családok predicatumaik nem várakról, hanem az általuk birtokolt falvakról származnak!⁷⁰ Természetesen kivételek itt is adódnak, az 1297 után egyre következetesebben „trencsényi” melléknévvel illetett tartományúr, Csák Máté⁷¹ mellett ilyennek tekinthető, ugyan csak már inkább a 14. századtól az Essegvári család.⁷² Ugyanakkor a Bana nemzetségbeli Jakab királyi kardhordót, szintén már a 13. század végén, nem csupán Cseszneki előnévvel említik a minden bizonnyal általa építtetett várról, de közeli birtoka — s talán ottani udvarháza — után Rédeiként is, jó példáját adva a főleg a késő középkorból ismert ügyintézési regionalitásra, azaz arra, hogy az oklevélkiállító-hely gyakran arról a várról/birtokról nevezte meg az érdekeltet, melyhez az adott jogügylet kapcsolódott.⁷³ Így ez utóbbi

⁶⁷ Gyula Kristó: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: „Quasi liber et pictura” i. m. 325–329., Göncre l. *Feld István*: A gönci Amadé-vár. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22–23. (1983–1984) 59–73., *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye i. m. 46–48.

⁶⁸ Czeglédy I.: A diósgyőri vár i. m. 9., 84.

⁶⁹ Rusu, A. A.: Castellare i. m. 359–360., *Adrian Andrei Rusu*: Das Leben in den Burgen Siebenbürgens im 13–14. Jahrhundert. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 31. (2008) 1–2.

⁷⁰ Simon Z.: A várak történeti szerepének változása i. m. 115., *Feld I.*: A középkori várak i. m. 12. A kérdéstről újabban, kissé ellentmondásos megközelítéssel: Szörényi G.A.: Gondolatok i. m. 56–57. – A kelet-ausztriai helyzetre l. *Karin und Thomas Kühtreiber*: Frühe Herrschaftsbildung und Burgenbau im südöstlichen Niederösterreich. Savaria 31/2. (2007) 267–285

⁷¹ Kristó, Gy.: Residenzen i. m. 326.

⁷² Rainer Pál: Segvártól Essegvár. *Castrum* 8. (2008: 2. sz.) 13–17.

⁷³ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 117., Engel P.: Magyarország i. m. 294., az ügyintézési regionalitásra: *Horváth Richárd*: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. PhD-disszertáció, Kézirat, Debrecen 2002. 27. (112. j.)

megnevezés korántsem tekinthető egyértelmű bizonyítéknak az adott vár ura által lakott voltára.

A lakóhely-funkció kapcsán itt kell szólnunk egy további fontos szempont-ról, a 13. század magánbirtokosai által emeltetett erősségek földrajzi elhelyezkedéséről. E kérdés fontosságára már Kubinyi András is felhívta a figyelmet,⁷⁴ de közvetett adatok alapján magunk is feltételeztük, hogy az (általunk, mint már említettük, egyúttal korábbiak is vélt) jobban megközelíthető s egyúttal település-közeli objektumok inkább szolgálhattak birtokosaik állandóan lakhelyeiként, mint a néha több száz méter magas sziklaszirten emelt várak.⁷⁵ Terei György ezt követően kísérletet is tett arra, hogy egy nagyobb adatgyűjtésre támaszkodva — az alapterület, az abszolút és relatív magasság és az építőanyag szerint — elkülönítse egymástól a magánerősségek két fő, időben talán egymást követő típusát.⁷⁶ Majd ugyanő Miklós Zsuzsával közösen jegyzett dolgozatában a településekhez viszonyított helyzetük alapján is több, egymástól többé-kevésbé elválasztható csoportot határozott meg az ország középső megyéinek területén.⁷⁷ Az utóbbi kutató azután Tolna megye vártopográfiájában megkülönböztette egymástól a falvak belsejében illetve közvetlen szomszédságában, az azok közelében, de magasabban, s végül a településektől távol, nagy relatív magasságban fekvő erődítéseket.⁷⁸ Azzal azonban az eddigi kutatáshoz hasonlóan ő sem foglalkozott, mennyire számított egy sík- vagy dombvidéken „extrém elhelyezkedésűnek”, így a hegyi várakhoz hasonlóan különösen nehezen megközelíthetőnek egy vízfolyások övezte erősség.

Itt vethetünk fel azonban egy további, a hazai kutatásban még egyáltalában nem vizsgált szempontot is, mégpedig azt, hogy vajon a Kárpát-medence korabeli klimatikus adottságai mennyire tették lehetővé (s itt csak az utóbb említett várak közül Göncre vagy Csesznekre utalnánk) hegyi váraink békeidőben történő állandó lakottságát – s itt természetesen továbbra is a várúr-ra és családjára, s nem a várnagyra és a várkatonaságra gondolunk! Ennek vizsgálata — de ugyanígy egy mocsarakkal körülvett erősség lakható volta is — fontos feladat lehet az újabban kibontakozó környezetregészeti vizsgálatok számára.

Szólnunk kell egy további fontos, a lakóhely-funkció problémáját közvetlenül is érintő, de az eddigi kutatásban sok esetben félreértelmezett kérdéstről, az általunk tárgyalt objektumok „mentsvár”-szerepéről is. Fügedi Erik 1977. évi munkájának adattárában a várak hadászati jelentőségét meghatározó rovatban sokszor a „hegyek között álló mentsvár” megfogalmazással találkozunk.⁷⁹ A történész megfigyelte ugyanis, hogy igen sok esetben olyan helyeken — sokszor kifejezetten hegyek közé, medencékbe, mély völgybe behúzódva, távol a településektől és a fontosabb közlekedési útvonalaktól — találhatók az

⁷⁴ Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 296., Kubinyi A.: Középkori váraink i. m. 120.

⁷⁵ Feld I.: Középkori váraink i. m. 210–211., Feld I.: Der Beginn der Adelsburg i. m.

⁷⁶ Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura” i. m. 545–548.

⁷⁷ Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 431.

⁷⁸ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 431.

⁷⁹ Így példaként az általunk eddig említett várak közül Füzér vagy Gönc esetében: Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 134., 138.

írott forrásokban említett várak, melyek stratégiai szempontból csupán a passzív védekezést tették lehetővé. Helyválasztásukat tehát alapvetően a jó védhetőség határozta meg, azért emelték őket uraik, hogy veszély esetén „saját magukat, fegyvereseiket, kincseiket (az okleveleket is ide számítva) megvédjék.”⁸⁰ Véleményünk szerint azonban itt nem arról van szó, hogy ezek az általában nehezebben megközelíthető helyen emelt erősségek kifejezetten csak azzal a céllal épültek volna, hogy szükség esetén birtokosaik menedékhelyeként szolgáljanak, s hogy netán nem is lett volna állandó őrőségük – bár a korszak egyszerűbb várépítményei között ilyenekkel is számol a kutatás.⁸¹ De ugyanakkor tényleges „mentsvár”-szerepüket, s emellett értékőrző, „trezor”-funkciójukat lebecsülni sem indokolt, ez utóbbi a hegyi várak esetében, nem csupán a szűkebben értelmezett „kincseket”, azaz a nemesfém tárgyakat, de ugyanúgy az okleveleket tekintve még a késő középkorban is jelentős volt.⁸²

E várak létrejöttében kétségtelenül alapvető jelentőséggel bírt a hatalom-biztosító – s egyúttal a hatalmat reprezentáló/szimbolizáló⁸³– szerepük is. Fügedi Erik és Engel Pál megállapításai alapján nyilvánvaló, hogy nem csak egy út vagy épp folyami átkelő mellett épített erősség járulhatott hozzá birtokosa hatalmának növeléséhez, hiszen az „eldugott”, extrém helyzetű, már a természeti adottságok miatt is jól védhető erősség ugyancsak megfelelő, sőt néha alkalmasabb is lehetett arra, hogy belőle a várúr támadást intézzen a szomszédos birtokok (vagy épp az uralkodó illetve képviselője) ellen, s utána oda, mint biztos, szinte bevehetetlen (vagy annak vélt) helyre vonuljon vissza.⁸⁴ Ebből természetesen még korántsem következtethetünk az, hogy a várbirtokosnak rendszeresen az adott várban is kellett volna laknia, hisz a hatalom ilyen típusú gyakorlásához elegendő volt egy megfelelő létszámú állandó őrőség állomásoztatása is a vonatkozó erősségekben. Maga a „várúr” tehát tölthette hétköznapijait akár birtokai valamelyik településén álló *domus*ában, *curiájában* is — itt kell visszautalnunk a predicatumok korábban tárgyalt kérdésére — mindez aligha változtatott társadalmi megítélésén, attól ő még várbirtokosnak számított. Külső veszély, belső konfliktus esetén azután családjával „bemenekülhetett” várába, melyről fel kell tételeznünk, hogy alapvetően hasonló lakhatási lehetőségeket, azaz lakáskomfortot biztosított számára, mint a hétköznapi élete kereteit szolgáló, feltételezett udvarháza.⁸⁵

Többek között épp ez utóbbi miatt nem alkalmas a vár épületeinek formája és a várakból előkerülő régészeti leletanyag annak megállapítására, lakta-e

⁸⁰ Uo. 56–60.

⁸¹ L. erre Miklós Zsuzsa feltételezését Ozora-Kálvária esetében, ahol az ásátás a lakottságot nem tudta igazolni: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 277.

⁸² L. erre példaként Hangony-Biriny vár (*Szőrényi G.A.*: Gondolatok i. m. 54.), Gönc (*Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj- Zemplén i. m. 48.) és Salgó (*Feld I. – Balogh-László E. – Tóth B.*: Régészeti kutatások i. m. 242.) esetét, továbbá *Simon Z.*: A várak szerepének változása i. m. 115.

⁸³ *Kurcz Ágnes*: A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 89.

⁸⁴ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 41–43., *Feld I.*: Engel Pál i. m.

⁸⁵ A „mentsvár” fogalmának hasonló értelmezése: *Simon Z.*: A várak szerepének változása i. m. 115., *Szőrényi G.A.*: Gondolatok i. m. 55–56., *Benkő Elek*: A középkori székelyek. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon i. m. I. 239., *Benkő E.*: A középkori Székelyföld i. m. 208–215.

állandóan az adott objektumot a birtokos, hisz egy olyan értékes üvegedényről, mint amilyen töredékei Bene várából ismertek,⁸⁶ aligha dönthető el, hogy tulajdonosa hosszabb vagy csupán pár napos várbéli tartózkodása során ejtette el. Sőt, még az sem zárható ki, hogy nem a várbirtokos Aba nembeli Csobánkák, hanem a bizonyára szintén magánbirtokosnak tekinthető várnagyuk használati tárgyáról van szó!⁸⁷ Elméletileg természetesen elképzelhető, hogy mennyiségének növekedésével és értékelési módszereinek finomodásával társadalomtörténeti következtetések levonására is alkalmas lesz egykor a várakból előkerülő régészeti leletanyag. Ma mindenesetre ez még nem lehetséges, ugyanis korántsem dönthető el, hogy melyik társadalmi réteg anyagi kultúráját képezi a régész által napvilágra hozott tárgyak.⁸⁸ Így még csak részben fogadhatjuk el Miklós Zsuzsa, konkrét példákkal alá nem támasztott álláspontját, miszerint „az továbbra is kérdéses, hogy vajon a várak építtetői, tulajdonosai is ezekben laktak, vagy pedig csak a (fegyveres) szolgák. Komolyabb várépítmény és igényesebb háztartásra utaló leletek esetén feltételezhetjük, hogy — ha nem is állandóan — de a tulajdonos és/vagy a családja is ott élhetett”.⁸⁹ Épp a várépítmények „komolysága” és a leletek „igényessége” az, amiről ma (még?) nem tudunk ebben a vonatkozásban érdemben nyilatkozni.

Szólnunk kell azonban az erősségek említett hatalombiztosító szerepének néhány további kérdéséről is. Fügedi Erik a várak hadászati szerepét tárgyalva a magánbirtokosok erősségei egy kisebb részéről feltételezte, hogy azok nem „mentsvárak” voltak, hanem „stratégiaileg fontos ponton” emelkedtek, s itt elsősorban fontos utak ellenőrzésére gondolt.⁹⁰ Véleményünk szerint azonban itt is az Engel Pál által felvetett historizálás problémájával állunk szemben, hisz — ha csak az utak „ellenőrzését” nem szűkítjük le azok egyszerű megfigyelésére — a 13. században sem a váraknak az utakhoz való viszonya, távolsága, elhelyezkedése, s így az utóbbiaknak az előbbiekből való elérhetősége, sem az erős-

⁸⁶ Koller B.: Castrum Bene i. m. 245., Abb. 7., *Koller Bea – Polgár Balázs: 13–14. századi emailos díszítésű üvegpoharak a középkori Magyarországról. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 16. (2010) 45–46.

⁸⁷ A várnagyok, továbbá szélesebb értelemben a földesúri familia szerepére és jelentőségére: Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 46–50.

⁸⁸ A várakból ismert leletanyag társadalomtörténeti értékelésének vitatott kísérlete a délnémet-svájci területekről: *Christof Krauskopf: Tric-Trac, Trense, Treichel. Untersuchungen zur Sachkultur des Adels im 13. und 14. Jahrhundert.* Braubach 2005.

⁸⁹ Miklós Zs.: A Zengő i. m. 76. L. továbbá Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m. 219., Mende-Lányvár és Csabdi-Vasztélypuszta –Várdomb „sok és rangos” leletére való általános utalással. Ebből következően az utóbbi erősség ásatásán és Kelemér-Mohosvár feltárásán előkerült jelentősebb mennyiségű gabona sem ad e kérdés egyértelmű megítéléséhez támpontot: *Pusztai Tamás: A keleméri Mohosvár. Castrum* 5. (2007: 1. sz.) 51–52., továbbá Szörényi G.: Gondolatok i. m. 54. és Horváth R.: Várépítés i. m. 86., 44.jegyz., utóbbi munkában Vasztélypuszta-Várdomb várként illetve rezidenciaként való értelmezésének tagadásával és feltételelesen raktárként való értelmezésével. Érdekes kísérlet Délkelet-Erdélyből a (lakott) magánvárak építészeti forma (lakótorony) és leletek (edények, sarkantyúk) alapján való meghatározására: *Bordi Zsigmond Loránd: 13–14. századi magánvárak Kovászna megyében.* In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történetéből.* Szerk. Sófalvi András – Visy Zsolt. Énlaka-Székelyudvarhely 2012. 115–148.

⁹⁰ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 60. Álláspontjával szemben: Simon Z.: A várak szerepének változása i. m. 115.

ségek őrségeinek ismert vagy feltételezhető létszáma nem tette lehetővé a közlekedés érdemi kontrollját, s erről írott források sem szólnak. Más kérdés, hogy milyen veszélyt jelentett egy katonai egységnek, ha maga mögött hagyott egy ellenséges (de nem feltétlenül az út mellett közvetlenül emelt) várat.⁹¹ Úgy véljük, a korszak magánvárai esetében nem is kell ilyen, részben akár „közfunkciónak” is nevezhető szerepkörrel számolni, azok hadászati feladata elsősorban saját maguk, s persze az adott erősségekben tartózkodók és az ott elhelyezett anyagi javak, értékek védelme lehetett.

Részben ehhez kapcsolódik a várak „láthatóságának” kérdése, mellyel először Puszta Tamás, majd újabban Szörényi Gábor András foglalkozott behatóbban.⁹² Figyelemre méltó, de további kutatások nélkül még korántsem általánosítható megállapításaik⁹³ ellenére nem állítható, hogy egy várat feltétlenül látni kellett egy adott útról, a saját vagy a szomszédos birtokról – a helyválasztásban véleményünk szerint a jó védhetőség bizonyára sokkal fontosabb szerepet játszott. Természetesen a magánföldesúri hatalom reprezentációjának, sőt demonstrációjának látványos eleme volt a feltűnő elhelyezkedésű, sokak által és sokáig, nagy területről látható erősség, melyre többek között a nógrádi Salgó hozható fel példaként. A környékbeli utak ellenőrzésére ezek azonban éppúgy alkalmatlanok voltak, mint a hasonlóan messziről látható vértesi Csókakő.⁹⁴ Ellenpéldaként ugyanakkor a nagy valószínűséggel Aba Amadé által építtetett gönci erősség említendő – az abaúji tartományúr minden bizonnyal nem egy hegyvonulat mögött választott volna helyet várának, ha hatalmát ezzel is állandóan demonstrálni kívánta volna a Hernád völgyében.⁹⁵ Egységes megoldásokkal tehát véleményünk szerint a téren semmiképp sem számolhatunk.

Az erődítések hadászati szerepét illetően ugyancsak Szörényi Gábor András fogalmazott meg újabb kutatási szempontokat, utalva a külső védővonalak, elővédőművek eddig figyelmen kívül hagyott jelentőségére.⁹⁶ Az egyes építmények aktív és passzív védelmi lehetőségeit azonban csak további, esetleg modellkísérletekre is kiterjedő egyedi, régészeti adatokkal is alátámasztott elemzésekkel véljük tisztázhatónak.⁹⁷

⁹¹ Erre az adattárának funkció-megjelölései mellett Fügedi Erik Berencset (Branč) hozza fel példaként: uo. 60., 108.

⁹² Puszta T.: A keleméri Mohosvár i. m. 39–64., *Szörényi Gábor András: Cserépvár kutatásának eredményei*. Castrum 7. (2008: 1. sz.) 137–154., továbbá legutóbb *Szörényi G.A.: Gondolatok* i. m. 34–54.

⁹³ „Vitathatatlan, hogy a vár szinte mindig uralkodik a tájon és vonzza a tekintetet” - *Szörényi G.A.: Gondolatok* i. m. 50.

⁹⁴ Csókakőről kutatója kezdetben még úgy vélte, hogy a vár a tőle több kilométerre nyugatra húzódó Fehérvár–Mór közötti hadiutat ellenőrizte volna: *Hatházi Gábor: A Csákok vára*. In: A 700 éves Csókakő. Szerk. Béni Kornél. Csókakő 1999. 22. Álláspontjának korrekciója az erősség új történeti monográfiájában: *Hatházi Gábor: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében*. In: Béni Kornél – Erdős Ferenc – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Csókakő 2010. 15–151.

⁹⁵ *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Abaúj-Zemplén* i. m. 46–48.

⁹⁶ *Szörényi G.A.: Gondolatok* i. m. 51–55.

⁹⁷ Érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni az Albert osztrák és stájer herceg 1289. évi nyugat-magyarországi hadjárata (a „Güssinger Fehde”) által érintett több mint 30 erősséget, l. erre: *Wolfgang Meyer: Der Burgenbau zur Zeit der Herren von (Güssing) Güns im heutigen Burgenland*. In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) Eisenstadt 1989. 209–352.

Visszatérve még az erősségek lakóhelyfunkciójára, meg kell állapítanunk, hogy a vázolt forrásadottságok között — illetve a jelenlegi kutatási helyzetben — még továbbra is megválaszolatlan marad az előzőekben már megfogalmazott kérdés, miszerint a sík-, esetleg dombvidéki erősségek alkalmasabbak voltak-e uraik állandó lakhelyeinek, hisz *tényleges lakottságuk jellegét* ugyanúgy nem tudjuk egyértelműen megítélni, mint a hegycsúcson emelt várakét. Ennek egyik oka az, hogy az előbbiek jobban ki voltak téve a pusztulásnak, s eddigi régészeti kutatásuk sem járt még általánosítható eredményekkel. Ha a Kárpát-medence egész területének meglehetősen eltérő földrajzi viszonyait is figyelembe vesszük, végül nem is különíthetők még el mindig egyértelműen az „extrém” elhelyezkedésűnek vélt váraktól, s mint láttuk, nem tudjuk azt sem, hogy a már említett, mocsarak, természetes vízfolyások alkotta védelem mennyire befolyásolhatta lakhatóságukat? A zalai Hahót-Alsófakospuszta mocsárral övezett szigeten épített, részlegesen feltárt kis erősségét 1356-ban mindenesetre az 1267 és 1310 közötti forrásokból ismert Hahót nembeli Falkosi Herbord egykori rezidenciájaként említették.⁹⁸

S ami még talán ennél is fontosabb, eddigi gondolatainkat részben összegezve ki kell emelnünk, hogy nem ismerjük azt a határt (vagyis nem tudjuk meghatározni azt a kritériumrendszert) ami elválasztotta/elválaszthatta ezeket a sok esetben kifejezetten települések mellett (vagy azok közvetlen közelében) emelt, de azoktól többé-kevésbé elkülönülő s az írott forrásokban a hegyi várakhoz hasonlóan megjelenő erősségeket az előzőekben, a tartományurak rezidenciái kapcsán említett domusoktól vagy curiáktól – már amennyiben helyes az a feltevésünk, hogy ez utóbbi fogalmak mögött udvarházakat, azaz a sokszor a falutelepülésekbe integrálódott, erődítetlen (vagy csak gyengén erődített) magánbirtokosi lakóhelyeket kell keresnünk.⁹⁹

Ami az egyes építmények funkciójával szorosan összefüggő időrendet illeti, ugyan természetesen továbbra sem zárható ki az a feltevés, hogy az egyszerűbb, csupán egyetlen torony- vagy lakóépülettel rendelkező erősségek kezdetben inkább a korán benépesült sík- és dombvidékekre lettek volna jellemzőek, úgy az írott forrásokban feltűnő, mint az azok által nem említett objektumok esetében – de ilyenek később is épülhettek.¹⁰⁰ Az azonban — bármennyire logikus is lenne — ugyanúgy nem állítható, hogy a faszervezetű épületekkel és/vagy védővonallal emelt építmények *eleve, vagy akár csak tendenciájukat tekintve is* korábbiak a kőfalas váraknál. Így többek között a teljesen feltárt vasi Gór alacsonyabb dombháton emelt, különösen kisméretű erőssége sem tekinthető csupán építőanyaga alapján kifejezetten korai magánvárnak – egykori palánkfalának egyedülálló „saroktornyocskái” sokkal inkább utalnak egy jelentős előzményekkel rendelkező (fa) építőhagyomány meglétére. **(2. kép)**¹⁰¹

⁹⁸ Vándor, L.: Archäologische Forschungen i. m. 202., ugyanakkor az előkerült Árpád-kori leletanyag viszonylag kis mennyiségű volt, bár ez erősségben csak kisebb szondázó feltárássra nyílt lehetőség.

⁹⁹ L. ehhez Miklós Zsuzsa említett csoportosítását: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 431.

¹⁰⁰ Feld I.: A 13. századi i. m. 12.

¹⁰¹ Az erősségtől alig 150 m-re található a középkori eredetű (plébánia)templom: Dénes J.: Gór i. m., az alaprajz: 45.

Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy számos újabb — bár korántsem minden esetben kiterjedt — régészeti kutatás mutatott ki faépítményekkel jellemezhető építési periódust jelentősebb magaslatokon épített, leletanyaguk szerint 13. századi magánváraink esetében is. Így Zagyvafő 13. század második felére helyezett kőtoronyát kezdetben valószínűleg csak egy egysoros palánk övezhette (**3. kép**),¹⁰² s minden bizonnyal hasonló védővonallal rendelkezett az ovális alaprajzú várfal megépítése előtt a már a 14. században felhagyott sámsonházai Fejérkő,¹⁰³ valamint a Zagyvafőhöz hasonlóan később továbbépített Cserépvár is. (**4. kép**)¹⁰⁴ Tagadhatatlan tehát, hogy volt egy bizonyos fejlődés, azaz a faszerkezetnél, jelen esetben a palánknál szilárdabb, tartósabb erődítésnek tarthatták a kőfalat, de mindebből korántsem vázolható fel (még?) egy szilárd kronológiai vonal.

Hangsúlyoznom kell, hogy a felsorolt példák — melyek közül Fejérkő már csak *locus castris* megnevezéssel tűnik fel a késő középkori oklevelekben,¹⁰⁵ de a másik kettőről sem ismert Árpád-kori említés — ugyanakkor a 13. századi magánvárak funkcióját tekintve is nagy jelentőséggel bírnak. Jelzik, hogy a formájukat, alapterületüket, földrajzi elhelyezkedésüket tekintve egyaránt hasonló erődítések — így tehát az eddig a terepen felfedezett, oklevelekben nem említett objektumok *egy része is* — elvileg akkor is besorolhatóak ugyanazon földesúri erődítménytípusba, ha nem rendelkeztek kőből épített védőfalakkal.¹⁰⁶ Nehezen bizonyítható ugyanis — bár tény, hogy egyértelműen nem is cáfolható — miszerint akár Zagyvafő vagy Cserépvár azáltal vált volna *castrum*-má, hogy kőfal váltotta volna fel palánkerődítését. Hasonlóképp, netán az írott forrásokban ugyancsak nem szereplő Márianosztra-Bibervár is csak attól kezdve számított volna várnak, hogy korábbi négyzetes tornyát a hegyplató egy részét övező falal egybeépített köpennyel vették volna körbe (**5. kép**).¹⁰⁷

Az a tény ugyanakkor, hogy olyan egyszerű, csupán egyetlen (kő)toronyépítmény alkotta erősségeket, mint Mátraszőlős-Kisvár,¹⁰⁸ vagy a kőből emelt védővo-

¹⁰² Bodnár Katalin – Cabello, Juan – Simon Zoltán: A zagyvafői vár kutatása. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet-Műemlékvédelem) Szerk. Lővei Pál. Bp. 1993. 85–113.

¹⁰³ Rácz Miklós: A sámsonházai Fejérkő régészeti kutatása. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” i. m. 237–246. Itt a legkorábbi erősség egyéb részleteit, így feltételezhető belső épületét még nem ismerjük.

¹⁰⁴ Szörényi G.A.: Cserépvár i. m., ahol az újkorban kőbányászással elpusztították a legkorábbi vármagot, így annak jellegét itt sem ismerjük.

¹⁰⁵ Simon Z.: A várak szerepének változása i. m. 108. – A fogalom értelmezése nem volt egyértelmű a szakirodalomban, míg Fügedi Erik nem azonosította egyértelműen egy felhagyott várral – Fügedi E.: Castle and society i. m. 32–35., s korábban Miklós Zsuzsa is bizonytalankodni látszott – Miklós Zs.: A Gödöllői dombvidék i. m. 66–68. Legtöbbször már általánosságban egy elhagyott/elpusztult erősséget értenek alatta. Engel P.: Töprengések i. m. 13. esetlegesnek véli okleveles feltűnését. Ugyanakkor Horváth R.: Várak és uraik i. m. 102–103. felhívja a fegyelmet a fogalom használatával kapcsolatos esetleges jogi szempontokra.

¹⁰⁶ Ezt az álláspontot képviseli már különösebb indoklás nélkül Szörényi G.: Gondolatok i. m. 55–56.

¹⁰⁷ Miklós Zs.: Ásatás Márianosztra-Biberváron i. m., Miklós Zs.: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. (Váci Könyvek 8.) Vác 1997. 14.

¹⁰⁸ Simon Zoltán: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989 i. m. 208. Ugyanakkor elvileg felvethető, hogy az objektum nem az 1290. évi oklevélben szereplő Sző-

nalat szintén nélkülöző Hahót-Buzád/Sárkánysziget,¹⁰⁹ illetve (talán) az előbb tárgyalt Gór¹¹⁰ korai erődtípményét *castrum* néven említi 13. századi oklevél, korántsem ez utóbbi értelmezést valószínűsíti, hanem inkább előző megállapításunkat látszik igazolni. Emellett szólna az is, ha Dombóvár-Szigeterdő csupán árokkal övezett, már ugyancsak tárgyalt toronyépítményét **(6. kép)** biztosan azonosítani lehetne a Kőszegiek 1310-től ismert dombói *castrum*ával – ez azonban mindaddig, amíg a másik dombóvári várban nem kerül sor ásatásra, nem lehetséges.¹¹¹

De itt kell hangsúlyoznunk azt a fontos, de az utóbbi évek vitái során gyakran figyelmen kívül hagyott tényt is, hogy a nem csupán egyszerű, egykor csak árokkal-palánkkal védett erősségeket találunk az oklevelekben egyetlen alkalommal sem szereplő várak között, hanem az előzőekben tárgyaltak mellett még további „komolyabb”, azaz kőfalas építményeket is. Ezek közé sorolható ugyanis a Miklós Zsuzsa által ásatással vizsgált tolnai Váralja-Várfő **(7. kép)**¹¹² és a börzsönyi Ipolydamásd-Zuvár,¹¹³ s minden bizonnyal a Holl Imre és Parádi Nándor által kutatott Sály-Latorvár is.¹¹⁴ De az utóbbi években megkezdett átfogó vártopográfiai munkák egyre több esetben igazolják feltárás nélkül is kőfalak meglétét. A teljesség igénye nélkül, példaként itt Borsodból a vitatott Bükkzsérc-Füzérköt, továbbá Cserépfalu-Ódorvárat, Kisgyőr-Alsó-Kecskevárat, Szendrőlád-Vártetőt, Uppony-Dedevárat és Földvárat,¹¹⁵ Hevesből Markazt, a mátraderecskei Kanászvárat és a Parád melletti Marhádvárat,¹¹⁶ Fejérből Isztimér-Csiklingvárat és Kincsesbánya-Vaskaput,¹¹⁷ Tolnából feltételelesen Kaposzkecső-Leányvárat említhetjük.¹¹⁸ Ezek pontosabb korát természetesen még nem tudjuk meghatározni, de mivel a késő középkori források sem említik őket, valószínűsíthető korai eredetük. Ki kell emelnünk, hogy számuk korántsem elhanyagolható, különösen, ha figyelembe vesszük Fügedi Erik statisztikájának évtizedekre lebontott egyes tételeit.¹¹⁹ Ugyanakkor szinte biztos, hogy még számos további, a terepen ma „földvárként”,¹²⁰ azaz csupán árokkal öve-

lős várával, hanem az ugyanott név nélkül említett két *castellum* egyikével azonosítható: *Koppány T.*: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 24., ezt azonban terepbejárási adatok nem támogatják. Az erősséget ugyanakkor 1300-ban is *castrum* megnevezéssel említi egy, még közöletlen oklevél: DF 244309. – Az adatért Kocsis Andreának tartozok köszönettel.

¹⁰⁹ Bár név nélkül, l. erre legutóbb: *Vándor, L.*: Archäologische Forschungen i. m. 195. Itt kell említést tennünk Kacsics nembeli Illés fia Péter 1264-ben ugyancsak név nélkül említett nógrádi váráról, melyet ugyan Engel Pál Hollókövel azonosít (*Engel P.*: Magyarország i. m. 328.), a forrás véleményünk szerint azonban inkább a valószínűleg kőfalak nélkül épített Baglyaskőre vonatkozatható.

¹¹⁰ *Dénes J.*: Gór i. m., az 1238. évre helyezett oklevél adatai nélkül. *Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink i. m. 293. ugyanakkor keltezetlen forrásként említi. Az ugyancsak faszerkezetű toronnyal/védővonallal épített Sorkifalud-Zalak már csak *locus castris* megnevezéssel tűnik fel 1269-ben: *Kiss G.*: A 13. századi i. m.

¹¹¹ *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 171., 190.

¹¹² Uo. 344–355.

¹¹³ *Miklós Zsuzsa*: Falvak, várak, kolostorok i. m. 12–14.

¹¹⁴ *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 102.

¹¹⁵ uo. 27–29., 30., 64–65., 110–111., 135–137.

¹¹⁶ *Nováki Gy.* – *Baráz Cs.* – *Dénes J.* – *Feld I.* – *Sárközy S.*: Heves i. m. 44–46., 50.

¹¹⁷ *Terei Gy.* – *Nováki Gy.* – *Mráv Zs.* – *Feld I.* – *Sárközy S.*: Fejér i. m. 62–63., 67.

¹¹⁸ *Miklós Zs.*: Tolna i. m. 243–247.

¹¹⁹ *L. Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 25–27.

¹²⁰ A fogalomra l. *Feld I.*: Középkori várak és rezidenciák i. m. 496.

zett dombként megjelenő elpusztult objektum esetében is számolnunk kell az-
zal, hogy egy ásatás során kőfalak kerülnek elő – ezt bizonyítja a keleméri
Mohosvár esete is.¹²¹

Míg azonban ez utóbb felsorolt, dombon-hegyen emelt erősségek álláspon-
tunk szerint tehát kivétel nélkül besorolhatók a magánépítményeknek a Fü-
gedi-féle „mentsvár” fogalom kapcsán tárgyalt körébe, számos olyan objektum
is ismert, melyet a településsel való kapcsolata és formája alapján — s itt utal-
nánk vissza az előzőekben felvetett kritériumrendszer-problémára — sokkal
inkább „udvarház-típusú”, mint „várszerű” objektumnak nevezhetünk. Nagy
valószínűséggel ide tartoznak az erdélyi szász előkelők olyan építményei is,
mint a gazdag radnai (Rodna) patrícius, Rotho csak egy 1268. évi oklevélből is-
mert, kőtorony és faház alkotta, kőfal övezte erőssége, Kelnek (Cilnic) ma is
álló, vagy Szászváros (Orastie) ásatás során előkerült, még a 12. századra kelte-
zett toronyépülete, amely mellett egy rotunda is emelkedett.¹²² Egy kisméretű
— alig 7x7 m-es — támpillérekkel erősített torony épült továbbá a 13. század
első felében Ják-nemzetség névadó településén is, a bencés apátság közvetlen
közelében, egy korábbi nemesi lakóépület bontása-átépítése után – kifejezett
külső erődítés nyomait azonban nem tárta itt fel Valter Ilona.¹²³

De ugyanígy minden valószínűség szerint kifejezetten udvarháznak (eset-
leg „erődített udvarháznak”¹²⁴) kell tekintenünk az egykori, a török hódoltság
korában elpusztásodott nyugat-dunántúli Gyepükaján melletti Nagykeszi és a
ma Bánokszentgyörgy területéhez tartozó egykori Szentmihály (**8. kép**), a fa-
lutelepülés szélén, de a plébániatempomtól nem túl távol emelt, egyszerű, árok-
kal övezett, egykor minden bizonnyal faszerkezetű építményeit.¹²⁵ Emellett bi-
zonyára ide sorolhatók az újabban Miklós Zsuzsa által kutatott tolnai települé-
sek, így Ete és Dalmand,¹²⁶ továbbá Nak és az utóbbihoz feltűnően hasonló, de
még ásatással nem vizsgált Értény-Képesfai-dűlő¹²⁷ feltűnően szabályos, négy-
szög- illetve köralaprajzú „erődítményei” is. Ugyanakkor még nem zárható ki,
hogy az etei objektum csak a késő középkorban létesült, s ez elképzelhető

¹²¹ Puztai T.: A keleméri Mohosvár i. m., továbbá Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Bor-
sod-Abauj-Zemplén i. m. 63–64., 234. – utóbbi helyen az ásatás előtti felmérés, a később előkerült
falak minden nyoma nélkül!

¹²² Entz G.: Erdély építészete i. m. 34–35., 182–183. (Kelnek építését feltételeken az 1260-as
években élt Chyl comeshez köti), Koppány T.: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 33.,
Adrian Andrei Rusu: Eigenburgen und sächsische Grefen in Siebenbürgen. In: Motte – Turm-
hügelburg – Hausberg i. m. 315–326., Ţiplic I.M.: Organizarea i. m. 228., 250., Sőfalvi A.: Kustaly
i. m. 20.

¹²³ Valter Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. *Communicationes Archaeologicae
Hungariae* 2005. 537–564.

¹²⁴ Ezen építménytípus meghatározási kísérlete: Koppány Tibor: Erődített nemesi udvarházak
a késő középkori – kora újkor Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura” i. m. 297–300. Ismere-
tes egy köztes fogalmi kísérletként az „erődített lakóhely” is: Simon Z.: A várak történeti szerepé-
nek változása i. m. 112–113. L. e kérdéshez újabban még: Horváth R.: Várépítés i. m. 86.

¹²⁵ Értékelésük: Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m. 217–218., Feld I.: A motték
kérdése i. m. 228–229.

¹²⁶ Miklós Zs. – Terei Gy.: Várak és települések i. m. 215–217., Miklós Zs.: Tolna megye i. m.
159–171.

¹²⁷ Uo. 266–272. illetve 205–209.

Szentmihály, a jelenlegi országterület egyetlen meggyőzően dokumentált földhalomvára, mottéje esetében is. Feltétlenül itt kell viszont megemlítenünk egy, részben a korábbi falu házaira is rátelepült, egykori részleteit tekintve sajnos kevésbé ismert, minden bizonnyal 13. századi északkelet-magyarországi erődítést is, Felsőzsolca-Várdombot, ahol ugyancsak belső földfeltöltést határoztak meg kutatói, Wolf Mária és Simonyi Erika. **(9. kép)**¹²⁸

Ezen, a településekkel kétség kívül szoros kapcsolatban álló, s az oklevelekben csak elvétve feltűnő objektumok pontosabb értékeléséhez ugyanakkor még további régészeti feltárásokat feltételező településszerkezet-kutatások szükségesek. Ennek hiányában csak ritkán lehet állást foglalnunk az ország más területeiről ismert további olyan építmények pontosabb funkciójáról, melyek közelében, sőt néha közvetlenül mellettük ugyancsak településnyomok ismertek.¹²⁹ De ugyanakkor ennek fordítottja is igaz, azaz kiterjedt régészeti ásatások nélkül az is csak ritkán dönthető el, hogy egy adott erődítmény közelében megfigyelt településnyomok egy olyan falura utalnak-e, mely már létezett az erősség építésére, vagy pedig inkább egy későbbi, ún. váralja-településről, netán egy, a vár kiszolgálását biztosító kisebb majorsági telepről van-e szó, azaz ezek kronológiája csak ritkán nyújthat segítséget az általunk vizsgált építmények korhatározásában.

Az előzőekben számba vett egyszerűbb erődítmények mindenesetre lényegében megfelelnek a már említett, Miklós Zsuzsa által felállított, három elem-ből álló rendszer első csoportjának, bár a kutató tartózkodott attól, hogy közelebbi funkcionális megnevezésre tegyen javaslatot.¹³⁰ A szlovákiai középkori falukutatás eredményeit összefoglaló Aloiz Habovštiak ugyanakkor már 1985-ben kifejtette azt az álláspontját, hogy a szlovák „hradek” fogalom vonatkozhat udvarházra is.¹³¹ Kubinyi András viszont inkább kizárni látszott az ennek rész-

¹²⁸ *Simonyi Erika*: Előzetes jelentés a felsőzsolca-várdombi ásatásról (1992–2001). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. (2003) 109–133., *Simonyi Erika*: 10–13. századi települések Északkelet-Magyarországon és a régió Árpád-kori kerámiaja. Doktori disszertáció, 2010. Értékelése: *Feld I.*: A motték kérdése i. m. 233. Újabbban, az objektumot kifejezetten várnak tekintve, de motte-jellegét tagadva: *Szörényi G.A.*: Gondolatok i. m. 66., 123. jegyzet.

¹²⁹ Így az általuk vizsgált Pest, Fejér és Tolna megyékből a jobban ismert és dokumentált Bikács-Belsősziget, Nagykarácsony-Ménésmajor, Aba-Belsőbáránd-Ebvár, Domony-Flóramajor és Nagykónyi-Edelény: *Miklós Zs. – Terei Gy.*: Várak és települések i. m. A jelenlegi kutatás fogalomhasználatára, s így a terminológiai bizonytalanságokra jellemző az utóbbi erősség értékelése: „A vár egyetlen okleveles említése Héderváry Ferenc 1530. évi végrendeletében fordul elő, amelyben nemesi kúriáját és kastélyát feleségére... hagyja”. Az idézett oklevélben azonban „cum curia nobilitari domoque lapidea” olvasható: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 266.

¹³⁰ Uo. 431., továbbá *Miklós Zs. – Terei Gy.*: Várak és települések i. m.

¹³¹ *Habovštiak, A.*: Stredoveka dedina i. m. 122–130. Michal Slivka és Adrian Vallašek ugyanakkor ezt a terminus technicust bevalottan egy nem túl szerencsés kompromisszumos megnevezésként használta, a vidéki nemesség sokszor fából épített erősségét, a „nagyobb” várak elődjét, de ugyanakkor megfigyelőpontot, sőt határvárat is értve e fogalom alatt: *Slivka, M. – Vallašek, A.*: Hradý a hrádky i.m. 17–83. Velük szemben viszont Matey Ruttkay a „kis középkori erődítmény” vagy (különösebb indoklás nélkül) „kisnemesi lakóhely” megnevezést alkalmazta váraktól alapvetően csak kisebb kiterjedésű és egyszerűbb építészeti megfogalmazásuk alapján elkülönített, általa több tipológiai csoportba sorolt, árokkal, palánkkal övezett erősségek esetében, melyek fő jellegzetességének az egyetlen, gyakran kőből épített, általában centrálisan elhelyezkedő toronyépítményt tartotta. A kérdésről összefoglalóan: *Ruttkay, M.*: Zur Entwicklung der mittelalterlichen

ben megfelelő *curia fossata*, Herrenhof, manoir, moated site fogalmait az írott források nem említették erősségek problémaköréből – igaz, ezen álláspontja részletes kifejtésére nem vállalkozott.¹³²

Feltűnő azonban, hogy az eddigi ásatások alapján még nem mutatható ki a leletanyag mennyiségében és jellegében érdemi eltérés az utóbb felsorolt „erődítmények” illetve a „síkidéki” és a „hegyi” várak között sem. Sőt, a falutelepülésekhez kapcsolódó utóbb tárgyalt építmények viszonylagos réteg- és leletszegénysége épp a folyamatos lakottság (vagy a hosszabb élettartalom) ellen látszik szólni – igaz, itt is számolni kell a pusztulás jelentősebb mértékével.

Az utóbb tárgyalt erődített építmények funkció-meghatározásával kapcsolatban végül mindenképp figyelmet érdemel, hogy számos e körbe sorolható 13. századi építmény felhasználásával – vagy annak felhagyása után, annak a helyén – a késő-középkorban az írott forrásokban a korabeli magyar „kastély” szónak megfelelő *castellum* megnevezéssel illetett erődítmény jött létre. Ásatással lehetett ezt igazolni Kistapolcsány (Topoľčany) **(10. kép)**¹³³, Nyitra-simonyi (Šimonovany) **(11. kép)**,¹³⁴ a már említett Hahót-Buzád/Sárkánysziget,¹³⁵ és talán Ócsény-Oltovány¹³⁶ kutatása során. A legkorábbi periódusként meghatározott, kőből emelt négyzetes (torony)építmény az első objektum esetében további épületrészekkel bővült a 14–16. században, majd került elbontásra a ma álló késő-renaisszansz kastély emelésekor. A második esetben az épületet felhagyták a 14. században, de később, egy 1426-ban kelt építési engedély alapján, közvetlen közelében épült meg az ugyancsak torony-jellegű maggal rendelkező *castellum*. Az 1365-ben *locus castris* megnevezéssel említett, a Hahót-Buzád nemzetség Kőszegiek által 1292-ben elfoglalt, név nélkül említett erősségével azonosítható zalai Buzádsziget helyén a 15. század közepén emeltek *kastélyt* a Sárkány-család tagjai. Az időben egymást követő két erődítmény mérete, formája és védővonala itt nem is tért el lényegesen egymástól, bár a korábbi erősség központi építménye nem volt teljes biztonsággal rekonstruálható. Hasonló lehetett a helyzet a tolnai Ócsényben is, de az itteni kutatások részletes közzétételére még nem került sor. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Hahót-Buzád/Sárkánysziget erősségétől csupán néhány száz méterre (igaz, a mocsarakkal kísért vízfolyás másik oldalán) található az ásatásokkal is szondázott, egykor templomos *villa Buzad* – ez az erősség így akár az „udvarházak” között is lenne tárgyalható s ez jól jelzi az egyes kategóriák merev elhatárolásának problémáját. Nem kevésbé jellemző az sem, hogy a közeli Hahót-Alsó-fakospuszta 13. század második felében épített, majd elpusztult erőssége he-

Kleinadelssitze in der Slowakei. In: Die Burgenforschung und ihre : Probleme Fundberichte aus Österreich. Materialheft A.2.) Wien 1994. 123–133.

¹³² Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 294. – vele szemben, Dalmand esetében: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 166. L. továbbá Koppány T.: Erődített nemesi udvarházak i. m.

¹³³ Ruttkay, M.: Zur Entwicklung i. m. 123–133.

¹³⁴ Alexander Ruttkay: Stredoveké panské sídlo v Partizánskom-Šimonovanoch. Slovenská Archeológia LI. (2003) 119–158.

¹³⁵ Vándor L.: Archäologische Forschungen i. m.

¹³⁶ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 281–293.

lyén, kutatója, Vándor László szerint egy erődített udvarház (*befestigter Herrenhof*) épült fel a 14. század második felében!¹³⁷

Ugyanakkor az okleveles anyag kapcsán már említett korai építmények közül Kabold — mintegy további tíz objektummal együtt — kifejezetten *castellum* megnevezéssel tűnik fel az 1200-as évek írott forrásaiban. Régészeti kutatások hiányában ugyan még nem igazolható, hogy ezen, formáját és részleteit tekintve így még ismeretlen erődítmény helyén épült fel a ma is álló, késő középkori/késő reneszánsz kastélyépület, az azonban így is kétségtelennek tűnik, hogy számos esetben a későbbi *castellumok* elődjeinek tekinthetők az általunk jelenleg vizsgált 13. századi erősségek.¹³⁸ Ebből természetesen nem feltétlenül következik az — mint ezt monográfiájában Koppány Tibor feltételezte¹³⁹ —, hogy a korabeli terminológia szerint minden, írott források nem említette korai erősség tulajdonképpen *kastély*nek lenne tekinthető, az azonban feltűnő, hogy a 13. századi magánbirtokosi erősségek legalább *egy része* számos közös vonást (településközelség, jó megközelíthetőség, egyszerűbb építőanyag) mutat(hat)ott fel a későbbi kastélyokkal, melyek a 15–17. század kedvelt nemesi lakóhelyei (is) voltak.¹⁴⁰

Gondolatmenetünket összefoglalva, mindezek alapján talán aligha vonható kétségbe az a megállapításunk, hogy az oklevelek nem említette erődített korai magánföldesúri építmények *egy* (de ma még sajnos csak ritkán közelebről meghatározható) *része* funkcióját tekintve udvarháznak *is* tekinthető.

Terminológia

Ezzel már el is jutottunk a következő fontos problémához, az objektumok megnevezéséhez, azaz a terminológiához. Ezt természetesen már az eddigi fejtegetéseink során is számtalan alkalommal érintettük, szükséges itt azonban külön is foglalkoznunk az ehhez kapcsolódó kérdésekkel. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk — s ez a megállapítás nem csupán a várépítészetre vonatkozik — hogy élesen el kell választanunk egymástól a korabeli, tehát a 13. századi források terminológiáját a modern történeti kutatás által kidolgozott/alkalmazott, a dolog lényegéből következően óhatatlanul rendszerező, azaz rendszert kereső/alkotó fogalmi apparátusától – a jelen dolgozatban általunk használt általános jellegű megnevezések talán jó példáját szolgáltatják ennek.

Ezért nem találkozott az olvasó eddig az ún. „kisvár” fogalmával, mivel ez a nem túl szerencsés, bár a kutatásban már meggyökeresedett terminus *technicus*¹⁴¹ véleményünk szerint még „szükségnévként” is elfedi az egykori

¹³⁷ Vándor, L.: Archäologische Forschungen i. m. 195., Taf. 66. illetve 204.

¹³⁸ Korábbi, ezzel ellentétes véleményünk: *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 17., 33. jegyz. Ugyanakkor az ugyancsak korán, 1228-ban *castrum* megnevezéssel feltűnő, munkánk 36. jegyzetében már tárgyalt s nem teljesen problémamentes erdélyi Vécs esetében sem zárható ki teljesen, hogy a késő középkori *castellum* helyén kell keresnünk. Az utóbbira: Koppány T.: A középkori Magyarország i. m. 241.

¹³⁹ Uo. 21–26.

¹⁴⁰ Erre már a szlovákiai kutatás is felfigyelt: Ruttkay, A.: Mittelalterliche Klein- und Mitteladelsitze i. m. 286–287.

¹⁴¹ Erre legutóbb *Feld I.*: Középkori várak és rezidenciák i. m. 500–503., ugyanitt 496. a „földvár” fogalom használatára.

történeti valóságot, tehát azt, hogy a terepen megjelenő egyes építmények okleveles említésének hiánya — mint az előzőekben láthattuk — korántsem jelent azonos funkciót, sőt még korszakot sem. Emiatt nem tudjuk elfogadni Horváth Richárd legújabban megfogalmazott, s bár sok problémát megoldani hivatott, de mégis leegyszerűsítő, s érthetően bizonytalan feltevését sem, miszerint ezen, az írott forrásokban nem szereplő objektumok egyáltalában nem tekinthetők „igazi” várnak, hanem azok kivétel nélkül „valamilyen formában” erődített, „egyszerű nemesi lakóhelyek” lettek volna, hiszen „zömük település közelében helyezkedik el”.¹⁴²

Az eddigiek alapján talán nem kíván külön bizonyítást az a tételünk, miszerint az Árpád-kori Magyar Királyság területén az írott források szóhasználata a korai magánérösségek megnevezése vonatkozásában nem volt egyértelmű és következetes. Ennek lehetséges okai lényegében ugyanabban kereshetők, mint azt Horváth Richárd a késő középkor kastélyait vizsgálva meghatározta. Így ennek elemzésére itt most nem kívánunk vállalkozni, csupán utalunk ennek kapcsán „az épületeiket megnevező birtokosokra vagy hiteleshelyi, kancelláriai nótáriusokra”.¹⁴³

Az erődített objektumok alapvetően *castrum* és *castellum* megnevezéssel tűnnek fel az oklevelekben és az egyéb forrásokban. Fügedi Erik az előbbi jogosan tartja általános gyűjtőfogalomnak,¹⁴⁴ az utóbbi ezzel szemben, mint utóbb láthattuk, sokkal ritkábban fordul elő az Árpád-korban. Mivel — ahogy az előzőekből kiderült — az e két fogalommal megjelölt építmények formai elkülönítése sem lehetséges (csupán hipotézisként vehető fel, hogy az utóbbi terminust nem használták az ún. extrém földrajzi helyzetű erősségekre) nem tűnik itt indokoltnak az olyan, általános jellegű, s inkább már a késő középkorra jellemző megnevezések behatóbb elemzése, mint a *munitio*, *fortalitium* vagy *propugnaculum*. Hasonló a helyzet a már említett *domus* és *curia* esetében is, hisz a forrásszövegek itt sem nyújtanak segítséget az alapvető funkcionális és topográfiai, tehát a bennünket érdeklő *történeti* kérdések megválaszolásában.¹⁴⁵ Az előzőekben „udvarház” kifejezéssel fordított *curia* fogalmának rendkívül szerteágazó kérdésköre¹⁴⁶ amúgy is külön tanulmányt érdemelne, ahogy

¹⁴² Horváth R.: Várépítés i. m. 83., 86. illetve 93., ahol összegzésében olyan „úri” lakóhelyeket tételez fel, melyeket a 12. sz. (!) második felében talán már erődíthettek is. Ezek szerinte azonban „az udvar vezetői és a király előtt sokszor nem számíthattak váraknak”, még akkor sem, ha formájuk, elhelyezkedésük hasonló lehetett a „klasszikus” kővárakéhoz. L. ehhez recenziókat a *Castrum* 16. (2013: 1–2. sz.) 100–108. Talán ugyancsak az ismert emlékek differenciálatlan szemléletéből adódott Kubinyi A.: Középkori váraink i. m. 119. megfogalmazása: „Valahogy csak meg kell magyaráznunk azt, hogy az oklevelekből kiolvasható képbe miért helyezhetők olyan nehezen be a „kisvárak”.

¹⁴³ Horváth R.: Rendszertelenség a rendszerben i. m. 9–13.

¹⁴⁴ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 10.

¹⁴⁵ Az írott források fogalomhasználatának elemzése: Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Művészettörténeti Értesítő 23. (1974) 285–299., l. még erre Miklós Zs.: A Gödöllői dombvidék i. m. 66–68.

¹⁴⁶ L. példaként: Szovák Kornél: Udvarház. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 695., továbbá más vonatkozásban: Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád, 2009. 26., 74. jegyz.

az erődítést teljesen nélkülöző földesúri lakóhelyek kérdése is, melyek ismert korai emlékei átfogó feldolgozását még nem végezte el kutatásunk.¹⁴⁷

Ugyanakkor egy további, talán a 13. század vonatkozásában a későbbi időszakhoz képest gyakrabban használt fogalom, az általános torony kifejezéssel fordítható *turris* — mint ezt elsősorban Koppány Tibor hangsúlyozta¹⁴⁸ — talán ennél több figyelmet érdemel. Ugyanis az okleveles anyagban egyrészt közvetlenül, másrészt közvetetten, így helynév formájában megjelenő *tornyok* egy része esetében a régészeti kutatás megállapíthatta, hogy e megnevezés nem mindig csupán egyetlen, többszintes épületet, hanem gyakran egy sokkal gazdagabb, másutt *castrum* megnevezéssel illetett építészeti formát takar. Jó példa erre Wertner fia László budai rektorhoz kötött, Albertfalván feltárt épület,¹⁴⁹ valamint az itt folytatott kutatás eredményeit tekintve részleteiben nagyrészt még hasonlóképp ismeretlen simontornyai vár, mely utóbbi esetében azonban a *castrum seu turris* megnevezés ismeretes.¹⁵⁰

Mivel azonban az eddig ismert régészeti adatokból arra lehet következtetni, hogy a korszak vár/erődítésépítésében olyan mértékben elterjedt volt a nagyjából hasonló méretű — túlnyomórészt 8-10 méteres oldalhosszúságú (vagy átmérőjű), de néha ennél kisebb — fából-kőből épített, legtöbbször központi elhelyezkedésű, általában többszintes (s ezért csekély maradványok esetében is sokszor a magas épületként, azaz toronyként rekonstruált),¹⁵¹ s így az erősség megjelenését alapvetően meghatározó építmény, hogy indokoltnak tűnik ezen erődítésformára a német várkutatásból átvett *toronyvár* megnevezés használata. Ezt magunk a 13. századi magánvár-építkezés egy jellegzetes, mint láttuk, részben az okleveles anyagban is tükröződő megjelenési formájának tartjuk, hangsúlyozva azonban azt, hogy ez korántsem jelent általánosítást. Azaz nem gondoljuk, hogy valamennyi *turris*-megnevezés mögött feltétlenül csupán egyetlen, kőfallal/palánkkal/árokkaal övezett épületet kell keresnünk. De azt sem állítjuk, hogy valamennyi, a fenti kritériumok alapján meghatározott toronyvár *castrum*-nak számított volna, ahogy persze azt sem, hogy leg-

¹⁴⁷ A kutatás ismert eredményeinek korai összefoglalása: *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak 2000. 21–24.

¹⁴⁸ *Koppány T.*: A középkori Magyarország i. m. 32–34. A kérdéshez l. még: *Miklós Zs.*: A Gödöllői dombvidék i. m. 66–68., *Vándor László*: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989 i. m. 59.

¹⁴⁹ Az objektumra vonatkozó adatok és az eddigi irodalom összefoglalása: *Terei Gy.*: *Az albertfalvi i. m.*

¹⁵⁰ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 10., *Koppány T.*: A középkori Magyarország i. m. 32., a várra vonatkozó eddigi, még korántsem teljes feldolgozások: *Horler Miklós*: A simontornyai vár. Kandidátusi értekezés. Bp.1980., *Horler Miklós*: A johanniták és a korai magyar vártípus. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989 i. m. 135–152., *Horler Miklós* – *H. Tabajdi Márta*: A simontornyai vár. Szekszárd 1988.

¹⁵¹ A 13. századra helyezhető tornyok alaprajzi méreteinek rendszeres összegyűjtése még nem áll rendelkezésünkre, a méretadatok az általunk ismert, régészeti módszerekkel vizsgált építmények átlagát jelentik. Megjegyzendő, hogy Miklós Zsuzsa (*Miklós Zs.*: Árpád-kori i. m. 147–158.) és nyomában Kubinyi András (*Kubinyi A.*: Árpád-kori váraink i. m. 294.) hangsúlyozta, hogy sok esetben nem toronnyal, hanem csak egy házzal kell számolnunk.

alább egy részük ne lett volna az.¹⁵² E kérdésre, elsősorban a tornyok lehetséges funkciója kapcsán tanulmányunk második részében még vissza fogunk térni.

Nem tartjuk ugyanakkor szerencsésnek a „lakótorony” terminus technicus használatát bármilyen 13. századi *magánvár-típus* megnevezésére. Nem csak amiatt, hogy egy alapfalaiban vagy néhány méteres csonkjában feltárt/ránk maradt építmény esetében csupán kivételes leletkörülmények esetében dönthető el, hogy egykor alkalmas volt-e lakóterek befogadására. Esztergom vagy Visegrád jelentős alapterületű és részleteiket is tekintve gazdag kikapcsolódási királyi toronyépülete¹⁵³ módszertani szempontból sem határozható meg helyesen ugyanazzal a modern (tipológiai) fogalommal, mint az előzőekben említett, jóval kisebb méretű és ismereteink szerint általában szerényebb építészeti megfogalmazású építmények, melyekkel csupán egyetlen közös vonása mutatható ki, mégpedig az, hogy szélességük/hosszúságuk alatta marad magasságuknak. Elsősorban azonban kutatástörténeti okai vannak elutasító álláspontunknak, hisz e megnevezés mögött kimondatlanul is ott rejtőzik Gerő Lászlónak az egyetlen toronyból kifejlődő várra vonatkozó, még a jelentősebb régészeti kutatások előtt megfogalmazott, de kifejezetten sohasem bizonyított tétele. Ezt ugyan korábban számos más kutató is átvette,¹⁵⁴ bár a régészeti kutatások eredményeit figyelmen kívül hagyó (vagy azok hiányában történt) merev alkalmazásának buktatóit jól jelzi — csupán 13. századi példákat hozva fel — Boldogkő, Csesznek és Hollókő korai periódusainak később tévesnek bizonyult meghatározása.¹⁵⁵

Természetesen ez korántsem zárja ki a tornyok meghatározó szerepét a korszak várépítészetében, így azt sem, hogy számos vár legkorábbi építészeti formájának változását, „fejlődését” ne egy (kezdetben esetleg csak egy palánkkal, árokkal övezett) toronyépítmény bővítése jelentette volna! Jó példa erre a már tárgyalt Zagyvafő erőssége – azonban e jelenség talán jobban leírható a „toronyvár” utóbb tárgyalt fogalmával, amely egyébként véleményünk szerint egyaránt használható az írott forrásokban nem említett és az oklevelekben is feltűnő, a kutatás által gyakran „klasszikus kővárnak” nevezett erősségekre is. Nem egyértelmű viszont s emiatt inkább kerülendő az újabb irodalomban is feltűnő *donjon* terminus technicus alkalmazása.¹⁵⁶

¹⁵² *Feld I.*: Középkori váraink i. m. 212–214. – a fogalmat ebben az értelemben egyre gyakrabban használja az újabb régészeti kutatás: *Szörényi G.A.*: Gondolatok i. m. 64–65., *Sófalvi A.*: A székelység i. m.

¹⁵³ A kérdésről legutóbb: *Bozóki Lajos*: Visegrád, alsó- és felsővár. (Lapidarium Hungaricum 8.) Pest megye II. Szerk. Lővei Pál. Bp. 2012. 19–22,

¹⁵⁴ Így pl. *Belo Polla – Michal Šlivka – Adrián Vallašek*: K problematike vyskumu hradkov a hradov na Slovensku. *Archaeologia historica* 6. (1981) 361., *Miklós Zs.*: Árpád-kori i. m. 149., de ebből a szempontból különösen figyelemre méltó: *Parádi Nándor*: A kácsi középkori lakótorony. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 21. (1982) 25., itt a szerző kifejezetten kisméretű tornyokat értett e fogalom alatt.

¹⁵⁵ L. tanulmányunk 17. jegyzetét!

¹⁵⁶ L. erre *Bozóki Lajos*: Adatok a visegrádi alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez. *Műemlékvédelem* 39. (1995) 83. Míg azonban nálunk csak a lakható torony szinonimájaként tűnik fel, a román kutatás ennél sokkal általánosabb formában értelmezi: *Rusu, A.A.*: Castelare i. m. 184–185.

Végül szólnunk kell a „motte” fogalom gyűjtőnévként való indokolatlan használatáról is. A magyar *földhalomvárnak* megfelelő modern szakkifejezés ugyanis kifejezetten a jelentősebb mesterséges földfeltöltésre épített, s így logikusan elsősorban faszerkezetű, jellemzően magánföldesúri építményekre vonatkozik. Ilyenek egykori meglétét azonban — az előzőekben említett Szentmihály s talán még Felsőzsolca-Várdomb kivételével — a mai Magyarország területén még nem sikerült hitelt érdemlően kimutatni.¹⁵⁷ A külső megjelenésükben motte-jellegű erősségek eddigi régészeti kutatása — a szomszédos osztrák területeken elterjedt ún. Hausberge-ekhez hasonlóan — általában csak a természetes terep kisebb-nagyobb alakítását, így néhol igen kismértékű feltöltését tudta igazolni, s így ezek megnevezésére is sokkal alkalmasabbnak tűnik a toronyvár fogalma.¹⁵⁸

A toronyvárral, lakótoronnyal, donjonnal, mottéval/földhalomvárral kapcsolatos utóbbi fejtegetéseink már jól jelzik, hogy a terminológia kérdései szorosan kapcsolódnak az anyagi kultúra vizsgálata során általánosan alkalmazott kutatási módszer, a tipológia problémájához. Korábban már utaltunk arra, hogy magyarországi kutatásban elterjedt Gerő-féle alaprajzi tipológia kronológiai szempontból nem tekinthető merevnek – csak említénénk itt kidolgozója azon tételét, miszerint az ún. „lakótoronyok” és az ún. „belsőtoronyos várak” időben párhuzamosan léteztek egymással.¹⁵⁹ Fügedi Erik 1977-ben megfogalmazott kritikája, miszerint nincs „a formák és a kor között feltétlen összefüggés”¹⁶⁰ így főképp a cseh Dobroslava Menclovának a mai Szlovákia területén található várakra is alkalmazott, tipológiai rendszerére vonatkozatható.¹⁶¹ Kétségtelen, e rendszer egyes fogalmai sokszor még korrekt magyar megfelelőekkel sem rendelkeznek, s bár természetesen lehetne kapcsolatot keresni az előzőekben tárgyalt „toronyvár”-fogalom és a csehországi kutatás által a német nyelvű publikációkban is máig használatos olyan megnevezések között, mint „öregtorony-diszpozíció” (*Bergfrieddisposition*) vagy „lakótorony-diszpozíció” (*Wohnturmdisposition*),¹⁶² ez azonban véleményünk szerint alkalmatlan lenne bármilyen történeti-funkcionális következtetés levonására. Ugyanez vonatkozik az olyan építészeti megoldásokra is, mint többek között az ún. palástfalas vár

¹⁵⁷ L. Feld I.: A motték kérdése i. m. 228., 233. Szlovákia területén ugyanakkor több mint 40 esetben tételez fel földhalomvárakat a kutatás, érdemi régészeti adatok azonban ezekről nem kerültek eddig közzétételre: Ruttkay, A.: *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelssitze* i. m. 280–286.

¹⁵⁸ A fogalom félreérthető használatára példa Koppány T.: *A középkori Magyarország* i. m. 31–32., Kubinyi A.: *Die Rolle der Mittelalterarchäologie* i. m. 246., a kérdés bővebb kifejtése példákkal: Feld I.: *A motték kérdése* i. m.

¹⁵⁹ Gerő László: *Magyar várak*. Bp. 1968. 17–22., l. ehhez Feld I.: Gerő László i. m. A tipológiai fogalomrendszer használatának továbbélése: Bardi Zs. L.: 13–14. századi i. m. 116.

¹⁶⁰ Fügedi E.: *Vár és társadalom* i. m. 10.

¹⁶¹ Feld I.: *A 13. századi i. m. 12.* Menclovára l. tanulmányunk 17. jegyzetét. E tipológia egyik legutóbbi szlovákiai alkalmazása: Slivka, M. – Vallašek, A.: *Hrady a hrádky* i. m. 79–83.

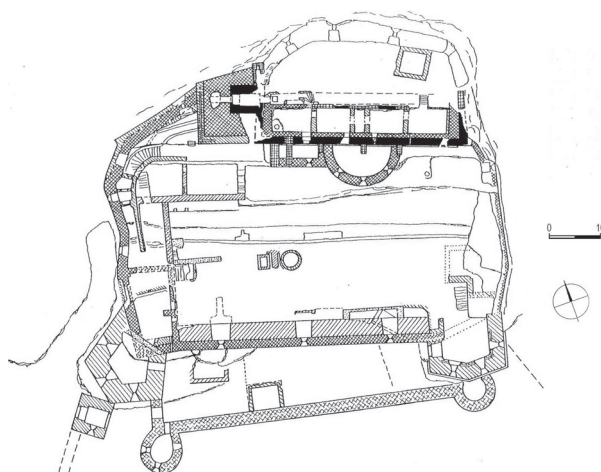
¹⁶² L. erre a téma másik jelentős kutatójának a 13. század cseh királyi várakról írott egyik munkáját, melyhez a kötet németországi szerkesztői egy terminológiai glosszárrium összeállítását kérték a szerzőtől: Tomás Durdík: *Grundlinien des königlichen Burgenbaues in Böhmen im 13. Jahrhundert*. In: *Burgenbau im 13. Jahrhundert*. (Forschungen zu Burgen und Schlössern 7.) München-Berlin 2002. 209–220.

(*Mantelmauerburg*), melynek alapvető jellemvonása az lenne, hogy a belső épületek nem emelkedtek a várfal fölé — ennek valószínűsíthető példája lenne a hazai emlékek között a dél-dunántúli Márévár¹⁶³ —, de ezek földrajzi elterjedését, eredetét, sőt kronológiáját elemezve (legalábbis a középkori Magyar Királyság területén) véleményünk szerint aligha juthatunk érdemben hasznosítható információkhoz.

Néhány éve Szörényi Gábor András az osztrák várkutatók eredményeiből kiindulva tett javaslatot egy, a várkutatókban alkalmazandó új terminológiai rendszerre. Véleménye szerint a késő Árpád-kor erősségeinek egyik funkcionális főtypusát alkotnák a nemesi várak, melyek toronyvárra és mentsvára lennének oszthatók. Ugyanakkor a földrajzi helyzetüket tekintve a hegy- és dombvidéken illetve síkságon emelt várakat különít el egymástól, az előzőeket hegytetővárakra illetve sarkantyúhelyzetű várakra osztva. Az altípusok esetében azonban még egyértelmű magyar szakkifejezéseket sem sikerült mindig találnia, így kérdéses, milyen mértékben és főleg milyen új eredményeket indukálva terjed el a kutatásban ez az új tipológia.¹⁶⁴

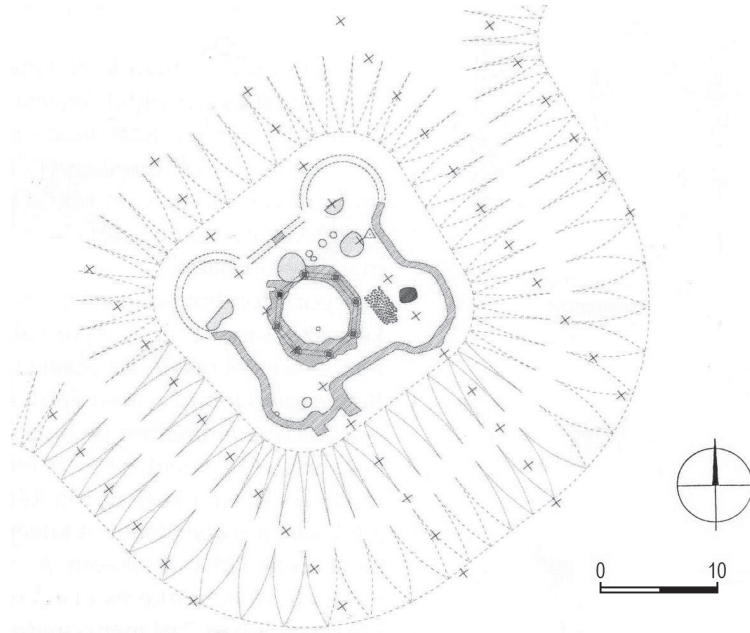
MELLÉKLET

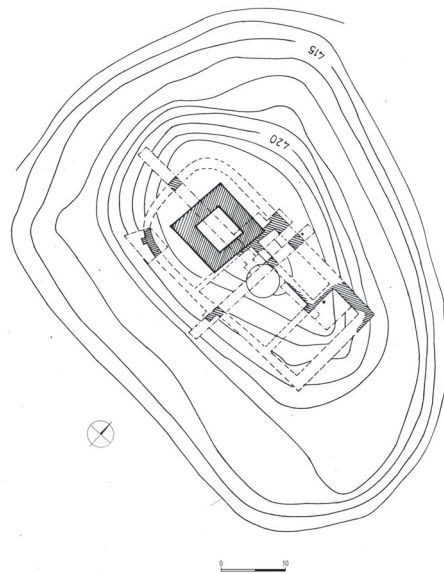
1. kép Füle (Plaček–Bóna 2007)

¹⁶³ A várról részletes építéstörténeti feldolgozás még nem készült, bővebben l. *G. Sándor Mária*: *Reneszánsz Baranyában*. Bp. 1984. 34–36. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az itt állt belső épület egykori magassága pontosan nem ismert.

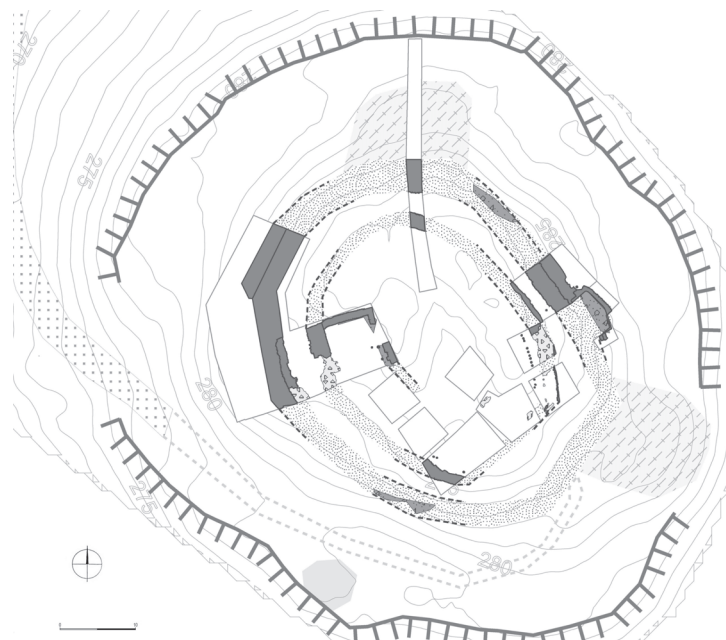
¹⁶⁴ *Szörényi G.A.*: *Gondolatok* i. m. 63–66. – Meg kell jegyeznünk, hogy a síkvidéki várak altípusai között szereplő „lapályvár” megnevezésért részben nekünk kell vállalnunk a felelősséget, ugyanis jobb híján ezzel fordítottuk a „Flachlandburg” altípusát képező „Niederungsburg” kifejezést egy, a kelet-ausztriai várak tipológiájával foglalkozó tanulmány magyar összefoglalójában: *Nikolaus Hofer*: *Hochmittelalterlicher Burgenbau im ostösterreichischen Flachland*. *Savaria* 31/2. (2007) 264–266.

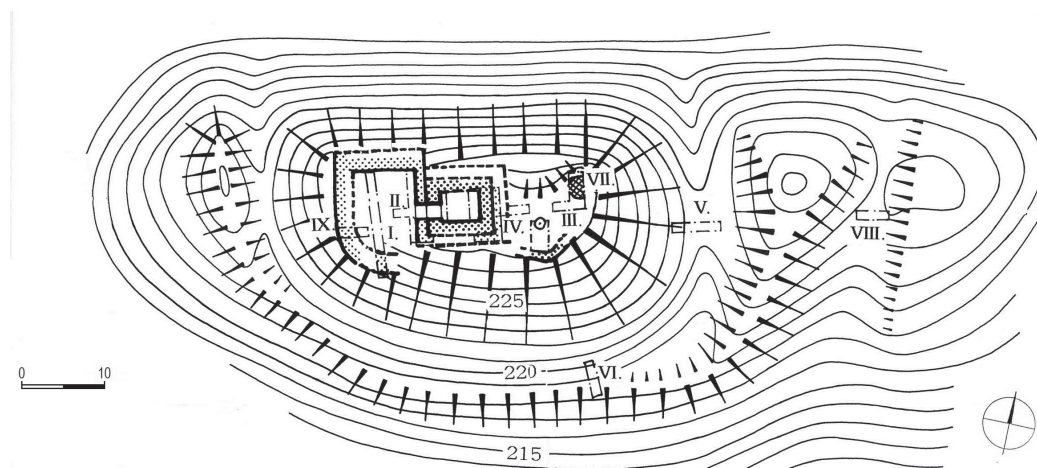
2. kép Gőr (Dénes 2011)

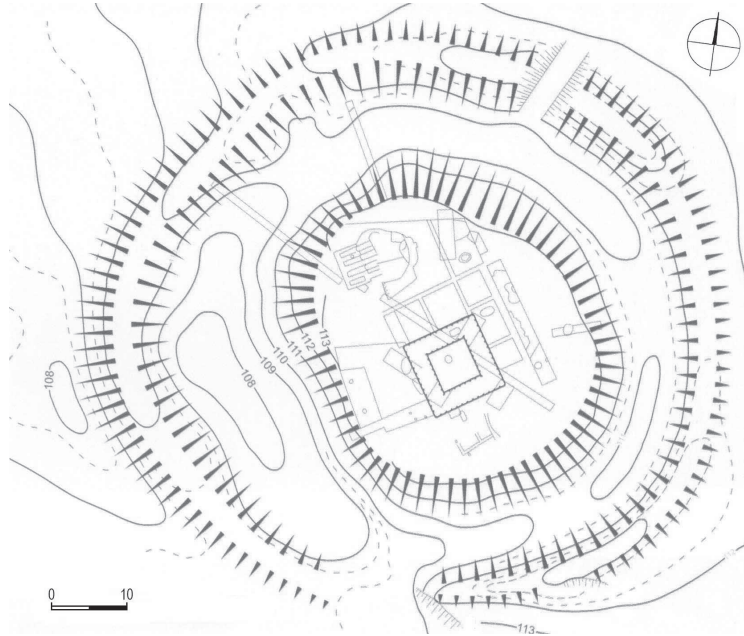
3. kép Zagyvafő (Feld 1994)

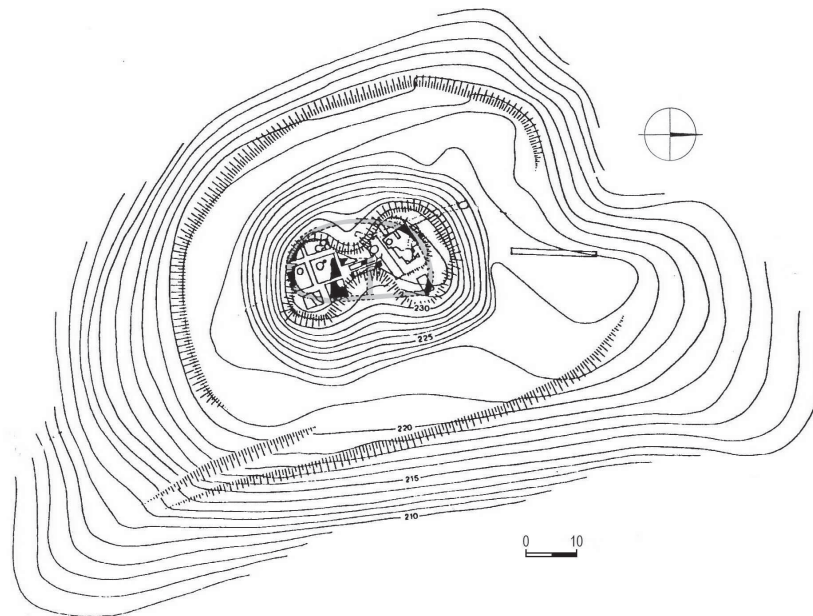
4. kép Cserépvár (Szörényi 2008)

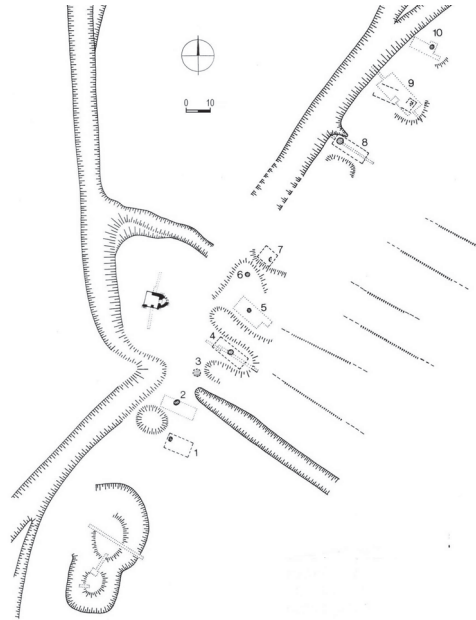
5. kép Márianosztra-Bibervár (Miklós 1997)

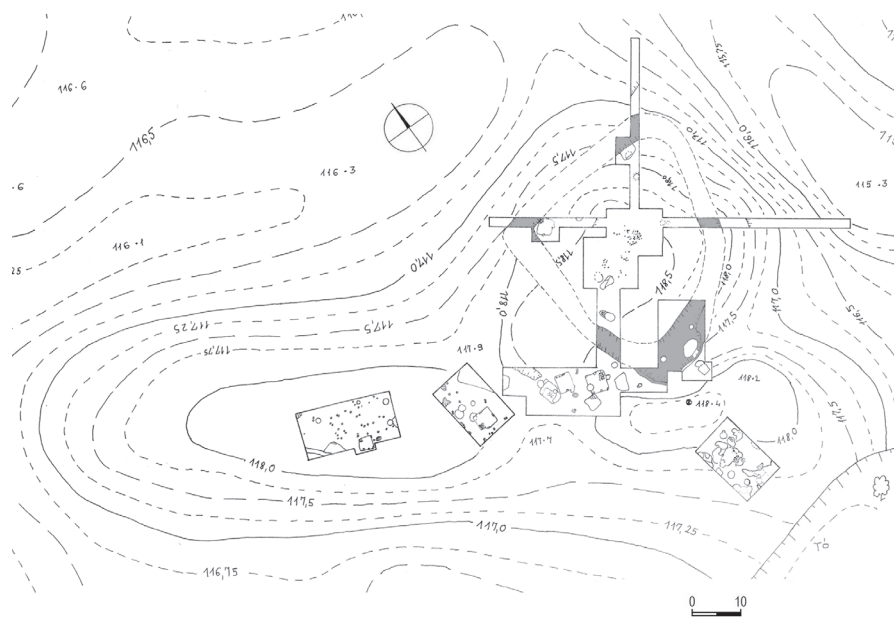
6. kép Dombóvár-Szigeterdő (Miklós 2007)

7. kép Váralja-Várfő (Miklós 1998)

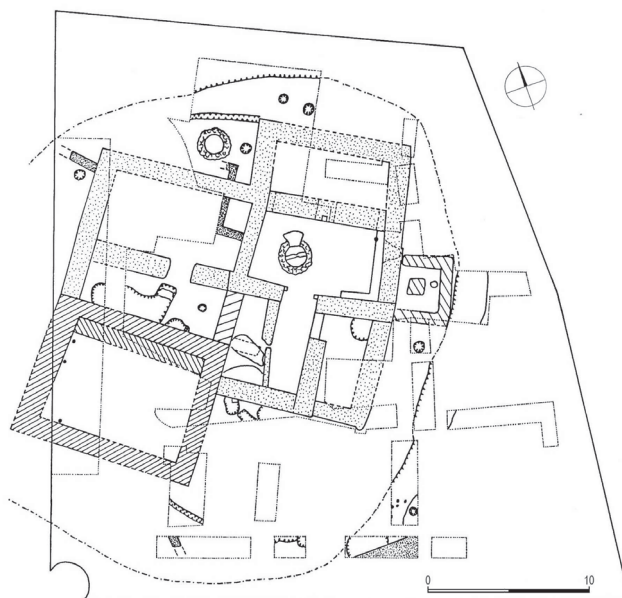

8. kép Bánokszentgyörgy-Szentmihály (Feld 2008)

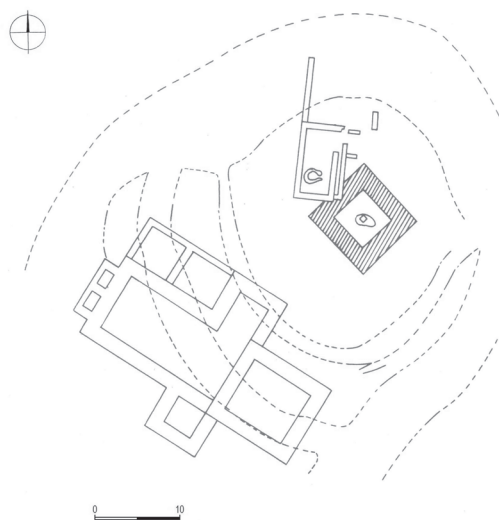

9. kép Felsőzsolca (Simonyi 2010)

10. kép Kistapolcsány (Ruttkay 1994)

11. kép Nyitrasimonyi (Feld 1994)

THE BEGINNINGS OF THE CONSTRUCTION OF PRIVATE CASTLES IN MEDIEVAL HUNGARY IN THE MIRROR OF THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE I

by *István Feld*
(Abstract)

The present study examines the early phase of the emergence of private castles in the medieval Kingdom of Hungary, that is, the period which extends from the end of the 12th century to the early 14th. Its primary aim is to confront the results of archaeological research with the views of those scholars who recently examined the problem from a historical perspective. In doing so, especially great emphasis is laid on the ways and means of determining the age of those fortifications which are not mentioned in the written sources, and the possibilities of further research in that direction. The first part of the study thus surveys the questions of chronology, function and terminology.

Speaking about chronology, the author emphasises that written sources only rarely help in determining the time when castles were built (mainly in the cases when a royal authorisation has survived). A mere reference to a fortification in a charter offers no basis for such hypotheses, for in the period in questions fortified constructions were not the centres but merely the appurtenances of private estates, and so their emergence in the sources is purely accidental. Yet comprehensive histories of the individual estates can yield important results with regard to the possible builders. Architectural typology and archaeological finds are no more helpful in dating fortifications within the wider period indicated above, while the number of coin finds is limited, and the new methods offered by the natural sciences, such as dendochronology and radio-carbon analyses, have so far failed to provide solid results. Consequently, all that one can safely state is that prior to 1200 only a very limited number of castle-like constructions may have been erected by private landowners in the Carpathian Basin. The Mongol invasion of 1241-1242 still looms large over the historical research, as many of the castles which emerged before it are unjustifiably attributed to the ruler. Other fortifications, which do not appear in the written sources, are dated by some scholars with reference to the settlement of the Cumans or the Székelys, whereas the statement which asserts that the number of castles erected by private landowners grew conspicuously from the last third of the 13th century is probably based on an illusion created by the parallel increase in the amount of the charter material.

As for the role of castles, historians and archaeologists agree that most of them functioned as both a basis and a symbol of power. The function they may have assumed as a location of dwelling and residence is hotly disputed, however. It is beyond doubt that the „castle building program” which is traditionally attributed to king Béla IV (1235-1270) failed to bring about the result it is thought to have aimed for, since most of the fortifications erected then were prevented by their small size from hosting the surrounding population in time of peril. On the other hand, they were certainly fit for providing shelter for the treasures and charters of a lord, and in case of danger for his household, but also serving as a safe background for an offensive military operation. Yet this does not necessarily involve the constant residence there of the lord; it can only be surmised for the castellan and his men. It is not only the climatic conditions of the Carpathian Basin that raise doubts about the welcome conditions of fortifications built on hilltops or islands surrounded by marshlands, but also the conspicuous scarcity of cases when private landowners referred to themselves by the name of their castle. Unfortunately, the archaeological finds unearthed in the castles are unfit for drawing socio-historical conclusions, as we do not know whether the objects found belonged to the lord or to his castellan. For this reason, it seems probable that both the oligarchs at the end of the 13th century and the lesser castle-owners preferred for residential purposes their (unfortunately hardly known) manor houses, while the extent to which those fortifications which were more accessible and lay closer to settlements were used for the same purpose remains open to doubt. Rather unresearched still is the strategic, military role of castles, and the importance of their inner and outer defensive structures. It is also to be questioned whether any conclusions can be drawn from the location of castles in the landscape and the extent of their visibility alongside the obvious statement that they were a means of power representation.

As for the material of construction, it is impossible to prove that wooden structures necessarily predated stone fortifications. On the other hand, it can be justified in several cases that an outer

wooden defensive line was replaced by a stone wall still within the period under consideration here, a clear evidence that the basic function of the construction remained unchanged. Some fortifications which never boasted considerable stone buildings are nevertheless referred to as „castles” (*castrum*) in the charters. More importantly, the systematic works of castle topography identify in increasing numbers such objects which, while never surfacing in the written documentation, have already been researched archaeologically, and in terms of geographical location and the remains of buildings cannot be distinguished from the constructions which are mentioned by the charters generally on mountain peaks or hilltops. These of course cannot be left out of any statistics that is intended to reflect the actual distribution of power. Recent research has also revealed the existence of constructions which, while having defensive structures (ditch, palisade) similar to those of the „true” castles, were at the same time conspicuously attached to the inner area of a settlement. Although no system of criteria that would make exact classification possible has been elaborated as yet, these could safely be regarded as manor houses. It is worth emphasising in this regard that the sites of thirteenth-century constructions are frequently occupied in the 14th and 15th centuries by noble residences which are called „castella” in the charters.

On the basis of all this it now seems evident that the functions of those fortified constructions which never appear in the written sources varied greatly. It is therefore utterly incorrect and even un-historical to group them under a single denomination (such as „small castle” or „hradek”), and it is the same unacceptable to exclude them altogether from the circle of those castles which do emerge in the charters. At the same time, neither the contemporary nor the modern scholarly terminology can be said to be consistent; in this regard suffice it to cite the parallel use of the terms „keep”, „motte” or „Mantelmauerburg” in previous Hungarian, Czech or Slovak scholarship. On the basis of the terminology used in the charters, in case of those fortifications which were dominated by a single great tower the use of the term „tower-castle” would be justified, as it reflects more faithfully the basic feature of most of the contemporary constructions, which consisted in the concentration in one single building of most architectural elements destined to ensure both housing and defensive functions. Of course, it is also possible to classify these buildings in terms of their geographical location, yet it is open to doubt to what extent this method, used widely in the European castle research, can take us closer to the main target of historical research, that is, determining the historical role of private castles in this early period.

Neumann Tibor

A GRÓF ÉS A HERCEG MAGÁNHÁBORÚJA

(Szapolyai István és Corvin János harca a lipcsei hercegségért)*

Antonio Bonfini elbeszélése szerint az országban óriási megrökönyödést keltett, hogy Szapolyai István szepesi gróf, a Magyar Királyság nádora és a Szent Korona őre az 1493. őszi budai országgyűlés feloszlata után hirtelen ostrom alá vette és hamarosan elfoglalta Corvin János lipcsei, opavai és szlavón herceg bajmóci várát.¹ A kortársak tisztában voltak azzal, hogy a Nyitra megyei eseményekre nem tekinthetnek helyi konfliktusként, hiszen az ország két leggazdagabb főura között robbant ki viszály.² Az ostrom nem kis pikantériája volt az, hogy a politikai hatalmát és birtokait folyamatosan gyarapító Szapolyai nádor éppen egykori jótevője, a családját az ismeretlenségből felemelő Mátyás király (1458–1490) törvénytelen fia és örököse ellen szállt hadba, aki viszont húszévesen hiába volt királyi atyjának köszönhetően még mindig az ország legnagyobb birtokosa, amióta 1490-ben elveszítette a magyar trón reményét, eladósodott és egyre kilátástalanabb helyzetbe került.³ És noha olybá tűnhetett, hogy a pályája csúcsára ért idős gróf könnyedén legyűri majd a politikai lejtőn egyre lejjebb csúszó ifjú herceget, Szapolyai helyzeti előnyét jelentősen korlátozta a bajmóci agresszió utáni politikai hangulat, illetve az azt előidéző királyi udvar, élén a Magyarországon immár három éve uralkodó II. Ulászlóval (1490–1516).

Történetünk három főszereplőjének személyéből fakadóan a konfliktus, illetve annak továbbgyűrűzése jelentősen befolyásolta az 1490-es évek történéseit. Noha a bajmóci ostrom, valamint a nádor által 1496 elején Corvin János ellen vezetett lipcsei hadjárat ténye nem ismeretlen a hazai szakirodalomban,⁴ előzményeik s következményeik, illetve egyáltalán nem jelentéktelen mellékszálak eddig nagyrészt feltáratlanok maradtak. Tanulmányomban a rendelkezésre álló források nyújtotta lehetőségekhez mérten e szálak csomóit igyekszem kibogozni. Aligha meglepő módon az ország 1493–1496 közötti történetének minden fontos

---

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj (BO 00325/11/2. sz.) és az OTKA (K 100 749.) támogatta.

¹ *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades I–IV.* Edd. [Iosephus] Fögel, B[ela] Iványi et L[adislaus] Juhász. Lipsiae 1936–1941. (a továbbiakban: Bonfini) V/III/105. – A történetirő tévesen Sombor névvel illeti a várat.

² Birtokvagyonuk táblázatos becslését l. *Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században.* In: *Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 52.

³ L. a herceg mindmáig egyetlen életrajzát: *Schönherr Gyula: Hunyadi Corvin János 1473–1504.* Bp. 1894. passim.

⁴ L. elsősorban *Schönherr Gy.: Corvin i. m.* 202–203.

eseménye valamilyen módon kapcsolatba hozható a két főúr lokálisnak tűnő magánháborújával, az ennek során felsejlő főúri „klikkek” ismerete pedig több korabeli esemény — mint például az Újlaki Lőrinc herceg és szövetségesei elleni királyi hadjárat⁵ — valós okaira is jobban rávilágíthat.

A liptói hercegség

Corvin János már legkésőbb hatévesen, 1479-ben elnyerte királyi atyjától a liptói hercegi és a hunyadi grófi címeket,⁶ amelyeket — más hercegi titulusok mellett — haláláig viselt.⁷ Ezek kezdetben valóban csak címek lehettek, amelyeket Mátyás tartalommal akkor töltött meg, amikor 1482 tavaszán más váruradalmak mellett Jánosnak adományozta a Liptó megyei Likava, az Árva megyei Árva és a Hunyad megyei Hunyad várait,⁸ amelyekkel természetesen együtt járt Liptó, Árva és Hunyad megyék ispánsága is.⁹ Szinte bizonyos, hogy a király elképzelése szerint a likavai és árvai váruradalmak, illetve a két megye ispánsága alkotta eredendően a liptói hercegséget, amely ugyanakkor — mint összetartozó terület — a magyarországi forrásokban kizárólag János címében szerepel (*dux Liptovie/Liptoviensis*), egy 1490. évi itáliai követjelentés azonban konkrétan formában is említést tesz róla (*ducatus Liptovie*).¹⁰

Liptó és Árva megyék közös kormányzata, „perszonáluniója” nem minden előzmény nélkül alakult ki, eredete az 1450-es évekre nyúlt vissza. A két, addig külön ispánok alatt álló, egymással csupán szomszédos megye 1454-től a hírhedt lengyel zsoldosvezért, Komorowski Pétert uralta.¹¹ A más várak mellett Árvát és Likavát is megszerző főúr ráadásul valamikor 1468 februárja és 1469

⁵ A hadjáratról szóló monográfia – *Fedeles Tamás*: A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495.). (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 27.) Szegei 2012. – szerencsés módon felment az alól, hogy a délvidéki konfliktus had- és eseménytörténeti részleteivel foglalkozzák.

⁶ *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 21., *Kubinyi András*: Mátyás király (Tudomány–Egyetem). Bp. 2001. 112–113.

⁷ Igaz, a grófi címet az opavai, majd a szlavón hercegi cím megszerzését követően érthető módon igen ritkán használta, főként, hogy egy ideig (talán 1490 októberétől 1493 júniusáig, vö. DL 37 679.) a hunyadi ispánság nem is volt a kezén. L. pl. 1494. febr. 23.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 215 904. (*comes perpetuus de Hunyad*).

⁸ 1482. ápr. 8.: MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 37 652. (Hunyad), ápr. 9.: DL 37 655. (Árva), DL 37 656. (Likava), vö. *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 30.

⁹ *Kubinyi András*: A megyéispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. Adatok a veszprémi püspök örökös főispánsági joga felfüggesztéséhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) Veszprém 1983. 171.

¹⁰ Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. IV. Szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert. Bp. 1878. (a továbbiakban: Dipl. Eml. IV.) 166. – Vö. még uo. 196. (*Liphovia e uno ducato*).

¹¹ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. (História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5.) I–II. Bp. 1996. I. 99., 152. – Komorowski életpályájára l. *Grzegorz Żabiński*: Działalność braci Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnych Węgrzech w latach 1440–1457 (w świetle badań w archiwum Bardziowskim). *Studia Historyczne* 43. (2000) 3–25., *Uő*: Działalność braci Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnych Węgrzech w okresie rządów Macieja Korwina. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 128. (2001) 79–92. (A tanulmányok ismeretért Stanisław Srokának tartozom köszönettel.)

márciusa között a cseh háborújára készülő Mátyás királytól — a Szapolyaiak szepesi örökös ispánságához (grófságához) hasonlító — főnemesi címet kapott: ő lett Liptó és Árva megyék örökös ispánja (*comes perpetuus comitatum Liptoviensis et de Arva*).¹² Noha Komorowski birtokait és ispánságait 1474-ben a király részben ostrommal, részben tárgyalások útján megszerezte,¹³ a régi állapotot, tudniillik a két megye elkülönülő kormányzatát — egy, a hadiállapotot követő átmeneti időszakot leszámítva — nem állította vissza: a két vár, illetve megye élére ispánként udvari lovagját, a magát az 1474. évi hadjáratban kitűntető Tárcai Tamást állította.¹⁴ Az egy kézben lévő, talán még a grófság friss emlékéit is őrző terület magától értetődően alkalmas volt arra, hogy Corvin János egyik első birtoka legyen, immáron hercegségként.

Tárcai helyére a két váruradalom 1482. évi eladományozásával Mátyás az addig szinte ismeretlen Abaúj megyei nemest, Cécei Kis Mátét nevezte ki. Régóta ismeretes, hogy Cécei ezt követően még számos megye ispánságát nyerte el királyától, valamennyit a Felső Rézséken, amivel jelentős kormányzati szerephez jutott Mátyás uralkodásának végén.¹⁵ Valószínűleg az árvai és likavai adománnyal egy időben lett Corviné és került Kis Máté kezére a király által az Ernuszt családtól korábban elvett szklabiniai váruradalom, amellyel régtől fogva összekapcsolódott Turóc megye ispánsága.¹⁶ Ez a megnövelt terület gya-

¹² A magyar szakirodalomban ismereteim szerint egyedül Kubinyi András tett említést Komorowski örökös ispánságáról, de megszerzésének idejét nem ismerte. L. *Kubinyi A.*: A megyésispánságok i. m. 170., *Uő*: Mátyás király i. m. 46. (Előbbi munkájában elképzelhetően tartotta, hogy a lengyel főúr magától kezdte el használni a titulust az 1450-es évektől, vagy Mátyástól kapta 1470 előtt, míg utóbbi helyen arra következtetett, hogy a címet Komorowski az 1460 elején kaphatta, amikor Jiskrával szemben Mátyás oldalára állt.) – Az időintervallumot Komorowski két ispánként kibocsátott oklevele adja meg, az elsőn (1468. febr. 3.: ŠA v Bytči, Zbierka listín no. 51., fekete-fehér fotója: DF 266 659.) még zöld, a másodikon (1469. márc. 1.: DL 64 886.) már vörös viaszból való pecsét látható. Utóbbi egyértelmű jele az először 1470. dec. 13-án említett és Kubinyi által is ismert (DL 63 244.) örökös ispánságnak. A kérdésről a középkori grófi címekről készülő tanulmányomban részletesebben szándékozom írni.

¹³ *G. Žabiński*: *Działalność II.* i. m. 88–89.

¹⁴ Tárcai liptói ispánságáról az első adatot 1476. aug. 27-ről ismerem (DL 65 338.), az utolsót 1480. jún. 4-ről (DL 73 073.). A Komorowski kiostromlását követően, 1474 nyaratól 1476 nyaráig kimutatható alispánok, Szentiváni István és Balázs (DF 259 229., DL 94 522., DL 64 890.) familiárisi kötődése bizonytalan, de mivel 1474 végén nem Tárcai, hanem az addigi turóci alispán és szklabiniai várnagy, Peck Pál a likavai kapitány (DL 94 514., regesztája: *Történelmi Tár* 1896. 523.), inkább utóbbira lehet gyanakodni. Ezt az átmeneti katonai kormányzatot támasztja alá az is, hogy két 1475. szeptemberi oklevél Tárcait Árva vár kapitányának (DL 69 057.) és udvari familiárisnak (DL 17 724.) nevezi. – Tárcai 1474. évi hadjáratban való részvételére ld. *G. Žabiński*: *Działalność II.* i. m. 88.

¹⁵ *Kubinyi A.*: A megyésispánságok i. m. 171.

¹⁶ Az Ernusztoktól való elvétel idejét Kubinyi András 1482-re tette (*Kubinyi A.*: A megyésispánságok i. m. 170–171.), és így az 1472-től turóci alispánként, majd 1474-től 1480-ig ispánként, valamint szklabiniai várnagyként/kapitányként feltűnő Peck Pált az ő emberüknek tekintette. Igaz, felvetett egy olyan lehetőséget is, hogy Peck „menet közben” lett az Ernuszt család emberéből királyi familiáris, hiszen 1470-ben biztosan Ernuszt kincstartó embere volt, 1479-ben viszont a király saját szklabiniai várnagyának nevezi őt (uo. 178., 40. jegyz.). Utóbbi lehetőség áll közelebb a valósághoz: egyfelől Peck feljebb már említett 1474. évi likavai kapitánysága, másfelől Ernuszt János lovászmester 1493. évi panasza — melyben azt állította, hogy a szklabiniai várat Mátyás király körülbelül húsz évvel korábban (tehát 1473–1474 körül) vette el apjától, az 1476-ban elhunyt Ernuszt János kincstartótól (DF 231 870.) — amellett szólnak, hogy Peck 1474-ben már királyi familiáris volt, és ekkorra az Ernusztok már elveszítették Szklabinját. Az tűnik tehát a leginkább valószínűnek, hogy

rapodott újabb várral és megyével valamikor 1486 decembere előtt, amikor kihalt az olasz származású (O)noffri család, és Nyitra megyei bajmóci várak a koronára szállt. Érdekes, hogy a háramlott jószágrol a király csak évekkel később, 1489-ben állított ki adománylevelet fia részére,¹⁷ Cécei ugyanakkor azonnal áttette az irányítása alatt álló terület központját az itteni impozáns várba, a király pedig a hagyományosan a nyitrai várral egybekötött nyitrai megyéispánságot is neki adta.¹⁸ Legkésőbb 1486-ra létrejött tehát egy négy megyéből álló tömb, amelynek élén Cécei állt. Hatalmát minden megyében egy-egy hercegi — illetve Corvin kiskorúságából fakadóan a valóságban királyi — váruadalom támasztotta alá, amelyet tovább erősítettek az 1480-as évek második felében megszerzett saját uradalmi, az elődjétől, Tárcai Tamástól vásárolt Liptó megyei Újvár, és az adományul kapott Turóc megyei Blatnica.¹⁹

Turóccal és Nyitrával ellentétben az 1485-től kezdve Cécei kezére kerülő kelet-magyarországi ispánságok (Sáros, Zemplén, Ung), noha ugyancsak egy összefüggő tömböt alkottak, nem voltak szomszédosak Liptó megyével: Cécei keleti és nyugati tömbjét többek között a lengyel korona és a Szapolyaiak birtokolta Szepesség választotta el egymástól.²⁰ Jóllehet ezt a területet a rajta lévő

Mátyás a stratégiai jelentőségű Szklabinyt éppen az 1474. évi hadjárat előkészítése közben vette át, és Peck mint szklabinyi kapitány (e címmel 1476-ban: DL 94 516.) vett részt Likava megvívásában, és lett annak rövid időre kapitánya. Így nem véletlen, hogy 1472 és 1474 között turóci alispán, 1474-től (egy 1475. évi kivétellel: DF 280 323.) viszont már ispán. — Mivel Peck — Tárcaihoz hasonlóan — 1480-ig mutatható ki ispánként (utoljára: DF 280 411.), így Liptó esetével megegyezően az 1480-as évek elejéről egyelőre nem ismerjük az ispán személyét. Cécei Kis Máté Turócbán először csak 1483-ban mutatható ki (Justh 324. sz.). – Kubinyi András egy másik tanulmányában azt írta, hogy az Ernusztok birtokait Mátyás 1472-ben vagy 1474-ben kobozta el. Mivel arra is utalt, hogy Ernuszt János kincstartói és báni tisztségét megtartotta, illetve 1474-től volt a család kezén Csáktornya és Sztrigó (*Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa [A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén]. Századok 135. [2001] 312–313.), magam inkább arra gondolok, hogy nem elkobzásról, hanem esetleg cseréről lehetett szó.

¹⁷ 1489. jún. 26.: DL 37 666., DF 273 258.

¹⁸ Kubinyi András helyesen gondolt arra, hogy Forgách Gergely 1486. decemberi alispáni feltűnése (DL 59 744.) — mivel ő 1490-ben Cécei mint nyitrai ispán beosztottja volt — azt jelenti, hogy már ekkor Cécei volt az ispán (*Kubinyi A.*: A megyéispánok i. m. 171.). A kép még tisztábbá válik az által, hogy Bajmóc koronára háramlását nem 1489-re, hanem jóval korábbra tesszük. Cécei ugyanis 1486 után, amikor nem Északkelet-Magyarországon tartózkodott, mindig Bajmócról keltezett (1487. ápr. 28., júl. 27., szept. 27., 1488. aug. 10., 1489. júl. 5., 1489. dec. 16. — 1486. szept. 25-én Szklabinynál bocsátott ki oklevelet). Az okleveleket kibocsátójuk alapján l. az MNL OL digitális adatbázisában: A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. <http://mol.arcanum.hu/dldf/> (a továbbiakban: MNL OL Adatbázis). — A bajmóci vár háramlása tehát minden bizonnyal egybeesik a nyitrai megyéispánság megszerzésével. — Az Onoffrik kihalásának pontos időpontja egyelőre nem ismert. 1483 júliusában egy királyi oklevél „Bajmóci Onoffri néhai János fiai, néhai Albert, Imre és Onoffrius”-ról tesz említést, bizonytalanul hagyva azt, Imre és Onoffrius élt-e ekkor még (DF 273 193.). Imréről tudjuk azonban, hogy nem, 1480/81-ben halt meg (A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 20.] Bp. 1991. (a továbbiakban: Justh) 315., 321. sz.). Az 1489. évi, már idézett adománylevél szerint a háramlás Onoffrius halálával következett be. — Ha megfordítjuk az érvelést, akkor pedig azt mondhatjuk, hogy mivel 1483. okt. 2. (DL 98 208.) és Forgács említett feltűnése között nem ismerjük a nyitrai ispánokat és alispánokat, nagy valószínűséggel az Onoffriak kihalása is 1483 és 1486 közé tehető.

¹⁹ Justh 353., 369., 372. sz., *Kubinyi A.*: A megyéispánok i. m. 173.

²⁰ *Kubinyi A.*: A megyéispánok i. m. 171., vö. *Tringli István*: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. Levéltári Közlemények 63. (1992) 188–190.

várakkal (Sáros és Sztropkó) Corvin az 1490–1491. évi trónharcok során végleg elveszítette, így a továbbiakban kívül esnek vizsgálatunkon, magától értetődően merül fel a kérdés, vajon a kortársak az 1480-as évek végén a „liptói hercegség” meghatározás hallatán pontosan milyen területre gondoltak, azaz számolhatunk-e azzal, hogy az eredeti, liptói-árvai terület kiterjedése kibővült a Cécei irányítása alatt álló többi ispánsággal, illetve várral. A kérdés már csak azért is jogos, mivel Kis Máté magát mindvégig egyszerűen csak liptói ispánnak (comes *Liptoviensis*) nevezte,²¹ amely cím — lévén, hogy Liptó távolról sem a legfontosabb, bár bizonyára első ispánsága volt — egyértelműen a liptói hercegség irányítására utalt. Ezt kétséget kizáróan igazolja az az 1490. évi itáliai forrás is, amely Kis Mátét a liptói hercegség kormányzójának (*gubernator ducatus Liptovie*) nevezi.²² Mindez arra utal, hogy a Felső Részeken Corvin Jánosnak adományozott uradalmak és a velük járó megyésispánságok valamiképpen a liptói hercegség tartozékaivá válhattak, de — és elsősorban a keleti tömb várai — aligha lettek a hercegség szerves részei. Ezt látszik alátámasztani az a milánói hercegnek összeállított 1490. évi jelentés is, amely a következőképpen határozta meg a *Liptovia* fogalmat: ez Corvin egyik hercegsége, egy völgy a lengyel király határainál, sok erős és szép erődítménnyel és a herceg néhány várával. Utóbbiak a lengyel király egyik bárójáé (azaz Komorowskié) voltak, de hűtlensége miatt Mátyás elvette ezeket tőle, de végül megegyezett vele.²³ Kérdés persze, mennyire volt naprakész a jelentésben rögzített információ, de a leírás a liptói-árvai területre vonatkozik — legfeljebb még Turóc megyét, illetve Szklabinját és Céceinek történő eladományozásáig Blatnicát erőszakolhatjuk bele, ahol Komorowskinak szintén voltak érdekeltségei.²⁴

Az egészen a csontmezei csatában történő elestéig (1490. július 4.) Kis Máté által irányított nyugati tömböt az alábbiakban egyszerűsítve mégis liptói hercegségnek fogom nevezni,²⁵ mert az egyértelmű, hogy ezt követően is egy vártartományt alkotott, igaz, Cécei döntésének megfelelően ennek központja már Bajmóc lehetett és nem Liptó. Csontmező után Bajmócról tudjuk a legtöb-

²¹ L. kiadványait a fent idézett adatbázisban. Vö. *Kubinyi A.*: A megyésispánok i. m. 171.

²² Dipl. Eml. IV. 166.

²³ 1490. máj. 8. Milánó: Liptovia e uno ducato del Duca Ziovanne, ma una vale fortissima alla confine del Re di Pollonia, et ha da molto belle et gagliarde fortezze, et alcune castelle di questo ducato furono de uno barone del Re de Pollonia. El Re per alcuni suoi demeriti gli le levo et dopoi resto daccordio et gli le pago — Dipl. Eml. IV. 196.

²⁴ Komorowski — éppen az örökös ispáni kinevezés után, 1469-ben — Liptó, Turóc és Árva megyék ispánja, és ekkor kapja meg zálogba Ernuszt Jánostól Blatnica várát: DF 259 319. — Mátyás 1470-ben váltotta meg a szintén lengyel Balicki Andrásról Szklabinját, és adta Ernuszt Jánosnak (DF 214 490.), így talán ekkoriban szűnhetett meg Komorowski itteni ispánsága. Blatnicára azonban igényt tartott még 1474 után is, és nem csak ő birtokolta haláláig (DF 259 326. — az utóbbi két adatot Horváth Richárdnak köszönöm), hanem az 1480-as években még fia, János is (Justh 337., 349. sz.). — Mivel Blatnicát Cécei Kis Máténak Mátyással együtt fia, Corvin is újadományul adta 1489-ben (DL 63 326. — Justh 369. sz., a regeszta *scilicet* olvasata *sed et-re* javítandó!), nem kizárt a vár eredendően a liptói hercegséghez való tartozása.

²⁵ Schönherr Gyula csak a Liptó megyei birtokokat Likava központtal vélte a hercegség területének (*Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 176.), Kubinyi András azonban egy helyen Liptó, Árva és Turóc megyéket (*Kubinyi A.*: A megyésispánságok i. m. 171.), máshol a négy megyében elterülő négy várat (*Új*: Mátyás király i. m. 114.).

bet: az új uralkodó, Ulászló — érthető módon — rögtön trónra lépte után elszakította a vártól a nyitrai ispánságot.²⁶ Előbb a herceg képviselőjében Cobor Márton lett a várnagya, majd 1491 tavaszán Corvin több fontos várához — így Komáromhoz, Gyulához és Hunyadhoz — hasonlóan Bajmócot is az egykori kincstartó, Nagylucei Orbán egri püspök kezelésére bízta, aki familiárisa, Majtényi Rafael várnagy útján gyakorolt felette fennhatóságot.²⁷ Egy későbbi feljegyzésből tudjuk, hogy Majtényi egy alkalommal közel ezer forintot adott át „a lipői tartozékokból” (*de pertinentiis Lypthoviensibus*) és a herceg más javaitól Corvinnak.²⁸ A herceg az egri püspök halála után, 1491 októberében azonban felkereste és saját kezelésébe vette a várat.²⁹ Azt is fontos hangsúlyozni, hogy központi szerepéből, illetve uradalma kiterjedéséből és jövedelmei nagyságából adódóan³⁰ Bajmócot a herceg többé nem bocsátotta zálogba, szemben a másik három várral, amelyeket tartozásai fejében rendre familiárisainál kötött le: Likava talán már 1491-ben Bajnai Bot Andrásnak, Árva 1493 elején Haraszti Ferenchez került, míg Szklabinya — miután sikerült 1491-ben megváltani Cécei özvegyétől³¹ — ugyancsak 1493 elején a Poki testvérekhez került.³² Ebből adódóan a nádor támadása idején a herceg északnyugat-magyarországi birtokaiból egyedül Bajmóc maradt meg a kezén.

Bajmóc ostroma

A nádor lépése korántsem volt olyannyira váratlan, mint azt Bonfini leírásából gondolhatnánk. Kettejük nézeteltérése a herceg későbbi elmondása sze-

²⁶ 1491. júliusban Gúti Ország László főlovaszmester a nyitrai ispán (DL 59 809.).

²⁷ L. Majtényi 1491. máj. 7-i levelét, amelyben beszámol arról, hogy Corvin a várat Nagyluceinek adta át, de a várnagy, Cobor nem vonul ki addig Bajmócból, amíg nem kapja meg a herceg ügyeire fordított 1000 forintját. A levélíró egyértelművé teszi, hogy Nagylucei szerette volna megszerezni családjának a várat (DL 19 717.). — Ezt az ezer forintot még ez év végén az új várnagy fizette meg Majtényinek, aki aztán ugyancsak kötelezvényt kapott 1493-ban várnagy utódaitól, l. DF 279 388. (A forrás ismeretét Péterfi Bencének köszönöm.)

²⁸ *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 40.) Bp. 1915. (a továbbiakban: Jajca) 88. — Sajnos a bejegyzés mellett nem áll dátum, de a kiadók dátumfeloldásai több helyütt tévesek.

²⁹ Nagylucei vélhetően 1491. okt. 9-én halt meg (*Neumann Tibor*: Győr és Eger között. Egy püspöki áthelyezés története. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 358.), Corvin pedig már okt. 20-án Bajmócon volt (DF 227 557.). A herceg itineráriumát 1490 és 1493 között l. *Neumann Tibor*: A tatai vár és urai a Jagelló-korban. In: A diplomácia válaszutján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. (Annales Tataiensis VI.) Tata 2010. 75–77. — Majtényi számára a nyugtalevelet Corvin nov. 23-án állította ki: DL 73 159.

³⁰ L. alább a táblázatot.

³¹ Cécei özvegye 1491. febr. 14-én Szklabinán keltez: DF 259 332. — Szklabinyai birtoklásából adódott, hogy második férje, Csulai György valamikor 1491. júl. 28. előtt turóci ispán volt: Justh 395. sz.

³² Bajnai Bot Andrásnak a herceg 1491. aug. 5-én először Szklabinját kötötte le 8000 forint zálogösszegben (DF 233 598.). Mivel Likava ugyanennyiért volt Bot kezén (l. alább), vélhetően végül ezt kapta meg Bot az összeg fejében. — Harasztnak Árvát 2000 forintos tartozása fejében adta át egy 1492. dec. 6-i megállapodás szerint, vélhetően 1493 tavaszán (DL 59 819.). — A Poki testvérek Szklabinya iktatásához 1493. jún. 8-án váltottak ki királyi iktatóparancsot, de az iktatást végül csak 1494 tavaszán hajtották végre (DF 259 306., DF 263 600.) Ugyanakkor Ermszt János 1493. febr. 1-jei panasz szerint ekkor már ők birtokolták a várat (DF 231 870.).

rint alapvetően arra ment vissza, hogy Mátyás király halála után, 1490 áprilisában Szapolyai úgy vállalta el Ausztria főkapitányságát, ha Corvin megígéri neki, hogy kiadásait és esetleges kárait megtéríti.³³ Nehéz megítélni, mennyire volt jogos a nádor követelése, már csak azért is, mert kétségtelenül az interregnum időszakának egyik nagy győztese volt: egyfelől a királyi tanács döntéséből ekkortól volt a kezén az észak-magyarországi harmincadok jelentékeny része, amely haláláig jelentős jövedelemmel ruházta fel.³⁴ Másfelől a királyné, Corvin és az országnagykok más javakat is Szapolyai kezére adtak az Ausztria védelmében felmerülő kiadások — várak erődítése és ellátása, zsoldosok fizetése és kártalanítása — ellentételezéseként, így 17 ezer forint zálogértékben a Corvinra bízott Kismartont és Fraknót,³⁵ és talán ugyanekkor ismeretlen összegben Ebenfurt várát is, amelyet 1490 júliusában többször is sajátjának mondott.³⁶ Átmenetileg az irányítása alá került Nagyszombat városa is.³⁷ És bár az ausztriai és Sopron megyei várak hamar visszakerültek osztrák kézre, illetve nyilván a kiutalt jövedelmek sem fedezték a főkapitány minden kiadását, Szapolyai ezeket az összegeket bizonyára az általa kezelt harmincadokra terhelte, amelyek kiváltására nem Corvin, hanem Ulászló király és a rendek voltak jogosultak.³⁸ Ennek ellenére bizonyos, hogy Habsburg Miksa római király 1490. nyári előretörése és Bécs visszafoglalása miatt komoly károk érték István grófort: bécsi házáat zár alá vették,³⁹ és állítólag befalazott vagy elásott kincseihez sem tudott többé hozzáférni,⁴⁰ nem beszélve a Bécs elvesztéséért öt okoló kortársak előtti tekintélyvesztéséről.⁴¹ Akár jogosak voltak azonban Szapolyai követelései, akár

³³ 1494. júl. 10.: *quamvis superiori tempore, post mortem scilicet et decessum condam ... domini Mathie regis ... spectabilis et magnificus dominus Stephanus de Zapolya, tunc comes perpetuus terre Scepusiensis, nunc vero etiam palatinus regni Hungarie predicti onus capitaneatus castris et civitatis Viennensis ceterorumque castrorum in tenutis ducatus Austrie ad singularem petitionem ipsius domini Iohannis ducis ea lege et sub tali promissione reassumpserit, ut quicquid dampni et expensarum idem dominus Stephanus exinde pateretur, id eidem plenarie solvere et recompensare idem dominus dux teneretur, tandemque idem dominus palatinus ibidem maxima dampna et expensas cum in pecuniis, tum etiam in rebus peressus fuit, et propterea concepta in ipsum dominum ducem gravi iniuria et dampna sua recuperandi ratione castrum ipsius domini ducis Baymocz vocatum in comitatu Nitriensi habitum ab hominibus eiusdem domini ducis vi abstulerit et alia etiam bona sua impugnare inceperit — DF 244 142.*

³⁴ 1490. júl. 25.: A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526). Közreadja Neumann Tibor. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak.) Bp. 2012 (a továbbiakban: Szapolyai oklt. I.) 181–182., aug. 17.: uo. 185., okt. 25.: uo. 186–187. stb.

³⁵ Jajca 71. — Vö. 1490. szept. 5.: Szapolyai oklt. I. 186. (*Here inn der Eysennstadt*).

³⁶ Ebenfurt birtoklásának jogcíme egyelőre nem világos, de két levélnek keltezésében is szerepel, hogy a vár a sajátja, l. 1490. júl. 20., 25.: Szapolyai oklt. I. 180–182.

³⁷ 1490. ápr. 27.: Szapolyai oklt. I. 175.

³⁸ Ennek jele az, hogy Szapolyai 1499. évi végrendeletében említi, hogy a nála lévő harmincadok összegéből korábban már húszezer forintot engedett el, és most ismét tíz-tíz ezret enged el a királynak, illetve a rendeknek. Szapolyai oklt. I. 257.

³⁹ 1490. aug. 15.: Szapolyai oklt. I. 184–185.

⁴⁰ Erre l. 1500. júl. 24.: DL 37 156., kivonata: *Böhmer, J. F.*: Regesta Imperii XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. 1493–1519. Bd. 1–4. Bearb. von Hermann Wiesflecker. Köln 1990–2004. (a továbbiakban: Reg. Imp.) 10 577. sz.

⁴¹ Erre utal Bonfini egy megjegyzése: *Cum Stephanus Sepusiensis ... nihil adhuc memorabile ibi gessisset, multos in timorem adduxerat, ne, sicut ante Austria, sic nunc per negligentiam Cassovia pelleretur — Bonfini V/II/88.*

nem, maga a herceg állította egy 1494. évi oklevélben azt, hogy korábban — vélhetően 1490 és 1493 vége között — záloglevelet állított ki a gróf részére, vélhetően a liptói hercegség mind a négy várát lekötve neki, de ennek részleteiről sajnos semmit sem tudunk.⁴²

A vélt vagy valós igényeken felül az 1492. márciusban nádorrá választott és egyre erősödő Szapolyai bizonyára ki akarta venni a már addig is sokak által marcangolt, de még mindig hatalmas Corvin vagyon felosztásából. Erre maga Bonfini is utalt, amikor kiemelte, hogy a nádornak régóta fájt a foga az uradalmi szomszédságában lévő értékes várakra, sőt még azt is megemlítette, hogy nem csak jövedelmei miatt, hanem attól is tartott, hogy ha valamiféle háború törne ki, e várból sok kárt szenvedhetne el.⁴³ A célpont kiválasztását azonban nem csak a földrajzi közelség határozta meg, hiszen, miként már feljebb láttuk, 1493–1494 fordulóján Bajmóc volt a herceg egyedüli észak-magyarországi vára, így a nádor csak ezen hajthatta be követeléseit. A Turóc megyei Szucsány kastéllyal 1493 júliusában történt események ugyanakkor egyértelműen jelzik, hogy a Nyitra megyei vár csupán az első célpont volt, és a nádor tudatosan készült a hercegség összes erősségének a megszállására. A herceg Szklabinya várával szomszédos, a Liptói megye felé tartó Vág menti út mellett fekvő szucsányi kastélyt ekkoriban Kinizsi Pál temesi ispán zálogolásából Betlenfalvi Thurzó Teofil birtokolta. Midőn 1493 júliusának elején Kinizsi felkereste Trencsén megyei birtokait, a nádor meglátogatta őt Illava várában, ahol tárgyalásokat folytattak saját ügyeikről. A nádor ennek során tett említést Szucsányról, mint amely négy ország határán áll, és amelyből, ha az ellenség kezébe kerül, a környéknek jelentős károkat tudnának okozni, ahogy Mátyás király idejében is történt. Azt kérte tehát Kinizsitől, hogy vegye el a kastélyt Thurzótól, de ne eméssze magát a fenntartási költségek miatt, mert „én majd fenntartom és őrzöm a saját költségemen” — ajánlotta a nagylelkű nádor. Kinizsi teljesítette barátja kérését, magához hívatta Thurzót, majd — miután se kérésre, se fenyegetésre nem adta át a kastélyt — fogságba ejtette őt, végül csapataival megszállta Szucsányt.⁴⁴ A különös kérés egyértelművé teszi, hogy a nádornak szüksége volt egy olyan támaszpontra, ahonnan nem csak támadást tud intézni Szklabinya ellen, de egyben felügyelni is tudja a Liptóba vezető utakat.

Szucsány elfoglalása már csak azért is a bajmóci ostrom egyik előzményének tekinthető, mivel időben feltűnően egybeesik a gróf és a herceg közötti első ismert tárgyalások előkészítésének az idejével. A Siklóson tartózkodó herceg

⁴² Az előbb már idézett 1494. júl. 10-i oklevélben ezt olvashatjuk: *que scilicet castra, oppida et possessiones idem dominus dux prefato domino Stephano mediantibus litteris suis alioquin etiam prius in certa summa pecunie pignori obligasset* — DF 244142. — Az oklevélből nem derül ki, vajon mind a négy várra vonatkozott-e a zálogosítás, vagy csak a tartozékok nélkül említett Árva, Likava és Szklabinya várára.

⁴³ *Inter palatini oppida Corvini ducis castellum erat ... cuius potiundi mira palatinus iam pridem cupiditate flagrabat vel vectigalium et portiorum magnitudine et pagorum suorum presidio adductus vel certe, ne oborto aliquando bello magnis inde afficeretur incommodis, metu maxime perturbatus* — Bonfini V/III/106.

⁴⁴ A történetet Somi Józsa temesi ispán meséli el eskü alatti tanúvallomásában 1501-ben, dátum megadása nélkül: DL 24 780. — A találkozó ideje azonban biztosan tudható, l. 1493. júl. 5.: Szapolyai oklt. I. 211.

ugyanis 1493. július 31-én követi megbízólevelet állított ki a nádorhoz küldendő két familiárisa, Perneszi Imre és Gyulai János részére, ami igazolja, hogy legkésőbb 1493 nyarán Szapolyai már bizonyosan fellépett Corvinnal szembeni követeléseiivel. Az oklevélben a herceg kötelezte magát, hogy minden kibúvó nélkül be fogja tartani azt a megegyezést, amelyet „*specialis*”, azaz teljeskörű felhatalmazással küldött követei István nádorral kötnek meg — részletezés nélkül igen fontosnak minősített — ügyeikben.⁴⁵ A követek kiválasztása bizonyosan nem volt véletlen, hiszen mindketten jól ismerték Szapolyait. A nádor unokatestvére, Szapolyai Orsolya annak idején Perneszi Imre apjához, Pálhoz ment nőül, Gyulai János pedig e Pál leányának, egyszersmind Imre nővérének, Veronikának volt a fia,⁴⁶ és talán e — nem vér szerinti — rokonságnak köszönhetően az 1470-es években Tokajon provizorként szolgálta a Szapolyai családot.⁴⁷ A régi ismeretség ellenére a nyár végi, ősz eleji trencsényi tárgyalásokon⁴⁸ — a következők fényében — megegyezésre mégsem került sor.

Az őszi országgyűlés alatt az ország két legnagyobb birtokosa közötti viszály bizonyosan napirendre került, hiszen híre még a határokon túlra is eljutott.⁴⁹ A portyázó török csapatoktól elszennvedett, Európa szerte megdöbbenést keltő, 1493. szeptember 9-i udzbaini vereséget egyesek kifejezetten „István gróf” és a „magyar fattyú” torzsalkodásainak a számlájára írták.⁵⁰ A budai diéta a nádor további hatalomgyarapodását hozta, hiszen a rendek ekkor döntöttek úgy, hogy az addigi koronaőrök, Bátori András és Fodor István szerémi püspök, személynök helyére Bakóc Tamás egri püspököt, főkancellárt, illetve Szapolyait állítják, és át is adták nekik a korona őrzésére hivatott visegrádi fellegrádat.⁵¹ Az új koronaőrök személyének kiválasztását bizonyosan politikai alku előzte meg: míg Bakóc a király elsőszámú bizalmasa, „hatalmának alapzata” volt,⁵² addig ezen a nádor ezen az országgyűlésen is nyíltan fellépett a király — elsősorban a hadakozás hiányában megmutatkozó — erélytelen politikájával és

⁴⁵ 1493. júl. 31.: pro certis et arduis nostris negotiis disponendis — DF 260 142. — Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331.

⁴⁶ A rokoni kapcsolatokra l. *Neumann Tibor*: A Szapolyai család legrégebbi címere. Turul 84. (2011) 123–128., különösen 125. (23. jegyzet). Az itteni adatok alapján Gyulai János anyja bizonyosan nem Szapolyai Orsolya leánya; Imre esetében egyelőre csak vélelmezhető, hogy apja első, és nem második házasságából született.

⁴⁷ 1477. máj. 22.: Szapolyai oklt. I. 144–145.

⁴⁸ A nádor hónapok óta Trencsénben időzött, utolsó itteni keltezése: 1493. szept. 22.: DF 273 180. — Nem kizárt, hogy a tárgyalások időpontját jelöli az az 1493. szept. 12-én kelt oklevél, amelyet a bajmóci várnagy, Poki Péter magánügyében állított ki a nádor hivatala: *Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei (1318–1525). (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 1.) Győr 2005. 104–105. (Az oklevelet *dicitur nobis* formulával szerkesztették, tehát Poki jelenléte csak gyanítható.)

⁴⁹ Az országgyűlésen bizonyosan részt vett Corvin is, l. 1493. okt. 27.: DL 37 683.

⁵⁰ 1493. nov. 10.: Reg. Imperii XIV/1. 2827. sz. (Az adat ismeretét Péterfi Bencének köszönöm.)

⁵¹ 1493. okt. 17.: DF 287 361., Bonfini V/III/89–90., 102. — Szapolyai nádor ezzel kapcsolatos, nov. 1-jén kelt kötelezvénye Iványi Béla regesztája (MNL OL Q 283. 11. doboz) alapján a bécsi Erdődy levéltárban található „Lad. 1. fasc. 1. no. 2.” jelzettel. Vö. *Iván László*: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád 2004. 200.

⁵² *Neumann T.*: Győr és Eger között i. m. 357.

tétlenségével szemben,⁵³ de már korábban is kimutatható ellentéte a királlyal és Bakóccal.⁵⁴ A gróf talán e sikerei hatására és egyre erősödő ellenzéki pozíciója miatt döntött úgy, hogy a Corvintól addig hiába követelt kárpótlás ügyében — elkerülve egy hosszúra nyúló pereskedést — fegyvert ragad.⁵⁵

Bajmóc élére Corvin 1491 végén — miután átvette azt a néhai Nagylucsei Orbán püspök emberétől — Poki Pétert nevezte ki.⁵⁶ A Győr megyéből származó Poki testvérek, Péter és Antal a herceg régi bizalmasai voltak. Mátyás uralkodásának végén királyi palotásként szolgáltak,⁵⁷ de Antal már ekkoriban feltűnt Corvin siklósi vára, illetve alispánként Baranya és Valkó megyék élén.⁵⁸ Atyja halála után a herceg a legfontosabb várak irányításában vette igénybe szolgálataikat: megtaláljuk őket Pozsony,⁵⁹ Komárom és Tata,⁶⁰ a szlavóniai Rakonok,⁶¹ végül ismét Siklós és Baranya megye,⁶² Zsámbék,⁶³ illetve Bajmóc élén. Corvin a trónharcok idején Pétert tudatosan Miksa, míg Antalt Ulászló oldalán tartotta.⁶⁴ Sokrétű szolgálatukat — egyikük feltűnik a herceg követeként és kezeseként is⁶⁵ — az állandó anyagi gondokkal küszködő herceg nehezen tudta viszonzni. Előbb, 1492 júliusában a herceg a zsámbéki uradalmat adta nekik örökbe, elcserélve azt a Somogy megyei laki kastélyra és Hetes mezővárosra,⁶⁶ majd hamarosan ezt kiváltva a lipthói hercegséghez tartozó és így Bajmóchoz közel fekvő Szklabinya várát adta a kezükre zálogjogon.⁶⁷

⁵³ Bonfini V/III/92–93.

⁵⁴ L. a Bátori István erdélyi vajda leváltása körüli nézeteltérést: *Horváth Richárd – Neumann Tibor: Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493.* 124–125.

⁵⁵ Erre még Bonfini is utal: *corona regia cum Agriensi collega potitus preter omnium opinionem et contra suam dignitatem animum rebus novis intendit* — Bonfini V/III/105.

⁵⁶ 1491. nov. 23.: DL 73 159.

⁵⁷ 1490. febr. 18.: DL 19 628. — Vö. egy 1497. évi oklevéllel, amely szerint 1485 körül Poki Antal 300 királyi lovas élén hatalmaskodott: DF 263 559.

⁵⁸ Baranya élén 1482–1483-ban Porkoláb Antal néven szerepel (Horváth Richárd archontológiai gyűjtése). Valkóban Poki Kis Antal néven 1484–1485-ben mutatható ki, l. *Kubinyi A.: A megyésispánságok i. m.* 173.

⁵⁹ Péter 1491. máj. 28-ig lehetett pozsonyi várnagy, l. *Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492).* (Első közlemény). *Századok* 144. (2010) 352. (87. jegyzet).

⁶⁰ DF 263 621. (Antal mint egykori tatai és komáromi várnagy.)

⁶¹ 1491. szept. 9.: DF 231 919. (Antal)

⁶² 1492. jan. 16.: DF 260 400. (Horváth Richárd archontológiai gyűjtése), 1492. máj. 17.: DF 260 500. (Antal mint siklósi kapitány és várnagy), 1492. júl. 5.: DF 263 652. (Antal). — Poki Péter 1491. áprilisban Enyingi Török Ambrussal együtt Sziget várából hatalmaskodik Tolna megyében: DF 263 542.

⁶³ 1493. aug. 22.: DF 259 342. (Antal mint zsámbéki provizor.)

⁶⁴ 1490. okt. 10-én Ulászló király Poki Péter birtokait Miksához való csatlakozása miatt Corvinnak adományozza (DF 263 447.), aki egy hónappal később azokat Antalnak adja (DF 263 632.). 1491. ápr. 12-én Ulászló végül megkegyelmez Péternek (DF 263 514.), máj. 18-án pedig újadományt ad régi, Győr, Veszprém és Sopron megyei birtokaikra (DF 274 602.).

⁶⁵ Poki Antal mint Corvin kezes, 1491. aug. 5.: DF 233 598., mint követe, 1491. okt. 15.: DL 59 812. — A herceg egy gyűrűt ad Poki Antalnak, 1492. dec. 15.: DL 88 775.

⁶⁶ 1492. júl. 14.: DF 263 494., 1492. júl. 23.: ÖStA HHStA Erdődy Familienarchiv, Urkundenreihe 900.

⁶⁷ L. fent a 32. jegyzetet.

Bonfini leírása szerint a nádor pénzzel és különböző ígéretekkel igyekezett rávenni a bajmóci várnagyot — azaz Poki Pétert —, hogy adja át neki a várat.⁶⁸ Bajmóc és Trencsén közelsége miatt természetesen személyesen is tárgyalhattak a kérdéstről: Poki például 1493. szeptember 12-én vélhetően megfordult Trencsénben, talán a herceg követeit kísérte el.⁶⁹ Úgy tűnik, hogy ezt a tapogatózást, illetve a nádor terveit Corvin is hírül vehette, hiszen az országgyűlés után hirtelen úgy döntött, hogy leváltja Pokit a várnagyságról. December 18-án indította útnak a Somogy megyei Lakról újonnan kinevezett kapitányait, a helyzetet jól ismerő Perneszi és Gyulai, és bizonyára a nádor várható támadására tekintettel írta ekkor azt a bajmóci lakosoknak, hogy a készletek és a vár védelméhez szükséges dolgok felhalmozásában segítsék az új tisztségviselőket.⁷⁰ És itt érdemes átadnunk a szót az itáliai történetírónak, akinek elbeszélése szerint Poki akkor döntött az árulásról, amikor meghallotta, hogy várnagy utódai közelednek, és „elhatározta, hogy a várat fölszerelés, élelem és fegyver nélkül hagyja ott”, ráadásul „egyes ágyúkat földdel betömött, másokat vasszegekkel keresztülütött, a kutakat marhadöggel telehordva megfertőzte, minden holmit, ami az élethez kell, gondosan szétszórta, vagy tönkretett”. Mindezt megüzente a nádornak is, aki, amint Perneszi és Gyulai — valamikor 1494. január elején — megérkezett, azonnal körülvette seregével a várat. A rideg téli időben „összehordott törmelékből, földből körös-körül tornyokat rakott”, „a kastélyt folyamatos sánccal és árokkal vette körül”, és kihirdette, hogy senki sem nyújthat segítséget a várbelieknek.⁷¹ A védhetetlen körülmények közé került két kapitány hamarosan kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni Szapolyai vezérével. 1494. január 23-án a nádor Trencsénben állította ki azt az oklevelet, amellyel megígérte Perneszinek és Gyulainak, hogy a vár átadása esetén — a kapitányaival már megkötött egyezség értelmében — holmijukkal sértetlenül elhagyhatják a várat.⁷² Az elkövetkező napokban meg is történt a vár átadása,⁷³ a két megcsalatott kapitány pedig Budára utazott, ahova hamarosan megérkezett a herceg is,⁷⁴ bizonyára, hogy hányattatott helyzetéről tárgyaljon a királyi udvarban. Mint majd látjuk, Poki Péter árulását sem Corvin, sem kapitányai nem feledték.

A hegyvesztett gróf és a tönkrement herceg

A bajmóci történéseknek Szapolyai szemszögéből két fontos következménye lett. Egyfelől családjának vagyona újabb értékes uradalommal gyarapodott,

⁶⁸ Bonfini V/III/107–108.

⁶⁹ L. fent a 48. jegyzetet.

⁷⁰ 1493. dec. 18.: DF 260 143. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 331. — A DF-fotón takarásban lévő keltezési helyet a Révay család levéltárában lévő eredetiről Erika Javošová (Slovenský Národný Archív, Pozsony) közölte velem, amit ezúton is köszönök neki.

⁷¹ Bonfini V/III/108–111. (Az idézett részek Kulcsár Péter fordításai: *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. [a továbbiakban: Kulcsár ford.] 976–977.)

⁷² 1494. jan. 23.: Szapolyai oklt. I. 211–212. (DL 107 615.)

⁷³ 1494. márc. 21-éről már ismerjük is a nádor bajmóci kapitányát, Salzer Lőrincet: DF 250 011.

⁷⁴ 1494. febr. 12-én (*Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 260.), febr. 23-án (DF 215 904, regesztája: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. Összeállította Iványi Béla. I. kötet. 1319-től 1501-ig. Bp. 1910. [a továbbiakban: Bártfa] 3128. sz.) és febr. 27-én (DF 267 426., DL 20 161.) Budán bocsátott ki okleveleket.

amelynek területén ráadásul ezernél is több jobbágycsalád élt⁷⁵ — ezzel a herceg és a gróf vagyona között 1490-ben még megmutatkozó hatalmas szakadék csaknem teljesen eltűnt.⁷⁶ Ezért azonban Szapolyainak súlyos árat kellett fizetnie: számos jelből világosan látszik, hogy az addig is gyakran ellenzéki szerepben tetszelgő nádor és II. Ulászló kapcsolata végleg megromlott. Bonfini leírása szerint a bajmóci ostromzárról a Budán tartózkodó király is gyorsan értesült, és követe útján felszólította a nádort, hogy hagyjon fel a herceg elleni támadással: a nádor — talán időnyerési szándékkal — megígérte, hogy visszavonja csapatait, de ezt végül mégsem tette meg. A király második követét pedig addig nem bocsátotta el, amíg a védőkkel meg nem állapodott a vár átadásáról. Ez magától értetődően kimerítette a felségsértés büntetést, és a királyban s környezetében gyűlöletet keltett a nádor iránt, különösen ama félelem miatt, hogy a nádor által példázott „szabadosság” a többi főúr körében is követőkre talál.⁷⁷ Kérdéses volt azonban, hogy az eleve nagyon ingatag belpolitikai helyzetben az udvar mennyire tud érvényt szerezni akaratának s mennyire tudja a nádor befolyását korlátozni.

Talán nem tévedünk nagyot, ha az 1494. tavaszi (április 17 – május 7.) lőcsei Jagelló-csúcstalálkozó létrejöttében a bajmóci eseményeknek fontos szerepet tulajdonítunk.⁷⁸ A két szomszédos ország királyának, családjuknak és hatalmas kíséretüknek a Szepességbe — azaz a Szapolyaiak „felségterületére” — vonulása jelzésértékű lehetett a nádor számára.⁷⁹ Ezt maga is így érezte, és láthatóan mindent megtett, hogy a Kassáról kis körutazással Lőcse felé tartó uralkodót és kíséretét útközben a kezén lévő Sáros várában, majd Szepesváron bőkezűen megvendégelje, sőt az udvartartás ellátására Lőcsére is szállíttatott kétszáz hordó bort és egyéb élelmet.⁸⁰ Amint azonban híret vette, hogy az 1492. újévi eperjesi csatában általa legyőzött János Albert lengyel király (1492–1501) közeledik, elhagyta Lőcsét, mert feltámadt benne „az iménti lengyel háború óta érzett ellenszenv, *meg attól is tartott, hogy az uralkodó [Ulászló] neheztel rá Corvinus várainak elfoglalása miatt*”.⁸¹ A nádor jelenléte ugyanakkor elengedhetetlen volt a találkozóknál, mivel az 1490–1492 közötti magyar-lengyel harcok

⁷⁵ Az 1494/95. évi királyi számadáskönyv a nádor kezén Nyitra megyében az első évben 953, a másodikban 971 portát jelez. *Johann Christian Engel: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*. I. Band. Halle 1797. 29., 139. (Ez kizárólag a bajmóci uradalmat jelenti.)

⁷⁶ Vö. *Engel P.*: A magyar világi nagybirtok i. m. 15–16., 52.

⁷⁷ Bonfini V/III/112–116.

⁷⁸ A kongresszusra l. *Divéky Adorján*: Az 1494. évi fejedelmi kongresszus. Különlenyomat a Közlemények Szepes vármegye múltjából, V. évfolyam 1-ső számából. Lőcse, 1913., *Uő*: Újabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszusról. *Századok* 54. (1920) 371–379. — A magyar király ápr. 6-án érkezett a városba és máj. 7-én hagyta el azt (*Divéky A.*: Az 1494. évi i. m. 5.), amit az ekkor kelt oklevelek is megerősítenek (első és utolsó itteni keltezése: ápr. 6.: DL 69 080., máj. 6.: DL 20 176.). Előtte ápr. 1-jén, illetve utána máj. 10-én Kassán tartózkodott (DF 240 769., DF 251 317. stb.). — A lengyelek vélhetően csak ápr. 17-én érkeztek meg (uo. 6.).

⁷⁹ Az első híradás arról, hogy a király Erdélybe készül, 1494. febr. 6-áról maradt fenn, Drágfi Bertalan erdélyi vajda levelében: DF 245 460. Az erdélyi útról nyilván ugyanakkor döntöttek, mint a lőcsei találkozásról.

⁸⁰ Bonfini V/IV/4–6.

⁸¹ *simulque offensum regis ab occupatis Corvini castellis animum extimescens* — Bonfini V/IV/8. (Az idézet: Kulcsár ford. 982.)

során mindvégig ő volt az előbbi fél főparancsnoka,⁸² aki nélkül az azóta fennálló ellentéteket nem lehetett elsimítani. Szapolyai megüzente, hogy addig nem hajlandó visszatérni Lőcsére, amíg János Alberttól és testvéreitől nem kap menlevelet személyes biztonságáról. A lengyel uralkodó a gróf kérését visszatartotta, mondván, hogy a nádor elégedjen meg adott szavával, majd Ulászló és kísérete kérésére ígéretet tett arra, hogy ha bátyja ad menlevelet, akkor ő, testvérei és minden alattvalója is betartják az abban foglaltakat. Szapolyai végül a magyar királytól és leghatalmasabb tanácsosától, Bakóc Tamás főkancellártól kapott *salvus conductus*-t, és annak birtokában meg is jelent Lőcsén.⁸³ És bár a nádorra mint hitelezőre a kincstár nagyon is rászorult,⁸⁴ Ulászló és János Albert ekkor megkötött titkos — azaz nem a tanács részvételével megkötött — szerződése, amely főként az engedetlen alattvalók elleni határozott és közös fellépésről szólt, első helyen bizonyosan őellene irányult.⁸⁵

Minden titkosság ellenére a két király megállapodásának hozzávetőleges tartalma nem maradt rejtve a kortársak előtt.⁸⁶ A nádor fülébe is eljuthatott híre, és bizonyára óvatosságra is intette az a körülmény, hogy a vagyona túlnyomó részét kitevő, Felső Rézéken elterülő uradalmi egy fegyveres konfliktus esetén könnyen két tűz közé kerülhetnek. A gróf a lőcsei gyűlés után még elkísérte az uralkodót Kassára, ahova Ulászló országgyűlést hívott össze,⁸⁷ ezt követően azonban Trencsénbe utazott, és bő egy évig nem kereste fel újra az országgyűlésen elhatározott török háború előkészítésébe kezdő, és részben ezért „országjárásra” induló királyi udvart.⁸⁸

Corvin János helyzete eközben egyre kilátástalanabbá vált. Mátyás király halála után eladósodott és számos birtokát volt kénytelen familiárisainak és hitelezőinek zálogba bocsátani, miközben egyre többen — ráadásul az ország legbefolyásosabb politikusi is, mint Bánfi Miklós és Vingárti Geréb Péter ajtónálómesterek, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és testvére, János, Túz Osvát zágrábi püspök és rokonai — indítottak ellene pereket az apjától nem mindig törvényesen megkapott birtokok visszaszerzése érdekében.⁸⁹ A nádor támadása

⁸² *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33. (1991) 34–36., 39–40., *Neumann Tibor – Pálffy Géza*: Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 80. (2009) 213–215.

⁸³ Bonfini V/IV/28–30.

⁸⁴ A nádor Lőcsén, majd utána Kassán ezer-ezer forintot adott kölcsön az uralkodónak (*Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 40–41.), majd Bakóc kérésére — talán még mindig Kassán — újabb ezret (uo. 42.).

⁸⁵ 1494. máj. 5.: DL 24 771.

⁸⁶ Még Bonfini is ismerteti, mi a közvélekedés a két király közötti titkos tárgyalásokról: De concordia tamen et mutuis auxiliis, quibus ambo regna sua delectis inimicorum opibus confirmarent, sermones contulisse vulgo creditum est. — Bonfini V/IV/35. — Divéky a szerződést nem ismerte, de második cikkében maga is úgy vélte, hogy a lőcsei kongresszus célja egyrészt a Habsburg Miksa elleni összefogás (erről nem maradt forrás), másrészt Ulászló belpolitikai helyzetének a megerősítése lehetett, éppen a Szapolyai vezette ellenzék fellépése miatt: *Divéky A.*: Újabb elmélet i. m. 375–379.

⁸⁷ *Neumann Tibor*: Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig.* Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2014. 49.

⁸⁸ Oklevelei alapján (l. MNL OL Adatbázis) a nádor máj. 5–6-án Lőcsén, máj. 10-én Kassán, utána pedig saját birtokain, azaz jún. 5-én Szántón, jún. 7-én Tokajon, jún. 11–14-én Tornán, júl. 18-án pedig már Trencsénben időzött.

⁸⁹ A részleteket l. *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 204–208.

ezt a helyzetet tovább súlyosbította, hiszen a Felső Részezen a herceg utolsó támaszpontja veszett oda. Mint láttuk, az annak idején a Perényi vagyonból a herceg ölébe hulló Sáros (Sáros m.) és Sztropkó (Zemplén m.) várát már az 1490–1491. évi harcok során elveszítette, az előbbi most éppen a nádort, utóbbi Perényi Imre asztalnokmestert uralta,⁹⁰ és csöppnyi esély sem mutatkozott visszaszerzésükre. A lipitói hercegség maradék három várát pedig ekkorra már elzalogosította.⁹¹ Talán éppen a bajmóci fiaskótól eszmélt rá a herceg, hogy idegen kézben lévő várainak nagyobbik hányadát mindenképpen vissza kell szereznie, ha máshogy nem megy, akár a kisebbik rész feláldozása árán is.

A nádor támadása után minden bizonnyal ezzel az elhatározással érkezett Budára. A királlyal és környezetével folytatott tárgyalásairól keveset tudunk, de az bizonyos, hogy ekkor mondott le az elmúlt években általa viselt baranyai ispánságról, amelynél fogva a megye élére addig ő nevezte ki siklósi várnagyait alispánnak.⁹² A kedvezményezett a frissen kinevezett kincstartó, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök lett, aki február 18-án rögtön ki is nevezte az új alispánokat. A Bajmócnál pórul járt Gyulai János azzal vigasztalódhatott csupán, hogy Ernuszt az egyik alispáni tisztséget apjának, Györgynek juttatta.⁹³ Bizonyos ez alapján, hogy a kilenc nappal később a varasdi várak ügyében létrejött megállapodás, amellyel egy több éve tartó huzavona zárult le, ugyancsak a király és bizalmasai tevékeny közbenjárására született meg. A varasdi uradalmakat még Mátyás idejétől a kezében tartó Kövendi Székely Jakab most a várak nagy részét — szám szerint hatot — átadta a hercegnek, aki csak egy kisebb részt — két várát és egy kerületet — hagyott Székely kezén 16 ezer forintos zálogértékben.⁹⁴ Corvin ezt követően elhagyta a fővárost, és megindult délkelet-magyarországi és erdélyi birtokai felé, nem véve részt sem a lócsei, sem a kassai gyűléseken. Talán ugyancsak az udvar tanácsára, további megállapodásokat igyekezett kötni hitelezőivel és ellenfeleivel.⁹⁵

Corvin hamarosan Temesvárra utazott, ahol májustól júliusig kisebb megszakításokkal két hónapot töltött Kinizsi Pál temesi ispán, országbíró vendégszeretetét élvezve. Az itt töltött idő a herceg számára minden bizonnyal végtelesen tárgyalásokkal telt. Az alábbi adatokból úgy tűnik, hogy Kinizsi igyekezett

⁹⁰ Sárosra l. *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 130., Sztropkóra l. *Neumann Tibor*: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490-1492) (Második közlemény). Századok 145. (2011) 304. és 63. jz.

⁹¹ L. a 32. jegyzetet.

⁹² Horváth Richárd archontológiai gyűjtése (Baranya megye archontológiája, kézirat).

⁹³ 1494. febr. 18.: DF 260 146., DF 260 529. Vö. *Kubinyi A.*: Ernuszt i. m. 332.

⁹⁴ 1494. febr. 27.: DL 33 898., DF 267 426., DL 20 161. Kiadása: Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496). Sabrao ih i objasnio Ferdo Šišić. É. n. (a továbbiakban: Rukovet) 72–73., vö. 1494. jún. 30.: DL 37 705., *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 208.

⁹⁵ Úgy tűnik, először Harasztai Ferencet igyekezett kártalanítani, akinek 2000 forint fejében korábban Árva várát kötötte le. E téren azonban nem jöttek be a herceg számításai: megállapodásuk értelmében ugyanis Harasztinak az aradi káptalan előtt kellett felvennie a zálogösszeget, mikor azonban megbízottja megjelent ott, a Corvin familiárisai által számos pecséttel lezárt ládában mindössze 200 forint készpénzt, valamint húsz dénár híján 756 forintot érő rovásfejet (*capita dicarum seu hastulas*) — azaz ígéretet még behajtandó adóra — talált, így az összeg átvételét visszautasította. 1494. ápr. 15., 21.: DL 37 686.

kibékíteni egykori urának a fiát az ország hatalmasaival — de azt mindenki bizonyosan érezte, hogy ez a hányattatott sorsú herceg részéről csak újabb és újabb engedmények megtételével és fájdalmas lemondásokkal sikerül majd. Május elején először Bajnai Bot Andrással vagy megbízottjaival alkudozott Likava és a Körös megyei Nagykemlék ügyében. Május 6-án jött létre megállapodásuk, melynek értelmében a herceg Likava 8000 és Nagykemlék 6000 forintos zálogösszegéért, a Bajnai által a hercegnek kölcsönadott 2000 és a várainak a felújítására elköltött 4000, azaz összesen húszezer forintért Bajnainak adta egyik legkedvesebb várát, a Baranya megyei Siklóst.⁹⁶ Öt nappal később az ügyletről egy másik oklevelet is kiállítottak, ezúttal egyszerű csereszerződésként megfogalmazva azt.⁹⁷ Valószínűleg alig vigasztalta Corvint, hogy egy várért kapott kettőt és roppant adósságai egy kicsiny szeletét végre leírhatta.

A fájó áldozatokkal elért kezdeti sikerek értékét azonban egy újabb váratlan esemény elbizonytalanította. A herceg még Temesváron tartózkodhatott, amikor hírt vette, hogy régi ellenfelei, Laki Túz Osvát zágrábi püspök és rokona, Túz Alfonz május 8. körül — részben külföldön toborzott zsoldoseregükkel — ostrom alá vették a herceg Zágráb megyei rakonoki várkastélyát és hamarosan elfoglalták azt.⁹⁸ Az újabb magánháború kitörésének oka ezúttal az volt, hogy a Túzok birtokait, elsősorban Medve, Rakonok és Lukavec erősségeket 1481-ben Mátyás király elkobozta tulajdonosaitól, majd később Corvinnak adományozta.⁹⁹ A kárvallottak az uradalmaik visszaszerzésére irányuló több évi sikertelen kísérlet után folyamodtak az erőszakhoz.¹⁰⁰ A királyfi nem hagyhatta, hogy szlavóniai birtokközpontjai is kihulljanak a kezéből, ezért — jöjjön a zágrábi püspök a foglalás után azonnal megígérte a hozzá követet küldő Ulászló királynak, hogy az elfoglalt javakat Kanizsai László bán kezére adja, amíg az uralkodó nem dönt a várak tulajdonjogáról¹⁰¹ — vendéglátójától, Kinizsi Páltól, valamint korábbi fegyvertársaitól és familiárisaitól, Újlaki Lőrinc hercegtől, Beriszló Bertalan vránai perjeltől, Kövendi Székely Jakabtól, Beriszló Ferencről, Kishorvát Jánostól és Battyányi Boldizsártól kért segítséget. Kinizsi és Corvin serege gyorsan meg is indult Szlavónia felé, ahol a többiek csatlakozását követően június 5. és 11. között visszafoglalták Rakonokot, legyőzték a püspök — Bonfini szerint háromezer katonából álló — seregét, majd irgalmatlanul végigpusztították a zágrábi püspökség birtokait, nem kímélve közben a császári káptalan útba eső településeit sem.¹⁰² A sikeres bosszúhadjáratban sem Corvin, sem Kinizsi nem vett részt személyesen. A herceg változatlanul fel-felkereste

⁹⁶ 1494. máj. 6.: DL 67 577.

⁹⁷ 1494. máj. 11.: DL 67 578.

⁹⁸ A támadás időpontját Geréb Péter országbíró 1495. ápr. 10-i oklevele tartotta fenn: DL 20 280. — Az eseményekre l. még *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 208–211.

⁹⁹ *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 307–308.

¹⁰⁰ L. pl. 1491. aug. 15.: DL 37 651., 1493. okt. 27.: DL 37 683.

¹⁰¹ 1494. jún. 2.: Rukovet 83–84.

¹⁰² A rakonoki eseményekre a teljesség igénye nélkül: Bonfini V/III/148–151., Rukovet 83–84., 112. — A két júniusi időpontra l. DF 252 188.

az országbíróat Temesváron az expedíció alatt,¹⁰³ és nem csak a folytonos tárgyalások miatt, hanem talán azért is a közelben maradt, mert a közeli Erdélybe várták már ekkor Ulászló királyt és udvarát.¹⁰⁴

Temesváron a zágrábi hadjárat közben Kinizsi Pál is benyújtotta a számlát a fiatal hercegnek, aki később úgy emlékezett vissza, hogy az öreg országbíró akarata ellenére zálogleveleket csikart ki tőle a hadjárat költségeinek fedezésére: húszezer forintot a hatalmas gyulai és hunyadi uradalmakra kellett terhelnie.¹⁰⁵ Noha a várak nem cseréltek gazdát, a valóban kiállított kötelezvények több évtizedes pereket támasztottak a herceg, illetve örökösei ellen.¹⁰⁶ A Rakonokkal kapcsolatban megkötött megállapodás ugyanakkor nem csak papíron maradt: a kastélyt addig Corvin egykori familiárisának, az Udbinánál elsett Derencsényi Imre bánnak az özvegye birtokolta zálogképpen, Kinizsi most ezt az összeget a herceg helyett kifizette, de csak az uradalom felét tartotta meg, amely halála után özvegye kezén is kimutatható, a másik felet átadta Corvinnak.¹⁰⁷ De számunkra sokkal fontosabb, hogy ilyen körülmények között kelt az az oklevél is, amellyel Corvin meglepő módon Bajmóc, Szklabinya, Árva és Likava várait, azaz a teljes lipitói hercegséget Kinizsi jó barátjának, Szapolyai István nádornak ajándékozta.

A július 10-én kelt országbírói oklevél elején Corvin maga beszélte el, hogy Szapolyai István gróf Mátyás király halála után az ő kérésére vállalta el Ausztria és Bécs védelmét, ráadásul csak azzal a feltétellel, ha megígéri esetleges itteni kárai és kiadásai megtérítését. A gróf később a hercegtől elszenvedett jogtalanság miatt és saját költségeit visszaszerzendő erővel foglalta el Bajmóc várát, és a herceg „többi jószágát is vívni kezdte” (*alia etiam bona sua impugnare inceperit*), ami miatt kettejük között súlyos viszály támadt. Mivel inkább azt szeretné, ha a nádor másokkal szemben védelmezné őt, semmint kiostromolná javaiból, Kinizsi és más fogott bírák segítségével örök békét kötött Szapolyai

¹⁰³ A herceg máj. 6-án és 11-én Temesváron (l. fent), máj. 29-én Monostoron (DL 20 185.), 30-án Temesváron (DF 264 684.), jún. 5-én (DL 37 687.) feltehetően, míg jún. 11-én bizonyosan Temesváron (l. a kettővel alábbi jegyzetet), júl. 1-jén ugyancsak Temesváron (DF 246 267.) tartózkodott.

¹⁰⁴ Az uralkodó erdélyi tartózkodására és tevékenységére l. *Neumann Tibor: Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején.* In: *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. sz.). Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. Kolozsvár 2012. 223–227.*

¹⁰⁵ Rukovet 110. — Fraknoi szerint a Corvin által Kinizsi részére Hunyad várról s 10 ezer forintról szóló záloglevele Temesváron, 1494. jún. 11-én kelt: *Fraknoi Vilmos: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. Századok 22. (1888) 104.* (Az Erdődy család Bécsben őrzött galgóci levéltárában lévő eredetit nem állt módomban megtekinteni.) — Előtte azonban Corvin máj. 31-én a csanádi káptalan előtt bocsátotta zálogba 10 ezer forintért Kinizsinek Hunyadot, azért, hogy Derencsényi Imre bán özvegyétől kiválthassa Medve és Rakonok várait: 1494. máj. 31.: DL 30 934. — Corvin korábban úgy értesült, hogy a csontmezei csata során elveszett oklevelei is Kinizsihez kerültek (1493. szept. 5.: Hazai okmánytár. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. II. 484–485.), lehet, hogy ez a kérdés is felmerült tárgyalásaik során.

¹⁰⁶ *Fraknoi V: i. m. 104–108.*

¹⁰⁷ Rukovet 112–113. — Rakonok kiváltására és Derencsényi általi birtoklására: *Schönherr Gy.: Corvin i. m. 208., DL 30 934. — Corvin és Kinizsi Pálné várnagyai: DL 93 653., DF 255 933., DF 275 017. stb.*

nádorral, és ezért örökbe neki és fiának, Jánosnak adta Bajmócot a hozzá tartozó Visegrád kastéllyal és a név szerint felsorolt településekkel — három mezővárossal és 20 faluval –, továbbá a tartozékok nélkül említett Szklabinya, Likava és Árva várakat, amelyeket korábban saját oklevelével már zálogba bocsátott a nádornak — sajnos ennek a korábbi zálogolásnak sem idejét, sem körülményeit nem ismerjük. Egyúttal engedélyt adott a nádornak arra, hogy Szklabinyát megváltsa a zálogbirtokos Pokiak kezéből, ellenben Árva várát Haraszti kezéből neki kellett kiváltania.¹⁰⁸ Bizonyosnak tűnik mindebből, hogy a nádor elküldte követét Temesvárra, hiszen különben nem tudták volna felsorolni a bajmóci uradalom nádori kézen lévő településeit. Július elején tehát nem hirtelemjében, hanem hivatalos, vélhetően több követjárást jelentő egyeztetéseket követően került sor Corvin bevallására, és minden bizonnyal elsősorban a nádorral esedékes tárgyalások álltak hosszú temesvári tartózkodása hátterében.

Az ügylet kapcsán a legfontosabb kérdés, hogy a herceg miért cserébe állította ki a nádornak szóló, számára rendkívül ártalmas oklevelet. Bár évekkal később Corvin a temesvári oklevelekről úgy nyilatkozott, hogy bevallásait erőszak hatására tette (*violentas fassiones fieri fecissent*),¹⁰⁹ ez túlzás volt, valójában szorongatott helyzetére tekintettel csak a körülmények kényszerítő erejéről lehetett szó, és a herceg — mint természetesen máskor is — erre hivatkozva szerette volna utólag semmissé tenni kényszerű intézkedéseit. Jóllehet felmerült korábban az, hogy Corvin a horvát-szlavón-dalmát bánúság megszerzése érdekében teremtett kedvező politikai hátszelet a király környezetében álló hatalmasságok jóindulatának a megszerzésével,¹¹⁰ ez nem valószínű, hiszen a bánúságot csak 1495 februárjában nyerte el. Valójában tényleg arról van szó, amelyet formulaszerűen a nádor részére szóló oklevélben is hangsúlyozott: a nádornak — illetve a többi országnagyban — inkább védelmezőt, semmint javai ostromlóját szerette volna látni. A fiatal herceg — aki 1490-ben még csak 17 éves volt, Bajmóc ostromakor pedig húsz — apja halálától kezdve hihetetlen anyagi károkat szenvedett el, és lassan ott tartott, hogy sosem látott nagyságú vagyona egyre inkább csak papíron létezett. Az 1494. évi áldozatok ennek fényében úgy értelmezhetők, hogy Corvin ezek segítségével kívánta elérni a legbefolyásosabb országnagyok — egyben saját birtokai leghatalmasabb marcangolói — támadásának a leszerelését és támogatásának elnyerését, ezzel kívánta megállítani az egyre inkább fenyegető teljes bukást. E hónapokban Székelyen és Bajnai Boton, valamint Kinizsin és Szapolyain túl Bakóc Tamás egri püspök-főkancellárt értékes kincsekkel, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök-kincstartót — mint láttuk — februárban előbb a baranyai ispánsággal, majd ősszel a régen az Ernusztok tulajdonában lévő besztecebányai bányavagyonnal, végül augusztusban saját rokonát, Geréb Péter ajtónállómestert az általa követelt munkácsi uradalommal halmozta el¹¹¹ — első pillantásra értelmetlennek és túlzónak tűnő

¹⁰⁸ 1494. júl. 10.: DF 244 142.

¹⁰⁹ Rukovet 110., 113. — Fontos megjegyezni, hogy az 1498. évi panaszlevélben a herceg tudatosan hallgatott minden, a nádorral kapcsolatos sérelméről, így csak a Bajnai Bot Andrással és Kinizsi Pállal kapcsolatos ügyleteiről tett említést. Vö. *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 239.

¹¹⁰ *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 210.

¹¹¹ Uo. 210–212.

ajándékokkal. A két, nem arisztokrata katonát leszámítva azonban jól látható, hogy mindezzel csaknem hiánytalanul maga mellé állította az ország vezető hatalmasságait.

Mint láttuk, a felsorolt várak közül ekkor egyedül Likava lehetett a herceg kezén, feltéve, ha a Bajnai Bot Andrással két hónappal korábban megkötött szerződésnek megfelelően megtörtént már a vár átvétele. Ismereteink szerint ugyanakkor Temesváron a herceg kizárólag Szklabinya átadásáról intézkedett. Rögtön másnap, július 11-én levelet intézett Poki Antalhoz, amelyben tájékoztatta őt, hogy a nádorral „teljesen és valóságosan megegyeztünk”, a vár tulajdonjogát neki átadta. És mivel a címzett már amúgy is jelezte neki korábban, hogy szüksége van a zálogösszegre, és ha a herceg nem váltja ki tőle a várat, Lőrinc-nap körül (augusztus 10.) másnak fogja zálogba bocsátani, ezért keresse fel Szapolyait, és vele egyezzen meg az őt illető pénzről. Ha sikerrel jár, adja át az új tulajdonosnak Szklabinyát. Továbbá ha ez az oklevél a címzett számára kevés biztosítékot nyújt, az általa a nádorhoz teljes felhatalmazással elküldött Somi Józst keresse fel, aki még inkább egyértelmű nyugtát ad a számára.¹¹² Somi — aki néhány hónap múlva Kinizsi utódja lesz a temesi ispánságban — két nap múlva indulhatott csak útnak Trencsén felé, Corvin ugyanis július 13-án kiállította az előző levélben említett nyugtát Poki Péter és Antal nevére, amelyben megelőlegezte Szklabinya átadását, azt már megtörtént tényként kezelve.¹¹³

A nádor nem sokat teketóriázott: nem sokkal Somi érkezése után, július 29-én már ki is bocsátotta kötelezvényét Poki Antal részére, akivel az oklevél szerint Szklabinya várának ügyében már meg is egyezett. A nádor egyfelől familiárisává fogadta és különös védelméről biztosította Antalt, sőt a Veszprém megyei Ugod várnagyságát adta neki, ha a zálogbirtokos Kinizsi Pál nem támaszt akadályt a kinevezés elé. Megígérte továbbá Antalnak, hogy élete végéig nem hagyja tisztség nélkül (*sine officiolatu*), ha hozzá és fiához hű marad, és azt is, hogy 600 forintot ad neki testvére, Poki Péter birtokainak a megvásárlására. Emellett pereiben támogatásáról biztosította őt. A kötelezvény bizonyosan nem járt együtt Szklabinya átadásával: a nádor arra is ígéretet tett ugyanis, hogy a vár ügyében Poki Antal és Ernuszt Zsigmond pécsi püspök között zajló perben már az első nyolcados törvényszéki időszakban kieszközli az ítéletet, ami egyértelmű jele annak, hogy az átadást ősz előtt nem tervezték.¹¹⁴

A nádor számára következőképpen már csak Likava és Árva megszerzése volt hátra. Utóbbiról a nádornak kibocsátott oklevél azt állította, hogy „Solymos és Lippa várak helyett” (*in sortem*) Haraszi Ferenc kezén van. Corvin elég gyorsan fellépett a vár kiváltása ügyében és legkésőbb szeptemberre visszaszerezte egykori familiárisától Árvát, amelyet Benković Gergely várnagyra bízott.¹¹⁵ Nem adta azonban át a megállapodásnak megfelelően a nádornak

¹¹² 1494. júl. 11.: DF 263 547.

¹¹³ 1494. júl. 13.: DF 263 521.

¹¹⁴ 1494. júl. 29. Trencsén: Szapolyai oklt. I. 213–214.

¹¹⁵ 1494. szept. 16. Hunyad: DL 105 038.

egyik erősséget sem, ami vélhetően a gyorsan változó politikai környezetnek volt köszönhető.

A nádor és az Újlaki elleni hadjárat

A kassai országgyűlés óta az országban egyforintos adót szedtek az őszi török elleni hadjárat céljából. Az expedíciót Budáról Bánfi Miklós udvarmester szervezte, mialatt az uralkodó Kassáról Váradra, majd onnan Erdélybe utazott, ahol komoly politikai és gazdasági jellegű rendteremtést követően szeptember végén az utazása közben toborzott sereggel bevonult Temesvárra, Kinizsi Pál temesi ispán–főkapitány, országbíró központjába.¹¹⁶ A hadjárat előkészületei ekkortól még inkább felgyorsultak, miközben a király és Kinizsi — elhagyva Temesvárt — Zentán át Péterváradra vonultak. Innen indult meg — talán október 23-a körül — Kinizsi és a királyi kapitányok, Geréb Péter udvarmester és Drágfi Bertalan erdélyi vajda vezetésével a török uralom alatt álló határ menti területek felé a Bonfini által 14 ezer főre becsült magyar sereg.¹¹⁷ A három hétig tartó vállalkozás során a főerő nem ütközött ellenállásba, így az expedíció végül hagyományos rabló hadjáratba torkolt: a könnyű fegyverzetű lovasság nagyobb területre szétszóródva fosztogatott és pusztított, majd — Kinizsi szándékával ellentétben — a sereg visszatért Nándorfehérvárra, hogy előkészítse Szendrő ostromát.¹¹⁸ A már idős és egy korábbi szélhűdés következményeitől szenvedő Kinizsi itt betegedett meg, majd a november 26. előtti napokban elhunyt.¹¹⁹ Halála mindent megváltoztatott.

Ulászló ezt követően támadta meg, ráadásul a török ellen toborzott sereggel a koronázása óta vele szemben ellenzéki magatartást tanúsító Újlaki Lőrinc herceget — az ország harmadik legnagyobb birtokosát — és néhány kisebb, dél-alföldi és szlavóniai szövetségesét.¹²⁰ Az események vizsgálatánál érdekes módon senki sem figyelt fel eddig arra, hogy az Újlaki elleni 1494–1495 fordulóján vezetett hadjárat csak Kinizsi halála után indult meg, és addig a török elleni

¹¹⁶ A részletekre l. *Neumann T.*: Királyi hatalom és országgyűlés i. m. 49., *Uő*: Drágfi Bertalan i. m., *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. *passim*, Bonfini V/IV/48–49., 76–80.

¹¹⁷ A részletekre l. *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. *passim*.

¹¹⁸ A török területek elleni hadjáratra l. Bonfini V/IV/88–103. — Bonfini szerint a sereg nov. 1-jén ért vissza Nándorfehérvárra, a királyi számadáskönyv szerint azonban az első hír Kinizsi visszatéréről nov. 14-én érkezett meg: *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 53. — Itt jegyzem meg, hogy a számadáskönyv napi dátumai sajnos nem fogadhatók el minden esetben kritika nélkül, mivel az okleveles anyaggal történő összehasonlítás időnként néhány nap különbséget jelez, ami bizonyára a számadáskönyv tisztázata jellegéből adódik. Két hét különbség azonban aligha lehetséges.

¹¹⁹ Kinizsi haláláról a bejegyzés: Bonfini V/IV/104. — Nem világos, hogy a halála napjának tartott nov. 24-i időpont milyen forrásra megy vissza. Legutóbb Horváth Richárd egy rövid életrajzi összefoglalóban nov. 20/24-re tette halálát: *Horváth Richárd*: Kinizsi Pál. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Bp. 2008. 270–271. — A királyi számadáskönyvben az utolsó bejegyzés Pállal kapcsolatban nov. 14-i (*Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 53.), nov. 26-án pedig a király már kinevezte utódját, Somi Józsat (uo. 127.). Kinizsi halála a két dátum közé tehető. Az Újlaki elleni készülődés első jele az volt, hogy nov. 20-án felderítőt küldtek Újlak felé: *Fedeles T.*: A király és a lázadó herceg i. m. 93.

¹²⁰ A hadjárat lefolyására l. *Fedeles T.*: A király és a lázadó herceg i. m. — Újlaki mint az ország harmadik legnagyobb birtokosa: *Engel P.*: A magyar világi nagybirtok i. m. 52.

támadás miatt nem is hallunk szervezéséről. Pedig Bonfini leírásának időrendje is egyértelművé teszi a helyzetet: mintha Kinizsi haláláig nem lett volna meg a kedvező politikai széljárás a herceg elleni támadás megindításához. Ez az egybeesés felveti tehát azt a lehetőséget, hogy Lőrinc herceg jól ismert és a királyi propaganda által hangoztatott bűnei — sértetlenségért cserébe átengedte a törököket a birtokain, királyi adószedőket öletett meg, a király hívásának többször nem tett eleget¹²¹ — csak hivatalos ürügyet biztosítottak a király vele szembeni fellépéséhez. Mivel a hadjárat Szapolyai nádor és Corvin János helyzetét is befolyásolta, elengedhetetlen, hogy az 1493–1494. évi belpolitikai események jobb megértése érdekében megvizsgáljuk a legfontosabb szereplők, Szapolyai, Kinizsi és Újlaki kapcsolatát, amely számos eddig szándékosan nem érintett kérdésre adhat az eddigieknél kielégítőbb választ.

Bonfini az 1493. őszi — a bajmóci támadás előtti — budai országgyűlés ismertetése során tér ki arra, hogy a király tétlenségét leginkább Szapolyai és Lőrinc herceg, „*aki szinte testvéri egyetértésben és rokonságban is volt a nádorral*”, ostorozta.¹²² A „rokonságra” (*affinitas*) való hivatkozás abból következett, hogy a nádor és a boszniai herceg valamikor ezt megelőzően — egymást nyilván testvérré fogadva — kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek.¹²³ Ez a szoros kapocs, mint majd látjuk, a hadjárat alatt is kitapintható lesz. Hasonló a helyzet Kinizsivel is: ő egy fennmaradt fogalmazvány vagy másolat szerint 1492. szeptemberben a Trencsén megyei Léva, Kasza és Lietava, valamint a Veszprém megyei Somló várait Szapolyai nádor zálogába bocsátotta 40 ezer forintért.¹²⁴ Szó sem volt valós pénzmozgásról: a várak Kinizsi kezén maradtak, ráadásul éppen a nádor egyes uradalmi — mint láttuk, a Poki Antallal kötött szerződéskor a Veszprém megyei Ugod vára bizonyosan — kerültek ideiglenesen a temesi ispán kezére, akinek halála után Szapolyai e szerződésnek köszönhetően ismét közel ezer jobbágyportával lett gazdagabb.¹²⁵ A fentebb ismertetett, Szucsánnyal kapcsolatos tárgyalás is egyértelműen jelzi, hogy Kinizsi messzemenően tekintettel volt a nádor kívánságaira, és politikai következményekkel járó terveiben is támogatta őt, még saját kastélyát is a rendelkezésére bocsátotta. Aligha véletlen ezek alapján, hogy a nádor és Corvin János közötti tárgyalásoknak Kinizsi adott otthont.

Szapolyai következképpen komoly kapcsolatokat ápolt külön-külön Újlakival és Kinizsivel, de ahhoz, hogy egy Ulászló hatalmával szembeni, ellenzéki ligáról beszélhessünk, utóbbi két főúr között is ki kell mutatnunk a kapcsola-

¹²¹ *Fedeles T.*: A király és a lázadó herceg i. m. 18–31.

¹²² Bonfini V/III/91.

¹²³ *Fedeles T.*: A király és a lázadó herceg i. m. 40–43.

¹²⁴ 1492. szept. 9.: DL 50 614. (Ismeretlen hiteleshely előtt.)

¹²⁵ A nádor birtokainak kiegészülése a Kinizsi javak egy részével nagyságrendileg jól látható az 1494–1495. évi számadáskönyv adataiból: a nádornak Trencsén megyében 1494-ben 692, 1495-ben 1228+87 portája adózott, Kinizsinek 1494-ben 1094. Veszprémben Szapolyainak 1494-ben 657, 1495-ben 802, míg Kinizsinek 1494-ben 531. Mindez még kiegészítendő Kinizsi Pál Vas megyei, Somlóhoz tartozó birtokaival is, amelyek 1494-ben 174 portát tettek ki, 1495-ben Szapolyai itteni 250 portájába olvadtak bele. Az adatokat ld. *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 22., 24., 26–27., 131., 140., 146.

tot. Erre a korabeli Alsó Részek eddig feldolgozatlan 1490-es évekbeli hatalmi viszonyai miatt csak korlátozottan van lehetőség, de az biztos, hogy az itteni történések csak akkor érthetők meg, ha Újlaki és Kinizsi között — legalábbis 1493–1494-ben — szövetséget feltételezünk: közismert, hogy a temesi ispán ez idő tájt 12 megye élén állt ispánként, köztük azokén, amelyekben Újlaki birtokainak zöme, illetve központja, Újlak elhelyezkedett (Valkó és Szerém megyék).¹²⁶ A török ellen sikeres hadjáratokat vezető Kinizsi láthatóan mégsem volt képes a Bács tágabb környékén évek óta tartó — ekkortájt elsősorban Péter bács-kalocsai érsek és Kishorvát János és társai közötti¹²⁷ — magánháborúknak elejét venni, ami véleményem szerint másként nem magyarázható, mint hogy nem is kívánta Újlaki Lőrinc és szövetségeseinek az erejét letörni. Maga Bonfini is említi a király temesvári bevonulásakor, hogy Kinizsi már vezítette régi keménységéből, és nem csak egészségi állapota miatt, hanem „mert sok főúrral újabb titkos szövetséget kötött, és emiatt nem mert nyíltan föllépni mohóságuk ellen”.¹²⁸ Egy másik helyen pedig éppen azt hangsúlyozza, hogy Kinizsi halála adott lehetőséget a királynak arra, hogy lecsendesítse a régió belső ellenségeskedéseit, mivel Kinizsi „túlzott engedékenységgel támogattott egyes frakciókat”.¹²⁹

Mindebből az következik, hogy 1493–1494-ben II. Ulászló kormányzatának egy igen erős főúri ellenzéke volt, amely alapjaiban fenyegette a király országon belüli szabad cselekvőképességét és hatalmát. Ez a csoportosulás 1493 januárjában jöhetett létre, amikor a bárók egy része — élükön Bátori Istvánnal és Szapolyaival — nehezményezte azt, hogy a király fontos kormányzati kérdésekben — mint például Bátori eltávolítása a vajdaságból — megkérdezésük nélkül, egy javarészt főpapokból álló csoportra támaszkodva döntött. Tudjuk, hogy Bátori és Szapolyai ekkor a király engedélye nélkül hagyták el az udvart, és az a hír járta, hogy a királynéval, Lőrinc herceggel, a Kanizsaiakkal, Perényi János-

¹²⁶ A 12 megyére l. *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 17. — Valkó és Szerém megyékre l. 1494: DF 290 345. (232. old.)

¹²⁷ A konfliktus története még feldolgozásra vár. Forrásainak egy jelentős része megtalálható Váradai Péter leveleskönyvében (DF 290 345.), vö. *Wagner, Carolus*: Petri de Warda ecclesiarum Colocensis et Bachiensis canonice unitarum archiepiscopi epistolae cum nonnullis Wladislai II. regis Hungariae literis Petri causa scriptis. Posonii et Cassoviae, 1776. — Néhány vonatkozó eseményt megemlít: *Fedeles T.*: A király i. m. 46–49. — A Kishorváték és a Geréb testvérek közötti háborúskodás miatt nehezen gondolható, hogy Kinizsi — a Gerébek fogadott apja (vö. *Horváth R.* – *Neumann T.*: Ecsedi Bátori István i. m. 112–113., 580. jegyz.) — kezdetben jó barátságot ápolt velük, így az ügyben folyamatosan megmutakozó tértelensége bizonyára Újlakival való kapcsolatának a következménye.

¹²⁸ Paulus enim ex pristina severitate multum remiseraat sive, quod nova societate, qua se cum multis proceribus occulte devinxerat, aperte eorum cupiditatibus obviam ire non auderet ... — Bonfini V/IV/81. (Az idézet: Kulcsár ford. 988.)

¹²⁹ Bonfini V/IV/106. Az idézett rész: Kulcsár ford. 990. — A Bonfininél olvasható szövegből — His rebus peractis rex inde ad Baciam ... ascendit, uti armis provinciam intestino bello fluctuantem pacaret; occasione maxime e recentis Pauli morte quesita, qui nimia indulgentia nonnullorum factiones aluerat — a Kinizsi halálára utaló részt Kulcsár Péter úgy fordította, hogy „a zavargásra elsősorban Pál nemrég történt halála adott okot”. Véleményem szerint a szövegrész a *pacaret* szót fejtí ki és valójában arra utal, hogy Kinizsi halála a király számára biztosított lehetőséget a béketeremtésre. A szöveg további részének logikájából természetesen az adódik, hogy Kinizsi addig Kishorvátékat, azaz Újlaki szövetségeseit támogatta.

sal és más urakkal már meg is állapotodtak, azaz vélhetően hatalmuk védelmében ligát hoztak létre.¹³⁰ Ennek az ellenzéknek lehetett a vezetője — Bátori István országbíró 1493. júniusi halálát követően bizonyosan — Szapolyai nádor, aki mellé Újlaki és minden bizonnyal Kinizsi Pál főkapitány is felsorakozott. Mikor tehát Corvin János az 1494. júliusi oklevélben azt hangsúlyozta, hogy inkább a nádor által biztosított védelemre vágyik, semmint támadására, akkor valójában ehhez a főúri klikkhez kívánt közeledni. Ezek után egyáltalán nem tekinthető csodálatosnak, hogy a nádorral folyó, Kinizsi által irányított tárgyalások közepette a Túzok Zágráb megyei támadásának kivédéséhez Kinizsi és Újlaki, valamint szövetségeseik biztosítottak katonai erőt.¹³¹

1494 novemberében tehát, Kinizsi Pál halálát követően a király és a vele tartó főpapi–főúri csoport, élén Bakóccal és Ernusztal, egy hirtelen támadt hatalmi úrt használt ki ellenfeleik meggyengítésére. Újlaki Lőrinc elveszítette a Kinizsi és hadereje biztosította addigi támogatást, másik szövetségese, a nádor pedig az udvar várakozásainak megfelelően a távoli Trencsénből nem siethetett a segítségére. Nem lehet ugyanakkor eléggé hangsúlyozni, hogy az Újlaki elleni támadás jól irányzott csapás volt a nádorra is, aki így politikailag teljesen elszigetelődött. Bár a királyi udvar óvatosságból olykor kémeket küldött nem csak Újlakihoz, hanem Szapolyaihoz is,¹³² valójában inkább a nádornak volt mitől tartania. Nem tehetette meg, hogy fegyveresen segítse legfőbb szövetségeseit és így fellázadjon az uralkodó ellen, már csak azért sem, mert joggal tarthatott attól, hogy Ulászló testvére, a lengyel király hátba támadja észak-magyarországi birtokait. Bonfini értesülése szerint a nádor Újlaki megkeresésére bölcsen azt válaszolta, hogy ő öreg és betegségtől meggyötört ember, akit minden irányból veszélyek fenyegetnek, ezért nem tud a herceg megsegítésére menni csapataival, de megígérte, hogy tekintélyével közbenjár a hercegért az uralkodónál. A nádor Bácsra küldött követsége azonban nem érte el a kívánt hatást, sőt hangvételével — a történetíró szerint a nádor burkoltan zsarnoksággal vádolta Ulászlót — csak még jobban felingerelte a királyt.¹³³

A nádor elszigetelt helyzetét kiválóan mutatja 1494. december 10-én visegrádi várnagyához és egyben komájához, Debrentei Himfi Imréhez írott levele. Ebben többek között közli emberével, hogy bár szeretne vele találkozni, inkább sürgősen menjen szolgálati helyére, Visegrádra, mert az egri püspök — Bakóc Tamás főkancellár, Szapolyaival együtt koronaőr és így a visegrádi vár őrzője — arra gyanakszik, hogy ő távollétében ki akarja zárni a püspököt a várból. Ő ilyen sosem tenne, mert nem kívánja becsületét bemocskolni. „*Ehhez já-*

¹³⁰ Az események részleteit l. Horváth R. – Neumann T.: Ecsedi Bátori István i. m. 124–125.

¹³¹ A politikai helyzetet mindenképpen árnyalja Kishorvát, Székely és társaik Miksa királlyal fennálló kapcsolata, amelyre itt nem térhetünk ki.

¹³² Engel, J. Chr.: Geschichte i. m. 43. (több alkalom dátum nélkül), 70. (1495. febr. 28.), vö. Fedeles T.: A király és a lázadó herceg i. m. 43. — 1494 karácsonya körül Bakóc püspöki székhelyéről, Egerből kémet küldtek „Kassa és Sáros felé a nádorral kapcsolatban” (*versus Cassoviam, Saaros etc. super pallatino*), valamint Trencsénbe is: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről. (Közl: Kandra Kabos.) In: Adatok az egri egyházmege történelméhez II. kötet. Szerk. Kandra Kabos. Eger 1887. 414.

¹³³ Bonfini V/IV/141–155.

*rul még hozzá az is — írja aztán a nádor —, hogy atyafiunkat, a méltóságos Lőrinc herceget erősen sanyargatják és várait ostrom alá vették, ami egyszersmind a mi sanyargatásunk is. Ezen okokból akár valami szégyenletes dolog is történhet Visegrád várában.*¹³⁴ Következésképpen a nádor tartott attól, hogy a király és környezete őt is ellenségnek nyilvánítja majd, sőt talán a harcoknak a Délvidékről a Dunántúlra áthelyeződésével (1495 eleje) még annak is fennállt a veszélye, hogy a királyi hadigépezet Újlaki után az ő várai ellen fordul. Ennek lehetett a jele az is, hogy Szapolyai január elején megerősítette várai őrségét, amiről a Veszprém megyei Pápa esetében rendelkezünk bizonyítékkal.¹³⁵ Talán emiatt terjedt el az a hír, hogy a nádor az ausztriai határnál sereget gyűjtő Lőrinc herceg megsegítésére készülődik, noha a legtöbbször nem hitték el, hogy a körmönfont nádor — látva, hogy „szemből és hátulról” mindenhol királyi csapatok állomásoznak — valóban a veszett ügy védelmére siet.¹³⁶ Biztonság kedvéért azért az uralkodó 1495. január 20-án megparancsolta a Felső Részek valamennyi megyéjének, hogy semmiképpen ne csatlakozzanak seregeikkel a nádorhoz és ne is szálljanak hadba.¹³⁷

Márciusra az Újlaki Lőrinc elleni hadjárat lezárult, a herceg a hónap végén Pécssett kereste fel Ulászló királyt, aki kegyelemben részesítette,¹³⁸ de délvidéki birtokait — amelyből a király ekkor alakította ki az újlaki bányságot — még néhány évig nem adta vissza neki,¹³⁹ helyette évi kétezer forint évjáradékot biztosított a számára, ami azonban elég nagy késedelemmel és kis részletekben csörgedezett a herceg tárcájába.¹⁴⁰ Megfosztva birtokai zömétől, a herceg nem lehetett már oly értékes politikai szövetséges, mint korábban. Ezt tetézte az is, hogy az 1495 februárjában a szlavón és horvát rendeknek tartott verőcei gyűlésen az uralkodó új bánt nevezett ki, a 22 éves Corvin János herceg személyében, aki a bányságért cserében lemondott a király által régóta kárhozottatott szlavón hercegi címről.¹⁴¹ Várható volt, hogy a báni kinevezés és az ezzel járó tekintélynövekedés a liptói hercegség még mindig lezáratlan ügyére is befolyást gyakorol majd. A nádornak így az elszigeteltségből ki kellett törnie, és meg kellett egyeznie a hatalmát a sikeres hadjáratral igazoló és ellenzékét elfojtó királlyal.

Kibékülés és bosszú

Szapolyai és II. Ulászló közeledésére 1495 májusában került sor, azon a budai országgyűlésen, amelyet a fővárosba 13 hónap után visszatérő király hí-

¹³⁴ 1494. dec. 10.: Szapolyai oklt. I. 216. — Itt jegyzem meg, hogy dec. 8-án Bakóc utasítására Egerből követ indult Trencsénbe a nádorhoz: *Kandra K.*: Bakócs-codex i. m. 413.

¹³⁵ 1494. febr. 23.: Szapolyai oklt. I. 218–219.

¹³⁶ Bonfini V/V/2.

¹³⁷ *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 104.

¹³⁸ *Fedele T.*: A király és a lázadó herceg i. m. 124–128.

¹³⁹ Uo. 133–134.

¹⁴⁰ *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 165. (Jellemzően ekkor csak 297 forintot kapott meg.)

¹⁴¹ *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 214. (Eszerint a hivatalos kinevezésre már Pécssett kerülhetett sor, nyilván azért, mert Corvin csak itt kereste fel a királyt, a verőcei gyűlésen nem volt jelen, márc. 4-én még Gyuláról keltezett: DL 33 033.)

vott össze.¹⁴² Kassa után ekkor találkozott először a király és a nádor, és Bakóc Tamás főkancellár segítségével május 28-ig elsimították nézeteltéréseiket. E napon az uralkodó több oklevelet is kibocsátott a gróf részére, amellyel rendre megerősítette új szerzeményeit. Az egyikkel a Kinizsi által annak idején Szapolyainak elzálogosított három Trencsén (Léva, Kasza, Lietava) és egy Veszprém megyei (Somló) várat adományozta a nádornak a bennük lévő királyi joggal együtt.¹⁴³ Egy másik diplomában Ulászló a Corvin János herceg által Szapolyaira írt Bajmóc és Szklabinya váraival tette ugyanezt.¹⁴⁴ Mindkét esetben, mint láttuk, valóban a nádor kezén lévő birtokokról volt szó, de még így is különös az oklevelek megfogalmazása, hogy tudniillik nincs szó bennük arról, milyen módon háramlottak a koronára a várak és váltak eladományozhatóvá — ez különösen a hűtlenségbe nem esett, sőt bánként fungáló Corvin esetében feltűnő. A legérdekesebb oklevél mégis a harmadik, amellyel az uralkodó — igen sok dicsérettel illetve a nádort, mint aki az „állhatatosság edénye” (*vas constantie*) és uralomra jutásától mindvégig őt követte, az ő pártját fogta és óérette fáradozott, hol a legbölcsebb tanácsosként, hol a legvitézesebb katonaként szolgálva őt — érvényesnek fogadta el Corvin János herceg azon *zálogosítását*, amellyel Árva és Likava várait a nádornál kötötte le, és ehhez most a király a két várban és az árvai harmincadban lévő királyi jogot is a nádornak adta élete végéig 10 ezer forintért.¹⁴⁵ Jól látszik az oklevélből, hogy valami miatt a nádor nem az 1494. júliusi temesvári oklevélre hivatkozott, hanem az abban is említett korábbi zálogolásra, amelynek sem időpontját, sem részleteit nem ismerjük. Aligha képzelhető el más magyarázat erre, mint hogy a birtokba kerülést változtatlanul kétségesnek ítélte, és igyekezett minél több címen is megerősíteni jogigényét. Úgy tűnik, nem véletlen, hogy egyedül ehhez az oklevélhez nem váltott ki iktatóparancsot.

A hön áhított béke még a hatalmas nádor számára sem áldozatok nélkül jött létre. Azon kívül, hogy a hatalmas Újlaki birtokok majdani megöröklése szinte esélytelenné vált, Bakóc közbenjárását június 23-án a Kinizsitől megörökölt somlói váruradalommal kellett meghálálnia.¹⁴⁶ Az ügyes főkancellár hasonló „bérezést” kapott, mint Lőrinc hercegtől, aki a királlyal való kibékülése után Gerencsér várával honorálta Bakóc közbenjárását.¹⁴⁷ Joggal merül fel a kérdés, mit nyert az üzletlen Ulászló. Bár nem kizárt, hogy a nádor a király és a rendek számára ekkor engedett el húszezer forintot az 1490-ben kezére kerülő

¹⁴² Neumann T.: Királyi hatalom és országgyűlés i. m. 49.

¹⁴³ 1495. máj. 28.: DL 20 315. (Iktatóparancs)

¹⁴⁴ 1495. máj. 28.: DL 20 314. (Iktatóparancs)

¹⁴⁵ 1495. máj. 28.: DF 244 144.

¹⁴⁶ 1495. jún. 23.: Szapolyai oklt. I. 220–221. — Az adomány miatt a máj. 28-án kelt, Kinizsi uradalmakba szóló iktatóparancsról két privilégiumot is kibocsátott a fehérvári káptalan, egy csak Somló iktatásáról szól, ez Bakóchoz került, a másik a Trencsén megyei uradalmak iktatását igazolta. Az előbbi Iványi Béla regesztája (MNL OL Q 283. 11. doboz) alapján az Erdődyek bécsi levéltárában található, „Lad. 53. fasc. 4. no. 17.” jelzet alatt.

¹⁴⁷ 1495. márc. 24.: *Fedeles T.*: A király és a lázadó herceg i. m. 232–234. Vö. *Schmidtmayer Richárd*: Gerencsér várának története az írott források alapján. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 16. Szerk. Fülöp Éva Mária – László János. Tata 2010. 77.

harmincadok zálogértékéből,¹⁴⁸ és a hűségére visszatért grófnak magától értetődően ki kellett segítenie az anyagi gondokkal küszködő királyi kincstárt,¹⁴⁹ a király számára a legfontosabb eredmény mindenképpen a belpolitikai helyzet konszolidálása volt. Úgy tűnik, a főkancellár és Szapolyai ismét egy politikai platformra kerültek, megszűnt a közöttük 1494-ben támadt bizalmatlanság, amit jól mutat, hogy az országgyűlés után, valamikor július elején Szolnokon találkoztak, hogy tárgyalásokat folytassanak egymással.¹⁵⁰ Mindez jelentősen hozzájárult a király hatalmi pozíciójának az erősítéséhez.

Ugyanezen az országgyűlésen Corvin és egykori kapitányai számára végre megnyílt a lehetőség, hogy bosszút álljanak a bajmóci árulón. Poki Péter hűtlensége és annak mozgatórugói ma már nehezen értelmezhetők, és bizony nem is mentesek az ellentmondásoktól. Az a tény, hogy a nádor nem tőle vette át a várat, hanem kapitány-utódait ostromolta ki onnan, egyértelműen mutatja, hogy Poki — ha valóban elkövette árulását — törekedett arra, hogy tettére legalább ne derüljön fény. Ha a Bonfininél értelemszerűen a károsultak, azaz Corvin és két kapitánya által megfogalmazott — kissé toposz-szerűnek ható — vádak ugyanakkor igazak voltak, akkor ez a törekvés teljes bukásra volt ítélve, hiszen nyilvánvaló jelei mutatkoztak (ágyúk tönkretétele, kutak megmérgezése, tartalékok felemészése). A vádlók ráadásul jelentős összeggel tartoztak Pokinak, aki tisztségbe lépésekor testvérével együtt kifizette az előző várnagy ezer forintos követelését.¹⁵¹ az „áruló” elítéltetése esetén Gyulai és Perneszi mentesültek volna adósságuk kifizetése alól. Tovább növeli a bizonytalanságot, hogy Poki Péter megjelent az országgyűlésen, tehát bízott felmentésében.¹⁵² Ha végül mégis elfogadjuk az árulás tényét, feltételezhető, hogy Poki nem csak pénzért cselekedett: talán a Corvin zálogolásából kezén lévő Szklabinya várának elvesztésétől is tartott, hiszen Bajmóc bevétele után a nádor seregeinek következő állomása a Liptóba vezető út mellett álló Turóc megyei erősség lehetett volna, amelyre ugyancsak jogot támasztott, és amely a felügyelete alatt álló Szucsányból könnyen megközelíthető volt. Nem kizárt tehát, hogy a nádor megígérte a bajmóci várnagynak, hogy Szklabinyát nem foglalja el tőle.

Míg Poki Péter az árulást követően teljesen eltűnik szemünk elől (talán Szklabinya falai között vagy Sopron megyei birtokain húzta meg magát), addig Antal igyekezett lemosni magáról testvére bűnét. Még a király Budára való bevonulása előtt, 1495. április 3-án felkereste Corvin Jánost Szigetváron, ahol megbeszélést folytatott bátyja vádlóival, Gyulai Jánossal és Perneszi Imrével. A herceg hangsúlyozta erről szóló oklevelében, hogy Poki önként, bármiféle menlevél nélkül érkezett hozzá, hogy magát az árulás szégyenének (*infamia proditoria*) vádja alól tisztázza. Antal kijelentette, hogy testvére árulásában nem

¹⁴⁸ A húszezer forint elengedését, amelynek ideje egyelőre ismeretlen, végrendeletében említi: 1499. dec. 23.: de quibus [sc. tricesimis] etiam antea maiestati regie, necnon dominis prelatiis et baronibus ac regnicolis viginti milia florenorum auri relaxaveram — Szapolyai okl. I. 257.

¹⁴⁹ 1495. jún. 30.: *Engel, J. Chr.*: Geschichte i. m. 120. (2000 forint kölcsön a végek védelmére.). Vö. uo. 181. (950 forintos tartozás a nádornak dátum nélkül.)

¹⁵⁰ *Kandra K.*: Bakócs-kódex i. m. 420.

¹⁵¹ L. a 27. jegyzetet.

¹⁵² A források szerint nem fogolyként szállították a tárgyalásra, hanem az ítéletkor fogták le.

volt része, már csak azért sem, mert a bajmóci várnagyságot ő nem kapta tiszt-ségül, bűnét Péter kizárólag saját akaratából követte el, amivel nem csak Bajmóc várát, hanem őt, testvérét is elárulta. Antal még arra is ígéretet tett, hogy ha testvérét bíróság előtt megvádolják, ő is a vádlók, különösen Gyulai és Perneszi oldalán fog tanúskodni bűneiről. Ezt követően a két egykori bajmóci kapitány kijelentette, hogy Antalt nem árulónak, hanem becsületes és hűséges embernek tekintik.¹⁵³ Másnap Corvin 29 vezető familiárisa és hat cseh zsoldoskapitánya hasonlóképpen elismerte Antal ártatlanságát, oklevelükből ugyanakkor az is kiderül, hogy Antal — felmentése érdekében — elengedte saját részét, azaz 500 forintot abból az összegből, amelyet testvérével együtt fizetett ki az előző bajmóci várnagynak a vár átvételekor.¹⁵⁴

Az országgyűlésen Gyulai vezetésével valóban vád alá helyezték Poki Pétert. Bonfini kiváló leírása szerint az árulás tényét, miként az a korban szokás volt, további bűnök felemlítésével is erősíteni igyekeztek: Poki állítólag többször Corvin életére tört, sőt „saját édestestvérét, aki örökrészéről nem akart lemondani, a folyóba lökte, amikor pedig az megpróbált kievickélni, lándzsával keresztüldöfte” — úgy tűnik, Poki Antal tényleg kitett magáért a tanúkihallgatások során. Miután a király és a bíróság szavazataival halálra ítélték, Poki a császárhoz kívánt fellebbezni, de Ulászló így szólt: „Ne reménykedj a császáriban, hanem szánd el magad a rögtöni halálra.” Ezután így folytatja az itáliai történetíró: „Egyesek azt mondják, hogy azután tizenhárom gáztettet vallott be önként, ezért aztán másnap Szent György piacán a nép szeme láttára elevenen négybe hasítottán nyomorultul pusztult el, ám a halált állhatatos lélekkel, keresztényhez méltón, szakadatlanul az Isten könyörületéért imádkozva fogadta.”¹⁵⁵ Az ítéletet június 15-én mondták ki, amikor Ulászló azonnal el is adományozta az elítélt birtokait: a budai Mindenszentek utcában lévő házát Perényi Mihálynak és testvéreinek ajándékozta Péter „hűtlensége és nyilvánvaló árulása miatt, amelyért bírói úton elmarasztalták és halálra ítélték”.¹⁵⁶ Sokkal részletesebben fogalmazott az az adománylevél, amellyel Ulászló Poki minden birtokát Geréb Péter országbírónak juttatta. Eszerint vagyona azért szállt a koronára, mert „előző évben saját ura, hívünk, a méltóságos Corvin János herceg ellen szörnyű és nyilvánvaló árulást követett el, ami miatt a mai napon a báró urak és az ítélőmesterek, országunk rendes bírái halálra ítélték és már bírói kézre is adták, hogy halálbüntetését, elkövetett árulásának jutalmát vehesse”.¹⁵⁷ Még ugyanezen a napon Ulászló tájékoztatta Sopront, hogy Pokit

¹⁵³ 1495. ápr. 3.: DF 263 490., DF 279 389.

¹⁵⁴ 1495. ápr. 4.: DF 279 388.

¹⁵⁵ Bonfini V/V/77–79. (Az idézetek: Kulcsár ford. 1004.)

¹⁵⁶ 1495. jún. 15.: per notam et manifestum eiusdem tradimentum, pro quo ipse iuridice convictus et mortis etiam destinatus est — DL 71 057. (Kivonata: A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. Bp. 2008. 673. sz., *Végh András*: Buda város középkori helyrajza II. [Monumenta Historica Budapestinensia 16.] Bp. 2008. 129., 450. sz.)

¹⁵⁷ 1495. jún. 15.: idem Petrus anno superiore contra et adversus fidelem nostrum, illustrem Iohannem Corvinum ducem, dominum suum quoddam insigne et notabile commisit tradimentum, propter quod etiam hodierno die per dominos barones ac magistros prothonotarios, regni scilicet nostri iudices ordinarios ad mortem iudicialiter est condemnatus, iamque, ut supplicium de eo

bírói úton lefogatta, és megparancsolta a város tanácsának fejük és szemük elvesztésének terhe alatt, hogy a városba küldött emberének adják át Péter ott elhelyezett ezüstműit és más értékes tárgyát.¹⁵⁸

Aligha kétséges, hogy a másnapi kivégzés igen kellemetlenül érintette a felbujtással vádolt nádort, aki saját politikai érdekei kedvéért nyilván „levette a kezét” a Bajmócot neki közvetve átjátszó Pokiról. Corvin számára azonban elégtételt jelentett az ítélet: Gyulai az országgyűlés után visszatért Zágrábba, ahol jelentette a hercegnek az ügy sikeres lezárását. A herceg jutalomból neki is adományozta a Körös megyei Dobóc birtokot, kiemelve, hogy familiárisa „az előző napokban saját súlyos költségén végigvitte és a lehető legjobb eredménnyel lezárta az ellenségünk, az ellenünk összeesküvő és Bajmóc várat eláruló Poki Péter ellen a király úr, a főpapok és a bárók meg az ország egész közönsége előtt zajló perünket”.¹⁵⁹

	Bajmóc	Szklabinya	Likava	Árva	Összesen
Birtokos 1494-ben és portaszám	Szapolyai 953	Corvin 308	Corvin 443	Corvin 248	1952
Birtokos 1495-ben és portaszám	Szapolyai 971	Szapolyai 310	Szapolyai 426	Szapolyai 288	1995

A lipptói hercegség váruradalmainak birtokviszonya 1494–1495-ben

Noha az országgyűlés alatt a nádor immár a királlyal is elismertette árvai és likavai jogigényét, a két vár változatlanul nem került a kezelésébe, hiszen azokban ezt követően is Corvin János familiárisait találjuk. Igaz, adataink szórványosak: a herceg 1495. február 2-án felmentette árvai várnagyait, Benkovič Gergelyt és Horvát Andrászt,¹⁶⁰ és a következő adatunk itteni tisztségviselőről csak az év végéről van, aki viszont — Balassa Ferenc személyében — egyértelműen Corvin familiárisa volt.¹⁶¹ Látszólag előbbi kijelentésünk ellen szól az, hogy a királyi számadáskönyv adószedési adatai szerint 1495 nyarán a két vár a nádor birtokában volt (*lásd a táblázatot*). Ez azonban annak volt a következménye, hogy az uralkodó elismerte itteni birtoklását, következésképpen az uradalmak területéről beszedett egyforintos adót a nádor — hiába Corvin emberei ültek a várakban — tarthatta meg. Jelenlegi tudásunk szerint természetesen nem elképzelhető az, hogy néhány hónapra a nádor átvette a várakat, sem az, hogy utána Corvin erővel foglalta vissza azokat. Sokkalta inkább azt feltételezhetjük, hogy az 1495. február óta a dalmát-horvát-szlavón bánágot

summatur penamque commissi tradimenti solvat, ad manus iudiciarias est assignatus — DF 233 424.

¹⁵⁸ 1495. jún. 15.: DF 204 033. (Kiadása: Sopron szabad királyi város története I/1–II/6. Szerk. Házi Jenő. Sopron 1921–1943. I/6. 142–143.)

¹⁵⁹ 1495. júl. 2. Zágráb: nobis hiis diebus paucis elapsis propriis et gravibus suis pecuniis contra et adversus Petrum Poky coniuratorem, emulum et traditorem castris nostri Baymocz in presentibus domino nostro[!] regis ac dominorum prelatorum et baronum et universitatis totius regni Hungarie perficere et ad optimum finem deducere habuit [sc. causam] — DL 49 471.

¹⁶⁰ 1495. febr. 2. Gyula: DL 105 310.

¹⁶¹ L. az alábbiakat.

betöltő Corvin János ismét visszatáncolt a nádorral való megegyezés elől, és nem adta át a két várat. Kettejük kiújult ellentéteire utal az, hogy 1495 októberében, a szegedi országgyűlésen tartózkodva a nádor kénytelen volt egy levéllel magát mentesíteni Boroszló város előtt, hogy nem az ő emberei gyűjtötták fel a herceg sziléziai városát, Opavát.¹⁶² Ugyancsak ügyük lezáratlanságának lehet az eredménye az is, hogy Szapolyai csak az országgyűlés után egy évvel, 1496 nyarának elején vezettette be magát Bajmócba és Szklabinyába, már liptói hadjárata után.¹⁶³

A nádor Liptó megyei hadjárata

A szegedi országgyűlést követően az uralkodó a pestis elől menekülve Csanádon át Bácsra utazott, és egészen az újévig ott időzött.¹⁶⁴ A nádor azonban nem tartott vele, hanem északkelet felé véve útját, hosszú időre tokaji várába vonult vissza,¹⁶⁵ mialatt a diéta idején Zágrábban tartózkodó Corvin Horvátország felé indult és hónapokra Bihácsra fészkelte be magát,¹⁶⁶ ahol az állandó török nyomás alatt élő, a kormányzattal elégedetlen horvát főurakkal keresett kapcsolatot.¹⁶⁷ Liptótól és egymástól való távolodásuk azonban nem jelentette azt, hogy a hercegség változatlanul rendezetlen ügye ne foglalkoztatta volna őket.

Az 1496. eleji viharos események első momentumai nem ismertek, a későbbi oklevelek említéseiből csak morzsákat csipegethetünk fel.¹⁶⁸ Annyi bizonyos, hogy Corvin parancsából — bizonyára már 1495 végén — régi és kipróbált familiárisai, Lomnicai Horvát András és Mihály zsoldosokat kezdtek toborozni a herceg zászlaja alá, méghozzá a szomszédos lengyel területeken.¹⁶⁹ A forrásokból nem dönthető el, hogy ezzel a lépéssel Corvin két megmaradt vára védelmét szerette volna biztosítani, vagy éppen az elveszítetteteket visszafoglalni. Mivel a Horvát testvérek hamarosan főszereplőkké lépnek elő, érdemes néhány szót ejteni pályafutásukról. Származásuk távolról sem volt előkelő: a Zágráb megyei Lomnica falu a medvei-lukaveci uradalomhoz tartozott, birtokosai a várnak, illetve kastélynak rendszeres szolgálattal tartozó prédiálisok, várnevesek voltak. Állapotukban éppen Corvinnak köszönhetően következett be

¹⁶² 1495. okt. 23. Szeged: Szapolyai oklt. I. 223. — A szegedi országgyűlésre l. *Neumann T.*: Királyi hatalom és országgyűlés i. m. 49.

¹⁶³ 1496. jún. 4.: DL 20 314.

¹⁶⁴ 1495. okt. 26. Szeged: DL 63405., okt. 28–nov. 2. Csanád: DL 68 135., DF 278 526., nov. 3. Zenta: DL 58 191., nov. 7. Telek: DL 20 365., nov. 11–1496. jan. 4. Bács: DL 63 402., DF 247 078.

¹⁶⁵ Első tokaji keltezése 1495. nov. 17-ről való: DF 212 366.

¹⁶⁶ 1495. okt. 16. Gréchegy: DF 274 998., nov. 20. Topuszkó: DF 255 492., dec. 3. Bihács: DF 231 950.

¹⁶⁷ *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 224–227. (A horvátországi eseményekkel tanulmányomban nem foglalkozom.)

¹⁶⁸ Feltűnő, hogy az ez évben még alkotó Bonfini egy mondattal sem utal a liptói eseményekre. Igaz, az 1496. év leírása meglehetősen csapongónak hat.

¹⁶⁹ Ezt maguk jelentik ki egy későbbi oklevelükben, l. 1496. márc. 20.: nos ex mandato et commissione domini nostri gratiosi, domini Iohannis ducis Corvini [ad] sua stipendia ex Polonia stipendarios exduxeramus — DL 103 044.

változás, aki 1492-ben András és Mihály testvére, Kisevich Gáspár szolgálataira tekintettel felmentette a települést és birtokosait a vártól való függés alól.¹⁷⁰ András a következő évben királyi palotásként mutatható ki,¹⁷¹ de az ezzel járó feladatkör természetesen nem zárta ki a herceg egyidejű szolgálatát. Midőn 1494 nyarán Corvin visszaszerezte Árva várát Haraszti Ferencről, annak élére a horvát Plavnai Benkovič Gergely mellett Andrást nevezte ki.¹⁷² A tisztségben mindössze fél évig, 1495. február 2-ig maradtak,¹⁷³ s időközben, 1494 őszén ő felügyelte Corvin besztercebányai vagyonának az átadását Thurzó Jánosnak.¹⁷⁴ A toborzás feladatát ugyanakkor a herceg vélhetően nem csak jó helyismerete és hűsége miatt bízta rá: úgy tűnik, hogy Horvátot árvai leváltása után rögtön áthelyezte a szomszédos Likavába, még ha erről csak későbbi adataink is maradtak, míg Árva élére ekkor nevezhette ki a közismert előkelő nemest, a nem oly régen még a szőrényi bánságot betöltő Gyarmati Balassa Ferencet.¹⁷⁵

A nádorhoz újév táján már eljuthatott a toborzás híre: 1496. január 2-án arra utasította a földesurasága alá tartozó Késmárkot, hogy várható érkezésére tekintettel építsenek istállókat, halmozzanak fel készleteket, és senki ismeretlen ne engedjenek be a városba.¹⁷⁶ A levélből nyilvánvaló, hogy ekkorra a nádorban már megfogant a herceg utolsó várai elleni hadjárat gondolata, és a szokottnál jelentősebb kísérettel kívánt Késmárk felé vonulni. Nem volt azonban mindegy, hogy a csatát milyen sereggel és milyen megítéléssel vívja meg. Bármennyire is érthető volt Corvin lépése, a külföldi zsoldosok behívása — annak jól ismert kockázata miatt — szükségszerűen védhetetlen volt az uralkodó és az udvar előtt, különösképpen, mivel aggasztó hírek kezdtek szivárogni a herceg horvátországi szervezkedéséről. A nádornak következőképpen nem kellett ezúttal magánháborút folytatnia. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a toborzásról az ő egyik küldönce értesítette az ekkoriban Bácsról Valpóra utazó királyt.¹⁷⁷ Az udvar a fenyegetést, amelyet talán a küldönc a nádor érdekeinek megfelelően ki is színezett, komolyan vette: január 18-án a Felső Részek városaihoz intézett parancslevelében Ulászló tájékoztatta a címzeteket, hogy Corvin herceg Lengyelországban hadakat gyűjt, „*minden gonosztevőt és bármilyen rendű s rangú gazembert a zsoldjába fogad*”, azzal a céllal, hogy az országba betörjön és ott velük pusztítson. Közölte, hogy már úton van a Felső Részekre, de megérkezéséig azok védelmét Szapolyai István nádorra bízta.¹⁷⁸ Az uralkodó azonnal háta mögött hagyta Valpót, és Verőce–Babócsa–Szombat-

¹⁷⁰ DF 231 859.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² Vö. DL 105 308.

¹⁷³ 1495. febr. 2. Gyula: DL 105 310., vö. még DL 105 309.

¹⁷⁴ DF 276 223.

¹⁷⁵ Személyére legutóbb I. Horváth Richárd: „Gradus ad parnassum”. A Gyarmati Balassa család a kései középkorban. In: Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň. Jún 2012. Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí. Zostavili Helena Ferencová a Erika Antolová. Modrý Kameň 2013. 32–36. — Árvai várnagysága mindeddig nem volt ismert a szakirodalomban.

¹⁷⁶ Szapolyai oklt. I. 225.

¹⁷⁷ A király nov. 4-én még Bácsra, 15-án már Valpón tartózkodik: DF 247078., DF 248701.

¹⁷⁸ 1496. jan. 18.: DF 216 026. (Bártfának, regesztája: Bártfa 3236. sz.), DF 229 091. (Eperjesnek). Utóbbi kiadása: Rukovet 94–95.

hely–Sopron érintésével három hét alatt, február 8-án meg is érkezett Pozsonyba,¹⁷⁹ részben, hogy onnan szervezze a Corvin elleni hadjáratot — Budán ugyanis még mindig dúlt a pestis.

Időközben Szapolyai is elindult Tokajból, január 20-án Kassához közeli mezővárosába, Göncre érkezett,¹⁸⁰ és néhány napot itt is maradt, bizonyára, hogy itt várja be a király parancsleveleit, valamint folytassa saját és a hatalma alatt álló megyék csapatainak a besorozását. A Valpóban kelt okleveleket végül január 25-én, keltezésük után egy héttel adhatta át egy küldönc a nádornak: ezen a napon Szapolyai rögvest levelet intézett a királyi városokhoz, hogy küldi a király leveleit Corvin herceg mozgolódásával kapcsolatban, és értesítette őket, hogy saját és a Felső Részek megyéinek a csapataival, továbbá Somi Józsa temesi ispánnal, az Alsó Részek főkapitányával az ellenség ellen indul. Kérte őket, hogy legyenek készenlétben katonáikkal és ágyúikkal, hogy amint újra megkeresi őket, utána tudják küldeni csapataikat.¹⁸¹ Somi Józsa említését az indokolta, hogy ekkoriban éppen a közeli Makovica várában, friss szerzeménynél tartózkodott.¹⁸² Somi maga is értesülhetett a Corvinnal kapcsolatos hírekről, de január 21-én írott levelében még nem tudta, hogy a király magához hívja-e vagy nem.¹⁸³ Ulászló bizonyára a városokhoz küldött levéllel egy időben utasította Somit, hogy csatlakozzon a nádorhoz, nem kizárt, hogy éppen utóbbi kérésére, hogy még a látszata is elkerülhető legyen annak, hogy a hadjárat a nádor személyes ügye.

A nádor és Somi Józsa Kassán találkoztak, ahol újabb királyi parancslevél érte őket utol. Hogy ez mit tartalmazott, nem tudjuk, mindenesetre a két főúr január 27-én újabb levélben utasította a városokat, hogy bíráik és egy-egy esküdtjük másnap keressék fel őket Kassán, egyszersmind hirdessék ki, hogy a megyék minden nemes és nem nemes lakosa fejenként, hűtlenség terhe alatt álljon készen a hadbavonulásra.¹⁸⁴ A tárgyalások után, néhány nap múlva a nádor elindult a Szepesség felé, január 31-én az Eperjeshez közeli Bertótól kérte Bártfa vezetőségétől, hogy katonáikat és ágyúikat most már küldjék utána, mert az ellenség felé tart.¹⁸⁵

A városok eleinte bizonytalankodtak, teljesítsék-e a nádor kérését, hiszen a király levele csak saját városuk fokozottabb védelmét írta elő, illetve csupán védelmüket bízta a nádorra. Eperjes vezetősége, miután előző nap a nádor familiárisától, Szinyei Mátyustól megkapta a két levelet, január 27-én a bártfai tanácsnál érdeklődött arról, vajon ők is hasonló leveleket kaptak-e, és ha igen, milyen döntést hoztak azokkal kapcsolatban.¹⁸⁶ A bártfaiak viszont a kérdésben

¹⁷⁹ 1496. jan. 22. Babócsa: DL 20 384., febr. 5. Sopron: DF 204 035., febr. 8. Pozsony: DF 216 034. (Bártfa 3244. sz.) — Utóbbi levélben említi is, hogy ezen a napon érkezett Pozsonyba. A Valpó és Pozsony közötti útvonal állomásait Bonfini adja meg: Bonfini V/V/86.

¹⁸⁰ DF 216 028. (Bártfa 3238. sz.)

¹⁸¹ Szapolyai oklt. I. 225–226. (Bártfának).

¹⁸² Somi 1495. nyári makovicai birtokszerezésére l. DL 20 332–20 333., 20 335. — Somi 1495. nov. 30-án vélhetően még a király mellett Bácsón (DL 20 366.), 1496. jan. 17-én Makovicán (DL 20 381.), jan. 21-én Terebesen (DF 216 027., Bártfa 3237. sz.) tartózkodott.

¹⁸³ DF 216 027. (Bártfa 3237. sz.)

¹⁸⁴ 1496. jan. 27.: Rukovet 95. (jan. 20-i dátummal), Szapolyai oklt. I. 226–227. (Eperjesnek).

¹⁸⁵ 1496. jan. 31.: Szapolyai oklt. I. 227.

a kassaiakhoz fordultak. A legtekintélyesebb város tanácsa február 3-án arról tájékoztatta őket, hogy ők — közösségük döntése alapján — készek teljesíteni a nádor óhaját.¹⁸⁷ Szapolyai, látva a városok — és úgy látszik, különösen Bártfa — hozzáállását, újabb küldöncöt menesztett az uralkodóhoz, akit február 8-án, Pozsonyba való bevonulásakor sikerült utolérni. A király ezúttal egyértelműen fogalmazott Bártfának — és talán a többi városnak is — címzett újabb levelében: állítsanak ki minél nagyobb gyalogos és lovas sereget, és Szapolyai kérésére csatlakozzanak hozzá, hiszen az ellenség már az ország területén van, sok kárt okoz és a lakosságtól hadisarcot szed. Pozsonyban ő is sereget gyűjt és hamarosan a Felső Rézsekre vonul.¹⁸⁸ És bár néhány nap múlva a bártfaiak küldöttsége is felkereste őt, hogy a korábbi években elszenvedett káraikra és kiadásaikra tekintettel mentesítésüket kérje a hadba vonulás alól, Ulászló nem engedett és ragaszkodott korábbi parancsához, megjegyezve, hogy már maga is készülődik a hadjáratra.¹⁸⁹ A vitából tehát a nádor került ki győztesen, aki február 15-én, immáron a késmárki várból saját levele kíséretében küldte tovább a király parancslevelét Bártfára.¹⁹⁰

A lengyel zsoldosok, illetve a Horvát testvérek tevékenységéről ez idő tájt alig tudunk valamit. A királyi levelekben olvasható, toposz-szerű megfogalmazásokból, amelyek az idegen sereg pusztításáról és károkozásairól számolnak be, csak annyi hámozható ki, hogy legkésőbb február elejére a herceg emberei megerősítették Árva és Likava várait a felfogadott lengyelekkel.¹⁹¹ Egy momentum amellet szól, hogy a herceg egyáltalán nem kívánt „rátörni” az országra és „pusztítani” azt. Későbbi forrásból tudjuk, hogy Balassa Ferenc árvai várnagy a herceg utasításából közreműködött a zsoldosok felfogadásában.¹⁹² Ő viszont legkésőbb január végén elhagyta szolgálati helyét és a nyolcszáznál is több kilométerre lévő Bihácsig utazott, ahol február 21-én Corvin jelenlétében személyesen tette le Árva várának várnagyságát, és adta át azt a herceg utasításából Horvát András testvérének, Mihálynak.¹⁹³ Nehéz a hosszú utazás mögött más okot találni, mint hogy Balassa — tapasztalva január második felében, hogy a rábízott vár védelme immár a lázadás szélére sodorta — nem kívánt tovább Corvin szolgálatában maradni. Ebből viszont az következik, hogy a toborzással Corvin emberei nem egy király elleni lázadást kívántak előkészíteni, hanem kizárólag a nádor vagy annak támadása ellen készülődtek.

¹⁸⁶ 1496. jan. 27.: DF 216 030. (Bártfa 3240. sz.)

¹⁸⁷ 1496. febr. 3.: DF 216 032. (Bártfa 3242. sz.)

¹⁸⁸ 1496. febr. 8.: DF 216 034. (Bártfának), kiadása: Rukovet 96., regesztája: Bártfa 3244. sz.

¹⁸⁹ 1496. febr. 16.: DF 216 037. (Bártfának, Bártfa 3247. sz.). — Valószínűleg ezt a levelet publikálta Wagner Károly mint Kisszebennek szólót, mivel a nála 1491. éviként szereplő levél ezzel szó szerint azonos, Kisszeben levéltárában azonban nem találunk ilyen eredetit. *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Posonii et Cassoviae 1780.* 192.

¹⁹⁰ 1496. febr. 15.: Szapolyai oklt. 227–228. (Bártfának).

¹⁹¹ Arra, hogy a zsoldosok itt tartózkodtak, l. az alább még bemutatandó ápr. 6-i oklevelet: DL 20 404.

¹⁹² 1496. márc. 20.: DL 103 044.

¹⁹³ 1496. febr. 21.: DL 105 060.

Szapolyai István folytatta vonulását Liptó megye felé, ahova legkésőbb február 22-én érkezett meg. Főhadiszállását a Likava várához tartozó, attól mintegy négy kilométerre fekvő Rózsahegy mezőváros mellett alakította ki, a vár felől nézve a Vág túlsópartján. Serege létszámáról nincsenek adataink, összetételéről is csak szerények: tudomásunk van Kassa, Bártfa és Eperjes zsoldosairól,¹⁹⁴ a nádor saját költségén felfogadott csapatairól,¹⁹⁵ illetve bizonyára a hadbáhvott nemesség képviselőit láthatjuk az Abauj, Sáros és Szepes megyékben birtokos előkelő nemes, Semsei István¹⁹⁶ és a Gömör megyei Rimaszécsi László személyében.¹⁹⁷

Ahhoz, hogy megkíséreljük értelmezni a hadjárat lefolyását, vegyük előbb sorra fennmaradt, igen szerénynek tűnő adatainkat. A nádor február 22. és március 3. között keltezte leveleit Rózsahegyről, 23-án ráadásul itteni erődjéből (*in bastia nostra de Rozomberk*).¹⁹⁸ Március 2-án Kassát, 3-án Bártfát és Eperjest értesítette levelével, hogy az országra törő és azt pusztító ellenséget legyőzte és elűzte — az utóbbi két városnak írott levél megfogalmazása szerint mezei ütközetben (*habito cum eis campestri conflictu*). A három város katonáit közönlével kíséretében küldte haza.¹⁹⁹ Március 12-én már Bajmócon időzött,²⁰⁰ igaz, seregeit bizonyosan a helyszínen hagyta, és néhány nap múlva innen kérte a kassai tanácsot, hogy a harmincadbérletből neki járó 2750 forintos összeg kifizetésével ne késlekedjenek, mert arra „az ország védelmében” felfogadott csapatai kifizetéséhez szüksége van.²⁰¹

Ugyancsak március 2-án Ulászló király Pozsonyban ötezer forint kölcsönt vett fel kormánya két legbefolyásosabb tagjától, Bakóc Tamás egri püspök-főkancellártól és Ernuszt Zsigmond pécsi püspök-kincstartótól. Ekkor kibocsátott kötelezvénye értelmében két ok indította erre: hogy a Corvin által behívott lengyelek ellen katonákat állíthasson ki, valamint hogy a herceg által Horvátországban támasztott viszályokat lecsillapítsa.²⁰² Ugyanekkorajt Ernuszt János lovászmestertől és Kanczlyr Angelus budai polgártól gyalogos katonák fizetésére vett fel kétezer forint kölcsönt.²⁰³ Nincsen tudomásunk arról, részt vettek-e a király által felfogadott csapatok a lipitói hadszíntéren, nagy részük vélhetően nem érkezett meg időben.

Az ütközet után Horvát András és Mihály likavai és árvai kapitányok gyorsan hozzáfogtak a kifizetetlenül maradt lengyel zsoldosokkal való elszámoláshoz. Március 20-án Árva várában kötelezték magukat, hogy az általuk Corvin parancsára Lengyelországból behívott zsoldosok kifizetése és kártalanítása

¹⁹⁴ 1496. márc. 2–3.: Szapolyai oklt. I. 228–231.

¹⁹⁵ Vö. 1496. márc. 20.: Szapolyai oklt. I. 232.

¹⁹⁶ Febr. 26-án a nádor előtt tett bevallást Rózsahegyen: DL 85 150.

¹⁹⁷ 1496. febr. 28.: DF 266 883. (Igaz, a Rózsahegyen kelt oklevél csak *dicitur nobis* formulával utal rá, azaz jelenléte csak vélelmezhető, nem bizonyítható.)

¹⁹⁸ 1496. febr. 23.: Szapolyai oklt. I. 228–231.

¹⁹⁹ 1496. márc. 2–3.: Szapolyai oklt. I. 229–231. Az eperjesi példány kiadása: Rukovet 97.

²⁰⁰ 1496. márc. 12.: DF 266 030.

²⁰¹ 1496. márc. 20.: Szapolyai oklt. I. 232–233.

²⁰² 1496. márc. 2.: DF 208 936.

²⁰³ 1496. máj. 12.: DF 272 126. (Az oklevél már Budán kelt, de a király említi, hogy a hitelezőkkel a megállapodásra Pozsonyban került sor.)

ügyében a kérésükre és a herceg iránti hűsége miatt szintén kezességet vállaló Balassa Ferencet mindenben mentesítik, esetleges kiadásait megtérítik.²⁰⁴ Végül április 6-án a turóci konvent — bizonyára inkább kiküldöttjei — előtt Corvin János herceg seregeinek főkapitánya (*summus capitaneus*), *Sporyczan*-i Salud Prokop és húsz név szerint felsorolt rótamester²⁰⁵ — akik Liptó és Árva megyékben jelenleg testvériséget alkotva szolgáltak (*fuertunt in servitio frater-nali*), Corvin János parancsából a következő bevallást tették: az előző napokban a herceg parancsából Horvát András és Mihály likavai és árvai várnagyok Árva várát a kezükre adták fizetésük gyanánt és azon káraik megtérítéseként, amelyeket „*a Szapolyai István nádor által Likava és Árva várak megvívásához emelt erősségek ostromakor, valamint az ugyanitt a köztük és a nádor seregei között végbement ütközet során*”²⁰⁶ szenvedtek el. Mivel nagy szükségbe jutottak, Horvátokkal számadást tettek, és az általuk követelt 11 850 forintot megkapva Horváték kezére adták a várat zálogjogon, addig, amíg Corvin ki nem váltja tőlük. Előírták azt is, hogy Horvátéknak gondoskodniuk kell a fogságba esett kapitányokról is, amíg ki nem szabadulnak, és őket is kártalanítaniuk kell.²⁰⁷ A liptói konfliktus korabeli megítéléséhez használható fel Tommaso Amadei esztergomi kormányzó Itáliába írt május 2-i levele, melyben a következő híreket közli, vélhetően az előző hónapok történéseit kívánva összefoglalni: „*Először is, hogy a pestis dühöngő vihara mostanáig elcsendesedett, így már nagyon kevesen betegednek meg. Ezen kívül: Magyarország bárói között eddig nyugalom volt, de hosszú ideje a méltóságos Corvin János herceg zsoldosok szövetségét seregével háborgatja Szapolyai István urat, az ország nádorát.*”²⁰⁸

A források számos kérdést vetnek fel. Úgy vélem, hogy a nádor Liptóba érkezése és a legkésőbb március 2-ra tehető ütközet közötti legfeljebb másfél hét nem volt elegendő arra, hogy több erősséget is — de legalább egyet-egyet — emeljenek Árva és Likava környékén — sőt, Szapolyai egy-két nap után már egy „*bastiá*”-ból, erődéből keltez. Ha viszont arra gondolnánk, hogy már a nádor és a „fősereg” érkezése előtt, január végén–február elején megindultak volna az erődítési munkálatok, akkor ez ellen jogosan hozható fel, hogy egy ekkora len-

²⁰⁴ 1496. márc. 20.: DL 103 044.

²⁰⁵ Sajnos az oklevélben felsorolt zsoldosok közül egyiket sem sikerült azonosítani, a főkapitányról is csak azt tudjuk, hogy 1495 áprilisában Szigetváron tartózkodott, mint Corvin egyik cseh familiárisa (DF 279 388. — Az oklevél egyszerűen *Salud*-nak nevezi). Így azt a magától értetődően felmerülő lehetőséget, hogy a sereget vagy annak egy részét Corvin sziléziai hercegségében, Opavában toborozták, nem lehet vizsgálni.

²⁰⁶ 1496. ápr. 6.: *super debitis, quibus eisdem dictus dominus Ioannes dux pro servitiis ac dampnis eorum, que ipsi in expugnationibus fortalitorum in obsidione dictorum castrorum Arwa et Lykawa vocatorum per spectabilem et magnificum dominum Stephanum de Zapolia, comitem perpetuum terrae Scepusiensis et regni Hungariae palatinum erectorum ac conflictu per eosdem cum gentibus dicti domini palatini ibidem commisso percepissent* — DL 20 404.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ 1496. máj. 2.: *Primum est, quod seviens vorago pestilentie est hactenus pacata, perpauci itaque iam adversam incidunt valitudinem. Status preterea baronum Hungarie hucusque fuit tranquillus, sed a longeva tempestate illustris Iohannes Corvinus dux insultatur cum confederatis agminibus stipendariorum domino Stephano de Zapolia palatino huius regni* — Archivio di Stato di Modena, Ambasciatori b. 3/16, 21. (A levél ismeretét Domokos Györgynek köszönöm, a dokumentum felkutatása és digitalizálása az OTKA 81430. számú projektje keretében zajlott 2013-ban.)

gyel zsoldossereg nem hagyta volna a rózsahegyi erőd felépítését. A csatavesztés után, tehát a fogságba esett kapitányok nélkül felsorolt húsz rótamester jelenléte arról árulkodik, hogy a lengyelek létszámát — mértéktartóan rótánként nem kétszáz, hanem százas átlaggal számolva²⁰⁹ — jóval 2000 fő fölé tehetjük. Magam emiatt arra gondolok, hogy a nádor zsoldosai már jóval a lengyelek felfogadása előtt megjelentek Liptóban, és a rózsahegyi erősség²¹⁰ építésére már a hadjárat előtt sor került. És ha ezt már 1495 nyarának végén, őszének elején megtették, akkor még inkább érthető, miért a nádorhoz került a két uradalomból beszedett egyforintos adó.

Mindez megmagyarázná azt is, hogy a herceg miért kockáztatta meg idegen zsoldosok toborzását. Ezt a lépését ugyanis Liptó és Árva megyék meglehetősen elzárt földrajzi fekvése, illetve középkori úthálózata teljesen megmagyarázza. Liptó megye legfontosabb útvonala a Vág völgyében haladt Turóc megyétől Rózsahegy, Szentmiklós és Újvár érintésével a Szepességig. Turóc megye felé az utat elzárta a nádor által Corvintól megszerzett Szklabinya vára, a Szepességben pedig már régóta ő volt az úr. A rózsahegyi erőd felépülésével megszűnt az összeköttetés Zólyom megyével, míg a gömöri utat Szapolyai vezető familiárisának, Koromházi Korom Bálintnak rokona, Cécei Lőrinc újvári vára ellenőrizte.²¹¹ Ha a rózsahegyi erősség már 1495 végére felépült, akkor maga a nádor volt az, aki a herceget arra kényszerítette, hogy az egyedüli szabad utat, a Likavától Árván át, az Árva völgyében Lengyelország felé haladó útvonalat felhasználva, onnan erősítse meg várait. Ez még inkább megmagyarázná azt a korábban is felvetett lehetőséget, hogy az amúgy is eladósodott királyfi egyáltalán nem kívánt a Felső Rézszeken az ország és királya ellen lázadni. A jelentős zsoldossereg toborzására a nádor várható támadása kényszerítette, aki szerette volna végre megszerezni a herceg által 1494 nyarán papíron neki adott két várat, hiszen erre való jogát a király is megerősítette. Ezt a megfontolást természetesen az is alátámaszthatja, hogy a herceg által toborzott haderő egy lázadáshoz nem volt elegendő: a liptói események így a horvátországi történetekkel nem álltak szoros összefüggésben, legfeljebb azzal, hogy az uralkodó a lokális konfliktusban a nádor oldalára állt, még inkább növelhették a Horvátországban tartózkodó herceg ellenérzéseit.

Nem világos a konfliktus rendezésének mikéntje sem. Feltűnő, hogy a győztes mezei ütközet után a nádor nem aratta le győzelme gyümölcseit, hanem serege egy részét azonnal hazaküldte, míg hamarosan maga is elhagyta a küzdelem színhelyét, igaz, a nem olyan távoli Bajmócról figyelte az eseményeket. Mint láttuk ráadásul, a győzelme nem lehetett oly mérvű, mint amilyenre leveleiben a városoknak utalt: sem Likavát, sem Árvát nem foglalta el, azokban

²⁰⁹ A lengyel róták létszámára l. The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology I. Ed. Clifford Rogers. Oxford 2010. 201. — Eszerint a róták létszáma a 15. században a tucattól 400-ig terjedt, de a század végére 200 főben állapodott meg. (A munkára B. Szabó János hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.)

²¹⁰ Rózsahegyen a 14. század végén állt egy *castellum*, de ennek kapcsolata az 1496-ban említett *bastia*-val teljesen bizonytalan. Az előbbire l. *Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai.* (Művészettörténeti füzetek 26.) Bp. 1999. 204.

²¹¹ Nem kizárt ugyanakkor, hogy már ekkor a nádor kezén volt, l. alább.

lengyel zsoldosok maradtak. Nem tudunk másra gondolni, mint hogy három tényező játszhatott közre a nádor döntésében: a mezei ütközetben jelentős veszteséget szenvedett, saját seregei további fizetése túl nagy anyagi áldozatot követeltek volna, de legfőképpen: a király kérhette a konfliktus minél gyorsabb lezárását, hogy Corvin horvátországi mozgalmát is minél gyorsabban leszerelhesse. Ez lehet az oka annak, hogy a két vár tulajdonjoga végül Corvin kezében maradt, igaz, sem ő, sem családja többé nem szerezte vissza azokat.

A tárgyalásokról nagyon keveset tudunk. 1496. március végén maga Miksa római király is követet menesztett Ulászlóhoz az ügyben. Az erről szóló velencei követjelentés szerint Ulászló hírül adta Miksának, hogy János herceg és István „erdélyi” gróf között azért támadtak viszálykodások, mivel a herceg akar lenni az egész „Corbaria” és más helyek ura.²¹² A herceg — aki legkésőbb márciusban feleségül vette legfőbb szövetségese, Frangepán Bernát gróf leányát, Beatrixot — és a horvát urak követei áprilisban felkeresték Velencét és Miksa királyt is, de mivel támogatást nem kaptak, fegyveres konfliktusra nem került sor.²¹³ Május végén már azt a hírt közli ugyanez a velencei követ, hogy Ulászló és Corvin megegyezést kötöttek.²¹⁴ A királlyal való kibékülés ugyanakkor csak átmeneti volt. A következő évben Ulászló még a bánságról is elmozdította, és ami különösen fájó volt, nem támogatta a herceget birtokpereiben. A felek végül 1498 októberében állapodtak meg véglegesen, részben Szapolyai István nádor közbenjárására: Ulászló másodjára is kinevezte a még mindig csak 25 éves Corvint bánnak, ezúttal élete tartamára, aki ettől kezdve haláláig hűséggel szolgálta a királyt és jelentős eredményeket mutatott fel a déli határvédelemben.²¹⁵

A történet vége: a hercegség a grófoké

Corvin János 1504. október 12-én bekövetkezett haláláig Árva és Likava várai a Horvát testvérek kezén maradtak, akik önálló helyi tényezőként viselték a két várral egybekötött árvai és liptói ispáni címet.²¹⁶ A tisztségeket közösen viselték, de a várakat mintha felosztották volna egymás között: egy oklevélben András magát likavai, testvérét pedig árvai úrnak (*residens in castro Lykawa / in castro Orawa*) nevezte.²¹⁷ Azt nem tudjuk, Szapolyai István tett-e még

²¹² 1496. márc. 26. és ápr. 6.: Reg. Imperii XIV/2. 3856. és 3869. sz. (Zaccaria Contarini velencei követ jelentései.) Vö. Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. Közli Wenzel Gusztáv. Történelmi Tár XIV. 4.

²¹³ *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 226–229.

²¹⁴ 1496. máj. 27.: Reg. Imperii XIV/2. 4017. sz.

²¹⁵ *Schönherr Gy.*: Corvin i. m. 229–242.

²¹⁶ 1496. jún. 16.: DF 271 904. (*comites Lypthowienses [et capitanei] castrorum Arwa et Lykawa*. Corvin János liptói ispánjaként.) — Horvát András liptói ispáni említései: 1502. márc. 2. (DF 286 163.), 1503. máj. 31. (DF 258 777.), 1504. okt. 16. (DF 266 894.), 1505. febr. 7. (DL 94 659. – *hrabye Lypthowsky*). — Horvát Mihály liptói ispáni említései: 1503. nov. 16. (DF 258 726.), 1505. jún. 2. (DF 258 705. – egyben árvai ispán is).

²¹⁷ Keltezetlen oklevél: DF 235 365. — Vö. 1501. jún. 14.: erga egregios Michaellem de Arwa et Andream de Lykawa castrorum castellanos Horwath vocatos, vicecomites comitatus predicti Liphthoviensis — DF 257 956., fol. 32a.

kísérletet a két vár megszerzésére 1499. decemberi haláláig, azt ellenben igen, hogy az 1490-es évek második felében megvásárolta Cécei Kis Máté öccsétől, Lőrincától Liptóújjvárt,²¹⁸ amivel végképp körbevette Corvin birtokait. A herceg halálát követően azonban hamar felmerült a két vár birtoklásának a kérdése. A kiváltásra gyermekei nevében az özvegy hercegné, Frangepán Beatrix volt jogosult, azonban végül mégsem ő, hanem az öt éve elhunyt István nádor özvegye, Hedvig tescheni hercegnő kártalanította a zálogbirtokos várnagyokat és lépett fiaival, Szapolyai János és György grófokkal a várak és uradalmaik birtokába.

A nádori özvegy nem csupán férje egykori, 1494-ben megszerzett jogaira hivatkozott, hanem Beatrix hercegnével egyetértésben igyekezett eljárni. A királyfi halálát követően ugyanis Hedvig hercegnő minden erejével azon fáradozott, hogy kisebbik fia, György feleségül kapja Corvin leányát, Erzsébetet.²¹⁹ A felek követői 1505 februárjában Budán házassági szerződésre léptek (noha a házasság nem jött létre a házasulandók fiatal kora miatt), amelyet Corvin János fia, Kristóf nem sokkal később, március 17-én bekövetkező halála után újratárgyaltak, immáron az egész vagyon örökösének az ifjú jegyespárt téve. A tárgyalások közepette Hedvig hercegnő engedélyt kapott Árva és Likava kiváltására,²²⁰ így már tavasszal megindulhattak az egyeztetések a Horvát testvérekkel.

Horváték készségesnek mutatkoztak, de ennek megkérték az árát. A fennmaradt források fényében úgy tűnhet, hogy először a Mihály kezén lévő Árva átadásáról indultak meg a tárgyalások, de bizonyára párhuzamosan Likava birtoklásáról is elkezdődtek az egyeztetések. A Szapolyaiakat vezető familiárisuk, Máriási István szepesi kapitány képviselte. Végül oly megállapodás született, hogy az árvai uradalomért cserében Horvát Mihály megkapja a Sáros megyei Palocsa várát örök birtoklásra. És jóllehet az erről szóló 1505. április 30-i oklevél tényként kezeli, hogy a vár már gazdát cserélt, ez ekkor még bizonyosan nem történt meg.²²¹ Az egyezés létrejöttét követően Máriási vezetésével küldöttség indult Frangepán Beatrixhoz, bizonyára azért, hogy a hercegné beleegyezését kérjék az ügyletbe.²²² A minden bizonnyal sikeres követség visszatérése után kerülhetett sor Horvát Mihály másik követelésének a teljesítésére: Hedvig és fiai a család kegyúri jogához tartozó szepesi egyház prépostságát Mihály fiának, Jánosnak adományozták,²²³ illetve egy újabb oklevéllel biztosították Mihályt, hogy őt Palocsa birtokában, fiát pedig a szepesi prépostságban megvédelmézik. Ezzel egy időben kinevezték Mihályt árvai — és ezek alapján

²¹⁸ Keltezetlen fogalmazvány, amelynek datálását Szapolyai nádorságának (1492–1499) feltűntetésén túl egyedül ifjabb fia, Szapolyai György említése (1495-ben született) segíti: DF 263 094.

²¹⁹ *Stanisław A. Sroka: Jadwiga Zapolya*. Kraków 2005. passim.

²²⁰ Az aug. 10. előtt kelt második megállapodásban szerepel ez az engedély: DL 37 777.

²²¹ 1505. ápr. 30.: Szapolyai oklt. I. 266–267.

²²² 1505. máj. 3.: Szapolyai oklt. I. 268.

²²³ 1505. máj. 28.: uo. 268–269. — Ez év júl. 1-jén ráadásul kegyúri joguk azon részét is Jánosnak adományozták élete végéig, hogy a megüresedett káptalani javadalmakat belátása szerint töltheti be: uo. 271–272. — Itt kell azonban megjegyezni, hogy a prépostságot János ekkor még nem vehette át, hiszen a tisztség nem volt betöltetlen. Erre csak 1511-ben, Csobádi László prépost halálával került sor: uo. 316–317.

vélhetően András likavai — várnagyukká, akik így a várakban is maradhattak.²²⁴

A külső szemlélők tehát nem sok változásra figyelhettek fel, de vélhetően Hedvig hercegnő sem tekintette véglegesen lezárt ügynek a Horvátokkal megkötött megállapodást: június 20-án arról tájékoztatta Frangepán Beatrixot, hogy a két vár kapcsán a király és az urak is ígéretekkel ostromolják a Horvát testvéreket, ezért ha nem küldi el sürgősen a várak átadásáról szóló nyugtalevelet Horvátéknak, a velük kötött megállapodása ellenére elveszíthetik a két uradalmat.²²⁵ Az egyik úr, aki szerette volna a várakat megszerezni, bizonyosan Szatmári György váradi püspök, királyi kancellár volt, akire 1505 elején Bajnai Both András ráruházta minden Likavát és Rózsashegyet érintő jogát.²²⁶

Árva és Likava pontos átvételének ideje nem ismert, de az átadások lezárultát jelzi az, hogy Szapolyai János és György grófok 1507 augusztusában iktatóparancsot váltottak ki Bajmócra, Szklabinyára, Árvára és Likavára, illetve az ezekben lévő, időközben Ulászló királytól adományul nyert királyi jogba.²²⁷ Ettől fogva a várak és a hozzá csatolt ispánságok — Turóc, Árva és Liptó — Mohácsig a Szapolyai család kezén voltak, akik végül másfél évtized alatt hol erőszakkal, hol pénzzel, hol ígéretekkel sikeresen kebelezték be a liptói hercegséget. A tárgyalások eredményeképpen pedig a Lomnicai Horvát család — elszakadva a névadó Zágráb megyei birtoktól — Palocsai Horvátokká és nagy jövő előtt álló várurakká léptek elő.²²⁸

* * *

A fent bemutatott történések messzemenően túlmutatnak a két főúr konfliktusán, és éles fényt vetnek a királyi hatalomnak a Jagelló-kor első esztendeiben megfigyelhető korlátaira, majd egyre érzékelhetőbb gyarapodására. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy egy uralkodó hatalmának egyik legfőbb ismérve az, tud-e szabadon élni a tisztségviselők kinevezésének és saját tanácsadói megválogatásának a lehetőségével.²²⁹ Magától értetődő, hogy II. Ulászló a trónharcok idején erre nem volt képes, hiszen uralmát elődje, Mátyás király politikai elitjének őt királlyá választó nagyobbik részére volt kénytelen alapozni. Az uralkodó csak a béke beköszöntével láthatott hozzá hatalma függetlenítéséhez. Első fontos lépését ezen az úton 1493 januárjában tette meg, amikor elérte a legbefolyásosabb régi báró, Bátor István erdélyi vajda távozását tisztségéből. Ezt követte két hónap múlva Komárom és Tata ingyenes átvétele Corvin János

²²⁴ 1505. máj. 28.: Szapolyai oklt. I. 269–270.

²²⁵ 1505. jún. 20.: uo. 270–271.

²²⁶ 1505. jan. 10.: DL 68 144.

²²⁷ 1507. aug. 16., szept. 26.: DL 105 091. — Úgy tűnik, hogy Likava átvétele valóban 1507-re esett. Horvát András állítólag ez évben adta át a várat a Szapolyaiaknak 2000 forint készpénzért, valamint 2000 forintos zálogértékben Dunajec várért cserébe. *Wéber Samu*: Nedec vára. Magyar Történelmi Társ. 1893. 388. — Ezt megerősíti, hogy Lomnicai Horvát András 1507. júl. 12-én mint a Liptó megyei tizedek bérlője bocsát ki nyugtát: DL 46 804.

²²⁸ Pl. 1512: Michael Horwath castri Palocza heres et capitaneus Rychnoviensis — DF 217 206.

²²⁹ Vö. *Bernard Guenée*: States and Rulers in Later Medieval Europe. Glasgow, 1985. 125.

hercegtől. „A király már nem alszik” — mondták az udvarban.²³⁰ A nagyrészt a főpapok többségére és néhány kisebb hatalmú báróra támaszkodó fellépés azonban erős ellenzékét támasztott, amely — és ezt az 1493/94-ben az országban több helyen kibontakozó magánháborúk egyértelműen jelzik — túlzás nélkül összeomlással fenyegette Ulászló uralmát. Tanulmányom következtetésként arról szól, miképpen kerekedett felül az uralkodó és számolt le belső ellenzékével 1494/95 folyamán. Céljai elérése érdekében minden lehetséges eszközt bevetett: egyfelől a tétlenségét ostromozók leszerelésére „tessék-lássék” hadjáratot vezetett a török ellen, hiszen, mint azt Bonfini Kinizsi Pál szájába adva megfogalmazta, a török elleni háború „az ország külső ellenségétől való védelme közben a belső, polgári háborúságokat is háttérbe szorítja”.²³¹ Másfelől ellenfelei közül egyeseket, mint Újlakit, fegyverrel győzött le, másokat, mint Szapolyai nádort, majd később Corvint is, elszigetelt szövetségeseitől, majd ésszerű megegyezésekkel arra készítetett, hogy uralmának feltétlen támogatói legyenek. A király és szűkebb környezete hosszan tartó, szívós munkájának gyümölcse az lett, hogy — a török állandó fenyegetettségében élő Horvátországot leszámítva — uralkodása alatt az országban többé nem támadt a király hatalmával szemben fellépő főúri mozgalom.

PRIVATE WAR BETWEEN THE COUNT AND THE DUKE

(The Struggle of István Szapolyai and János Corvinus for the Duchy of Liptó)

by Tibor Neumann

(Abstract)

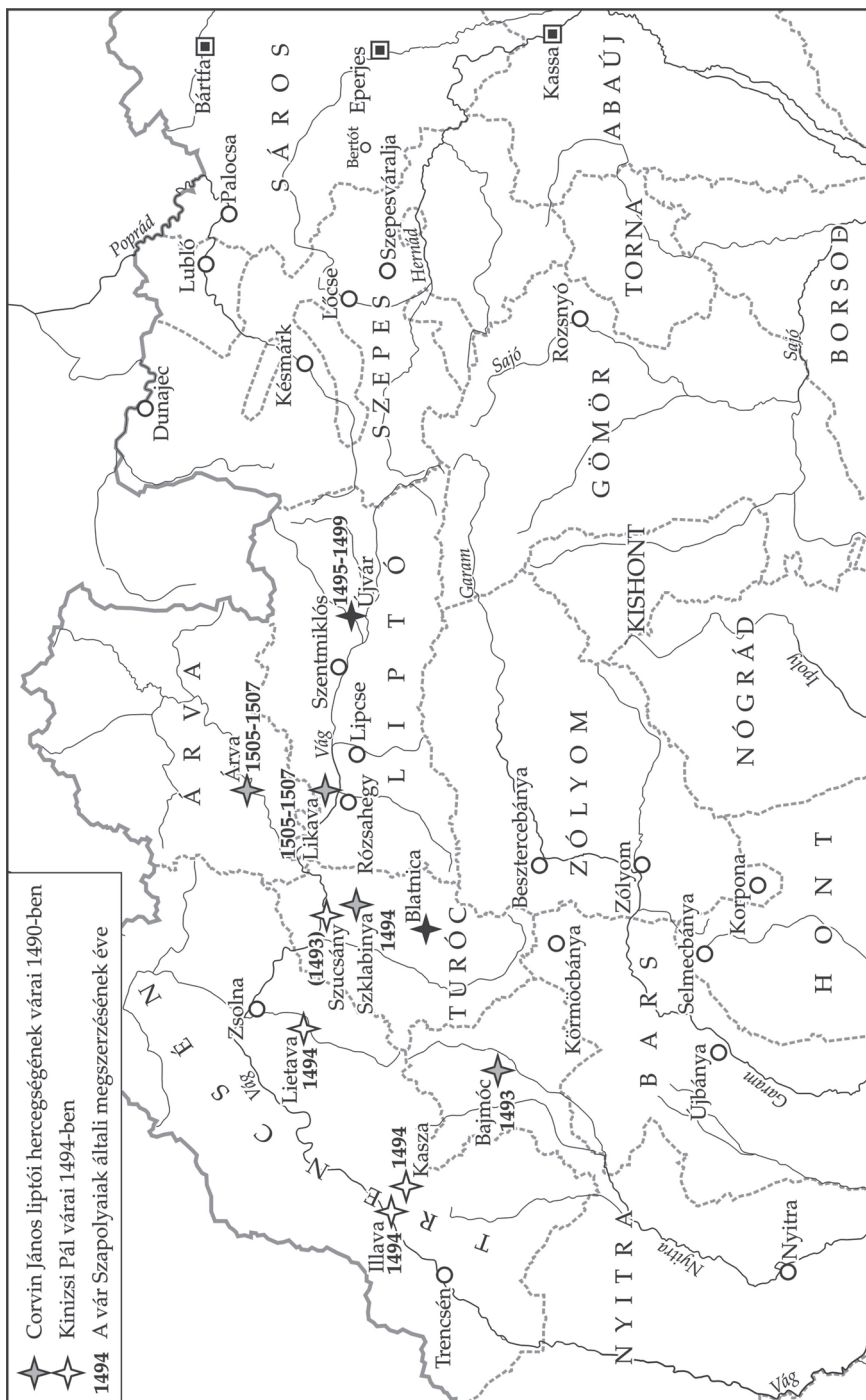
The present study examines the internal political situation of the Kingdom of Hungary between 1493 and 1496 through the example of a conflict opposing the two most powerful magnates of the realm, palatine István Szapolyai, count of Szepes (today Spiš, Slovakia), and János Corvin, illegitimate son of king Matthias and then duke of Liptó. At the root of the conflict between the two aristocrats lay a promise whereby upon the death of his father (6 April 1490) Corvin, still in the hope of obtaining the royal throne, had engaged himself to reimburse Szapolyai, then captain-in-chief of Austria, for the expenses and damages he had incurred in the defence of Vienna and the Duchy of Austria. Yet reimbursement failed to come along, and thus late in 1493 the count decided to take by way of force the castles of the Duchy of Liptó, which lay in the vicinity of his own estates and had been ascribed to him by the duke as a cover for his debts. The author devotes a separate chapter to the emergence of the Duchy of Liptó. This area in the northwestern corner of the Kingdom of Hungary had originally been held by the Polish Peter Komorowsky from the 1450s, with the comital title after 1468/69, until its confiscation by king Matthias in 1474. By 1479 at the latest Corvin had been accorded the ducal title. The Duchy comprised before all the castles of Likava (today Likavka and Árva (Oravský Podzámok), and the ispánates of Liptó and Árva counties. In the 1480s king Matthias also granted to his son the castles of Szklabinya (Sklabiňa) and Bajmóc (Bojnica), and the ispánates of Turóc and Nyitra counties that were attached to them. This territory which thus extended to four counties was administered in the name of Corvin by Máté Kiss of Cece as governor of the Duchy until his death in 1490.

²³⁰ Horváth R. – Neumann T.: Ecsedi Bátori István i. m. 124.

²³¹ Kulcsár ford. 989.

Since after 1490 the duke was pressured by the growing burden of his debts into mortgaging three among his castles there to his own retainers, the palatine set about the validation of his claims by taking Bajmóc in Nyitra county at the turn of 1493/94 in a way described minutiously in the present study. Through an analysis of the consequent events and the baronial groupings which played a role therein the author has come to the conclusion that early in 1493 a strong aristocratic opposition was formed against king Wladislaw II, who aimed to cut short his dependence from the old barons of Matthias. The new coalition was headed at first by István Báthori, who had been removed from the voevodship of Transylvania at the beginning of 1493, and, after his death in June 1493, by Szapolyai himself, whose strongest allies were duke Lőrinc Újlaki and the renowned captain of king Matthias, Pál Kinizsi, then ispán of Temes. Under intense pressure from his baronial opponents, the king's rule ushered in a crisis in 1493–1494, one of the symptoms of which was the series of private wars which were fought then. This lay in the background of the secret treaty that Wladislaw II entered into with his own brother, the king of Poland, in the course of the Jagiellonian summit held at Lócse (April–May 1494), which was directed in general against their respective disobedient subjects, but probably more concretely targeted at Szapolyai, whose lands lay along the border between the two kingdoms. In order to buttress his own position at home, the king launched a brief campaign against the Ottomans in the autumn of 1494, and, upon hearing the news of Kinizsi's death, turned his army against the southern castles of duke Lőrinc Újlaki, the closest ally of palatine Szapolyai (November 1494–March 1495). The defeat inflicted upon the duke left palatine Szapolyai completely isolated, and with no other choice than to make peace with the king, which in fact happened in May 1495. The domestic political situation was consolidated thereby, and the palatine remained faithful to the ruler until his death in 1499.

Although in May 1495 the king did acknowledge the acquisitions and claims of Szapolyai with regard to the Duchy of Liptó, Corvin, who back in the summer of 1494 had been forced to ascribe the castles of the Duchy to Szapolyai, profited from the weakening position of the palatine to withhold the castles of Likava and Árva. In the second half of 1495, fearing that the palatine would take the two castles by assault, Corvin recruited mercenaries in Poland to thus strengthen his castles. Yet in the ensuing conflict the king took sides with Szapolyai, and launched an expedition against the ducal castles in Liptó on account of the induction of the Polish mercenaries. The expedition was led by the palatine himself, whose troops joined battle with the Poles sometime before 2 March 1496. Although the palatine emerged victorious, the castles continued to be garrisoned by Polish soldiers. Since in the meantime duke Corvin had begun to intrigue against the royal court in Croatia, Wladislaw decided to suspend the operations in the north, and soon entered into a temporary settlement with Corvin. Consequently, the two castles did not pass onto the hands of Szapolyai. The Polish mercenaries were eventually indemnified and paid by two retainers of Corvin, András and Mihály Horvát of Lomnica, who thereby retained the two castles by right of pledge. Likava and Árva were finally redeemed from the Horvát brothers by the widow and sons of István Szapolyai after the death of Corvin and with the permission of his widow, Beatrix Frangepán, after 1505.

Molnár Péter

OLVASTA-E KÉZAI SIMON MESTER AQUINÓI SZENT TAMÁST?

Az Árpád-kor krónikásai közül — Anonymus 18. század közepi „újralfelfedezése” előtt — kétségkívül Kézai Simon gyakorolta a legjelentősebb hatást a magyar nemesi nemzet történeti tudatára, sőt — általában — közgondolkodására. A hun-magyar rokonság (helyesebben: népazonosság) elméletének rendszeres kidolgozásával (esetleg egyenesen megalkotásával), és — az általa biztosan olvasott Anonymus nyomán — a magyar népet jellemző tulajdonságok, vagyis a vélelmezett ősi „erkölcsök és szokások” számbavételével a szerző elvileg a múlttól adott számot, ám — ahogy az már lenni szokott — saját korának elképzeléseit, illetve — főleg — közegének politikai aspirációit látta el történelmi jogalappal. A szakirodalomban régtől fogva felmerült persze az a kérdés, hogy e magyar témájú és hazai célzatú munkának voltak-e szövegszerű vagy a szerző számára elvi inspirációt nyújtó nyugati forrásai (latin nyelven alkotó középkori klerikus esetén az egyéb szerzőknél is indokoltabb ezt megvizsgálni). A skolasztikus tudományosság egyes diszciplínáiban folytatott tanulmányok, más olvasmányok vagy idegenben szerzett tapasztalatok mennyiben befolyásolták Kézai gondolatvilágának formálódását? Simon mester politikai nézeteit átfogóan elemző, a témában mindmáig mérvadó tanulmányában Szűcs Jenő kínált választ erre a kérdésre a korábbi szakirodalom kritikai szintézisét nyújtva – immár négy évtizede.¹ Az információit — műve prologusának tanúsága szerint — *per Italiam, Franciam ac Germaniam* szétszórt *scartabellumokból* összegyűjtő Kézai² forrásai közül érdeklődésünket elsősorban a legtávolabbi — ám a korabeli skolasztikus tudományosság központjához, a párizsi egyetemhez legközelebbi — inspirációs források keltették fel. Szűcs Jenő két ilyen kútfőről adott számot: egyrészt — Váczy Péter ötlete nyomán — a dél-itáliai származású, de kora egyik legnagyobb teológusává és filozófusává Párizsban váló Aquinói Szent Tamás és Kézai *communitas*-tanának esetleges rokonságát járta körül, másrészt észak-francia párhuzamokat sorakoztatott fel Kézai azon elképzelése mellett, mely szerint a

---

¹ Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai. Századok 107. (1973) 569-643., 823-878. Rövidített és néhány ponton módosított változata in: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok.* (Társadalomtudományi Könyvtár.) Budapest 1974. 413-555. Mivel a jelen írásban elemzendő részek mind megtalálhatóak az utóbbi kötetben, és mivel ott szintén olvasható Szűcs Jenő néhány alább idézendő más munkája, ezért — az egyszerűség kedvéért — a Kézai-tanulmányt is e gyűjteményes kötet alapján idézzük.

² SRH I., 141. (, 4-8). Az újabb szakirodalommal összhangban a *scartabellis* esetében Horányi Elek *emendatióját* követem, melyet Domanovszky Sándor csak kiadása apparátusában ad meg: uo. (, 25).

jobbágyság részben a hadbavonulás kötelezettsége alól kibúvók büntetéseként jött létre. A jelen keretek között meg kell elégednünk az első kérdéskör — tehát a Kézai Simon és Aquinói Tamás politikai nézetei között feltételezett kapcsolatok hazai előtörténetének, valamint a Szűcs Jenő által e témában felhozott érveknek a — vizsgálatával, a jobbágyság eredete kapcsán feltárt párhuzamok értékelését egy másik készülő munkánkban végezzük el.³

A szakirodalomban elsőként Váczy Péter vetette fel azt az elképzelést, mely szerint Kézai *communitas*-elmélete a „népfelség” elvének középkori megfogalmazásai közé tartozna: „Ha Nyugatra tekintünk, Kézai korában mindenhol *széltében-hosszában elterjedve* találjuk a népfelség ’újkorinak’ tekintett elvét. ... már Quidort János (1303 körül) és Pádúai Marsilius (1324) előtt a szkolasztika a népfelség elve mellé állt. A XIII. század legnagyobb gondolkodója, Aquinói [*sic*] Szent Tamás, *a párizsi iskola hagyományaira támaszkodva*, az államhatalom igazi hordozójának a *communitas* jelölte ki.”⁴ Utóbb hozzátesszi: „Az una et eadem nobilitas rendi szabadság-fogalma, ... úgyszintén a szkolasztika természetjogi gondolat-kamrájából hullhatott ki. ... Amit Kézai hirdet, annak jó része *aprópénzként forgott a kor irodalmi életében*. A *communitas*-elmélet, a gondolat a *persona publica* elmozdíthatóságáról, az egyenjogi [*sic*] nemesi rend képzete, mind-mind többé-kevésbé azokból az előadásokból keltek ki, amelyeket *egyes híres tanárok* tartottak az egyetemek tantermeiben...”⁵ Váczy Péter ezt követően — Kézait a formálódó köznemesség aspirációinak megfogalmazójaként bemutatva — már azt emeli ki, hogy „[a] hazai talajból nemzeti erők áramlanak ki, amelyek Kézai ’nemzetközi’ elméletét nemzeti irányba billentették”⁶; ám számunkra most nem ennek az — egyébként alapvető jelentőségű — dilemmának a feloldása az érdekes (tudniillik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy Kézainál miként ötvöződnek az „iskola” nemzetközi elvei a hazai igényekkel), hanem pusztán az, hogy helytálló-e egyáltalán a Váczy által felvetett eszmei párhuzam. Mielőtt részletesebb bírálat alá vetnénk az idézett oldalakon kifejtett nézeteit, csak gondolatmenete két sajátosságára hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt, a jeles középkorász Kézai korában a „szkolasztikában” — vagy pontosabban a párizsi egyetemen — közismertnek tartja a „népfelség” tanát, azonban annak állítólagos hirdetői közül csak egyetlen a magyar krónikást megelőző szerzőt említ: Aquinói Szent Tamást (akit — bizonyítás nélkül — e kérdésben korábbi párizsi hagyomány követőjeként állít be). Másrészt, a nagy Aquinói vonatkozó nézeteit Váczy kizárólag néhány — részint már tanulmánya megírásakor is igen avított számító — szakirodalmi tétel alapján rekonstruálta, Tamás műveit közvetlenül nem tanulmányozta.⁷

³ Mivel a bekezdésben foglaltak érintik a Kézai-kutatás egész szakirodalmát, olyan műveket, amelyek nagy részét alább idézni fogjuk a jelen írásban, illetve a fentebb jelzett másik munkánkban, ezért fölöslegesnek tűnik itt a felsorolásuk.

⁴ Váczy Péter: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Budapest 1933. 557. A dőlt betűs kiemelések itt és a következőkben tőlünk származnak.

⁵ Uo. 559.

⁶ Uo. 562. A szerző végkövetkeztetése még kategorikusabb: „Kézai elmélete a népfelség elvéről magyar talajból nőtt ki.” Uo. 563.

⁷ Hivatkozásait lásd uo., 557–559., 38–44. j. Az utóbbi helyeken idézett öt szakmunka közül a szerző érdemben kettőt használt: Friedrich [von] Bezold: Die Lehre von der Volkssouveränität während

Mindezek ellenére — először óvatosan, majd egyre határozottabban — Váczy Péter imént felidézett általános következtetései — ha nem is minden szerzőnél, de — egyre többször köszöntek vissza a hazai szakirodalom Kézai eszmei forrásvidékeit tárgyaló munkáiban. Eckhart Ferenc a Szent Korona-eszme történetéről folytatott kutatásai eredményeit összegző monográfiájának főszövegében még elhárítja az állásfoglalást abban a kérdésben, hogy Kézai honnan is vette az uralkodói hatalom átruházásáról kialakított „radikális” nézeteit, ám a megjegyzéséhez fűzött lábjegyzetben egyedül Váczy Péter imént idézett tanulmányára hivatkozik, és Aquinói Szent Tamást is megemlíti.⁸ Alig pár évvel később, 1946-os nagy szintézisében már kategorikusan fogalmaz: „Kézai az uralkodói hatalom átruházásáról beszél. Míg Anonymus az összerződés, addig Kézai Aquinói Szent Tamás tanítását követve, a népfélség gondolatának híve és hirdetője.”⁹ Rövid szünet után Mályusz Elemér Thuróczy kapcsán a magyar krónikairódalom egészét áttekintő, 1961-re elkészült nevezetes művében elevenítette fel Váczy Péter ötletét.¹⁰ Csak ezt követően csatlakozott az utóbbi híveinek táborához Horváth János, aki korábban megjelent, a krónikakutatásban mindmáig megkerülhetetlen monográfiájában Kézai műveltségének forrásairól, illetve *communitas*-elméletéről írva még nem említette Aquinói Szent Tamás Váczy által vélelmezett inspiráló szerepét.¹¹ A sort — mindmáig

des Mittelalters. *Historische Zeitschrift* 36. (1876) 313–367.; újraközölve in: *Uő: Aus Mittelalter und Renaissance. Kulturgeschichtliche Studien.* München–Berlin 1918, 1–48.; *Peter Tischleder: Ursprung und Träger der Staatsgewalt nach der Lehre des hl. Thomas und seiner Schule.* Mönchengladbach 1923. (A két szerző közül csak az utóbbi számított a maga korában Tamás-szakértőnek.) Váczy olvasmányélményei egyébként frissek lehettek, mivel egy évvel korábban közzétett fontos tanulmányában – noha Kézait már ott is a „népfélség” elvének első magyar megfogalmazójaként méltatja – Aquinói Szent Tamás és a „szkolasztika” hatását még nem említi. *Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon.* (Historia incognita III.: Zsebkönyvek 2.) Máriabesnyő–Gödöllő 2004. 71. (A tanulmány eredetileg 1932-ben jelent meg.)

⁸ *Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története.* (Historia incognita II.: Jogtudomány 2.) Máriabesnyő–Gödöllő 2003. 123.: „Nem tartozik ránk annak a megállapítása, honnan vette Kézai Simon mester a közhatalomról alkotott radikális nézeteit, melyek szerint a közösség azt, akit az államhatalom gyakorlására megválasztott, attól meg is foszthatja.” *Vö. uo.*, 24. j. (A kötet első kiadása 1941-ben jelent meg.)

⁹ *Uő: Magyar alkotmány- és jogtörténet.* (Milleniumi magyar történelem. Historikusok.) Budapest 2000. 20. A középkori magyar jogtörténet másik, Eckhart imént idézett munkájával szinte egy időben megjelent *magnum opus*ában Bónis György a *Quod omnes tangit...*-maxima kapcsán, Kézairól a „skolasztika népfélségi tanainak” magyar hirdetőjeként megemlékezve joggal óvatosabb: nem említi Aquinói Szent Tamás nézeteinek inspiráló szerepét, noha hivatkozik mind Váczy Péter 1933-as tanulmányára, mind Eckhart Ferenc az előző jegyzetben idézett megjegyzésére. *Bónis György: Hűbériesség és rendiség a középkori magyar jogban* (Milleniumi magyar történelem. Historikusok.) Budapest 2003. 375. (A kötet első kiadása 1947-ben jelent meg.)

¹⁰ *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai.* (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Budapest 1967. 56.: a hazai társadalmi és politikai változások inspirációja után „Kézai másik élménye a skolasztikus teológia államfelfogásának megismerése, amint azt Aquinói [sic] Tamás megfogalmazta, az egyetemek pedig tanították és terjesztették.” Pár sorral alább kiderül, hogy ez a hatás a „társadalmi szerződés, a népszuverénítás és a hatalomátruházás” terén érte Kézait. (Uo.) *Vö. uo.*, 150. j.

¹¹ *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest 1954. 372–385. *Vö. Uő: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények* 67. (1963) 471–472.: „Bármilyen hihetetlennek látszik is, hogy a XIII. században egy magyar történetíró a népszuverénitástról beszéljen, e tekintetben elméletileg jól elő volt készítve a talaj a bolognai egyetemen tanított római jog tételei alapján, [...] meg Aquinói [sic] Tamásnak Arisztotelész Politikájához írt kommentárjai és a De regimine principum című művei révén.” Amennyivel túlmegy Horváth János itt a Váczy Péter által három évtizeddel korábban nyújtott információkon, annyival problematikusabbak az általa írtak elődjénél: Aquinói Szent Tamás egyetlen kommentárt írt a *Politikához* (*Sententia libri Politicorum* címen); a másodikként említett munka mellett a többszám végképp értelmezhetetlen (az értekezés autentikus címe egyébként *De regno ad regem Cypri*).

— Kristó Gyula zárja, aki először a Szűcs Jenőével szinte egyszerre publikált Kézai-tanulmányában, majd pedig a pályája végén készült historiográfiai összefoglalóban látja — Váczy Pétert követve — Aquinói Szent Tamásban a „népfelség” Kézai által hirdetett gondolatának fő elméleti forrását.¹²

Mindezek a szerzők csak általánosságban említették a Váczy Péter idézett tanulmányában foglaltak Aquinói Szent Tamást érintő megjegyzéseit, magának Tamásnak a műveit — e célból legalábbis — kézbe nem vették, ráadásul Váczy tanulmányán, illetve az utóbbi által idézettekén kívül kivételesen hivatkoztak más szakmunkákra.¹³ Álláspontjuk igaza tehát azon múlik, hogy helyesek-e a Váczy által Tamás és Kézai nézetei közti párhuzamokra felhozott példák. Váczy szerint Tamásnál: a.) a hatalom végső birtokosa a *tota multitudo*; b.) mely ezt a hatalmát szabadon és visszavonhatóan ruházza át az uralkodóra; c.) erre az átruházásra pedig a történeti folyamat egy bizonyos pontján került sor (amelyet megelőzően tehát a *multitudo* maga gyakorolta a hatalmat).¹⁴ Az a.) pontban foglaltakkal szemben azonban az a helyzet, hogy Aquinói Szent Tamásnál működése egész során találkozunk olyan megjegyzésekkel, melyek szerint a monarchia a legjobb kormányforma — mégpedig intézményes korlátok nélküli formájában is —, az uralkodó pedig az egyedüli törvényhozó.¹⁵ Egy, az

¹² Kristó Gyula: Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 11. (Idézi Váczy Péter általunk fentebb, az 5. jegyzetben hivatkozott következtetését.), 13. (Aquinói Szent Tamás hatásának tulajdonítja Kézai azon megjegyzését, mely szerint Attilát *Romano more* választották királlyá – vö. SRH I., 150. [26–27.]), 20–21. (Felveti, hogy Kézait bolognai vagy padovai jogi tanulmányai során „érhette a skolasztika, Aquinói Szent Tamás hatása, itt szívhatta magába a népfelség elvét.” Mivel a szerző állítását anélkül fogalmazta meg, hogy megvizsgálta volna az említett egyetemek korabeli *curriculum*aikról rendelkezésre álló forrásokat, illetve a Tamás nézeteinek — korántsem akadálytalan — terjedéséről rendelkezésre álló szakirodalmat, ezért felvetését csak merő ötletnek tarthatjuk.) Vö. *Uő*: Magyar historiográfia I.: Történetírás a középkori Magyarországon. (A történetírás kézikönyve.) Budapest 2002. 76. Meglepő módon, az utóbbi helyen Kristó Váczy Péter 1933-as írásán kívül Gerics József Kézai-tanulmányára is hivatkozik azt állítva, „hogy Kézaira hatott a népfelség elvének a — 13. század közepén a skolasztika, főleg Aquinói Szent Tamás által megfogalmazott — tana”. Gerics József említett munkájában kizárólag bevezetesként, Váczy általa számos vonatkozásban bírált tanulmányát összefoglalva idézi fel Tamás Váczy Péter által vélelmezett, Kézaira gyakorolt hatását. Vö. Gerics József: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 1. (1957) 106. Gerics ugyan *expressis verbis* nem tér vissza Tamás személyére ebben az írásában, de nyilvánvaló, hogy Kézai eszmei tájékozódásában csak a jognak — ekkor még kizárólag a római jognak — tulajdonított szerepet. Lásd uo. 110–115. és a 121. o. utolsó bekezdését.

¹³ A kivétel Mályusz Elemér; az általa idézett „új” szakirodalmi tétel: Heinrich [von] Eicken: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*. Stuttgart–Berlin 1913². (A mű — azonos szövegű — első kiadása 1887-ben jelent meg ugyanott. A Bezold-tanulmány sem lett modernebb attól, hogy Mályusz az 1918-as gyűjteményes kötet alapján idézi.) Mályusz egyébként a főszövegben egy olyan elméletet oktrojál Aquinói Szent Tamásra, mely a főhatalom keletkezését a bűnbeeséssel magyarázza: *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika i. m. 56. o. és 150. j. Az utóbbi kérdéstről lásd alább: 22. j.

¹⁴ Váczy P.: A népfelség elvének magyar hirdetője i. m. 557–558.

¹⁵ A királyi udvart a mennyei udvarhoz hasonlítja Tamás, olykor kiemelve, hogy az alárendeltek funkciói egyik esetben sem csorbitják az uralkodó hatalmát: *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* II, 9, 1, 3 co; uo. IV, 45, 3, 2, ra 1; *Quaestiones de veritate* 27, 3 ag 11; *Summa contra Gentiles* III, 77; *Summa theologiae* I^a 22, 3, ad 1 és resp. ad 1; uo. I^a 103, 6, resp. ad 3; uo. I^a 108, 6 resp. Az uralkodó *caput regni*: *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* III, 13, 2, 1 sc 2; illetve *universalis causa regiminis*: *Summa contra Gentiles* II, 15; 6 bíráskodik *de omnibus pertinentibus ad populi communitatem et regimen*: *Summa theologiae* I^a II^{ae} 104, 1, resp. ad 1; a *bonum commune* teljesen az uralkodótól függ: uo. II^a II^{ae} 26, 2 resp. Tamás olykor egyedül az uralkodót említi a *potestas publica* példájaként: *Quaestiones de quolibet* VIII, 4, 2; *Summa theologiae* II^a II^{ae} 68, 4, resp. ad 2; egy helyütt kizárólag a *princeps*et nevezi törvényhozónak: uo. I^a II^{ae} 90,4 resp.; az

erőszakkal hatalomra jutó zsarnok eltávolítását megengedő korai megjegyzést leszámítva csak a szerzőnek az arisztotelészi *Politikával* történt fokozatos megismerkedése utáni műveiben tűnnek fel az uralkodói hatalom intézményes megosztása melletti érvek, melyek azonban nem szorítják ki teljesen saját korábbi, ellentétes értelmű érvkészletét (sőt az arisztotelészi szövegeket felhasználva Tamás még újabb monarchista érveket is kovácsol), néhol pedig a neves Domonkos-rendi magiszter egyenrangú alternatívaként állítja egymás mellé a *multitudo*, illetve a *princeps* főhatalmát.¹⁶ Az utóbbi intézményes korlátozását megengedő — gyakran idézett — néhány szöveghelyén pedig számos megszorítással találkozunk: a zsarnokká vált uralkodó letételére csak azokban a monarchiákban lát lehetőséget, ahol az uralkodót választják (ott is figyelmeztet egy ilyen akció veszélyeire), a *regimen mixtum*ot a legjobb kormányformaként említő mindössze két szöveghelye közül pedig csak az egyikben esik szó választásról (és az sem egyértelmű, hogy ilyen esetben csak az uralkodó tanácsadóit vagy magát a monarchát is választják-e).¹⁷

A b.) pontban összefoglaltakat alátámasztandó Váczy olyan Tamásnál olvasható kifejezéseket idéz, melyek szerint az uralkodó *persona publica*, aki *vicem gerens multitudinis* uralkodik¹⁸, ezek a kifejezések azonban olyan jogi

---

uralkodó feladata, hogy a természeti törvény parancsait „lefordítsa” a pozitív jog nyelvére: uo. II^a II^{ae} 147, 3 resp. A törvény ugyan elvileg az uralkodó felett áll, de az utóbbi csak *quantum ad vim directivam regis* van alávétve az előbbinek, nem pedig *quantum ad vim coactivam legis* (nem lévén világi instancia, amely felelősségre vonhatná): uo. I^a II^{ae} 96, 5 resp. ad 3. Csak az uralkodó rendelkezik a *plenitudo potestatis*szal (olykor hozzátesszi: a bírák és az autonóm városok előljárói nem): *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* IV, 20, 1, 4/c co.; *Summa theologiae* I^a II^{ae} 105, 1 resp. ad 2; uo. II^a II^{ae} 67, 4, resp.; *Sententia libri Politicorum* I, 1/a; uo. I, 10.; *Expositio et Lectura super Primam Epistolam Pauli ad Timotheum* I, 4; *Ecce rex tuus*-prédikáció. (A tamási szöveghelyek ellenőrizhetők a <http://www.corpusthomisticum.org> honlapon, mely az egyes művek esetében — apparátus nélkül — a legjobb kiadást követi; mivel ezt az összeállítást naprakészen tartják, így több esetben jobb szöveget közöl, mint az *Index Thomisticus* nyomtatott változatához mellékelt referenciakiadás: *S. Thomae Aquinatis Opera omnia ut sunt in Indice Thomistico...*, ed. Robertus Busa, I–VII. Stuttgart–Bad Canstatt 1980. Az életmű reprezentatív összkiadása, az ún. *editio Leonina* még korántsem teljes, ráadásul csak 1965 óta megjelent kötetei felelnek meg a kritikai kiadásoktól megkövetelt normáknak: *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita, cura et studio fratrum praedicatorum*. Romae, 1882. Az egyes tamási művek datálásáról magyarul lásd elsősorban: *Jean-Pierre Torrell O. P.*: Aquinói Szent Tamás élete és műve. Bevezetés. Ford. Kovács Zsolt. Budapest 2007. 517–576. A magyar fordítás a mű 2002-ben megjelent javított-bővített kiadása nyomán készült.)

¹⁶ A zsarnok lehetőleg akkor (de csak akkor), ha erőszakkal jutott hatalomra: *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* II, 44, 2, 2 resp. Monarchista érvelés a *Politika* ismeretében, az arisztotelészi *Etika* VIII, 10 kapcsán kialakult interpretációs hagyomány (Robert Grosseteste, Albertus Magnus) kritikus továbbgondolásával: *De regno ad regem Cypri* I, 1–5. (Ez az érvelésmód nem áll egyedül a szerző életművében. Vö. *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* IV, 24, 2, 1/a ag 3; *Summa contra Gentiles* I, 42; uo. IV, 76; *Summa theologiae* I^a 103, 3, resp.; uo. I^a 108, 1 ad 1; uo. II^a II^{ae} 50, 1, resp. ad 2.) A törvényhozás joga vagy az uralkodót, vagy a *multitudót* illeti meg: *Summa theologiae* I^a II^{ae} 90, 3, resp.; uo. II^a II^{ae} 57, resp.

¹⁷ Csak a választott uralkodóból lett zsarnok tehető le: *De regno ad regem Cypri* I, 6. A *regimen mixtum* a törvényhozói kompetenciák megosztását jelenti: *Summa theologiae* I^a II^{ae} 95, 4, resp.; a *regimen mixtum* az uralkodói tanácsosok választását (esetleg magáét a *princeps*t) jelenti: uo. I^a II^{ae} 105, 1 resp. Az itt és a két ezt megelőző jegyzetben írtak bővebb kifejtését lásd: *Molnár Péter*: La légitimité de la résistance. Deux solutions chez saint Thomas d’Aquin. *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 46. (1999) 115–137. (főleg: 117–126.); korábbi változata: *Uő*: Az ellenállási jog két értelmezése Aquinói Szent Tamásnál. *Magyar Filozófiai Szemle* 40. (1996), 31–52. (főleg: 34–42.); *Uő*: Saint Thomas d’Aquin et les traditions de la pensée politique. *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 69. (2002) 67–113. (főleg: 77–81. és 86–94.)

¹⁸ *Váczy P.*: A népfelség elvének magyar hirdetője i. m. 558.

közhelyek, amelyek teljes összhangban vannak az *ex officio* képviselet elvével, vagyis azzal, hogy az előljáró (legyen az király vagy földesúr) felhatalmazás nélkül is „képviseli” alárendeltjeit.¹⁹ A c.) pontban szereplő állítást bizonyítandó Váczy Tamás két kifejezését használja: a budapesti professzor szerint a hatalomátruházáskor a *libera multitudo* állapotát a *multitudo non libera* helyzete váltotta fel.²⁰ Azon túl, hogy ez az állítás Váczy gondolatmenetén belül is problematikus (Ha a *multitudo* immár nem szabad, akkor milyen jogon vehetné vissza a hatalmat?), ráadásul egy tamási szöveghely teljesen önkényes értelmezését adja. A párizsi magiszter a *Summa theologiae* adott *quaestió*jában az uralkodói törvény és a szokásjog kapcsolatát tárgyalva különbözteti meg a *multitudo* két fajtáját, melyek létét saját jelenkora egyaránt legitim lehetőségeinek tartja.²¹ Szó nincs tehát itt egymást követő korszakokról! A főhatalmat megalapító szerződés hiányát nem valamiféle eltörölhetetlen „népszuverenitás” magyarázza Tamásnál (mint azt Váczy írja), hanem az az elgondolás, mely szerint a kormányzat az ember nembeli adottsága, így mindig — már a Paradicsomkertben is — számolhatunk valamely előljárói hatalom meglétével.²²

E helyen nem kívánunk foglalkozni azzal, hogy Váczy Péter Kézai-értelmezése mennyire volt helytálló.²³ Hivatkozása Aquinói Szent Tamás nézeteire, illetve az utóbbiak Kézaira gyakorolt hatásáról kialakított tézise azonban — az általa felhozott bizonyítékokat figyelembe véve — tarthatatlan. Külön gondot jelent, hogy 1933-as tanulmánya honosította meg a hazai középkoraszatban azt a tételt, mely szerint a középkorban kialakult volna a „népfenség” elve. Váczy persze e kérdésben csak követte az általa hivatkozott szerzők álláspontját, akik VII. Gergely elzászi klerikus híve, Lautenbachi Manegold mester *Liber ad Gebhardum*

¹⁹ Molnár P.: Saint Thomas d'Aquin i. m. 91. o., 98. j. (Idézett tamási szövegek: *Quaestiones de quolibet* VIII, 4, 2; *Summa theologiae* II^a II^{ae} 68, 4, resp. ad 2.) Csak hogy egy magyarul is hozzáférhető fontos szöveget említsünk: az uralkodót *persona publicán*ak nevezte már 1159 táján Salisbury János is, aki még nem számolt az intézményes hatalommegosztás lehetőségével. Lásd *John of Salisbury: Policraticus*. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól. Ford. Somfai Anna. (Mesteriskola.) Budapest 1999. 56. és 59. Salisbury János és Aquinói Szent Tamás (az utóbbi csak „hagyományos” gondolatmeneteiben) az uralkodói főhatalom magyarázatának ugyanazon, a 12. század jogi tudományosságából eredő tradíciójához sorolható, mely az uralkodókkal szemben már korábban megfogalmazott erkölcsi elvárásokon túl, az immanens jogrend működésének a főhatalom számára is fontos biztosítására hivatkozva tanácsolta el az uralkodókat az önkényes kormányzástól. Ennek a gondolatrendszernek a mesteri bemutatása (egymással egyébként filológiai kapcsolatban nem álló, de egyaránt minőségi szövegek elemzésével): Ernst H. Kantorowicz: *The King's Two Bodies*. A Study in Western Mediaeval Political Theology. Princeton 1957. 87–143. („The Law-Centered Kingship.”)

²⁰ Váczy P.: A népfenség elvének magyar hirdetője i. m. 558.

²¹ *Summa theologiae* I^a II^{ae} 97, 2, resp. ad 3. Vö. Molnár P.: Saint Thomas d'Aquin i. m. 90–91. o. és 94. j.

²² Molnár Péter: Az arisztotelészi politikai alapelvek recepciójának viszontagságos kezdetei a középkori Nyugaton: a kormányzat természetszerű jellege. In: *Változatok a történelemre*. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Monumenta Historica Budapestiensia XIV.) Szerk. Erdei Györgyi – Nagy Balázs. Budapest 2004. 171–188. (főleg: 177–178.) Váczy helyesen látja tehát, hogy Tamás szerint az uralkodói hatalmat nem valamiféle „alapszerződés” (Váczy P.: A népfenség elvének magyar hirdetője i. m. 558.) hozta létre, azonban nem szerencsés azt írnia, hogy „Szent Tamás a hatalom átruházását a nép képviselőire, vagyis a fejedelmekre történeti mozzanatokból magyarázza és nem a pactum jogi képletével” (uo.). A Domonkos-rendi magiszter ugyanis két ízben is említést tett életművében a *populus* és az egyes uralkodók közötti *pactum*ról (az uralkodók hatáskörét rögzítő — esetleg hallgatóságos — megállapodás értelmében): *Expositio et Lectura super Epistolam Pauli ad Romanos* 10, 1; *De regno ad regem Cypri* I, 6. Vö. Molnár P.: Saint Thomas d'Aquin i. m. 87. és 90.

²³ Tisztázta azt már mindenekelőtt: Gerics J.: Adalékok i. m. 107–109.; Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 460–461.

című vitairatának egyik megjegyzésében vélték tetten érni a „népfelség” elvének első középkori megfogalmazását. A számtalanszor idézett passzusban Manegold — egyebek mellett — az uralkodót a *populushoz* fűző *pactum*ról ír, és a zsarnok király elmozdítását a szerződésszegő kanász elkergetéséhez hasonlítja.²⁴ Váczy az utóbbi nevezetes álláspontot Aquinói Szent Tamásnak tulajdonítja, noha alább maga is említi Manegold nevét.²⁵ Ennél a kontaminációnál nagyobb gond, hogy a Manegold által említett *populus* korántsem azonos a „nép”-pel; mindig kizárólag a jogképeseket, az adott konkrét esetben pedig a IV. Henrikkel német területen szembe forduló egyházi és világi előkelők csoportját jelentette.²⁶

Szűcs Jenő felismerte, hogy mennyire anakronisztikus a „népszuverenitás” elméletét a 11. század végén keresni – Kézairól írt tanulmányában említi Manegold és vitapartnerei álláspontját, de az előbbire aggatott modern címkétől elhatárolta magát.²⁷ Ami Aquinói Szent Tamás nézeteinek Kézaira gyakorolt esetleges hatásait illeti, tanulmánya több vonatkozásban is magában hordozta a továbblépés igényét. Szűcs Jenő tett először (és amennyire e sorok írója tudja: egyedül) kísérletet arra, hogy a magyar udvari klerikus nézeteit szembe-ítse a párizsi magiszter konkrét szöveghelyeivel, mint ahogy törekedett arra is, hogy a Tamás-kutatás néhány újabb produktumát is felhasználja. A figyelembe vett szakirodalom körének — egyébként meglehetősen korlátozott — bővítése már csak azért is fontos esetében, mert Tamás műveit közvetlenül nem tanulmányozta (ez nyilvánvaló abból, hogy szövegkiadásokat nem idéz, miközben a tamási szöveghelyekre tévesen vagy hiányosan hivatkozik).²⁸

²⁴ MGH, LdL, I., 391–392. A hazai szakirodalomban lásd mindenekelőtt *Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987. 167.

²⁵ Váczy P.: A népfelség elvének magyar hirdetője i. m. 558. A Szent Tamás nézeteit összegző bekezdésben: „Abban a pillanatban, amidőn a persona publica a közjót lábbal tiporja, a nép a megbízatást visszaveheti, mint ahogy a gazda elűzheti a megtévedt pásztort.” (Tamás életművében nem olvasható ilyen megjegyzés.) Alább helytelen datálással említi Manegoldot: *uo.*, 41. j.

²⁶ Ian S. Robinson: Authority and Resistance in the Investiture Contest. The Polemical Literature of the Late Eleventh Century. Manchester 1977. 128–131. Vö. *Joseph Canning*: A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450. (Historia philosophiae.) Ford. Nemerényi Előd. Budapest 2002. 154. (A kötet eredetije 1996-ban jelent meg.)

²⁷ Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 457–458. Téves ugyanakkor érvelése, mely szerint Manegold említett megfogalmazásában „a 'nép' egyedül doktrinér argumentumként jutott szerephez” (*uo.*, 458.). Megismétli: Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. (Gyorsuló idő) Budapest 1983. 34. A százsz egyházi és világi előkelők akkor is jelentős politikai tényezők lettek volna, ha a „délnémet gregoriánusok” közé tartozó hívők nem alkalmazzák rájuk a *populus* tiszteletreméltó fogalmát.

²⁸ A Szűcs Jenő által felidézett tamási szövegrészletek lelőhelyei a Kézai-tanulmányban: (1.) Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 450.; (2.) *uo.*, 456.; (3.) *uo.*, 457. o. és 137. j. (532. o.); (4.) *uo.*, 457. o. és 137. j. (532. o.). Aquinói Szent Tamás szóban forgó szöveghelyeinek forrásmegjelölései Szűcs Jenőnél és helyesen: (1.) *De regimine principum* I, 2, 105, 1 = *Summa theologiae* I^a II^{ae} 105, 1, *resp.*; (2.) *De Reg. Princ.* II, 2, 42, 4 = *Summa theologiae* II^a II^{ae} 42, 2, *resp.*; (3.) *Contra impugnantes Dei cultum et religionem* II, 2, *resp. ad* 9; (4.) *Sent.* 27, 1, 1 = *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* IV, 27, 1, 1, *sol.* 3. Hasonlóan pontatlan (részben a Kézai-tanulmányban szereplőkkel egyező) Tamás-hivatkozásokat találunk Szűcs Jenő kevésbé korábbi munkájában: Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 214., 216–218. o. és 29. j. (271. o.) (A tanulmány eredetileg 1972-ben jelent meg, szövege 1971 tavaszán készült.) Szűcs Jenő már ekkor abból a két szakmunkából merítette Tamás hivatkozásait, melyeket a Kézai-tanulmány során is használt e célra. (Az utóbbiak megadott helyein a forrásmegjelölések helyesen szerepelnek.) Vö. Szűcs J.: „Nemzetiség” In: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 27. és

Tanulmánya első, előadásként elhangzott változatában Kézai *communitas*-elméletének forrásait keresve, Szűcs Jenő még csak futólag említi Tamást, amikor nyilván Gerics József Váczy Péter fentebb tárgyalt nézeteit illető bírálata kapcsán ad hangot kétségeinek: „Ám végül is mi a forrása a *communitas* fogalmának..., s magának az eszmekörnek? Ez esetben nem mondható, hogy pl. Aquinói Szent Tamás helyett a római jog, mert a római jogban nincs *communitas*-tan.”²⁹ A tanulmány kidolgozott formájában már *expressis verbis* idézi fel Váczy szóban fogó felvetését, majd ezt írja a párizsi magiszter Kézaira gyakorolt állítólagos hatásáról: „E hatás semmi esetre sem zárható ki, hiszen [az] Aquinói számos helyen elmélkedik a *communitas* mibenlétéről, s a hatalom forrása az ő gondolatrendszerében is a ’nép’, *populus*, másfelől pedig Kézai skolasztikus műveltségelemit a kutatás feltárta.”³⁰ A Váczy felvetését értékelő furcsa bevezető tagmondat egy szerény állítást („nem zárható ki”) nyomatékosít olyan kategorikusan, hogy végül szinte helyeslést hallunk ki belőle. Akármire is gondolt itt a szerző, az ezt követő oldalakon újra és újra visszatér a felvetéshez. A Szűcs Jenő által az utóbbi mellett felhozott érvek egyébként akkor állnák meg a helyüket, ha a felsorolt három területen (1. *communitas*-tan; 2. a hatalom elvi forrása; 3. skolasztikus műveltség) olyan jellegzetességeket tudna felmutatni Kézainál, amelyek végső forrása csak Aquinói Szent Tamás lehetett. Ilyen párhuzamokig — vagy szövegszerű egyezésekig — el sem jut azonban, és az általánosabb elvi analógiák terén is inkább az eltéréseket kell konstatálnia a párizsi magiszter és a magyar udvari klerikus nézetei között.

Jól látja a különbséget a *regimen mixtum* egyik tamási említése és a Kézai-féle „ősi hun alkotmány” (c. 6.) között (bár csak az általa használt szakirodalom szelektivitásával magyarázható, hogy a *regimen mixtum* itt idézett esetét úgy kezeli, mintha az Tamás egyedüli álláspontja lett volna a kérdésben).³¹ Ebből azonban nála mindössze az következik, hogy „közvetlenül és egyedül csak Aquinói Szent Tamásból nehéz levezetni Kézai e g é s z koncepcióját...”³² Mondhatnánk inkább: nehéz vagy egyenesen lehetetlen levezetni, hiszen Kézai még a kormányformák antik klasszifikációs rendszerét sem használja, amely egyébként az *Etika* teljes latin átültetése révén már Tamás elődei, Robert Grosseteste és Albertus Magnus számára is ismert volt,³³ és amely — döntően az

29–30. j. (270–271. o.); *Uő*: Társadalomelmélet, in: uo., 113., 135., 137. j. (529–530., 532. o.) A két tanulmány közül a korábbiak, vagyis I. Th. Eschmann cikkének Szűcs Jenő által megadott adatai (Studies on the Notion of Society in St. Thomas Aquinas. Mediaeval Studies 8. [1946] 1–42.) valójában csak a tanulmány első részét fedik le (címe: St. Thomas and the Decretal of Innocent IV *Romana Ecclesia: Ceterum*), Szűcs mellőzte a munka második, Tamás politikai elméletét szélesebb összefüggésben tárgyaló részét (Studies on the Notion of Society in St. Thomas Aquinas. II.: Thomistic Social Philosophy and the Theology of Original Sin. Mediaeval Studies 9. [1947] 19–55.). Hivatkozásaiban Szűcs elhagyta a szerző szerzetesi nevének (Ignatius) kezdőbetűjét. A másik tanulmány: Franz-Martin Schmölz: Societas civilis sive Respublica sive Populus. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 14. (1964) 28–50. (Ez a szerző korántsem tekinthető Tamás-specialistának.)

²⁹ Szűcs Jenő: Kézai-problémák. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Monumenta Saeculorum Hungariae I.) Szerk. Horváth János – Székely György. Budapest 1974. 195. (Az előadás 1971. november 5-én hangzott el.) *Vö. Gerics J.*: Adalékok i. m. passim.; fentebb, 12. j.

³⁰ Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő*: Nemzet és történelem i. m. 450.

³¹ *Uo.* (Vö. fentebb, 15–17., 19. és 21. j. Mint arra az előbbieken már kitértünk, Tamásnál a *populus* — vagy gyakrabban: a *multitudo* — korántsem mindig a hatalom forrása.)

³² *Uo.*

³³ Molnár P.: Saint Thomas d’Aquin i. m. 71–77. Korábbi változata: Molnár Péter: A monarchia melletti érvelés kezdetei a középkori politikai filozófiában. Grosseteste, Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás. Passim. Filozófiai Folyóirat 2. (2000), 129–138.

Aquinói munkássága nyomán — az arisztotelészi nyelvezetet használó középkori politikatudomány ABC-jéhez tartozott (Tamás is arra építkezett a *regimen mixtum* elgondolásának kétszeri kifejtésekor). A Tamás Kézaira gyakorolt hatásának szentelt megjegyzések lezárásaként arról értesülünk, hogy míg az előbbi szerint a *communitas* léte a felsőbbiség engedélyéhez kötött, addig az utóbbinál egyáltalán nem ez a helyzet. Azon túl, hogy Tamás álláspontjának a rekonstruálása itt is problematikus, a két állítólagos felfogás között általa konstatált szöges ellentét dacára Szűcs Jenő megelégszik azzal, hogy „e téren a közvetlen forrás nem Aquinói Szt. Tamás volt”.³⁴

Mi lehetett az oka annak, hogy mindezek ellenére Szűcs Jenő mégis látott fantáziát Váczy felvetésében? E kérdésre akkor kaphatunk választ, ha megvizsgáljuk a Kézai-tanulmányban szereplő Tamás-idézetek kontextusát: a tanulmány egyik leglényegesebb, egyben ideológiailag (nem Szűcs akkor még aktuális marxizmusa miatt!) legterheltebb passzusáról van ugyanis szó. A szerző minden korábbi (és azóta megjelent) munkánál kimerítőbben és pontosabban tárgyalja itt Kézai (döntően a krónika 6. és 29. fejezetében olvasható) „hun-magyar alkotmánytanát”. A politikai közösség egészére, illetve annak részére használt *communitas*, *commune*, *caetus* [sic] kifejezések, az utóbbi(ak) előljáróinak *duces* és *principes* címe, valamint az a tény, hogy a bővebb krónikaváltozatban is olvasható *capitanei* Kézainál mint *capitanei electi*, illetve *constituti* szerepelnek, végül pedig az szorul itt magyarázatra, hogy a magyar udvari kle-

³⁴ Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 457. o. és 137. j. (532. o.) Állítását Szűcs Jenő ez utóbbi jegyzetben idézett két tamási szöveghellyel támasztja alá, ám — az általa felhasznált szakirodalmat követve — mindkettőt eredeti összefüggéseiből kiragadva értelmezi. A *Sententia*-kommentár általa idézett megjegyzésében (helyes forrásmegjelöléssel: *Scriptum super libros Sententiarum Petri Lombardi* IV, 27, 1, 1, sol. 3) valójában nem *communitas*, hanem *communicatio* olvasható, a törvény pedig, amelyen annak alapulnia kell lehet isteni is — mint például az *articulus religionem* ugyanezen jegyzetben idézett részletében (helyes forrásmegjelöléssel: II, 2, resp. ad 9) valóban azt olvashatjuk, hogy a *societas publica* csak valamely *superior* alapító aktusával vagy beleegyezésével jöhet létre, ám e szöveghely bajosan sorolható Tamás kitüntetett elméleti jelentőségű megjegyzései közé. Egy fiatalkori vitairatról van szó, amelyben a szerző rendje és önmaga érdekeit úgy kívánta védeni a párizsi egyetem világi pap teológiai magiszterei ellenében, hogy hangsúlyozta az egyetemi oktatók *collegium*ának a pápával szembeni alárendeltségét. Mindeközben olyan sietséggel járt el, hogy míg előbb a társas kereskedelmi vállalkozásokat a *societas privata* kategóriájába sorolta, addig kevéssel utóbb ugyanazokat már a *societas publica temporalis* a eseteként említette (uo. II, 2, resp.). A Tamásra egyáltalán nem jellemző hanyagság oka az lehetett, hogy Szent Domonkos követőjét e vita során elsősorban a rendjét pasztorációs küldetése, illetve a koldulás miatt ért bírálatok foglalkoztatták. Ignatius Th. Eschmann tanulmánya Szűcs Jenő által hivatkozott helyén egyébként azt emelte ki, hogy míg a korabeli jogászok szerint a korporációk a felsőbbiség legalább hallgatólagos jóváhagyására szorulnak, addig Tamás az egyesülés szabadságának elvét képviselte. Eschmann, I. Th.: *Studies* i. m. 8. o., 26. j. Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 137. j. (532. o.) Míg Eschmann csak a *societas privatára*, addig Szűcs kizárólag a *societas publicára* vonatkozókat vette figyelembe. Szűcs Jenő szerint Tamás az idézett szöveghelyen hirdett nézete nemcsak Kézai álláspontjától, hanem „a juristák többségének” nézeteitől is eltért (uo. 457.). Valójában a római jog szerint a *societates publicae* (vagyis a törvény által létrehozott testületek) léte a felsőbbiség engedélyéhez kötött; igaz, hogy ezt az álláspontot a 13. század közepére a romanisták már kivételekkel parttalanra tágtították; Tamás az e téren szigorúbb kánonjogi felfogást látszik követni (tehát nem „a skolasztika” álláspontját, mint ahogy nem alakít ki önálló véleményt sem). Vö. Pierre Michaud-Quantin: *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen Âge latin. (L’Église et l’État au Moyen Âge XIII.)* Paris 1970. 219–224. Noha ezt a könyvet használta, az *universitasok* római jogi szabályozását a hazai szakirodalomban részletesen tárgyaló Gerics József mellőzte a *Digesta* az ilyen jogi testületek működését felsőbb engedélyhez kötő passzusait (*Dig.* 1, 12,1 és 47, 22). Gerics J.: A korai rendiség i. m. 195. és 203.

rikus a hadsereg egységeit olykor *societas*nak nevezi.³⁵ A jelen keretek között nem foglalkozhatunk e kifejezések eredetének legkézenfekvőbb magyarázatával. Szűcs Jenő Kézaiiban „egy bizonyos eszmekör ismerője”-t felfedezve e kifejezésekben „Otto [von] Gierke alapvető vizsgálódásai” nyomán a „13. század derekára összefüggő elméleti rendszerré” összeállt „korporációs tan” megannyi jellegzetes terminusát látta.³⁶ Otto von Gierke pedig a „középkori” *Genossenschaftsrecht* „skolasztikus” elméleti komponenseként legtöbbször Aquinói Szent Tamás egyes megjegyzéseire hivatkozott.

Otto von Gierke Szűcs Jenő által használt *magnum opus*ának címe ugyanakkor nem véletlenül *Das deutsche Genossenschaftsrecht*: itt nem egy bizonyos jogtörténeti téma pozitivista tárgyalását olvashatjuk, hanem egy a 19. századi vadkapitalizmussal, valamint a Hohenzollernek monarchiájában rejlő autoriter tendenciákkal szemben kidolgozott romantikus-kollektivisták társadalomelmélet alapvetését, illetve az azt alátámasztani hivatott történeti példatárát.³⁷ Gierke monumentális műve olyan középkori jogelméleti szövegek tucatjaira irányította rá a figyelmet, amelyek a korabeli történeti irodalom számára addig ismeretlenek voltak, ám e művekből tendenciózusan szemelgetett, a kiválasztott idézeteket pedig eredeti összefüggésükből kiragadva tette saját ideológiája illusztrációjává.³⁸ Bár a hazai szakirodalomban már Eckhart Ferenc kiemelt jelentőséget tulajdonított Gierkének a középkori „organikus állameszme” rekonstrukciójáért,³⁹ Szűcs Jenő

³⁵ Szűcs J.: Társadalomelmélet, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 450–452.; a Kézai-szöveg helyek adatai (és lényeges kommentárok): uo. 114–125. j. (530–531. o.)

³⁶ Uo. 452–456. o. és 127–135. j. (531–532. o.) A főszövegben idézett kifejezések: uo. 452–453.

³⁷ *Otto von Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. I–IV.* Berlin 1868–1913. Gierke koncepciójáról lásd mindenekelőtt: Antony Black: Editor's Introduction. In: *Otto von Gierke: Community in historical perspective. A translation of selections from Das deutsche Genossenschaftsrecht (The German Law of Fellowship).* Cambridge 1990. XIV–XXX. A mű téziseit összefoglaló I. kötet eszmétörténeti elemzése: Otto Gerhard Oexle: Otto von Gierkes *Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft*. Ein Versuch wissenschaftsgeschichtlicher Rekapitulation. In: *Deutsche Geschichtswissenschaft um 1900.* Szerk. Notker Hammerstein. Stuttgart 1990. 193–217. (A Gierkének inkább antikapitalizmusát, mintsem nacionalizmusát követő Ferdinand Tönnies a nagy elődtől vette át *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* alapvető megkülönböztetését.) Noha a mű egészének megírása majd fél évszázadot igényelt, a II–IV. kötetek mindössze az I. rész történeti illusztrációjaként szolgáltak. Hivatkozásai alapján úgy tűnik, hogy Szűcs Jenő csak a mű 1881-ben megjelent III. kötetét (*Die Staats- und Korporationslehre des Altertums und des Mittelalters und ihre Aufnahme in Deutschland*) használta, az utóbbi címéből azonban elhagyta a német ideológiai vonatkozásokra utaló részt (pedig éppen az teszi nyilvánvalóvá a kötet rendeltetését), a mű egészének címét ráadásul csak a sorozatcímekhez hasonló formátumban adta meg (ami elfedi az egész vállalkozás lényegi egységét): Szűcs J.: „Nemzetiség” In: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 27. j. (270. o.); *Uő: Társadalomelmélet, in: Uő: Nemzet és történelem* i. m. 128. j. (531. o.); *Uő: Vázlat* i. m. 130.

³⁸ Black, A.: Editor's Introduction i. m. XXVIII–XXIX. és 38–40. j. (253. o.) Hozzátehetjük: Gierke olykor „túlinterpretálja” a XII–XIII. századi szerzők általa idézett megjegyzéseit, amikor azokat a XIV. századi ún. kommentátorok későbbi „kerekebb” elméleteinek fényében értelmezi. Nézőpontja így kétszeresen retrospektív.

³⁹ Legalábbis így volt ez 1945 előtt: Eckhart F.: A szentkorona-eszme i. m. 97. A szerző itt a *Das deutsche Genossenschaftsrecht*-et és Gierke Althusius-monográfiáját említi azzal a megjegyzéssel, hogy „Gierke eredményeihez későbbi írók nem sokkal járultak hozzá.” Az előbbi munka Szűcs által is használt III. kötetéből idéz, a IV. kötetről nem látszik tudni: uo., 111–112. o., 1–3., 5–6., 9., 24–26. j. A háború utáni szintézisében szó szerint követi előbbi munkáját, de mellőzi Gierke említését és magasztalását: *Uő: Magyar alkotmány- és jogtörténet, i. m.* 101. Fiatalabb pályatársai közül Váczy Péter Gierkének csak az Althusius-monográfiájára hivatkozott, de az utóbbi szerzőnek — Eckharttól eltérően — nem tulajdonított kitüntetett szerepet: Váczy P.: A szimbolikus i. m. 82. o., 2. j. Gierke elméletének az 1930-as években élvezett népszerűségét persze érthetővé teszi a szerző eredendő nacionalizmusa, valamint az a tény, hogy a világháborús vereség után kollektivisták társada-

valószínűleg annak az általa kevéssel a Kézai-tanulmány megírása előtt megismert Walter Ullmann-nak a nyomán vette át a középkori „korporációs tan” Gierke által inkább meg-, mintsem rekonstruált koncepcióját, aki a középkori politikai gyakorlat és elmélet ezernyi megnyilvánulását az *ascending-descending* dichotómia Prokrusztész-ágyába erőszakolva egyszerűsítette le német elődje a maga korában figyelemreméltó historizáló társadalomelméletét.⁴⁰ (Ennek az elméletnek a keretébe illeszkedik a Kézai-tanulmány utolsó, még nem elemzett Tamás-idézete is, amelynek gierkei-ullmanni ihletésű értelmezése nem kevésbé önkényes, mint a már megvizsgált szöveghelyeké.⁴¹)

Hátra van még annak áttekintése, hogy Kézai „skolasztikus műveltségelemei” mennyiben teszik lehetővé összefüggésbe hozását Aquinói Szent Tamással. Skolasztikáról persze többféle értelemben beszélhetünk. A magyar udvari klerikus jogi ismereteit — mind az egyetemi oktatás tárgyát képző „két jog” normaszövegei, mind az eljárásjog ismerete terén — a szakirodalom forrásadatokkal alátámasztva feltárta.⁴² E két tárdiszciplínán túl azonban a Kézai „sko-

---

lomképe egyre konzervatívabbá vált. Mivel azonban az általa elképzelt államot „jogállamként” képzelte el, az ún. „faji gondolatnak” pedig nyoma sincs írásaiban, a hatalomra jutott nációk bírálataiból kijutott neki is: *Black, A.: Editor's Introduction* i. m. XXIII. o. és 25. j. (252. o.)

⁴⁰ Ullmann eszmétörténeti koncepciójának mindmáig mérvadó bírálata alig néhány hónappal Szűcs Jenő Kézai-tanulmányának kidolgozott változata előtt jelent meg: *Francis Oakley: Celestial Hierarchies Revisited. Walter Ullmann's Vision of Medieval Politics. Past and Present* n°. 60. (August 1973) 3–48. Gierke Ullmannra gyakorolt hatásáról lásd *Black, A.: Editor's Introduction* i. m. XXIX. Szűcs Jenő már 1970 októberében lezárt kandidátusi értekezésében hivatkozik Ullmann több munkájára (Gierkére akkor még nem), a későbbiekben pedig egymás mellett szerepelnek nála e két szerző művei: *Szűcs Jenő: „Gentilizmus”*. A barbár etnikai tudat kérdése. A középkori „nemzeti” tudat prehistorikumja. In: *Uő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) Szerk. Zimonyi István. Szeged 1992. 76. (74. j.) és 79. (77. j.) *Vö. Uő: „Nemzetiség”* In: *Uő.: Nemzet és történelem* i. m. 26–27. j. (270. o.); *Uő: Társadalomelmélet*, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 128–136. j. (531–532. o.); *Uő: Vázlat* i. m. 130–131. Ullmann Szűcs által idézett könyvei: *Walter Ullmann: Principles of Government and Politics in the Middle Ages.* London 1961.; *Uő: A History of Political Thought. The Middle Ages.* Harmondsworth 1965.; *Uő: The Individual and Society in the Middle Ages.* Baltimore 1966. Eckhart csak egyszer idézi Gierke művén keresztül Aquinói Szent Tamást (a hivatkozás csonka), ám ezt a szöveghelyet Szűcs nem használta: *Eckhart F.: A szentkorona-eszme* i. m. 112. o., 25. j.

⁴¹ A „rendi államélet csírája” Szűcs Jenő szerint azt jelenti, hogy „az *universitas (communitas) regni* nem egyéb, mint az államnak az uralkodóval szemben álló rendi-korporatív pólusa”. Mint írja, „[a] kezdetek e téren is már a 13. században mutatkoznak” hiszen — más példák mellett — „így épül be a *populus* mint *universitas regni* [...] a skolasztika rendszerébe is (*unitas iuris et communis utilitatis*: Aquinói Szt. Tamás, *De Reg. Princ.* II, 2, 42, 4).” *Szűcs J.: Társadalomelmélet*, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 456. A hivatkozás „szokás szerint” téves (lásd fentebb, 28. j.), Szűcs az Aquinói egyetlen szöveghelyét ismét „a skolasztika” álláspontjaként prezentálja, az idézett szövegrészlet ráadásul — ezt Szűcs Jenő egyébként tudta — Cicero Szent Agoston *De civitate Dei*-jén (II., 21) keresztül idézett *populus*-meghatározásából származik. *Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet*, in: *Uő: Nemzet és történelem* i. m. 130. j. (531. o.) Tamás a szóban forgó passzusban a pártütés (*seditio*) kérdésével foglalkozik, és azért tartja az ilyen magatartást halálos bűnnek, mert ellentétes a politikai közösség egységével. Szó sincs itt „az államnak az uralkodóval szemben álló rendi-korporatív pólusá”-ról! Az Aquinói a következő mondatában ráadásul a *respublicát* alkotó cicerói *populus* jogközösségét általában vett igazságossággá (*iustitia*) tágitja. (Tamás egyébként az *universitas* terminust egyáltalán nem használta a kisebb vagy nagyobb politikai közösségek megjelölésére. A <http://www.corpusthomicum.org> honlapon, az *Index Thomisticus* ott hozzáférhető változatában a terminusoknak is utána nézhet az érdeklődő. Letöltés időpontja: 2013. szeptember 24.)

⁴² *Horváth J.: Árpád-kori* i. m. 374–377. (utóbb — uo., 382. — azonban alaptalanul ír Kézai „egyházias, kánonjogi felfogás”-áról; az általa a megadott helyen felhozott példák csak a krónikás „egyházias” gondolkodását bizonyítják, konkrét kánonjogi ismeretekre azok megfogalmazásához nem volt szükség); *Gerics J.: Adalékok* i. m. 111–112.; *Uő: Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól.* Filológiai Közöny 21. (1975) 310–311. (az előző munka hivatkozott szakaszát korrigálva).

lasztikus műveltségé”-nek szintjét mindeddig csak egyetemi képzést nem igénylő ismeretelemekkel tudta illusztrálni a kutatás. Horváth János a „skolasztikus filozófia módszerességét” fedezi fel abban, ahogyan Kézai a krónika prológusában cáfolja a hunok ördögi származásának téziséét.⁴³ A kettős hivatkozás az evangéliumi szövegre, illetve az észérvekre valóban a „skolasztikus” érvelésmód sajátja, ám a korszak az egyetemeken alacsonyabb szintű iskoláiban is jócskán módja volt elsajátítania azt a szerzőnek. Ugyanez a helyzet a krónika Kézai asztrológiai érdeklődéséről tanúskodó egyik szöveghelye esetén (a másik ilyen ismeretek bizonyítékaként emlegetett szöveghelyről pedig kiderült, hogy mindössze egy *antiphonale*-ből vett idézet).⁴⁴

Amennyiben — mint az valószínű — Kézai 1272 és 1282/5 között valamely észak-itáliai egyetemen tökéletesítette jogi ismereteit,⁴⁵ nem tanácsos megfélekednünk arról a tényről, hogy — Párizstól és az annak mintáját követő egyetemektől eltérően — Bologna és „leányai” esetében a 14. század közepéig a „két jogot” (és esetleg az orvostudományt) oktató „felsőbb” karok mellől hiányzott a teológiai; az *artes*-kar pedig ilyen körülmények között nem vált a filozófiai oktatás a „hét szabad tudomány” merev keretét szétfeszítő terepévé, hanem megmaradt a jogi karok „szolgálóleányának” (megfelelő szintű grammatikai és retorikai ismeretekkel felvértezett hallgatókról gondoskodva az utóbbiak számára). Bolognában az érdeklődő diákok részt vehettek ugyan a helyi Domonkos-rendi *studium* kurzusain, ám még a legnevesebb itáliai jogászok is csak a 14. század közepétől kezdték — olykor — használni a politikai gondolkodás arisztotelészi eredetű terminusait, azt megelőzően azonban a diszciplínahatárokat mereven alkalmazva nyilvánították ki érdektelenségüket az efféle eszme-futtatások iránt.⁴⁶ Az utóbbi annál inkább érthető, mivel a *Politikát* — az *Etikától* eltérően — a 14. század közepe előtt egyetlen egyetemen sem tették a kötelező anyag részévé.⁴⁷ Hasonló volt a helyzet a Domonkos-rend *studium*

⁴³ SRH I., 141. (, 21) – 142. (, 8). Vö. Horváth J.: Árpád-kori i. m. 372–373.

⁴⁴ Kun László „horoszkópja” Kézainál: SRH I., 185. (, 25–27). Kun László „szépségét csodálja a Nap és a Hold”: uo., 141. (3). Az előbbi szöveghelyre elsőként felhívta a figyelmet: Madzsar Imre: A hún krónika szerzője. Történeti Szemle 11. (1922) 83. (Ebből azonban túlzás arra következtetni, hogy „Kézai Simon legalább is [sic] a szabad művészetek magisteri fokozatát szerezte meg...”: uo.) Az *antiphonale*-idézet azonosítása: Veszprémy László: Árpád-kori történeti elbeszélő forrásaink (11–13. század) nyugat-európai kapcsolatai. MTA doktori értekezés. Budapest 2007. 215. o., 20. j.

⁴⁵ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m., Századok 107. (1973) 831–832.

⁴⁶ A bolognai *studium generale* és a helyi Domonkos-rendi *studium* kapcsolatáról: M. Michèle Mulchahey: The Dominican *Studium* System and the Universities of Europe in the Thirteenth Century. A Relationship Redefined. In: Manuels, programmes de cours et techniques d’enseignement dans les universités médiévales. Actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve (9–11 septembre 1993). (Publications de l’Institut d’études médiévales. Textes, Études, Congrès 16.) Szerk. Jacqueline Hamesse. Louvain-la-Neuve 1994. 295–296. Az „arisztotelészi nyelvezet” használatának kezdeteiről az itáliai jogtudományban: Helmut G. Walther: „Verbis Aristotelis non utar, quia ea iuristae non saperent.” Legistische und aristotelistische Herrschaftstheorie bei Bartolus und Baldus. In: Das Publikum politischer Theorie im 14. Jahrhundert. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 21.) Szerk. Jürgen Miethke (– Arnold Bühler). München 1992. 111–126. (A címben idézett mondatot éppenséggel 1276-ban írta le egy padovai jogász!)

⁴⁷ Bernd Michael: Johannes Buridan. Studien zu seinem Leben, seinem Werken und zur Rezeption seiner Theorien im Europa des späten Mittelalters. Berlin 1985. 867–869.; Christoph Flüeler: Die Rezeption der „Politica” des Aristoteles an der Pariser Artistenfakultät im 13. und 14. Jahrhundert. In: Das Publikum politischer Theorie i. m. 129–130.; Uő: Rezeption und Interpretation der aristotelischen *Politica* im späten Mittelalter. (Bochumer Studien zur Philosophie 19.) Amsterdam–Philadelphia 1992. I., 33–34.

generaléin, amelyek számára csak 1314-ben írta elő a rendi nagykáptalan, hogy a diákok morálteológiai képzésének részeként rendszeresen hirdessenek meg kurzusokat az *Etikáról* — nem a *Politikáról* — vagy Tamás valamely „megfelelő” írásáról (az utóbbi esetben leginkább a *Summa Theologiae Secunda Pars*-ára gondolhatunk).⁴⁸ Ezek után azon sem lepődhetünk meg, hogy még a 14. század elején is akadt olyan, feltehetően Domonkos-rendi, Párizsban élő és a királyi udvarba bejáratos szerző, aki az általa írt *Liber de informatione principum* című „uralkodótükörben” teljesen figyelmen kívül hagyta a *Politika* latin fordítása nyomán kialakult politikai-elméleti hagyományt, Tamás e téren tanúsított teljesítményével együtt.⁴⁹ Korántsem volt tehát magától értetődő az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet kibontakozása, mint ahogy annak az Aquinói Szent Tamásnak a nézeteit sem ellenállás nélkül fogadta be közvetlen utókora, akit az előbbi intellektuális hagyomány fő képviselőjeként Váczy Péter óta a hazai szakirodalom olykor Kézai egyik eszmei forrásának tartott. Igaz, hogy Tamást nem politikai-elméleti tézisei miatt érte bírálat — olykor még rendje befolyásos teológusai részéről is —, ám a nézetei körül kialakult polémia nyilván fékezte politikai gondolkodásának ismertté válását, illetve elfogadását is.⁵⁰

Mindezek mellett sem állíthatjuk, hogy lehetetlen lett volna egy Kézai nemzedékébe tartozó (vagy nála alig fiatalabb) közép-európai klerikus számára, hogy Észak-Itáliában megismerkedjen az új, arisztotelészi inspirációjú politikai elmélettel. Admonti Engelbert (vagyis egy hagyományos monasztikus közösség egyik igen módos apátságának szerzetese, majd apátja) Prágában ismerkedett meg az új típusú, nem kis részben koldulórendi magiszterek által kidolgozott „párizsi” filozófiával, majd — miután ottani tanulmányait politikai okból meg kellett szakítania — Padovába ment, ahol 1278 végétől 1287/8 fordulójáig előbb logikát és filozófiát (az utóbbi terminus használata jelzi a *septem artes liberales* szó szerint értelmezett kereteit szétfeszítő „párizsi” tudomány hatását), aztán pedig a helyi Domonkos-rendi studiumban teológiát tanult.⁵¹ 1300 táján vagy kevéssel utóbb befejezett *De regimine principum* című művének első részében a *Politika* és a *Rétorika* latin fordításának ismeretében alkalmazta a kormányformák arisztotelészi meghatározásait, és Aquinói Szent Tamás után — bár úgy tűnik tőle függetlenül — ő is értekezett a „vegyes kormányzatról” (az utóbbi egyik példajaként Magyarországot említve). Igaz, az utóbbi téma kidolgozása nála abban merül ki, hogy teljesen mechanikusan

⁴⁸ *Mulchahey. M. M.*: *The Dominican Studium System* i. m. 311–312. o. és 103. j.

⁴⁹ Erről a szerző neve nélkül fennmaradt, X. Lajos királyhoz (1314–1316) intézett értekezésről az újabb irodalomból lásd elsősorban *Jacques Krynen*: *L’empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe–XVe siècle* (Bibliothèques des Histories.) Paris 1993. 188–190.

⁵⁰ A Tamás halála után egyes nézetei körül kialakult vitákról lásd elsősorban: *Torrell, J.-P.*: Aquinói Szent Tamás i. m. 473–495. A rend hierarchiáját nyilván a döntően a ferencesek által szervezett Tamás-ellenes hadjárat miatti óvatosság vezette, amikor az 1308-as nagykáptalanon megtiltották azt az egyes itáliai konventek iskoláiban folyó gyakorlatot, melynek során a „doktori értekezésnek” számító *Sententia-kommentár* helyett a *Summa theologiae*-t tették meg az oktatás alapjának: uo. 500. Míg a *Politika* megismerése előtt írt *Sententia-kommentár* nem tesz említést a hatalom intézményes korlátozásáról, addig a *Summa theologiae* esetében pont fordított a helyzet.

⁵¹ *H. Zinsmeyer*: Engelbert (Poetsch) von Admont. In: *Lexikon des Mittelalters*. III/9. München–Zürich 1986. 1919.

összeparosítja az általa ismert kormányformákat azok összes logikailag lehetséges kombinációjában; ráadásul műve nagyobbik részét Cicero régóta ismert értekezései alapján kidolgozott erénytana teszi ki.⁵² Ennek az eszmekörnek bizonyos elemei ugyanakkor nem voltak ismeretlenek Kézai korának Magyarországon sem. Erről tanúskodik a *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi* cím alatt fennmaradt, a kiadói által hozávetőlegesen 1255 és 1275 közé datált, magyarországi eredetű Domonkos-rendi gyűjtemény néhány, az *Etika* politikai-elméleti megjegyzéseit felhasználó szöveghelye.⁵³ A stájer bencés és a magyarországi dömés — tehát két a filozófia „párizsi” típusának műveléséhez Kézainál jóval közelebb álló — szerző sem adja azonban semmi jelét annak, hogy ismerte volna Aquinói Szent Tamás politikai-elméleti (vagy bármely más tárgyú) munkásságát.

*

A jelen dolgozatban megbírált szerzők szinte mindegyikéről elmondható: a magyar középkorászat fontos személyiségei vagy egyenesen legnagyobbjai voltak, akiket nem egyszer a jelen keretek között kifogásolt műveik miatt illet indokolt tisztelettel a szakma. A hazai középkorászatban a krónikakutatást megkülönböztetett figyelem övezi, és a felsoroltak majdnem mind a téma megkövetelte akribiát nem sajnálva érték el eredményeket e téren. Elgondolkoztató azonban, hogy pontosan ezek a szerzők, éppen e műveikben milyen óvatlanul nyúltak a nem magyarországi eredetű forrásokhoz, különösen nem hagyományos elbeszélő szövegek esetén, illetve hogy milyen könnyen hagyatkoztak munkájuk során elavult vagy ötletszerűen megválogatott másodlagos irodalmi tételekre. Mindebből persze legkevésbé következik, hogy az ilyen tárgyú kutatásokkal fel kellene hagyni.

⁵² Vö. Molnár Péter: A magyarországi kormányzat mint a *regimen mixtum* példája Admonti Engelbertnél. Századok 133. (1999) 113–124. Engelbert eszmefuttatásai eltérnek attól, ahogy Tamás életműve mindössze két szöveghelyén (lásd fentebb, 17. j.) tárgyalta a „vegyes kormányzat” kérdését; míg Tamás mindkét helyen a *regimen mixtum* kifejezést használja, addig Engelbert *politia compositáról* ír (noha az egyes kormányformákat ő is *regimennek* nevezi); Tamással ellentétben, aki nem vette figyelembe a *Rétorika* kormányforma-elméletét, Engelbertnél az utóbbi olykor a *Politikában* olvasottakat is háttérbe szorítja. Egyáltalán nem biztos egyébként, hogy vonatkozó ismereteit Engelbert a padovai domonkosok teológiai iskolájában szerezte. Míg a *De regimine principum* első három *tractatusában* többnyire Arisztotelészt idézi a szerző, a mű későbbi részében (*tractatus* IV–VII.) fő forrása Cicero, illetve olykor Seneca — szintén jó ideje ismert — *De clementiája*.

⁵³ Az *Etika* VIII. könyvének a kormányformák klasszifikációját felvázoló részét és a mű végén a *Politika* tematikáját megelőlegző megjegyzéseket egyaránt felidézi az ismeretlen szerző: *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIV.) Ed. Petrovich Ede (†) – Timkovics Pál László (†). Budapest 1993. 218. (, 6–8. és 14–21.); 224. (, 21–26.) (A kiadás apparátusa ezeket a hivatkozásokat nem azonosította.) A *sermók* szerzője egyébként nem közvetlenül az *Etika* valamely latin fordítását használta. E forrásra, a gyűjtemény datálására, valamint a felsorolt szöveghelyek értékelésére visszatérünk Az ún. *Pécsi Egyetemi Beszédnek egyik forrásáról*. (Az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet lehetőségét Magyarországon a XIII. század második felében.) című írásunkban.

DID MASTER SIMON OF KÉZA READ SAINT THOMAS AQUINAS?

by Péter Molnár
(Abstract)

The idea that the influence of Saint Thomas Aquinas' political thought on *Gesta Hungarorum* of Simon of Kéza (c1282-85) can be demonstrated has from time to time appeared in Hungarian historiography since a study by Péter Váczy published in 1933. It was in Master Simon's account of the Hun and the Hungarian political organisations before the Monarchy that some have allegedly detected the inspiration of Aquinas. Váczy made his assumption exclusively on the basis of a few German scholarly works. The present study points out that the above view is based on ascribing to St. Thomas opinions he never held, due to a lack of knowledge of particular texts. Later (1973) Jenő Szűcs compared some details of Aquinas' works with theoretical elements of Simon's historical narrative. Although he noted the differences between the two, he still saw Thomas as one of the important inspirations of Simon's political theory. Besides using several passages by Aquinas out of context, Szűcs's unwarranted conclusions are explained by his unreflectively following Otto von Guericke and Walter Ullmann, who assumed a coherent mediaeval corporation theory, in which ideas attributed to Thomas Aquinas play a central role.

Fedeleš Tamás

„MEDICINA CONTRA PECCATA MUNDANA”

*Késő középkori főúri misealapítványok**

„A mise a legjobb alamizsna, melynek több hatása van: az első, mert a világ bűnei ellen való orvosság; a második, hogy az élet fája a paradicsom közepén; a harmadik, hogy naponta egyesíti velünk szentségileg Krisztust, bennünket pedig övele spirituálisan; a negyedik, hogy Krisztus kínszenvedésére emlékeztet minket.”¹ – olvashatjuk a Frangepán Miklós 1426-os mise-alapítványáról kiállított oklevél arengájában. A zenggi káptalan jegyzője által a szentmise gyümölcseiről írásba foglalt rövid összegzés a középkori teológusok traktátusainak egyik visszatérő témája. A derék *notarius* minden valószínűség szerint a székesegyházi könyvtárban (is) fellelhető legismertebb középkori teológiai kézikönyvből, Aquinói Szent Tamás *Summajából* merített a fentebb idézet sorok megfogalmazásakor.² Az alábbi tanulmányban a Frangepán-oklevélben oly szemléletesen felvezetett kérdéshez, a késő középkori magyar arisztokrácia devóciójának egyik megnyilvánulási formájához, a misealapítványokhoz kívánok adalékkal szolgálni.

---

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ „[...] nulla elemosyna prevalet Misse, que plures habet effectus, primus quia est medicina contra peccata mundana; secundus, ut lignum vite sit in medio paradisi; tertio, ut Christo nobis quotidie uniatur sacramentaliter, et nos ei spiritualiter; quarto, ut apud nos sit iugis memoria passionis Christi.” Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér, Buda 1828–1844. (A továbbiakban: Fejér) X/6. 847.

² „Ad tertiam quaestionem dicendum, quod secundum Innocentium, quinque de causis quotidie Missa in Ecclesia celebratur. Primo, quia oportet semper esse paratam medicinam contra quotidiana peccata. Secundo, ut lignum vitae semper sit in medio Paradisi. Tertio, ut nobis quotidie Christus uniatur sacramentaliter, et nos ei spiritualiter. Quarto, ut sit apud nos vigil memoria passionis. Quinto, ut vero agno loco typici quotidie utamur ad vesperam; quoniam Judaei ad vesperam convertendi esurient, secundum illud Psalm. 58, 15: convertentur ad vesperam, et famem patientur ut canes.” Super sententiis lib. 4d. 13q.1.a.2qc.3 co. (<http://www.corpusthomicum.org/snp4013.html#15818>; utolsó letöltés: 2013. szeptember 22.) Az Angyali Doktor késő középkori rendtársa, Antoninus Florentinus (†1459) az általa kompilált teológiai kézikönyvbe szó szerint átemelte a fentebb idézett passzust. L. *Antoninus Florentinus: Summa theologica I–IV. Mit tabula von Johannes Molitoris. III (1496) Titulus XIII de clericis et divinis officiis. 240.* (Elérhető: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/2069046>; utolsó letöltés: 2013. szeptember 22.).

Missa mediaevalis

A szentmise az egyház alapításától kezdődően központi szerepet töltött be a keresztény ember életében.³ A nyilvános istentisztelet mellett (*missa publica, missa generalis, missa maior*) a korai középkorban egy új típus alakult ki, amikor bizonyos adományok fejében az áldozópapok egyetlen személyért, meghatározott csoportért, bizonyos szándékért mutatták be a miseáldozatot (*missa specialis, missa votiva, missa privata*).⁴ Az előkelők jelentős tőkeinvestícióval kolostorokat, templomokat, ispotályokat, kápolnákat és oltárokat alapítottak vagy támogattak, ahol a klerikusok miséket mutattak be értük és családtagjaikért, melyekkel egyrészt saját emlékezetüket, másrészt pedig lelki üdvösségüket kívánták biztosítani.

A misealapítványok dogmatikai alapját a mise különleges gyümölcseiről (*utilitates, virtutes, fructus missae*) szóló tanítás alkotta. E „gyümölcsök” akkor fejtették ki hatásukat, ha a pap élő vagy elhunyt személyéért, illetőleg az alapítványban meghatározott szándékokért mutatta be az áldozatot.⁵ A középkor alkonyán a mise értékeinek, gyümölcseinek hívekre gyakorolt valós hatása gyakori témája volt a prédikációknak.⁶ Temesvári Pelbárt egyik beszédében összesen tíz pontban sorolta fel a szentmise közvetítette értékeket. Ezek között ott találjuk a purgatóriumi szenvedések enyhülését, az örök kárhozattól való megmenekülést, és végül természetesen az örök élet elnyerését. Temesvári kortársai, a szintén ferences Laskai Osvát azt is kiemelte egyik szermójában, hogy sokkal hatékonyabb az a szentmise, amelyet még életében mondat az ember saját lelki üdvösségéért, mint amelyet mások rendelnek érte halálát követően. Ezért törekedtek arra a hívek — a reformáció előtti évtizedekben a korábbiaknál hatványozottabban — a társadalom minden rétegéből, hogy utolsó órájukban a földi javakból legalább annyit magukénak tudhassanak, amennyi misemondatásra elegendő.⁷ Alig találunk olyan középkori végrendeletet, melyben ne intézkedett volna a testáló a halálát követő gyászmiséről vagy egyéb liturgikus cselekményekről.⁸

³ Adolph Franz: Die Messe im deutschen Mittelalter. Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volksleben. Darmstadt 1963. 10.; Mihályfi Ákos: A nyilvános Istentisztelet. Bp. 1933. 375–377.; Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban. Bp. 1940 [reprint 2000]. 66.

⁴ Arnold Angenendt: Missa specialis. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmessen. Frühmittelalterliche Studien 17. (1983) 178–181.; Arnold Angenendt: Offertorium. Das mitteralterliche Meßopfer. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen Bd. 101.) Münster 2013. 104–113.

⁵ Lexikon des Mittelalters, Bd. VI. München 2003. 564–565 (‘Meßstipendium’– Richard Puza); Lexikon für Theologie und Kirche (=LThK), Bd. VII. Freiburg i. Br. 1986. 354–355. (‘Meßstipendium’– Karl Mörsdorf).

⁶ Erwin Iserloh: Der Wert der Messe in der Diskussion der Theologen vom Mittelalter bis zum 16. Jahrhundert. Zeitschrift für Katholische Theologie 83. (1961) 44–79.; Josef Andreas Jungmann: Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe, I–II. Wien 1958⁴. I, 170.; Franz, A.: Die Messe i. m. 38–44. Mihályfi Á.: A nyilvános i. m. 380–385.; Angenendt, A.: Offertorium i. m. 451–452.

⁷ Pásztor L.: A magyarság i. m. 70, 77–78.

⁸ Hans Bernhard Meyer: Luther und die Messe. (Koffessionskundliche und kontroverstheologische Studien, Bd. XI.) Paderborn 1965. 131.

A misealapítványok késő középkori jelentőségét kellően szemlélteti Nicolas Rolin-nek (†1462), Jó Fülöp burgundi herceg kancellárjának példája, akinek neve elsősorban Jan van Eyk táblaképe révén vált széles körben ismertté.⁹ Elsőként az autuni Miasszonyunk templomban hozott létre három kápláni állást (1426). Az évi 60 font járadék fejében a káplánoknak naponta egy misét kellett bemutatniuk a kancellár, valamint a templomban eltemetett ősei üdvösségéért. Az autuni székesegyházban egy körmenettel összekötött évfordulós örökmisért rendelt a nagybőjti időszakban saját, valamint elhunyt felesége üdvösségéért (1427). Két évvel ezt követően ismét egy évfordulós misét alapított ugyanott, cserébe bor- és kenyéradományban részesült a dóm klérusa. Hasonló alapítványokat tett a Val-Saint-Benoît-i perjelségben (1438), valamint Chalon-sur-Saône-ban. Az avignoni celesztinus kolostorban fiával, aki ekkor már Autun püspöke volt, egy kápolnát alapítottak, ahol az egyik szerzetesnek csak értük, a kancellár elhunyt feleségéért és rokonaikért kellett minden nap szentmisén megemlékeznie (1446). Az autuni várban pedig a Miasszonyunk tiszteletére szentelt plébániatemplomban társaskáptalant alapított, s a temetkezési helyéül választott kollegiális egyház számára kibocsátott statútumban részletesen szabályozta a misék bemutatásának rendjét (1450).¹⁰

Források

A késő középkori magyar arisztokrácia misealapítványainak megismeréséhez elsősorban a fennmaradt okleveles anyag biztosítja a forrásbázist. A vizsgálat kiindulópontját a végrendeletek jelentik, e dokumentumok azonban nem *kizárólagos* kútfői a misealapítványok kutatásának.¹¹ Az általam vizsgált, mise-rendeleteket tartalmazó 69 diploma között mindössze 16 testamentumot találunk (23%), az esetek többségében ugyanis kegyes alamizsnákról, lélekváltság adományokról kiállított diplomák tartalmazzák a vonatkozó információkat.¹² A szerzetesrendek, mindenekelőtt a pálosok generálisai által kiállított oklevelek némelyike ugyancsak megemlékezik a jótevőkért mondandó misékről.¹³ A szer-

⁹ Rolin kancellár Madonnája (1435, Párizs Louvre).

¹⁰ Norbert Kamp: Memoria und Selbstdarstellung. Die Stiftungen des burgundischen Kanzlers Rolin. (Beihefte der Francia 30.) Sigmaringen 1993. 29–32, 44–45, 328–344.

¹¹ A végrendeletekről l. Gerhard Jaritz: A végrendeletek és a városi mindennapi élet: A Duna-völgy példája a késő-középkorban. Soproni Szemle 53. (1999) 325–330.; Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. Soproni Szemle 53. (1999) 331–342.; Szende Katalin: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája.) Soproni Szemle 53. (1999) 343–356. Solymosi László: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. Tiszatáj 28. (1974):6. 26–29.; Solymosi László: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999. 203–225.

¹² Judit Majorossy: Church in Town: Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills. Bp. 2006. (kéziratos PhD-disszertáció, CEU) 166.

¹³ Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (=DL) 9912, 16869, 39172, valamint Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF) 288304. Ezek általánosan elterjedt voltára utal, hogy a pálos és a ferences formularium egyaránt tartalmaz vonatkozó szövegeket. Vö. Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite. Textedition des pauliner-Fomulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest).

zetesek esetében a rendtörténeti munkákat is érdemes vallatóra fogni – különösen a pálos Gyöngyösi Gergely összeállítása,¹⁴ illetve a domonkos Fabri Antal segesvári kompilációja érdemel említést. Ez utóbbi őrizte meg az utókor számára — többek között — Bethlen Miklós gazdag mise-alapítványának (1498) szövegét.¹⁵ A liturgikus könyvek, elsősorban a missalék használat során keletkezett bejegyzései között ugyancsak előfordulnak misealapítványokra vonatkozó információk.¹⁶ Témánk szempontjából kétségkívül az egyik legértékesebb Battyhány Boldizsár 15–16. század fordulóján készült misekönyve, mely azon votívmisék szövegét tartalmazza, melyeket a főúr mondatott-hallgatott.¹⁷

A kései középkor magyar forrásadottságait figyelembe véve nem meglepő, hogy leginkább a városi polgárság fennmaradt iratanyagában, mindenekelőtt a végrendeletekben találunk misealapítványokra vonatkozó adatokat.¹⁸ E tekintetben kiemelkedő a pozsonyi polgárok testamentum-korpusza,¹⁹ mely — egyebek mellett — számos mise-alapítványt is tartalmaz.²⁰ A tehetősebb polgárok kegyes adományaikon túl, vagy azokhoz kapcsolódóan igyekeztek szentmisék rendelésével is biztosítani saját maguk és családjuk üdvösségét.²¹ A városi források mennyisége — az 1526 előtti időszakból megközelítőleg 2000 polgári testamentum maradt fenn²² — alapján nem meglepő, hogy e társadalmi réteg devóciója, illetve ennek egyes szegmensei keltették fel leginkább a kutatók figyelmét.²³ Az érdeklő-

Mit einem Anhang: Fragmentum formularium Strigoniensis Paulinorum. Hgg. v. Beatrix F. Romhányi und Gábor Sarbak. (Művelődéstörténeti Műhely, Tagungen zur Ordensgeschichte 4/3.) Bp. 2013. 73–74.; *Molnár Antal*: Obszerváns ferences formuláskönyvek a 15–16. századi Magyarországról. (Kézirat).

¹⁴ *Gregorius Gyöngyösi*: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L. Hervay. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, SN XI.) Bp. 1988.

¹⁵ *Ipolyi Arnold*: Adalékok a magyar domonkosok történetéhez III. Magyar Sion 5. (1867) 602–603.

¹⁶ *Radó Polikárp*: Nyomatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzéseink. Különlenyomat a Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1942/43-iki Évkönyvéből. Bp. 1944. 10–11, 18.; *Rómer Flóris*: Klempai ájtatos misealapítványok. Győri történeti és régészeti füzetek 1. (1861) 60–61.

¹⁷ *Radó Polikárp*: Battyhány Boldizsár misekönyvének hitelessége. Magyar Könyvszemle 65. (1941) 132–149.

¹⁸ A misekönyvek felhasználására szép példát nyújt a váci ötvös céh szerkönyvének elemzése. Vö. *Csukovits Enikő*: Emlékezés élőkről és holtakról. Misekönyv-használat és polgári vallásosság. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Bp. 2012. 311–318.

¹⁹ Összesen 901 végakarat maradt korunkra. Erre l. *Judit Majorossy – Katalin Szende* [Hgg.]: Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410 (1427)–1529. Teil 1: 1410–1487. (ÖAW Fontes rerum Austriacarum, III. Abt. Fontes Iursi Bd. 21.) Wien–Köln–Weimar 2010.

²⁰ Ezek elemzésére l. *Majorossy, J.*: Church in Town i. m. 139–216.; *Uő*: Ad beneficium ecclesiae: Középkori városi oltárjavadalmam felszereltsége. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk. Nemerkenyi Előd. Bp. 2009. 215–233. A városi polgárok és az egyházi intézmények kapcsolatára összefoglalóan l. *Marie-Madeleine Cevins*: Az egyház a késő-középkori magyar városokban. Bp. 2003. A polgárok vallásosságáról: 148–164.

²¹ *F. Romhányi Beatrix*: „Meretur vestre devocionis affectus...”. Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Gryneus András, Magyar Károly, Végh András. (Monumenta Historica Budapestinensia XIII.) Bp. 2004. 37–44.

²² *Majorossy, J. – Szende, K.*: Das Preßburger i. m. 6.

²³ A 20. jegyzetben említett munkák mellett — melyek irodalomjegyzéke tartalmazza a korábbi feldolgozások könyvészeti adatait — Berta Péter kiváló összefoglalását emelem ki: A túlélők teen-

dés annál is inkább érthető, hiszen a végakaratókat tartalmazó okiratok másolatait általában egy kötetbe (*protocollum testamentorum*) vezették be, így összegyűjtésük nem okoz többletfeladatot a történészek számára.

Magától értetődő, hogy a társadalom felső rétege, a nemesség is igyekezett rangjához és anyagi lehetőségeihez mérten biztosítani az üdvösséghez vezető utat mind ősei, mind leszármazottai és saját maga számára egyaránt, melynek egyik formáját esetükben is a szentmisék bemutatására tett adományok jelentették. Különösen a nemesség elitjét alkotó bárói famíliáknál lehetünk kései tanúi a túlvilági élet előkészítésére tett törekvéseknek, melyekhez a személyes hit, az elfogadott társadalmi minták és elvárások mellett elsősorban a megfelelő egzisztenciális körülmények biztosítottak lehetőséget. A magyar főúri misealapítványok kutatása minden bizonnyal a források összegyűjtésének nehézsége miatt számít a kevésbé népszerű témák közé. A nemesi végrendeletek száma — elsősorban a szóbeliséget preferáló középkori nemesi társadalom mentalitása, illetve a korabeli öröklési rend miatt — jelentősen elmarad a polgári végrendeletektől. Még ha véleményem szerint némileg alacsonynak is látszik a becslés, miszerint az 1526 előtt írásba foglalt nemesi végakaratok száma mintegy 100-ra tehető,²⁴ az kétségtelen, hogy az ismert esetek száma jóval alatta marad a polgári testamentumoknak. A korunkra maradt főúri végrendeletek száma értelemszerűen még csekélyebb. Jelzésértékű, hogy a Kubinyi András által a Jagello-korra összegyűjtött 50 főúri és nemesi testamentumból mindössze 13 (26%) köthető az arisztokráciához.²⁵ A kutatást nagymértékben nehezíti, hogy a téma releváns forrásai eléggé sporadikusak, melynek következtében az anyaggyűjtés folyamata meglehetősen hosszú, a legállhatatosabb munka sem kecsegtet a teljesség elérésével. Mindazonáltal a jelen tanulmányban vizsgált 85 misealapítvány elemzése nézetem szerint lehetővé teszi a korábbi kutatások során felvázolt kép árnyalását, plasztikusabbá tételét.²⁶

Vallásos főurak és nagyasszonyok

Elemzésem időintervallumát a 15. század elejétől a 16. század első harmadáig tartó periódus alkotja. A miserendeléseket tartalmazó 69 kútfőre a késő középkori magyar főúri vallásosság témakörében (jelenleg is) folyó anyaggyűjtés során bukkantam, közülük időrendben az első 1406-ban, míg az utolsó 1531-ben kelt.

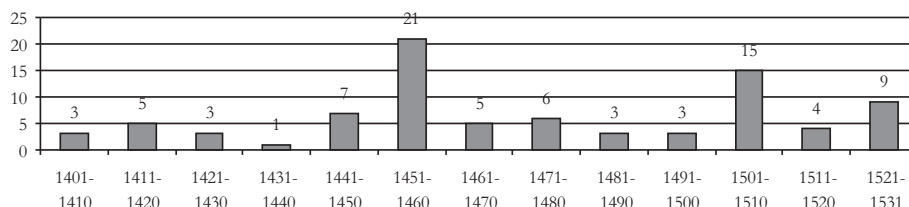
dői. (Posztmortális szolgálatok rendje későközépkori városaink vallásos közösségeiben). Századok 132. (1998). 765–792. A jogilag jobbágnak számító mezővárosi polgárság körében meglehetősen ritkán fordulnak elő miseadományok, s közülük leginkább a vagyonosabbakra jellemző e gyakorlat. Vö. *Gulyás László Szabolcs: Mezővárosi polgárok kegyes adományai a középkorban*. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. Debrecen 2011. 195–196.

²⁴ *Majorossy, J. – Szende, K.: Das Preßburger i. m. 6.*

²⁵ *Kubinyi A.: Főúri és nemesi i. m. 331.*

²⁶ A források legfontosabb adatait (dátum, jelzet, kiadás, az alapítók személye) a függelékben közlöm, a jegyzetekben helykímélés okán csak indokolt esetben hivatkozom ezekre.

Az alapítványok időbeli megoszlása

Amennyiben szűkebb időmetszetekre bontjuk a teljes skálát, úgy két kiemelkedő évtizedet látunk. Az 1451–1460 közti évek kiugró értékét Marcali János alapítványai biztosítják, aki végakarataiban nem kevesebb, mint 16 különböző egyházi intézményben rendelt miséket. Ezt követően a 16. század első évtizedében konstatálhatunk magasabb értéket. Ennek háttérében nem találunk az előzőhöz hasonló „kumulatív” rendelkezést, ez esetben a Szapolyai család és Frangepán Beatrix három-három alapítványa emelhető ki. Összességében megfigyelhetjük tehát, hogy korszakunk teljes időtartamában jellemzőek voltak a főúri miserendelések, s az elemzett anyag tükrében úgy tűnik, hogy az 1441–1480-as években valamint a 16. század elejétől kezdődően mutatható ki növekedő tendencia.

Ami a vizsgált famíliák körét illeti, a kiválasztás szempontját a bárói rang jelentette. Elemzésemben az adatolhatóan bárói méltóságot viselő személyek, illetve családtagjaik, főként hátrahagyott özvegyeik, leszármazottaik kaptak helyet. A vizsgált 69 esetben összesen 34 család 82 tagja vett részt a misék rendelésében. A korabeli társadalmi normákhoz illeszkedően az alapítók többsége férfi. Minthogy néhány esetben több személy együttes fundációjáról van szó, összesen 69 férfit (84%) és 13 leányt-asszonyt (16%) találunk közöttük.

Gyakoriság, miseszándék

Mivel a késő középkori felfogás szerint a konkrétan megnevezett szándékkal bemutatott miséket tartották a legértékesebbnek a tisztítótűzbeli szenvedések enyhítése érdekében, a magyar főúri réteg tagjai is igyekeztek a misék számát és céljait úgy meghatározni, hogy ezek mind a saját, mind pedig hozzátartozóik üdvösségét a lehető legjobban szolgálják. Az alábbiakban elsőként a rendelt istentiszteletek gyakoriságát és szándékát veszem tüzetesebb vizsgálat alá.

E misék legfontosabb célja az elhunytak lelki nyugalmanak megteremtése a halál és az utolsó ítélet közti átmeneti időszakban, amit az istentiszteletek és imák folyamatosságával kívántak biztosítani. Ezt leginkább az „örök időkre” (*temporibus perpetuis*) szóló alapításokkal vélték elérhetőnek. Nem meglepő, hogy az elemzett miserendelések döntő többségét (83 – 97,6%) az örökös mise-alapítványok teszik ki. Mindössze két kivételt találunk: Hédervári Katalin vég-

rendeltében két egyszeri misesorozat elmondatását kérte férjétől. A másik példában pedig egy határozott időre vonatkozó rendelkezésről van szó: Cobor-szentmihályi Cobor Imre a pozsonyi Hosszú utcában lévő házát adta el az ottani káptalannak 220 forintért, mely vételárát a kanonoki közösség évente 5 forintjával törlesztette, s ezért cserébe a teljes összeg kifizetéséig heti két misét celebráltak. Egyszerű számítás alapján tehát 44 évre vonatkozott az ominózus miserendelés.

A misék gyakorisága

Gyakoriság	db	%
napi	41	43,6
heti	28	30,0
heti 2	4	4,3
heti 3	1	1,0
heti 4	1	1,0
évi	4	4,3
évfordulás	3	3,2
sorozat	5	5,3
egyéb	1	1,0
ismeretlen	6	6,4
Összesen	94	100,0

Ami az istentiszteletek gyakoriságát illeti, a táblázatból jól látható, hogy a napi misék voltak a legnépszerűbbek az alapítók körében, melyeket a hetente celebráltak követtek. Heti 2–4 misét csupán néhány alkalommal rendeltek, és az évi, illetve évfordulás misék száma is meglehetősen csekély volt. Egyetlen esetben sem találkozunk a Nyugat-Európában általános gyakorlatnak számító 1/7/30 napos terminusokkal, amelyet — úgy látszik — a Kárpát-medencében csak a polgárság választott, mint azt Pozsony példája mutatja.²⁷ A mindennapi misebemutató alól csak a *Triduum Sacrum* ideje képezett kivételt, ekkor ugyanis a húsvét előkészületei álltak a liturgikus cselekmények fókuszában.²⁸ Az Ónodi Cudar fivérek 1465-ös rendelkezése értelmében minden nap gyászmisét kellett celebrálniuk a ládi pálosoknak, kivéve húsvét, Jézus Krisztus mennybemenetele, pünkösöd, úrnapja, Nagyboldogasszony, mindenszentek és

²⁷ Majorossy, J.: Church in Thown i. m. 142.

²⁸ Húsvét a katolikus egyház legfontosabb ünnepe, amikor Jézus megváltói halálára és feltámadására emlékezünk. A nagycsütörtök esti szentmisétől húsvét vasárnap estig tartó szent három nap során az oltáriszentség alapítása (utolsó vacsora), a Messiás kínszenvedése és kereszthalála, végül pedig feltámadása állnak a liturgia középpontjában. Ekkor a kánoni előírások értelmében más szándékra nem lehet misét felajánlani. Nagypénteken pedig természetesen *ab ovo* nincs szentmise. Vö. Várnagy Antal: Liturgika. Abaliget 1993. 387–393. Mindazonáltal az elemzett anyagban egy alkalommal húsvét ünnepére vonatkozó miserendelést is találunk. Vö. DL 34623.

karácsony ünnepén, de az említett napokon is meg kellett emlékezni róluk és családtagjaikról, az elhunytakért elmondott könyörgéssel.

A rendelt misék valós száma persze a fenti táblázatban szereplő értéket jócskán meghaladta, ugyanis a sorozatok jelentősen módosítják adatainkat.²⁹ Az Alsólendvai Bánfi testvérek 1487-ben 40, míg a rákövetkező évben 35 miséből álló szériát alapítottak. Hédervári Katalin végrendeletében meghagyta férjének, hogy halála előtt hét, míg halálát követően 40 misét mondasson érte.³⁰ Pálóci Antal évi száz énekes mise bemutatását írta elő a mohácsi kataklizma előtt tett végakaratóban a sárospataki plébánia klerikusai számára, a família üdvösségéért. Ugyancsak itt említem, hogy Fraknoi Vilmos és hitvese összesen három *missa specialis* bemutatását kérte, melyet az egyéb kategóriába soroltam.

Az Alsólendvai Bánfi testvérek misesorozatai

Szándék	1487	1488
Krisztus szenvedése	5	5
Mária hét fájdalma	7	7
Szentháromság	3	3
Szt. Katalin és Borbála	2	–
12 apostol	1	1
bűnök	3	3
Szt. Miklós	3	3
Szt. Margit	3	3
Szt. Fábían és Sebestyén	2	2
gyázmise	3	3
szülők	2	2
Háromkirályok	2	2
Mindenszentek	3	–
Bánfi Jakab	1	1
Összesen	40	35

²⁹ E szériák általában kolostorokhoz kapcsolódtak. A középkorban ugyanis mindössze egyetlen szentmisét mutathattak be az áldozópapok, a szerzetesházakban élő, nagyobb létszámú klerikusközösség tagjai azonban teljesíteni tudták e rendelkezéseket. *Solymosi L.*: Két középkor végi i. m. 213.

³⁰ A halál előtt mondatott misékkal kapcsolatban Solymosai L. azt vélelmezte, hogy ez a német területeken általánosnak tekinthető gyakorlat hatásaként vált ismertté a Kárpát-medencében. Magam azonban úgy gondolom, hogy e magyar viszonylatban valóban ritkaságszámba menő intézkedés egyrészt a hetes szám szimbolikus jelentésével (pl. hét szentség, a hét napjai), másrészt pedig — a fentebb említett Laskai szermóra hivatkozva — a még életben rendelt szentmise nagyobb hatékonyságának Magyarországon is ismert tételével is kellően indokolható. Vö. *Pásztor L.*: A magyarság i. m. 80.

Néhány esetben az alapítók nem határozták meg pontosan a szentmisék számát, ami az örökös alapítványok esetében nem szokatlan jelenség.³¹ Látszólag e sorba tartozik Marcali János segesdi ferenceseknél tett alapítványa is. Végrendeletében öt jobbágytelket adott azért, hogy a korábban ősei által rendelt — az oklevélben nem részletezett — „istentiszteletek gyarapíttassanak” (*divina augmententur officia*).³² A fogalmazás arra utal, hogy a felmenői által tett rendelkezés megerősítésével párhuzamosan, az alapítvány anyagi hátterét igyekezett biztosítani az elkövetkező időkre, azaz nem új alapításról van szó. A megfogalmazásból a liturgia ünnepélyességének fokozására is következtethetünk, amely a família emlékezetének fenntartását, presztízsének emelését is szolgálta. A szándék érthető, hiszen a kolostortemplom szolgált a család temetkezőhelyéül.³³

Szapolyai István 1499-es végrendeletében Gönc mezővárost valamennyi tartozékával együtt a szepesi társaskáptalannak adományozta, a prépostnak pedig meghagyta, hogy „eme mezőváros összes éves jövedelmének megállapítását követően szabja, fontolja és határozza meg, évente és naponta milyen fajta és mennyi istentiszteletet lehet végezni ebből a jövedelemből abban a templomban, és eszerint rendelje el örökre az ugyanott végzendő és éneklendő miséket”.³⁴ Tehát ez esetben az egyházi testület döntött a szentmisék gyakoriságáról és számáról. Szapolyai alapítványával kapcsolatban még egy aspektust szükséges mérlegelnünk. Pásztor Lajos monográfiájában meglehetősen negatívan értékelte a nádor — testamentumában kitapintható — vallásosságát. Sommás következtetése szerint Szapolyai „mintha végrendeletében is csak azért részesítené az egyházat gazdag adományban, hogy azzal is alátámassza büszkén hangoztatott bőkezűségét. Azonban, mintha egyszerűen csak venni akarná a szentmisét azt mondja: becsültesse meg a falut a prépost s azután döntsenek, hogy milyen istentiszteleteket lehet azért örök időknön át mondani”.³⁵ Nézetem szerint azonban korántsem egy gőgös, öntömjénező, anyagi lehetőségeit fitogtató főúr világképe sejlik fel e sorok mögül, aki mintegy meg kívánta vásárolni lelki nyugalmát. További forrásokat is vizsgálva, sokkal árnyaltabb képet kapunk a Szapolyai család devóciójáról, amelynek természetesen István is részese volt. A família alapította a tokaji pálos kolostort, kegyes adományokkal segített több pálos közösséget (Porva, Gönc, Lád, Diósgyőr, Regéc), a hat középkori magyar karthauzi kolostor közül hármat (Menedékszirt, Lehnic, Lövöld) ők támogatták.³⁶ István egyik fivére, Miklós egyházi pályára lépve az erdélyi püspökség

³¹ Pásztor L.: A magyarság i. m. 84.

³² Marcali történetének Mohács előtti dokumentumai I. Szerk. Dr. Gál József. Marcali 1995. (a továbbiakban: Marcali) 65, 74.

³³ Fügedi E.: A 15. századi i. m. 77.

³⁴ Köblös József: Szapolyai István Pápán írott végrendelete. In: Istennek, hazának, tudománynak. Tanulmányok a 95 éves Nádasdy Lajos tiszteletére. Szerk. Mezei Zsolt. Pápa 2008. 140.

³⁵ Pásztor L.: A magyarság i. m. 93.

³⁶ A Szapolyai család Oklevéltára /Documenta Szapolyaiana I. Levelek és oklevelek/Epistulae et litterae (1458–1526). Közreadja/ad edendum praeparavit: Neumann Tibor. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria) Bp. 2012. (= Szapolyai) n. 93, 105, 134, 136, 287, 332, 342, 346, 354, 441, 503, 517.; Kolostorok és társaskáptalank a középkori Magyarországon. Főszerk. F. Romhányi Beatrix, szerk. Laszlovszky József, Szakács Béla Zsolt. Bp. 2008. (PC CD-ROM.)

élére került (1461–1468),³⁷ ami ugyancsak a família és az *ecclesia* szoros kapcsolatát mutatja. Mindezeket mérlegelve úgy gondolom, hogy az István nádor által, halálos ágyán tett végakarat, s az abban elrendelt misealapítvány nem a gazdagságát előtérbe helyező, öntelt arisztokrata látszat-vallásosságát megörökítő dokumentum. Jóllehet az oklevél arengájában, valamint a sírkövére vésett versben személyes érdemei, hírneve kerültek a középpontba,³⁸ azonban ez inkább a korszak főúri vallásosságának szerves részét alkotó reprezentáció, a földi élet befejezését követő *memoria* fenntartása iránti igény megnyilvánulásaként értékelendő.³⁹

Minden alapító dokumentumban megjelölték azon személyek körét, akiknek a misék gyümölcseivel kívántak segítséget nyújtani. A saját üdvösség elérése mellett az elhunyt és élő családtagokért is miséztek a klerikusok. Erre egy általános formulával utaltak, mely az egyszerű kegyes adományok esetében is megfigyelhető.⁴⁰ Igen részletes felsorolást találunk Hédervári Imre és Miklós alapítványában. Saját üdvösségük előmozdítása mellett elhunyt testvéreik, Ferenc és Ágnes, Miklós néhai felesége, Klára, valamint a fivérek jelenlegi hitvesei, Garai Anna és Szomszédvári Orsolya, továbbá múltbeli, jelenlegi és jövőbeni atyafiaik és familiárisaik túlvilági boldogságáért rendelték miséket. Gitka, troppai hercegnő, Szentgyörgyi és Bazini György gróf hitvese első férjéért, Wolffurti Pálért és annak húgáért, Orsolyáért — aki történetesen György gróf korábbi felesége volt — rendelt misét a bécsi Ágoston-rendieknek, Gergelylaci Buzlai Mózes udvarmester pedig még az uralkodó lelkéért is rendelt misét (*pro anima videlicet sue maiestatis et anima mea*).

Az alapítók esetenként az intézmény védőszentje iránti hódolatra is utaltak, mint pl. Nevnai Treutul Miklós az általa tett adománylevélben.⁴¹ Szapolyai Imre késmárki misealapítványában a Szent Kereszt iránti különös tiszteletétől vezérelve mentette fel az adófizetés alól a késmárki plébánost, melyért bizonyos misék celebrálását írta elő.⁴²

A legtöbbször valamely szent, isteni személy, hittitok tiszteletére ajánlották fel a szentmiseáldozatot, nyilvánvalóan abból a megfontolásból, hogy az ő

³⁷ *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár 1922. 373–383.

³⁸ A sírvers latin és magyar szövegét l. *Köblös J.*: Szapolyai i. m. 140–141.

³⁹ Erre l. *Norbert Kamp*: Memoria i. m.

⁴⁰ Pl. „ob sue et progenitorum suorum animarum salutem” (DL 9 224); „pro remedio ac salute animarum nostrarum et nostrorum carorum vivorum et defunctorum” (DL 32 812); „peccatorum remissione et remedio salutis anime vestre” (Zsigmond-kori oklevéltár. I–XIII. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43. és 49.] Bp., 1951–2013. [= ZsO] XI. n. 383.); „pro salute parentorum nostrorum et nostra” (DL 14 894); „pro refrigerio animarum predecessorum nostrorum” (DL 14 915); „ob anime sue salutem nec non antelatorum progenitorum et parentum, ac etiam posteriorum suorum animarum requiem et refrigerium perpetuum” – *Martinus Georgius Kovachich*: Formulae solemnes styli in cancellaria curiaque regum olim usitati. Pestinii 1799. (= Kovachich 1799) n. 169.

⁴¹ „[...] salutem anime nostre et parentis nostrorum ac ad honorem Virginis Gloriose sub nomine dicta ecclesia foret constructa”. DL 35 453.

⁴² „[...] ob devotionem specialem, quam erga Sanctam Crucem, in cuius nomine ecclesia parochialis dicte nostre civitatis, ut dicitur, fundata est”. Szapolyai n. 91.

közbenjárásukkal hatékonyabb biztosíthatják üdvösségüket. A szentek *intercessor* szerepe közismert volt a korai középkortól kezdve, elég mindössze a zárándokok tömegét vonzó kegyhelyekre utalni.⁴³ A 14. századra általánossá váló elképzelés szerint Jézus Krisztus, Szűz Mária, valamint a szentek érdemfőlsége révén az egyház kimeríthetetlen kincessel (*thesaurus ecclesiae*) rendelkezik, melyből a hívek részesülhetnek,⁴⁴ s ennek egyik fontos médiuma maga a szentmise.

A szenteknek felajánlott misék mellett legtöbbször (26 eset) gyászmisék (*officium defunctorum, missa pro defunctis, missa exequialis, requiem*) celebrálását kérték az alapítók, mivel a rekviemnek tulajdonították a legnagyobb érdemszerző hatást korszakunkban.⁴⁵ Ugyancsak viszonylag nagyobb számban (15 eset) fordulnak elő a bűnökért (*pro peccatis*) rendelt misék. A gyarlóságával tisztában lévő, megtisztulni kívánó hívek életében fontos szerepet töltött be a bűnbánat. A szentgyónás elvégzésén túl a bűnök engesztelésének egyik formája a felajánlott szentmiseáldozat, amit különösen a már elhunyt hozzátartozók esetében tarthattak hasznosnak. Mindössze egy alkalommal kérték misét a betegekért (*pro infirmis*), amely — amint alább látni fogjuk — egy konkrét élethelyzethez kapcsolódhatott.

A miseszándékok napi megoszlása⁴⁶

Szándék	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap	Nem ismert	Összesen
Szt. András	2	2	2	2	2	2	2	3	17
Szt. Anna	1	3	1	1	1	1	1	1	10
Szt. Antal		1							1
Szt. Angyalok		1							1
12 apostol			1					2	3
betegekért				1					1
bűnökért	1	3	4				1	6	15
Szt. Fábán és Szt. Sebestyén								6	6
Szt. Ferenc					1				1

⁴³ A búcsújárásra l. *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zárándokok. (História Könyvtár – Monográfiák 20.) Bp. 2003.

⁴⁴ *Johan Huizinga*: A középkor alkonya. Bp. 1996. 167.; *Szovák Kornél*: Meritorium apud Dominum fructus cumulatorum. (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához.) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 79.; *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) Bp. 2005. 148–149.

⁴⁵ A temetési misét követő 3., 7., és 30. napon, valamint a sírba tétel évfordulóján gyászmisét celebráltak a halott lelkéért. A kései középkorban a temetésre általában a halálozást követő 3. napon került sor. A keleti egyházban valamelyest eltérő gyakorlat alakult ki, ugyanis ott a 3., 9. és 40. napon tartották a rekviemet. Vö. LThK, Bd. X, 253 ('Totengedächtnis' – P. Berger); *Franz, A.*: Die Messe i. m. 234–235; *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121. (1987) 552. Vö. *Pásztor L.*: A magyarság i. m. 79.

⁴⁶ A táblázatban azokat a miséket külön vettem számba, melyeket egy-egy szent tiszteletére, bizonyos szándékért naponta bemutatnak.

Szándék	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap	Nem ismert	Összesen
gyászmise	15	1	3	3	2	1	1	6	26
Szt. György	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Háromkirályok								4	4
Húsvét								1	1
Szt. Ilona								1	1
Szt. Imre		1							1
Szt. Jeromos			1						1
Szt. Katalin	1					1		1	3
Szt. Katalin és Szt. Borbála								2	2
Szt. Kereszt	1	1	1	1	2	1	1		8
Keresztelő Szt. János	1	1	1	2	1	1	1		8
Krisztus teste				9					9
Krisztus szenvedése					11			11	22
Szt. László király								1	1
Szt. Margit								7	7
Szt. Margit és Katalin								1	1
Szűz Mária	4	4	4	4	4	29	6	17	72
Szt. Márton	1	1	1	1	1	1	1		7
Szt. Megváltó								1	1
Szt. Miklós			1					6	7
Mindenszentek		1	3					3	7
Szt. Pál			1						1
Pünkösöd								1	1
<i>rorate</i>						1			1
14 segítőszent	1		1						2
Szentháromság					1		10	7	18
Szentlélek				1	1	2			4
Szülőkért			1					4	5
Szt. Szűzek					1				1
Tízezer vitéz		1							1
Szt. Wolfgang, Szt. Lázár, Szt. Jeromos, Szt. Márta		1							1
Szt. Zsófia		1							1
Összesen	29	24	27	26	29	41	25	87	288

A leggyakrabban, összesen 33 alapítványban Szűz Mária közbenjárását kérték a neki felajánlott szentmiséken. Ez egyértelműen tükrözi a középkori magyar Mária-kultusz népszerűségét. A Boldogasszonynak felajánlott szentmisék száma azonban ennél jóval magasabb volt (72), ugyanis az alapítók esetenként hetente több misét is rendeltek e céllal, mint pl. Hunyadi János és fiai, akik szombaton és vasárnap egyaránt misét mondtak Mária tiszteletére.

A Máriának felajánlott misék megoszlása

Ünnep	db	%
Nagyboldogasszony	9	27
Szeplőtelen fogantatás	3	9
Fájdalmas Szűzanya	3	9
Gyümölcsoltó Boldogasszony	2	6
Sarlós Boldogasszony	1	3
Mária közelebbi meghatározás nélkül	15	45
Összesen	33	100

Mária fölényesen utasította maga mögé a többi szentet a miserendelések során: a Szentháromság tiszteletére felajánlott 18, a Szent András apostolnak felajánlott 17 mise mennyisége együttesen haladta csak meg a Szűzanyának ajánlott misék számát. A további szenteknek ajánlott miseszándékok előfordulása pedig — amint a fentebbi összefoglaló táblázatból kitűnik — még alacsonyabb értékeket, valamint jelentős szóródást mutat: összesen 41 különböző mi-seintenciót találunk.

Magától értetődő, hogy elsősorban saját vagy családtagjaik védőszentjeinek ajánlottak fel miséket az alapítók. Az Újlaki Lőrinc veszprémi alapítványában feltűnő Szent Miklós ugyan valóban a korszak egyik kedvelt szentje volt, ám mégis sokkal kézenfekvőbb a bosnyák herceg választása mögött édesapja, Miklós bosnyák király (†1477) emlékét sejtteni. Hasonlónak lehetünk tanúi Szapolyai István özvegye és fiai 1510-es miserendelése tekintetében. A vizsgált teljes forrásbázisban mindössze itt feltűnő Szent Imre bizonyosan István bátyjára, Imre nádorra (†1487) utal. E tekintetben utolsó példaként az ugyancsak egyszer megjelenő Szent László titulust említem. Köztudott, hogy a 15. századtól kezdődően a magyar szentek panteonjában László király az államalapító Szent Istvánt és fiát, Imre herceget is megelőzte,⁴⁷ azonban a Kanizsai László rendelte (1501) misék közt feltűnő Szent László király nézetem szerint sokkal inkább saját és édesapja védőszentjével hozható elsődlegesen összefüggésbe.

A szentek kiválasztását az egyéni elkötelezettségen és a családi tradíción kívül a megadományozott egyház patrocíniuma is befolyásolhatta. A Maróti János macsói bán által a Szent György tiszteletére szentelt dombói bencés apát-ságban alapított napi misét a monostor patrónusának tiszteletére celebrálták. Szerdahelyi Dersfi Márton esetében a saját és az egyházi intézmény védőszentje azonos volt. A korábbi lovászmester ugyanis a família temetkezőhelyén, a szerdahelyi pálos kolostorban Szent Márton dicsőségére kápolnát emelt, s alapítványában úgyszintén Márton tiszteletére rendelt gyászmiséket. Kanizsai György nádorfehérvári bán (1505) Szent Farkas, Szent Jeromos, Szent Lázár és Szent Márta tiszteletére hozott létre alapítványt. A ritka patrocínium kap-

⁴⁷ A késő középkori Szent László kultuszra (további irodalommal) l. *Fedeles Tamás*: „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 164–166.

csán az oklevél szövege kifejezetten a főúr által emelt kápolnára utal (*quarum scilicet in honorem capella ipsa fundata et dedicata extitit*). A kápolna fő patrónusának, Szent Farkasnak a tisztelete a 15. század folyamán kezdett elterjedni, elsősorban Sopron és Pozsony környékén, az ekkor egyre népszerűbbé váló felső-ausztriai Szent Wolfgang kegyhely hatására.⁴⁸ A védőszent választását a Kánizsai család nyugat-magyarországi birtokai, kapcsolatrendszere kellően alátámasztja. A két alkalommal feltűnő 14 segítőszentet a pestis ellen hívták általában segítségül. Sárkány Ambrus pozsonyi alapítványában (1507) is a járvány kapcsán kellett tiszteletükre szentmisét felajánlani, amelyre az oklevélben szereplő *temporum pestilenciarum* is utal.

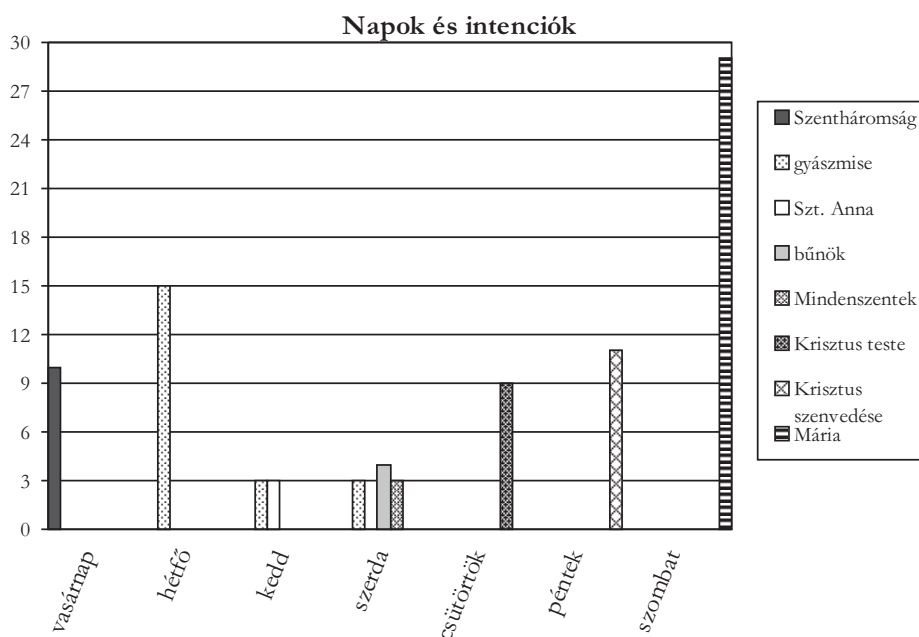
Három alapítvány vonatkozásában röviden ki kell térnünk az intenciók változására is, melyet a miserendelések előre rögzítettek. Mindhárom esetben az alapítók halálához kapcsolódott a módosítás. Garai Jób rendelkezése szerint életében a betegekért (*pro infirmis durante vita*), míg halálát követően az elhunytakért (*ab hac vita decedentis [...] in missam pro defunctis permutare*) ajánlották fel a szentmisét. A betegekért mondandó mise vélhetőleg összefüggésben állt Jób, esetleg valamely családtagja rossz egészségi állapotával. Kánizsai Dorottya a bajcsi pálosoknál tett alapítványa szerint, amíg élt, a bűnökért engesztelő áldozatot mutattak be, míg temetését követően gyászmisét celebráltak a szerzetesek. Ónodi Cudar Jakab és Simon 1463-as alapítványukban úgy rendelkeztek, életükben vasárnap és kedden a bűnökért kell a misét felajánlani, míg a hét többi napján rekviem celebrálását kérték. Halálukat követően pedig minden nap gyászmisét énekeltek a ládi pálosok.

Pásztor mértékadó monográfiájában arra is kitért, hogy a Jagelló-korban a szentek és egyéb miseszándékok kezdtek meghatározott napokhoz kötődni, ami aztán a kora újkorra állandósult. Kutatása alapján tudjuk, vasárnap a Szentháromság tiszteletére, hétfőn az elhunytakért, kedden Szent Annának, csütörtökön Krisztus teste, pénteken Krisztus szenvedésére, szombaton pedig Szűz Mária tiszteletére mondtak misét. A szerda kapcsán ekkor még nem beszélhetünk „rögzített” intencióról, majd csak a 17. századra kötődik e naphoz Szent József tisztelete.⁴⁹ Érdeemes tehát szemügyre venni, hogy az általam felhasznált nagyobb forrásbázis mennyiben erősíti meg, illetőleg módosítja e tézist. A fentebbi összesítő táblázat adatsorait alapul véve, az áttekinthetőség kedvéért diagramon ábrázoltam a miseintenciók hét napjaihoz köthető leggyakoribb előfordulását. Mindebből jól látható, hogy a kedd és a szerda kivételével a hét valamennyi napjához a Pásztor Lajos által említett szentek/szándékok társultak, így e tekintetben valóban egyfajta standardizálódásról beszélhetünk. E megállapítás annyival egészíthető ki, hogy a jelzett napokon természetesen más miseszándékok is előfordultak, azonban a grafikonon ábrázoltak kiemelkedtek közülük. A kedd és a szerda azonban úgy tűnik, hogy korszakunkban —

⁴⁸ Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp. 1994. 44.; Mindössze két Szent Farkas-titulust említ Mező András is (Bethlen, Sopronbánfalva). Vö. Mező András: Patrociniumok a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 40.) Bp. 2003. 84–85.

⁴⁹ Pásztor L.: A magyarság i. m. 84–87.

legalábbis az arisztokraták számára — még nem kapcsolódott szorosan össze egyetlen szenttel, illetőleg miseszándékkal sem. Jóllehet a keddi nap és Szent Anna kapcsolata adatolható, azonban ugyanannyi, három előfordulással szerepel a *pro peccatis* szándék is. Szerdán — amely nap Pásztor kutatásai alapján sem kötődött egy intencióhoz sem — a bűnökért négy, az elhunytakért és Mindenszentek tiszteletére pedig három-három misét mondtak.

Az alapítványok finanszírozása

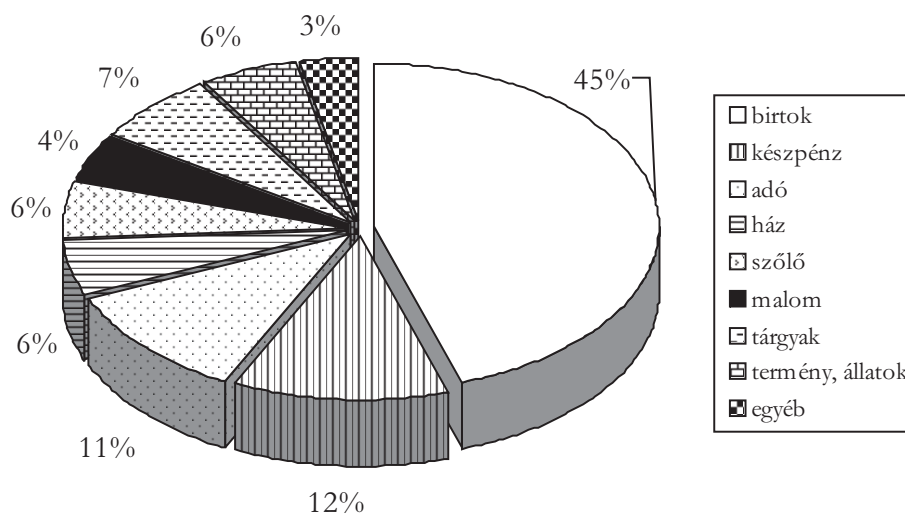
Az egyes miserendelésekhez megfelelő anyagi háttérrel kellett biztosítaniuk az alapítóknak, amely magában foglalta a klerikusok megélhetését (fizetését), az újonnan létrehozott intézmények esetében az építés, a már létezők esetében pedig az állagmegóvás költségeit (*fabrica*), valamint a liturgiavégzéshez nélkülözhetetlen kellékeket (miseruhák, oltárterítők, gyertyák, kelyhek, szertartáskönyvek, stb).⁵⁰ A korszakunkra valamennyi társadalmi réteg számára általánossá vált meggyőződés szerint az egyháznak juttatott kegyes adományok ellenértékéeként a klerikusok lelki javakban részesítették a donátorokat – erre az oklevelek is egyértelműen utalnak. Az esetek túlnyomó részében az ado-

⁵⁰ A pozsonyi alapítványok kapcsán készített részletes elemzést l. Majorossy J.: Church in Thown i. m. 162. skk.; Majorossy J.: Ad beneficium i. m. 219–233.

mányt tevő az alamizsna fejében misézést, zsoltáréneklést, egyéb imák elmondását támaztottta feltételül (*conditio*). Néhány kútfőben a profán szférában mindennapi gyakorlatnak számító *adomány-viszonzás* (*recompensatio*, *remuneratio*) szkéma tűnik fel. László pálos generális korábbi adományai (*in recompensam suorum beneficiorum multiplicum nobis exhibitorum*), továbbá egy újabb alamizsna viszonzásaképpen rendelte el Szerdahelyi Dersfi Márton üdvössége érdekében az örökös misék celebrálását a családi kolostor szerzetesei számára. Homonnai Druget János és fiai az ungvári pálosoknak juttatott birtokok lelki viszonzásaképpen (*pro cuius spirituali recompensatione*) rendelték (*iuxta dispositionem nostram*) heti két misét. De vajon milyen jellegű, mekkora értékű alamizsnákat viszonzoztak a klerikusok szentmisék bemutatásával? Kimitatható-e a finanszírozás terén egyfajta tendencia a főurak esetében?

A főurak esetében a birtokok alkották az adományok túlnyomó részét. Többnyire egy-egy *possessio* és tartozékai, azaz falvak és haszonvételeik képez-

Az alapítványok fedezete

ték a mise ellenértékét, de Buzlai Mózes például a pátkai halastavat adta a fehérvári káptalannak, Garai Jób pedig somlyó-hegyi erdejét adta a pálosoknak. Újlaki Lőrinc Essegvár *castrum*ban lévő részét adományozta a veszprémi káptalannak, a Szapolyaiak (1499, 1510) és Frangepán Beatrix (1508) pedig egy egész *oppidumot* juttattak egy-egy egyházi intézménynek. Az egyéb kategóriába sorolt tételek is az ingatlanvagyonnak a társadalom legfelső rétegében játszott meghatározó szerepét jelzik. Itt vettem számba Rozgonyi István özvegyének rendelkezését, miszerint — többek között — a nagyszombati fürdő eladásából származó majdani összeget is misealapítványára kell fordítani.

A készpénzfizetés — adataink alapján legalábbis úgy látszik — kevésbé tekinthető általánosnak a bárók körében. E téren meglehetősen nagy a kontraszt a polgársággal összevetve, ugyanis a pozsonyiak az általuk alapított misékért döntően (56%) készpénzt adtak.⁵¹ A 15. századtól kezdődően ugyan nőtt az egyháznak, különösen a pálosoknak tett pénzzadományok száma-mennyisége, s az adományozók közt az előkelők is kimutathatóak,⁵² arányait tekintve azonban a pénz használata jelentősen elmaradt a polgárok körében megszokottnak tekinthető praxistól. A bárói családok vagyonát főként az ingatlantulajdon képezte, s noha kimutathatóan egyre többen halmoztak fel közülük nagyobb pénzvagyonot, ezt javarészt a státuszukból adódó világi reprezentációs költségekre, mindenekelőtt az udvartartással járó kiadásokra fordították. Talán az sem véletlen, hogy éppen az a Sárkány Ambrus tett két ízben is pénzzadományt, aki köztudottan bekapcsolódott a bor- és a szarvasmarha-kereskedelembé.⁵³ A legnagyobb összegű misealapítvány is az ő nevéhez köthető. A temetkezőhelyéül választott érdi plébániatemplomban tett misealapítvány anyagi fedezeteként tetemes összeget, 1000 forintot, valamint egy budai házat, valamennyi ezüstneműjét és a ruhái eladásából befolyó összeget hagyta testamentumában (1522). Ernuszt János miserendelése kapcsán sem meglepő a készpénz feltűnése, hiszen ez a polgári származású kereskedőből báróvá lett kincstartó mentalitásának-foglalkozásának egyenes következménye.⁵⁴ Az általa fundált budai temetkező-kápolna építési költségeire 50, míg az örökös misealapítványra 100 forintot hagyott.

Az egyösszegű adományok mellett néhány ízben évjáradékkal biztosították a misealapítványok anyagi fedezetét. Frangepán Miklós évente 60 aranydukátot folyósított a zenggi káptalannak egy naponta mondott szentmiséért. Szentgyörgyi Bazini László testamentumában a pozsonyi konventuális ferenceseknek tett kegyes adományokat: a bazini fürdő jövedelméből évente négy bécsi dénármárkát, a malom jövedelméből 15 véka lisztet, a hegyvából pedig 26 cseber bort adott alamizsnaként, cserébe a barátok hetente két szentmisét mutattak be az ő és felmenői üdvösségéért. A már említett Cobor-féle alapítvány esetén egészen más konstrukciót találunk. Ő — amint láthattuk — egy ingatlan-tranzakcióval biztosította alapítványa működését, hiszen a káptalannak eladott 220 forintos ház vételárát a kanonokok évi öt forint megfizetésével egyenlítették ki. Ezen felül liturgikus felszerelési tárgyakat is adott a testületnek. Mindezek fejében hetente két misét mutattak be.

A misealapítványok pénzügyi hátterét alkalmanként adók, vámok átengedésével, illetve fizetésük alóli felmentéssel teremtették meg. Szécsényi László a névadó birtokán fekvő ferences kolostortemplomban emelt Szent Kereszt-kápolna

⁵¹ Majorossy, J.: Church in Thown i. m. 162.

⁵² F. Romhányi Beatrix: „Heremitibus sancti Pauli lego”. Közvetlen és közvetett pénzzadományok a pálosoknak juttatott hagyatékokban. *Studia Caroliensia* 7. (2006) 65–70.; F. Romhányi Beatrix: „A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn.” Pálos gazdálkodás a középkorban. Bp. 2010. 97–114.

⁵³ Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László 85. születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pamer Nóra. Bp. 1994. 263–291.

⁵⁴ Ernusztra I. Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. *Századok* 135. (2001) 312–315.

felújítására 200 új forintot rendelt adni a befolyó adóból (*de presenti dica dare debent*); Pálóci Imre özvegye, Rozgonyi Dorottya és lányuk, Anna az Újhely, Patak mezővárosokhoz tartozó és Thoronya birtokon lévő szőlők után járó bor-, valamint az újhelyi gabona kilencedet engedték át az újhelyi pálosoknak heti három mise bemutatásáért. A Szapolyaiak a ládi pálosokat mentették fel (1507) egy Keresztúr mezővárosban lévő házuk után fizetendő valamennyi rendes és rendkívüli adó, szőlőjüket pedig a kilenced megfizetése alól.

Közel egyenlő arányban találunk házakat, malmokat és szőlőket a mise-rendelések tőkefedezeteként. Hasonló megoszlást mutat a misealapítványok vizszozásaképpen felajánlott tárgyak (ruhák, nemesfémek, kegyeszerek, az alapítványok 7%-a), valamint az egy csoportként kezelt termények és állatok (6%) kategóriája. A fentebb említetteken túl közvetett misealapítványra is találunk egy példát. Nyási Demeter esztergomi segédpüspök azzal a feltétellel (*tali conditione et eo pacto*) vásárolta meg Rozgonyi István Sáros megyei birtokát 1200 aranyért (1522), hogy a nyási templomban István és családja üdvösségéért örökös misealapítványt tesz.

Egyházi intézmények

A téma feldolgozása során természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak vizsgálatát, hogy a különböző típusú egyházi intézményekben létesített misealapítványok milyen arányokat mutatnak. Az alábbiakban tehát a következő kérdésekre keresem a választ: vajon mely tényezők motiválták a bárókat és családtagjaikat az egyes intézménytípusok kiválasztásában? Mennyire befolyásolta döntésüket a családi tradíció? A saját alapítású egyházakat preferálták-e jobban? Ki-mutatható-e a korszakban valamennyi társadalmi rétegben népszerű két szerzetesrend, a pálosok és az obszerváns ferencesek előnyben részesítése e téren?

Misék és egyházi intézmények

Intézmény	Napi	Heti	Évi	Sorozat	Egyéb	Összesen	saját / temetkezési hely
székesegyház	4	2				6	2
plébánia	8	9	4	1	1	23	11
kápolna	3	3			1	7	3
pálos	13	17	4	2		36	12
ferences	2	4			1	7	2
domonkos		1				1	
bencés	2					2	
ágostonos remete	1					1	1
ágostonos kanonok					1	1	1
premontrei					1	1	
Összesen	33	36	8	3	5	85	30

Ami az egyes intézmények típusait illeti, szembeötlő a magyar alapítású pálos rend kimagasló fölénye. A misealapítványok közel felét, pontosan

42,3%-át e rend valamely kolostortemplomában hívták életre. Mindez egyértelműen alátámasztja a pálosok közismert késő középkori népszerűségét, mely a nemesség legfelső rétegében mindvégig töretlen volt.⁵⁵ A ferencesek jelentősen elmaradtak a misealapítványok terén a pálosoktól, noha kiváltképp a bárók támogatatták az obszerváns ágat a 15. század derekától kezdve.⁵⁶ Mindez kissé eltér a Jagelló-kori nemesi végrendeletekből kirajzolódó képtől, hiszen azokban a ferencesekre hagyott javak arányaiban felülmúlják a pálosoknak tett adományokat. Igaz ugyan, hogy a Kubinyi által elemzett testamentumok döntően köz-nemesektől származnak.⁵⁷

A koldulórendek közül a dominikánusok és az Ágoston-rendi remeték két kolostorában rendelkeztek egy-egy misét, az utóbbi esetében nem a Magyar Királyság egyik szerzetesházában, hanem Bécsben. A monasztikus rendeket egyedül a bencések, míg a kanonoki közösségeket az Ágoston-rend, valamint a premonstreiek képviselik, alátámasztva azt az ismert tényt, hogy monasztikus rendeket kevésbé preferálták korszakunkban. Amennyiben a szerzetesi és szekuláris intézmények közti arányt vesszük górcső alá, úgy az előbbieik javára billen a mérleg nyelve: a szerzetes házakban alapított misék közel 58%-ot tesznek ki. Mindez eltérő képet mutat a pozsonyi polgárok gyakorlatához képest, akik elsősorban a városi plébániaegyházakat részesítették előnyben.⁵⁸ Ami a világi klerikusoknál rendelt miséket illeti, egyértelműen a plébániaegyházak áldozópapjait favorizálták az előkelő családok tagjai (27%), majd pedig a székesegyházak és a kápolnák következtek, szinte fej-fej mellett (7, illetve 8%).

Az egyházi intézmények kiválasztásának motívumait vizsgálva egy fontos összefüggésre lehetünk figyelmesek. A saját alapítású, a família kegyurasága alatt álló, valamint — természetesen amennyiben a kettő nem esik egybe — a temetkezőhelyként kijelölt templomokban, kápolnában hozták létre a misealapítványok 35%-át.

Esetenként a klerikusok számára, státuszára vonatkozó előírásokat is megfogalmaztak az alapítólevelekben. Cobor Imre rendelkezése értelmében a szentmiséket csak és kizárólag pozsonyi kanonokok celebrálhatták (*per unum fratrem concanonicum nostrum et non per alium sacerdotem*). A feltétel hátterében az alapító társadalmi rangjának megfelelő presztízs biztosítása állhatott. Frangepán Beatrix két lepoglavai alapítványában (1507, 1508) előírta a pálosok számára, hogy a vikáriuson kívül legalább 20 szerzetes (*fratres pro divino cultu ad minus viginti*) lakjon a kolostorban, hogy biztosítva legyen az istentisztele-

⁵⁵ Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV.–XV. században. In: Decus Solitudinis. Pálos évszázadok. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendentörténeti Konferenciák 4/1.) Szerk. Sarbak Gábor. Bp. 2007. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendentörténeti Konferenciák 4/1.) 47–48.; Beatrix Fülöpp–Romhányi: Die Pauliner im mittelalterlichen Ungarn. In: Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Hrsg. von Kaspar Elm. (Berliner Historische Studien Bd. 32.) Berlin 2000. 150–151.

⁵⁶ F. Romhányi Beatrix: Ferencesek a késő középkori Magyarországon. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I. Szerk. Óze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendentörténeti konferenciák I/1.) Piliscsaba–Bp. 2005. 118–119.

⁵⁷ Kubinyi A.: Főúri és nemesi i. m. 334.

⁵⁸ Majorossy, J.: Church in Thown i. m. 143.

tek ünnepélyessége. Az intézkedés ezúttal is a reprezentációs igényeket célozta, hiszen a kolostorban volt elhunyt férjének, Korvin János hercegnek és fiuknak, Kristófnak a sírja.

Ákosházi Sárkány Ambrus a pozsonyi várkápolnában tett miserendelése kapcsán a pozsonyi ferenceseket bízta meg a celebrálással. Annak érdekében, hogy bármilyen veszély esetén is zavartalan legyen a miseszolgálat, meghagyta, hogy pestis vagy háború idején (*temporibus pestilentiarum vel bellum*) a szerzetsház tagjai közül egy papot (*unum sacerdotem*) küldjenek a várba, aki a vészterhes időszak alatt ott is lakik.

A saját alapítású egyházi intézmények esetében a kegyúri jogok természetesen a fundátorokat illették. A Kanizsai György létesítette szeredi Szent Wolfgang-kápolna rektora esetében a misealapítványt tartalmazó oklevél úgy intézkedik, hogy a rektor választásának (*electio*) és bemutatásának (*presentatio*) joga életében őt, halála után pedig örököseit illeti meg. Hasonlóképpen a család kegyurasága alatt állt a Szapolyaiak alapította Krisztus teste-kápolna Szepeshelyen. A kápolna mindenkori rektorát a szepesi káptalan prépostja választotta a kanonokok közül, rezidencia kötelezettséggel. A kápolnaigazgató a szepesi egyház prelátusának joghatósága alatt áll. A rektoron kívül hat felszentelt pap látta el a kápláni teendőket. Rajtuk kívül négy iskolást (*scholares*) is alkalmazni kellett, akik a napi zsoltárokat énekelték. A rektor felügyelte, hogy a káplánok mindenkor kellő áhítattal és tisztelettel (*cum omni devotione ac reverentia*) végezzék feladatukat, s ha hanyagságot tapasztalt, a préposttal vagy annak helynökével együtt munkálkodott a helyzet javításán. A káplánoknak naponta négy misét kellett bemutatniuk, mely alól egy klerikus mentesítve volt azért, hogy a celebránsok valamelyikének akadályoztatása esetén helyettesíthessen.

Liturgikus felszerelés, előírások, szankciók

A vizsgált alapítványok döntő többségénél már működő, sok esetben a família korábbi generációi által létrehozott kolostor, templom, kápolna, oltár volt a kedvezményezett, így nem kellett az alapvető liturgikus felszerelési tárgyakra újólá gondoskodni, következésképpen ezen oklevelekben nem találunk erre vonatkozó adatokat.⁵⁹ Néhány új alapítás azonban viszonylag részletesen tudósít eme szegmensről is, így nem haszontalan ezeket is szemügyre vennünk.

Szécsényi László testamentumában a szécsényi ferences templomban lévő Szent Kereszt-kápolnát jelölte ki temetkezési helyül, s egyúttal napi mise bemutatására is adományt tett. Az épület felújítására hagyott készpénzen felül ezüst kelyheket (*calicem*) és egyéb felszerelést (*apparamentum*) készíttetett, valamint a kápolna dekorálásáról is rendelkezett.⁶⁰ Ernuszt János az általa alapított temetőkápolnában a szombati misékre 29 gyertyát (*candelas etiam cereas*) rendelt. Az új intézmény épülete nem készült még el ekkor teljesen, melyre egyértelműen utal a kápolnaajtóra vonatkozó előírás (*hostium capelle*

⁵⁹ L. erre Majorossy J.: Ad beneficium i. m.

⁶⁰ Erre egy bizonyos drágakövekkel díszített *draconem magnum* eladását írta elő. DF 266 765.

fabricari), a berendezési tárgyak közül pedig az oltárkép és az oltárterítő elkészítését (*tabule ad aras et palle debeant compararii*) írta elő az alapító. A Krisztus Teste konfraternitás számára egy szentségtartót készíttetett, melyet ünnepnapokon a temetkező kápolna oltárán kellett kiállítani (*ad aram dicte capelle diebus solennibus poni*). Kegyszerekkel, egyházi ornátusokkal és könyvekkel is felszerelte az egyházat.⁶¹ Cobor Imre a pozsonyi Szent Wolfgang-kápolnának egy-egy vörös és zöld bársony (papi) ornátust, egy-egy atlaszból készült oltárterítőt (*altaris ornamenta*), egy misekönyvet (*librum missalem*), egy kelyhet, valamint egy feszületet (*pacificale*) adott. Drágfi János pedig úgy rendelkezett (1524), hogy „csináljanak három kelyhet nyolc girából a Csehi kápolnába, melyekből a papok szolgáljanak”.⁶²

A liturgikus cselekményekre vonatkozó előírásokat részletesen szabályozta Frangepán Miklós donációs oklevele. A zenggi káptalan négy-négy kanonokjának és prebendáriusának hajnali misét kellett celebrálnia Szűz Mária tiszteletére. Egy kanonok misézett, társai pedig a prebendáriusokkal együtt a kórusban állva a válaszokat mondták (*debeant respondere in dicta missa*). A misét bemutató papnak Miklós életében a Szűz Mária orációt kellett imádkoznia, mégpedig az alapító nevét említve, míg halálát követően az elhunytakért mondott ima közben kellett könyörögni érte. Gitka troppai hercegnő, Szentgyörgyi és Bazini György felesége a bécsi Ágoston-rendi templom szerzetesei számára meghagyta, hogy néhai férje, Wolfurti Pál lelki üdvéért naponta misét mutassanak be a Wolfurt-kápolnában, ahol örökmécses helyeztek el (*am ewig stets liecht das tag und nacht prynnen sol halden und verwesen*). Ezen kívül évfordulós gyászmisét is kellett celebrálniuk, ami, ha vasárnapra esett, akkor annak énekes vigíliáján kilenc olvasmányt kellett felolvasni (*mit einer gesingten vigilii mit newn lezen*), melyet másnap reggel énekes gyászmise (*mit ainem gesungen selambt*) követett. Mind a vigília alatt, mind pedig a rekviemen 12 gyertyának kellett égnie (*mit stechkerzen die Dei der vigilii und dem selambt prynnen sullen*). Amennyiben hétköznap volt az évforduló, a kolostorban szokásos istentiszteletet kellett végezni.

Szapolyai István özvegye, Tescheni Hedvig hercegnő, valamint fiai, János és György a család temetkezőhelyén, a szepeshelyi Szent Márton-templomban, a nádor létesítette Szent Kereszt-kápolnában tett örökös misealapítványuk (1510) kapcsán részletesen előírták a klerikusok teendőit. A kápolnaigazgatónak hat káplánjával és négy iskolással naponta el kellett énekelnie a *Placebo requiemet* és a halotti vecseryét Szapolyai Imre és István nádorok sírjainál. A rektornak és a káplánjainak a meghatározott szándékú napi miséken felül a hét minden napján gyászmisét kellett mondaniuk. Magától értetődően a rektor gondoskodott a kápolna felszereléséről (gyertyák, bor, könyvek, kelyhek, ornátusok), melyekről inventáriumot kellett vezetnie (ennek egyik példánya a káptalannál került elhelyezésre), valamint az épület állagának megőrzéséről. A kápolnaigazgató és káplánjai vasár- és más ünnepnapokon és a keresztjáró napo-

⁶¹ Művészettörténeti szempontból elemzi a végrendelet *Wehli Tünde*: A három Ernuszt. Budapesti Könyvszemle 24. (2012):2. 142–151.

⁶² *Mészöly Gedeon*: Drágffy János 1524-iki végrendelete. Magyar Nyelv 13. (1917) 121–124.

kon (*diebus Rogationum*) nyilvános körmenetet tartottak (*processionibus publici interesse debent*). Ünnepnapokon a káplánok az első és második vecsernyén körmenetben vonultak a kápolnából a templom szentélyébe. A káplánok naponta elénekelték a Mária-zsolozsmát és a *matutinumot* három olvasmánnyal, valamint a *Placebo* antifónát.

Az oklevelekben többnyire azt is meghatározták, hogy énekes vagy olvasott misét kell-e celebrálni. Az előbbi ünnepélyességénél fogva nagyobb presztízst biztosított az alapítónak, s ebből következőleg az emlékezet fenntartásában is nagyobb szerepet tulajdoníthattak e misetípusnak.⁶³ Monoszlói Csupor György azzal a kéréssel fordult a pálos generálishoz (1460), hogy a korábban a garicsi pálosoknak juttatott kegyes adományok fejében a barátok naponta lehetőség szerint énekes misét mutassanak be. Amennyiben ezt nem tudják vállalni, a hét meghatározott mise közül legalább négyet, jelesen a Mindenszentek, Krisztus teste, Krisztus kínszenvedése és Nagyboldogasszony tiszteletére rendelt énekeljék. Szentgyörgyi Bazini Zsigmond számára a máriavölgyi pálos kolostorban a szerzetesek szombatokként énekes (*cantando*) misét mutattak be Nagyboldogasszony tiszteletére, míg a hét többi napján gyászmisét tartottak (*legendo celebretur*). Mindösszesen 23 alapítvány esetében írták elő, hogy énekes misét mutassanak be a presbiterek.

A mise és a könyörgések (*collecta, oratio*) szándéka nem feltétlen volt azonos, s ilyen esetekben bizonyosan az imák hatásának multiplikálását kívánták elérni. Sárkány Ambrus keddenként Mindenszentek tiszteletére rendelt szentmisét, melyen Szent Ambrus és Szent Zsófia kollektáját mondták a klerikusok. Ez esetben az alapító saját és hitvese védőszentjéhez intézték tehát a könyörgéseket. Kanizsai György pozsonyi misealapítványában ugyancsak saját védőszentjének könyörgését rendelte el (*cum collecta sive oratione Sancti Georgii martiris*), a bűnökért mondott miséhez kapcsolódóan.

Az alapítványokat létrehozók maguk és utódaik, örökösök, sőt, officialisaik nevében is biztosították az egyházi közösséget az adományokban való megtartásról, garantálták számukra a védelmet. Ugyanakkor az alamizsnáért cserébe kért spirituális szolgáltatások folyamatosságát is igyekeztek szavatolni, hiszen ezektől remélték az örök kárhozat elkerülését. Több esetben szankciók kilátásba helyezésével kívánták rendelkezéseiket betartatni. Frangepán Miklós 10 solidus fizetését írta elő mindazok számára, akik gátolják a mindennapi mise celebrálását. Szentgyörgyi és Bazini György felesége úgy rendelkezett, hogy amennyiben az előírt miséket nem teljesítenék a bécsi ágostonos szerzetesek, úgy az adománybirtokot egy másik kolostor kapja hasonló feltételekkel. Frangepán Zsigmond rendelkezése szerint (1449), amennyiben az otocsáci bencés szerzetesek elmulasztanák a napi misézést, egy forint büntetést kell fizetniük. Sárkány Ambrus pedig úgy rendelkezett, hogy amennyiben a pozsonyi várkápolnában a ferences atyák elhanyagolják a misézést (*missis celebrandis negligentes fuerint*), s azt két-három figyelmeztetést követően sem folytatnák, úgy a szerzettől el kell venni a megállapított évjáradé-

⁶³ Minden bizonnyal az ünnepélyességre utaló *sollemniter* adverbium is az énekes miséket jelölte.

kot, s egy alkalmas világi káplánt kell alkalmazni (*unum capellanum secularem idoneum instituere*).

***

A középkor emberének mindennapjait alapvetően a vallásosság hatotta át, melyhez a különböző egyházak biztosították a megfelelő intézményi keretet. A társadalom valamennyi tagjának legfontosabb célja az volt, hogy mind saját maga, mind pedig elhunyt ősei számára garantálja a lelki üdvösséget, illetőleg enyhítse a tisztítótűzbeli szenvedéseket. Mindenki saját anyagi lehetőségeihez mérten, státuszának és rangjának megfelelően, még életében igyekezett az elmúlást követő időkre lelki nyugalmát, üdvösségét biztosítani. Az egyház számára tett különböző adományok ellenértékeként a klerikusok lelki javakban részesítették a donátorokat, melyek közül kétségkívül a szentmise volt a leggyümölcsözőbb. Pásztor Lajos munkájában nagyon találóan fogalmazott ezzel kapcsolatban: „Mindenki azon van, hogy halála óráján legalább annyi saját vagyona legyen, amennyi mise mondatására elég.”⁶⁴ A késő középkori magyar főurak alapítványainak elemzése az iménti megállapítást egyértelműen megerősítette. Az Eucharisztia ünneplése nem csak a hívő életében képezte személyes devóciójának központi elemét, földi életpályájának lezárultával még inkább felértékelődött a szentmise szerepe, hiszen az elmúlást követően megszűntek a saját érdemszerzés lehetőségei. A korabeli magyar arisztokrácia mentalitását szépen példázza Bélteki Drágfi János mohácsi táborban tett utolsó testamentuma: „A misék és zsoltárok Erdődön és Bélteken meg ne fogyatkozzanak, úgymint a Szent Anna asszony miséje és a Conceptio Marie mindennap mondassanak, pénteken a Humiliavit, szombaton az Egredimini el ne hagyattassanak, az isteni szolgálatok meg ne aludjanak, mert az én lelkemnek üdvössége ezekből lészen”.⁶⁵

FÜGGELÉK

Az elemzett misealapítványok listája

Dátum	Alapító(k)	Levéltári jelzet	Kiadás, regeszta
1406. 07. 28.	Maróti János	DL 9 224	ZsO II. n. 4894
1409. 01. 29.	Monoszlói Csupor Pál	DL 35 351	LK 1932. 100, Fejér X/4. 790.
1410. 02. 21.	Kanizsai István	DL 9 624	ZsO II. n. 7375.
1412. 05. 25.	Szerdahelyi Ders Márton	DL 9 912	ZsO III. n. 2195.
1413. 01. 13.	Szécsényi László	DF 266 765	ZsO IV. n. 49.
1417. 01. 31.	Kanizsai Miklós özvegye, Margit	DL 10 531	Fejér X/5. 833., ZsO VI. n. 14.
1417. 05. 30.	Nevnai Treutel Miklós és Imre	DL 35 453	LK 1932. 261., ZsO VI. n. 490.

⁶⁴ Pásztor L.: A magyarság i. m. 78.

⁶⁵ Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1894. 255–259.

Dátum	Alapító(k)	Levéltári jelzet	Kiadás, regesztá
1420. 10. 08.	Cillei Hermann	DL 32 811	LK 1925. 126., ZsO VII. n. 2246., DAP I. 22.
1424	Cillei Hermann	DF 288 304	ZsO XI. n. 383.
1426	Frangepán Miklós		Fejér X/6. 847–849.
1428. 05. 27.	Perényi Miklós	DL 39 287	
1431. 09. 04.	Ifj. Stiborici Stibor	DL 88 061	Dvořáková 2009. 322–323.
1443. 02. 23.	Gitka, troppai hercegnő, Szentgyörgyi Bazini György felesége	DL 13 709	
1444. 12. 20.	Frangepán Beratalan	DL 35 582	Frangepán I. n. 33.
1445. 06. 25.	Cillei Ulrik	DL 34 720	LK 1927. 157.
1445. 09. 01.	Rozgonyi István özvegye, Ilo- na	DL 13 881	
1445. 09. 07.	Fraknói Vilmos és neje	DL 13 873, DL 14 139, DL 14 140	
1448. 02. 25.	Cillei Frigyes	DL 32 813	LK 1925. 126–127.
1449. 09. 06.	Frangepán Zsigmond	DL 38 531,	Frangepán I. n. 361.
1452. 07. 26.	Hunyadi János és fiai	DL 36 406/9	Jakó: Kolozsmonostor n. 1056.
1454	Pálóci Simon		DAP I. 181.
1454. 12. 21.	Marcali János	DL 14 894	
1455	Marcali János	DL 14 915	Marcali 62–78.
1458	Marcali István	DF 250 346	
1460. 05. 15.	Monoszlói Csupor György	DL 35 624	LK 1934. 115.
1463. 05. 29.	Ónodi Cudar Jakab és Si- mon	DL 15 450	Bándi 1985. 649.
1465. 08. 30.	Ónodi Cudar Jakab	DL 16 257 DL 15 450	Bándi 1985. 650–651., DAP I. 244.
1465. 09. 28.	Szapolyai Imre		Szapolyai n. 91.
1467	Homonnai Bertalan özvegye		DAP III. 159.
1470. 06. 11.	Szentgyörgyi Bazini Zsig- mond		DL 16 869
1472. 02. 27.	Szentgyörgyi Bazini László		Karácsonyi I. 232.
1472. 08. 05.	Hédervári Imre és Miklós	DL 88 529 DL 88 530	
1472. 09. 08.	Monoszlói Csupor Miklós	DL 35 671	LK 1929. 299.
1476	Guti Ország Mihály és Lász- ló		DAP III. 319.
1476	Garai Jób		Kovachich 1799. 250–251.
1476. 03. 02.	Ernuszt János		Zala II. n. 320.
1487. 06. 13.	Alsólendvai Bánfi Miklós és Jakab	DL 35721	LK 1929. 305.
1488. 04. 21.	Alsólendvai Bánfi Miklós és Jakab	DL 32796	LK 1925. n. 40.
1489. 01. 13.	Czobor Imre	DF 22 8426	Majorossy, Church in Town i. m. 71–72.
1492. 12. 24.	Monoszlói Csupor István	DL 35 727	LK 1935. 251–257.

Dátum	Alapító(k)	Levéltári jelzet	Kiadás, regeszta
1494. 06. 07.	Pálóci Imre özvegye és leánya	DL 20 190	Bándi 1985. 715.
1499. 12. 24.	Szapolyai István		Szapolyai n. 288.; Fordítása: Köblös J.: Szapolyai i. m.
1501. 04. 04.	Kanizsai László	DL 21 031	DAP II. 448.
1503	Gersei Pető Miklós özvegye, Margit	DL 93 704 DL 93 710	
1503. 02. 24.	Korvin János	DL 37 748	
1505. 07. 26.	Homonnai János és fiai	DL 108 191	
1505. 11. 15.	Kanizsai György	DL 22 560	
1506. 09. 06.	Frangepán Beatrix	DL 37 788	
1507. 05. 12.	Ákosházi Sárkány Ambrus	DF 241 012	
1507. 06. 30.	Somi Józsa	DL 88 966	
1507	Újlaki Lőrinc	DF 201 561	
1507. 01. 14.	Szapolyai István özvegye és fiai	DL 38 865	Szapolyai I. n. 327., Bándi 1985. 664–665.
1507. 12. 13.	Frangepán Beatrix	DL 34 420	LK 1925. 164.
1508. 12. 10.	Frangepán Beatrix	DL 34 427	LK 1925. 168.
1510. 01. 09.	Szapolyai István özvegye és fiai		Szapolyai n. 347
1510. 08. 24.	Szapolyai János		Szapolyai n. 351.
1510. 11. 07.	Kanizsai László	DL 22 081	DAP II. 438.
1517	Gergelylakai Buzlai Mózes		Podmaniczky II. 170–178.
1519	Kanizsai László	DL 34 623	LK 1928. 202.
1519. 05. 12.	Hédervári Katalin		Héderváry I. 564–566.
1519. 06. 12.	Magyar Benigna	DL 39 172	
1522	Ákosházi Sárkány Ambrus		Füssy 1901. 138–146.
1522. 08. 26.	Rozgonyi István		ETE I, n. 62.
1524. 03. 07.	Rozgonyi Borbála	DL 89 187	
1524. 06. 07.	Béltéki Drágfi János		Mészöly G.: Drágffy i. m.
1525. 12. 08.	Kanizsai Dorottya	DF 286 364,	Kelényi 2012.
1526. 08. 24.	Béltéki Drágfi János	DL 65 220 DL 74 420	
1526. 07. 25.	Pálóci Antal	DL 82 732	Détschy 1998.
1531. 12. 13.	Hédervári Ferenc		Héderváry II. n. 32.

A TÁBLÁZATBAN ELŐFORDULÓ RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Bándi 1985 = *Bándi Zsuzsa*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985) 557–725.

DAP = Documenta artis Paulinorum I–III. Az anyagot gyűjtötte Gyéressy Béla, a bevezetést és a fejezetek előszavát írta Hervay F. Levente. (A Magyar

- Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató csoportjának forráskiadványai X., XIII., XIV.) Bp. 1975–1978.
- Détschy 1998 = *Détschy Mihály*: Az utolsó Pálóci végrendelete. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 37–44.
- Dvořáková 2009 = *Daniela Dvořáková*: A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Pozsony 2009.
- ETE = Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, I–V. Szerk. Bunyitai Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János, Kollányi Ferenc, Lukcsics József. Bp. 1902–1912.
- Füssy 1901 = *Füssy Tamás*: Ákosházi Sárkány Ambrus végrendelete 1522. évből. Történelmi Tár 24. (1901) 137–146.
- Héderváry = A Héderváry család oklevéltára I–II. Közli: Radvánszky Béla–Závodszy Levente. Bp. 1909–1922.
- Karácsonyi = *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1922–1924.
- Kelényi 2012 = *Kelényi Borbála*: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálsoknak tett adományai. Fons 19. (2012) 495–529.
- LK 1925 etc. = *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. I: Levéltári Közlemények (=LK) 3. (1925) 100–191; II: LK 5. (1927) 136–209; III: LK 6. (1928) 87–203; IV: LK 7. (1929) 278–311; V: LK 8. (1930) 65–111; VI: LK 9. (1931) 284–315; VII–VIII: LK 10. (1932) 92–123, 256–286.; IX: LK 11. (1933) 58–92; X: LK 12. (1934) 111–154; XI: LK 13. (1935) 233–265.
- Podmaniczky = A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, I–II. Közzétette családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. Bp. 1937–1939.

„MEDICINA CONTRA PECCATA MUNDANA”

Baronial mass-endowments in the late Mediaeval Period

by Tamás Fedeles
(Abstract)

In comparison with their status and financial situation, people of the Mediaeval Period exerted to insure the way of salvation for themselves as well as for their ancestors and descendants. One possible means to this was provided by mass-endowments. This study is based on the analysis of altogether 85 mass-endowments of 34 Hungarian aristocratic families (1406–1531). Besides those persons, who were owners of baronial dignities, their family members, particularly their widows and descendants are studied in this research work.

The primary aim of the endowed masses was the establishment of the inner peace of the deceased person in the transitional period between life and death, which was aimed to insure by the continuity of services and prayers. This was considered to be realisable with the help of endowments which had been created for eternal time (*temporibus perpetuis*). This is proved by the fact that the majority (97.6%) of service orderings analysed are given by the eternal mass-endowments. Daily services were the most popular among the founders, which were followed by those that had been celebrated on a weekly frequency. Although, sometimes even more services were ordered a week, this cannot be considered as typical for the Hungarian aristocracy. The number of annual and anni-

versary masses is rather low. Some pieces of information can be found about mass-series, e.g. the mass series of Bánffy brothers which contained altogether 35 and 40 services.

The masses were celebrated by the members of the clergy with particular purpose. Naturally, they followed the regulation of the establishers. In most of the cases, founders asked for masses, which were offered to the saints (26) as well as for requiems. The number of those masses that had been ordered for the sins (*pro peccatis*) is also relatively high (15). Most frequently (33), the mediation of Virgin Mary was asked during the masses that had been offered to her. This reflects unambiguously the popularity of the cult of Mary during the Middle Ages in Hungary. Self-evidently, founders offered the services for the patron saints of their own or of their family members. The selection of saints was determined by several factors i.e. personal commitment, family traditions and the patrocinium of the donated church.

Founders had to secure the adequate financial background to the service offers. In case of barons, the majority of donations were constituted by their landed properties (*possessiones*). Among magnates, payment with ready money proved to be less general. Financial background of mass-endowments was established occasionally with conveying or release from the payment of certain types of taxes or customs. Besides the above-mentioned facts, several houses, mills, vineyards, certain objects as well as different crops can be found among the capital contribution of mass-endowments.

Almost one half of the foundations (42.3%) were created in the monastery churches of the Order of Saint Paul the First Hermit. However, the confraternity of the Franciscans proved to be very popular among the barons, the number of mass-endowments, which were established at this order, remains lower. Regarding the other mendicant orders, one endowment was created in a monastery owned by the Dominicans and one more in a monastery established for the members of the Order of Saint Augustine. Monastic orders were represented only by the Benedictines, while the communities of prebends by the Order of Augustine as well as by the Premonstratensians. Concerning services, which were ordered by the secular clericals, mass-priests of parish-churches were favoured by the members of distinguished families (27%). They were followed by the cathedrals and chapels (7 and 8%). Having been examined the motifs connected to the selection of ecclesiastic institutions, we may observe an important correlation, namely, that 35% of mass-endowments were created in those own-established churches or chapels which had been previously set as the burial place of the family. The Order of Saint Paul the First Hermit can be considered as outstanding in this respect, too, as the ratio projected to them is exactly one third.

Tóth Valéria

SZEMPONTOK A 13–14. SZÁZADI NEMZETSÉGNEVEK ÉRTÉKELÉSÉHEZ¹

A nemzetségeknél és a nemzetségneveknél a tudományos vizsgálatára sajátos kettősség jellemző: amíg a történettudomány területén gazdag szakirodalom tanúskodik arról, hogy a 13–14. századi nemzetségek problematikája a korai magyar történelem kutatásának fontos témái közé tartozik, addig a nyelv- és névtudomány oldaláról a nemzetségnevek vizsgálatának csaknem teljes hiányát tapasztalhatjuk. Írásommal e felemás helyzet enyhítésére teszek kísérletet oly módon, hogy elsősorban a nemzetségnevek nyelvi kérdéseivel foglalkozom, s az ehhez háttérként szükséges történettudományi eredményeknek csupán az interpretálására szorítok, főként azokat a tényezőket kiemelve, amelyek véleményem szerint hozzájárulhatnak a nemzetségnevek nyelvi jellemzőinek a megvilágításához és a személynévrendszeren belüli helyük kijelöléséhez. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy az itt felszínre hozott nyelvi sajátosságok vissza is hathatnak a történettudományi megközelítésekre, s azokat több vonatkozásban megtámogathatják vagy bizonyos kérdésekben akár pontosíthatják is.

Dolgozatom közvetlen előzményeül Benkő Loránd 2009-ben megjelentetett monográfiája szolgált, amely nyelvtörténeti, történet- és forrástudományi ismeretanyagot egyaránt mérlegre téve egy ómagyar kori nemzetség, a Szovárd nem problematikáját járta körül, s kínált a *Szovárd* név magyarázatára új megoldást. E munka a nemzetségnevek általános (főleg tipológiai) kérdéseit is érintette, így feltétlenül túlmutatott egyetlen nemzetségnek és nevének történeti, nyelvi megvilágításán.²

Talán egyik tulajdonnévfajta sem érvényes annyira az a megállapítás, miszerint a rendszerét elsősorban kulturális-társadalmi tényezők alakítják, mint éppen a személynévek kategóriájára. Ebből adódóan pedig e tulajdonnévfajta nyelvi természetű vizsgálata is csak úgy vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük a kulturális-társadalmi kontextusát, vagyis azt az „erőter”-et, amelyben aktuálisan funkcionál. Ez a gondolat nem új keletű, jó félszáz évvel ezelőtt Benkő Loránd is megfogalmazta a történeti személynév kutatás kérdéseivel foglalkozó írásában: „a személynév kutatást nem lehet pusztán nyelvi tényekre támaszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni [...] a személynévek és a névadás

---

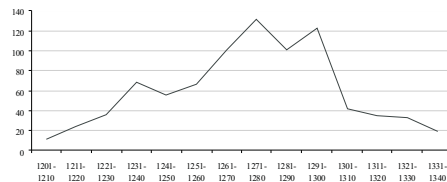
¹ A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja, illetve az OTKA K 100580 számú pályázata keretében készült.

² Benkő Loránd: Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Bp. 2009. – A kötet jelentőségéhez és inspiráló erejéhez l. Hoffmann István: Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Bp. 2009. [ismertetés] Magyar Nyelv 106. (2010) 470–478., illetve Tóth Valéria: Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. Magyar Nyelvjárások 48. (2010) 5–22.

mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását”.³ A nyelven kívüli tényezők hasonló, személynévrendszert alakító szerepét az utóbbi időkben több tanulmányában Hoffmann István is kiemelte.⁴

Ez a nagyon erős kulturális-társadalmi-gazdasági beágyazottság a nemzetségevek esetében hatványozottan jelentkezik: történetének minden mozzanata olyan mélyen benne gyökerezik korának társadalomtörténeti körülményeiben, birtok- és jogtörténeti közegében, hogy a nyelvi történetének (azaz például a megjelenésének, a használata felívelő szakaszának, majd a letűnésének) a megértése sem igen képzelhető el anélkül, hogy az egész jelenséget a lehető legtágabb kontextusában szemlélnénk.⁵

Mindezeket szem előtt tartva a nemzetségevek átfogó, szisztematikus nyelvészeti vizsgálata, a személynevek rendszerén belül elfoglalt helyének a meghatározása megítélésem szerint akkor végezhető el sikerrel, ha arra is tekintettel vagyunk, hogy mi is történt egyidejűleg a nyelven kívüli szférában, elsősorban is a magyar társadalmi berendezkedés, illetőleg a birtok- és jogviszonyok terén a nemzetségevek dokumentált fennállásának szűk két évszázadában, a 13–14. században. Ezek a háttérkörülmények adnak ugyanis magyarázatot többek között arra is, hogy az oklevelekben előforduló nemzetségevek gyakorisága miért mutat éppen olyan képet, mint amit az 1. ábra görbéje szemléltet (a nemzetségevek kronológiája kapcsán a görbe elemzésére részletesen is kitérek).

1. ábra A nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben⁶

³ Benkő Loránd: A történeti személynévvizsgálat kérdései. Magyar Nyelv 45. (1949) 124.

⁴ Hoffmann István: Névtörténet – nyelvtörténet – társadalomtörténet. In: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Országos anyanyelv-oktatási napok. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. sz.) Eger 1996. 113–123.; Hoffmann István: A személynévrendszerek leírásához. Magyar Nyelvjárások 46. (2008) 5–20.

⁵ A társadalomtörténeti háttér tényezőire az utóbbi időben leginkább a családnevek kialakulásának és változásainak vizsgálata kapcsán fordult nagyobb figyelem (vö. pl. N. Fodor János: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése. 1401–1526. [Magyar Névtani Értekezések 2.] Bp. 2010.; Farkas Tamás: Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében. [Nyelvtudományi Értekezések 159. sz.] Bp. 2009.; Karády Viktor – Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Bp. 2002.), de megjelenik ez a módszertani igény a személynevek korai történetének bemutatásában is (pl. Fehértói Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. [Nyelvtudományi Értekezések 68. sz.] Bp. 1969.; Slíz Mariann: Személynévadás az Anjou-korban. Bp. 2011.).

⁶ Az adatok forrása: Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. (a továbbiakban: ÁSz.); Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár (1301–1342). Bp. 2011. (a továbbiakban:

A *nemzettség* terminussal a történettudományban többféle formációt jelölnek annak megfelelően, hogy nemzetiségekkel történelmünk két korszakában számolhatunk. A honfoglalás kori nemzetiségekről igen keveset tudunk, és azt sem írásos dokumentumokból ismerjük, hanem elsősorban analógiák alapján lehet rá következtetni.⁷ A későbbi formációtól való elkülönítés szándéka miatt erre a korai társadalmi szerveződésre az *ősnemzettség* terminust használják a kutatók,⁸ és „fiktív vérrokonság tudatán felépülő, szociálisan tagolt kultikus és jogközösségek”-ként határozzák meg a lényegüket,⁹ melybe a társadalom minden tagja betagozódott. A honfoglalás kori nemzetiségeket tehát olyan szervezett, tagolt (előkelőket és egyszerű szabadokat egybefogó) társadalmi formációnak tarthatjuk, amely társadalmi és vagyoni szempontból rétegzett szegmentumokból épül fel, s a „genealógiai piramis csúcán ott áll a valódi vagy képzelt ős”.¹⁰

AnjouSznt.). A nemzetiségnévi adatbázis összeállításához és a nemzetiségjelölő szerkezetek kronológiai képének megrajzolásához — praktikus okokból — ezt a két kompendiumot használtam fel elsődleges forrásként. A névadatok közlésekor azonban — az eredeti forráskiadványokra támaszkodva — minden esetben ellenőriztem azok filológiai megbízhatóságát, s erre a hivatkozásokkal utaltam is.

⁷ Vö. pl. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 2000.² 14–16.; *Györffy György*: A magyar nemzetiségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 92. (1958) 12–13., 18.; *Katona Imre*: Őstörténetünk kérdései a szociálintropológia megvilágításában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp. 1977. 204.; *Mesterházy Károly*: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 86.; *Kristó Gyula*: Néhány megjegyzés a magyar nemzetiségekről. In: *Uő*: Tanulmányok a az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 26.; *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp. 1992. 9.; *Petrovics István – Zimonyi István*: Nemzetiség. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 488–490.; *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 279.; *Zsoldos Attila*: Nemzetiségek és honfoglalók. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László. Bp. 1996. 176–178. (új kiadása „Nemzetiségek halála és születése Szent István korában” címmel in: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. [Nemzet és emlékezet] Bp. 2002. 380–393.); *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged 1992. (2. kiadás: Bp. 1997.) 199.

⁸ L. pl. *Fügedi E.*: Az Elefánthyak i. m. 10.

⁹ Vö. *Zsoldos A.*: Nemzetiségek és honfoglalók i. m. 179., l. még *Petrovics I. – Zimonyi I.*: Nemzetiség i. m. 488–490., kutatástörténeti összefoglalásához pedig *Mesterházy K.*: Nemzetiségi szervezet i. m. 70. kk.

¹⁰ *Mesterházy K.*: Nemzetiségi szervezet i. m. 130. – Nem tartozik ugyan szorososan a tárgyunkhoz, de mivel a korábbi történetírás gyakran egybemossa a nemzetiség és a törzs fogalmát, érdemes röviden azt is érinteni, hogy a két csoportjelölő kategória milyen viszonyban áll egymással. A fogalmi zavart elsősorban a források (főképpen a DAI, illetve Kézai) terminushasználata okozta: a törzsneveinkről Konstantinos tudósít, ám őket a *álílá* ’nemzetiség’ szóval jelöli meg; Kézai ugyanakkor a nemesi nemzetiségeket illetve a *generatio* és a *tribus* szóval egyaránt (l. ehhez pl. *Mesterházy K.*: Nemzetiségi szervezet i. m. 48). A két formáció közötti különbséget jól érzékelteti Hóman Bálint megfogalmazása: „A nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetségesein alapuló másodlagos alakulat. A nem a család szaporodása s önálló családok fejeivé lett tagjainak kiválása következtében kibővült vérségi közösség, a törzs — mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi — korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény” (*Hóman Bálint*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. [A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/7.] Bp. 1923. 17. [a dőlt kiemeléseket megszüntettem]; l. még a kérdéshez *Szabados György*: Magyar államalapítások a IX–XI. században. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.] Szeged. 2011. 194–195. is). A szóba jöhető írásos források elemzése alapján, abból tudniillik, hogy a hazai gesztákból és krónikákból nem olvasható ki semmiféle törzsi tagolódás emléke, Szabados György arra az következtetésre jut, hogy a 10. századi Magyarországon nem mutathatók ki törzsi

A későbbi, a 13–14. századi nemzetségeket jobban ismerjük: Karácsonyi János monográfiában is feldolgozta a történetüket,¹¹ s neveik részletes, a lehetőségek szerinti legteljesebb dokumentálását ugyancsak megkapjuk Fehértói Katalin, illetve Slíz Mariann személynévtárából.¹² E későbbi formációt többnyire *feudális nemzetség*¹³ vagy — utalva arra a társadalmi rétegre, amelyet átfogott — *úri, nemesi nemzetség*¹⁴ terminusokkal jelöli a történettudományi szakirodalom, és legfőbb jellemzőit az alábbiakban határozza meg. A nemzetség a) tagjait tényleges vérrokonság fűzte össze, azaz a nemzetség közös őstől fiágon leszármazó rokoncsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége;¹⁵ b) a középkori magyar birtokjog szerint a nemzetség őse („az első szerző”) a vagyonát a leszármazói összességére hagyta örökül, nemcsak az őt követő generáció tagjaira, azaz a nemzetség — egyfajta jogközösséget alkotva — a vagyonát „nemzetségi jogon” birtokolta és örökölte (lásd majd a jogtörténet kapcsán is); c) a nemzetség kultikus közösséget is alkot, amelynek alapja az ősök (főleg a nemzetségalapító ős) tisztelete, színtere pedig a sok nemzetségnél meglévő közös nemzetségi monostor, amit temetkezéshelyül is használtak.¹⁶ A nemzetségi összetartozás, csoporttudat kifejezője a közös nemzetségnév, szimbólumként a közös címer, a jellegzetes személynévek ismétlődése egy-egy nemzetségen belül,¹⁷ a nemzetségi hagyományok.¹⁸

A nemzetségeket érintő, a történészeket és a társadalomkutatókat foglalkoztató kérdések között az egyik legelődőbb helyen az szerepel, hogy vajon kimutatható-e bármilyen folytonosság, kontinuitás a honfoglalás kori nemzetségek és a 13–14. századi nemzetségek között. Anélkül, hogy ennek részleteibe itt belebocsátkoznánk, pusztán azt emelem ki, hogy egy jó ideje inkább a két társadalmi képződmény nagyon is eltérő struktúráját hangsúlyozzák a kuta-

---

államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt (i. m. 206., 212., de hasonlóan vélekedik erről *Mesterházy K.* is, vö. *Nemzetségi szervezet* i. m. 58–59.).

¹¹ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. Második, reprint kiadás. Bp. 2004.

¹² ÁSz., illetve AnjouSzt.

¹³ Vö. pl. *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 26.

¹⁴ Vö. pl. *Fügedi E.*: Az Elefánthyak i. m. 10.

¹⁵ *Hóman B.*: A magyarok honfoglalása i. m. 15.

¹⁶ Az, hogy a vérrokonság valóságos vagy fiktív volt-e, lényegében nem számít (*Szűcs J.*: A magyar nemzeti tudat i. m. 198.), a „szociológiai csoporttudat”-ot, a csoport értéknormáit ugyanis bármelyik meg tudja teremti. A korban egyedül az úgynevezett nemzetségi tudatnak van szerepe (vö. *C. Tóth Norbert*: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba. 54. is).

¹⁷ A személynévek ismétlődése valamely nemzetségen belül a nyelvészeti szakirodalom figyelmét is felkeltette, több írásában is utalt a jelenségre legutóbb pl. Slíz Mariann (*Slíz M.*: Személynévtár i. m. 167–173.; *Uő*: Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem. Helynévtörténeti Tanulmányok 9. [2013] 139–152.), de a történészek már a 19. század végén is felfigyeltek erre a körülményre (vö. pl. *Kubinyi Ferenc*: Palásthi Borsok. Turul 3. [1885] 88–89.).

¹⁸ L. mindehhez bővebben *Zsoldos A.*: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 179–182., illetve a jellemzők összefoglalását jobbra ugyanezeket a jegyeket kiemelve másutt is megtalálhatjuk: pl. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 10–12.; *Györffy Gy.*: A magyar nemzetségtől i. m. 25.; *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 27–28.; *Petrovics I.* – *Zimonyi I.*: Nemzetség i. m. 489.; *Fügedi E.*: Az Elefánthyak i. m. 10.; *Szűcs J.*: A magyar nemzeti tudat i. m. 140., illetőleg gazdag tudománytörténeti háttérrel *Mesterházy K.*: Nemzetségi szervezet i. m. 78. stb.

tók,¹⁹ és a viszonyukat leginkább úgy határozzák meg, hogy „az okleveles kor-szak nemzetségeinek kialakulása szervesen illeszkedett a honfoglalók nemzetségeinek felbomlási folyamatához”.²⁰

A nemzetségi jellemzőkkel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy ezek többsége olyan jegy, ami nem nemzetségi, hanem egyszerű családi ismérv:²¹ olyan családok esetében is feltűnik például a családi címer, a személynevek ismétlődése, a családi monostor, amelyeket a források soha nem említenek *genusként*. A fenti ismérvek közül jőszerűen csak egy olyan ismertetőjegy marad, ami kizárólag a nemzetségekhez köthető: a *de genere* minősítés, és ami lényegében ezzel azonos: a földbirtokos réteghez való tartozás.²² Minthogy azonban a *genus* szónak kimutatható ’származás’ jelentése is,²³ illetve némely *genus* ~ *de genere* adatnak a szakirodalom egy része ’nagycsalád’ értelmet tulajdonít, valójában még az sem jelent megnyugtató támpontot egy-egy rokonsági csoport nemzetségeként való minősítéséhez, hogy tagjai *de genere* származóként szerepelnek a forrásokban. Ez alapján pedig Zsoldos Attila véleményét — még ha szándékoltan ironikus is kissé a megfogalmazása — nagyon is reálisnak tarthatjuk: „a történetírói praxisban nemzetség az, amit a szakirodalom, illetve annak legalábbis egy része annak tart”.²⁴ Annyit mindenesetre bizonyosnak vehetünk, hogy a *genus*, illetve a *de genere* kitétel az ezzel összekapcsolt személyek rokonságára utal, hiszen „bármely 13–14. századi nemzetség egyik tartó-

¹⁹ Vö. pl. Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 7–10.; Gerics József: A Tátony-nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez). Történelmi Szemle (1966) 4–6.; Uő: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények 71. (1967) 583–594.; Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 29., 49–50.; Fügedi E.: Az Elefánthyak i. m. 10., Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 182–183.; Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat i. m. 139–140. – Anonymus ugyanakkor a tanú rá, hogy a történeti összefüggés tudata a 13–14. század nemzetségeinek hagyományában feltétlenül élt, hiszen ha nem így lett volna, a gesztájában P mester aligha éppen saját kora előkelő nemzetségeinek neveiből keltette volna életre honfoglaló vezéreit. A középkori magyar történeti hagyomány (Anonymus, Kézai) és minden bizonnyal a korabeli nemzetségi hagyomány is a honfoglalás kori vezérek nevéin keresztül létesített kapcsolatot a honfoglalás kori és a 13. századi nemzetségek között (arra vonatkozóan, hogy ennek bizonyos tekintetben van realitása, más tekintetben nincs, l. Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 177., illetve Mesterházy K.: Nemzetségi szervezet i. m. 104–105.).

²⁰ Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 191–192., hasonlóan vélekedik Kristó Gyula is, vö. Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 45–46. – Itt jegyzem meg, hogy Fügedi Erik a nemzetségek szereplésének egy harmadik idősíkjával is számol: a 15–16. századi *genus*okkal, amelyeket — mivel véleménye szerint ez nem azonos a korábbi nemzetségi formációkkal — *klánok*-nak nevez (Az Elefánthyak i. m. 12. és másutt is). A nemesség alapvető társadalmi egysége a 15. században véleménye szerint a *klán* (*generatio*), vagyis az egy őstől leszármazottak összessége (i. m. 21., 25.). Arról, hogy ennek a nemzetségi idősíknak lennének névbéli vonatkozásai, nincs tudomásom.

²¹ Mindez a nemzetség (vagy tágabban a közösségszervező erő) időbeli dinamikájára is rávilágít: arra tudniillik, hogy egy vérségi közösség meddig minősül családnak, és mettől kezdve tekinthető nemzetségnek. Egy életerős nemzetség ugyanis idővel ágakra bomlik, amelyek később új, önálló nemzetséggé erősödnek, míg mások stagnálnak vagy kihalnak (vö. Hóman B.: A magyarok honfoglalása i. m. 16.).

²² Vö. Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 27–28.; Petrovics I. – Zimonyi I.: Nemzetség i. m. 489–490.; Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 182.

²³ Vö. A magyarországi középkori latinság szótára I–. Szerk. Boronkai Iván, Bellus Ibolya, Szovák Kornél. Bp. 1987–. (a továbbiakban: MKLSz.) IV. 197–198. *genus* a.

²⁴ Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 115.

pillére a közös eredet valóságos tényeken vagy csak vélelmezésen alapuló tudata volt”. Kétség legfeljebb abban a tekintetben merülhet föl, hogy a rokoni kör, amelyre a *de genere* kifejezés utal, eléggé kiterjedt-e ahhoz, hogy a ’nagy család’ jelentésen túlmenő, azaz ’nemzetség’ értelmet tulajdonítsunk neki.²⁵

Amíg tehát a honfoglalás kori nemzetségek kapcsán a törzs és a nemzetség viszonya kerül vitás kérdésként elő, a 13–14. századi nemzetségek vonatkozásában a nemzetség és a családi közösség elkülöníthetőségének nehézségével szembesülünk. A nemesi nemzetségek kapcsán ez a probléma kisebb súllyal van jelen, hiszen a nemesi nemzetségek jelentős része az ország különböző területein birtokló, egymással kapcsolatot alig tartó ágak, kisebb családi egységek halmazaként szerepel a forrásokban, amelyek között a kapcsot a közösen használt nemzetségnév és néhány osztatlanul hagyott birtok jelentette.²⁶ Esetükben föl sem merül tehát, hogy a velük összefüggésben emlegetett *genus* ’nagy család’ vagy bármi más, a nemzetségnél szűkebb értelmű csoportra vonatkozna. A várjobbágy-nemzetségeknél azonban egészen más a helyzet. Esetükben egyáltalán nem szokatlan az, hogy mindössze egyetlen alkalommal minősítik a nemzetség tagjait valamely nemzetségből (*de genere*) származóknak, s az ilyen jellegű adat fennmaradása nyilvánvalóan véletlenszerű. Az olyan esetekben ezért, ahol megtalálhatók a nemzetségre általában jellemző sajátosságok, a *de genere* minősítés hiánya önmagában nem lehet akadálya annak, hogy az adott rokonságot nemzetségnek tekintsük.²⁷ Tekintve, hogy *genus*-okkal, *generatio*-kkal az Árpád-kori társadalom több rétegénél találkozunk, bátran kijelenthetjük, hogy a korabeli magyar társadalom földbirtokkal rendelkező részében általánosan jellemző volt a nemzetség intézményének megléte.²⁸

A továbbiakban, minthogy a két nemzetségi képződmény közül neveikben is dokumentáltak csupán a 13–14. századi berendezkedés áll előttünk, csak ez utóbbival foglalkozom, s a honfoglalás kori formáció rekonstrukcióját, jellemzőinek felderítését — tekintve, hogy ehhez a nyelvészet közvetlen források híján aligha tud érdemlegesen hozzájárulni — meghagyom a történettudomány hatáskörében. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a névrendszer feltehető folytonosságára alapozva éppen maguknak a későbbi nemzetségneveknek a tipológiai jellemzői nyújthatnak közvetett fogódzót a honfoglalás kori nemzetségek megnevezéséhez. Amennyiben ez a feltevésünk indokolt és az analógia helyes, akkor ebben a korszakban is a személynévi eredetű nemzetségnevek dominanciájára gondolhatunk csakúgy, mint a 13–14. századi nemesi nemzetségek nevei körében. A visszakövetkeztetés a helynevek vonatkozásában kétségkívül jól használható módszertani eljárás: a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette *De Administrando Imperio*ban (DAI) felbukkanó *Levèdi(a)* és *Etèlköz*, illetőleg a legkorábbi hazai források (pl. a Tihanyi alapítólevél) helynevei alapján közvetett módon ugyanis képet kaphatunk arról is, hogy milyen lehetett az ősmagyar kori (adatokkal nem dokumentált) helynévrend-

²⁵ Vö. Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 119.

²⁶ A Győr nemzetség Árpád-kori történetét taglalva erről is szól C. Tóth N. (i. m.).

²⁷ Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 121–124. – Sőt a várjobbágyi státus által biztosított jogok élvezete valósággal szükségessé tette a rokonságok nemzetséggé szerveződését (i. m. 127.).

²⁸ Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. 126., 128.

szer.²⁹ Kérdés persze, hogy a személynevek esetében (ismerve azok sokkal erősebb nyelven kívüli meghatározottságát) ugyanilyen sikerrel hasznosíthatjuk-e a későbbi névrendszer vallomását. Amíg ugyanis a helynevek esetében semmiféle jelentős struktúraváltásnak nem lehetünk tanúi, a személynevek rendszere (éppen a nagyon erős társadalmi-kulturális beágyazottságának köszönhetően) a története során több ízben is lényegi strukturális átalakuláson megy keresztül.³⁰

Az előkelők okleveles megjelölésében a nemzetségnevek feltűnése — általában *de genere*, *de generatio* típusú latinos szerkezetekben — kronológiai tekintetben a következő képet mutatja (vö. 1. és 2. ábra). Első előfordulását hiteles oklevélből 1208-ból adathatjuk: *pristaldum [...] Theodorum de genere Opuz*.³¹ Ezt megelőzően szerepel ugyan egy 1183. évi oklevélben is *de genere*-vel kapcsolt névszerkezet,³² ám mivel ennek 13–14. századi betoldásokból származó (interpolált) részei is vannak, adatai nem minősíthetők kronológiailag egyenműnek és a 12. század végére datálhatónak.³³ Ez a megjelölés tehát a 11–12. század hiteles okleveleiben ismeretlen.³⁴ Mindez persze pusztán annyit jelent, hogy maga a *de genere*-vel kapcsolt nemzetségnevi megkülönböztetés nem dokumentálható a 13. századot megelőzően, ám ez a megállapítás nyilvánvalóan magát a nemzetséget nem, de még a nemzetségek megnevezését sem minősítheti kronológiailag. Vagy amennyiben mégis, akkor sokkal inkább azt jelezheti, hogy a nemzetségek története a *de genere* történeténél jóval korábban kezdődött, hiszen amikor a nemzetségjelölők az oklevelekben feltűnnek, a nemzetségeknek már területileg és birtokjogilag is szétterjedt, egymással össze nem köthető ágai vannak, melyek összetartozását csak a közös nemzetségnev és esetleg néhány osztatlanul hagyott birtok jelzi. Ez pedig azt sejteti, hogy „a származási kötelékek jóval korábban fogták össze a nemzetséghez tartozó családokat”, hiszen hosszabb idő kell ahhoz, hogy ez a helyzet előálljon.³⁵

²⁹ Vö. Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen. 2010. 226–232.

³⁰ A két névrendszer különbségének e vonásához részletesebben l. Hoffmann I.: Névtörténet i. m.

³¹ Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) I. 51.; RA I. 74.; ÁSz. 604.

³² 1183/1236/1363: *Paulo de genere Chaak, Baya de genere Zalok* – Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghegy Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) I. 1.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1–4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I. 45.; ÁSz. 174., 838.

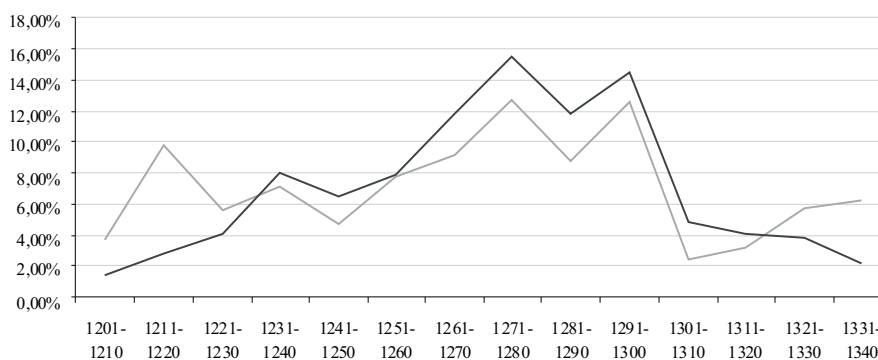
³³ A *de genere*-s szerkezetek jelentkezésének kezdeteihez l. még Szilágyi Loránd: P. magister forrásai és módszere. Magyar Nyelv 43. (1947) 246.; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 101.; *Uő*: A magyar nemzetségtől i. m. 21.; *Uő*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. 58.; *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 30–33.; *Uő*: Magyarország története (895–1301). Bp. 1993. 189.; *Petrovics I. – Zimonyi I.*: Nemzetség i. m. 489.; *Benkő Loránd*: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003. 40. – A kronológiai ábrázolásban minden okleveles adatot figyelembe vettem tekintet nélkül arra, hogy az oklevél hiteles-e vagy hamis, eredetiben vagy másolatban maradt-e ránk.

³⁴ Vö. Györffy Gy.: Anonymus i. m. 58.; *Uő*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 196.

³⁵ Vö. *Benkő L.*: Beszélnek a múlt nevei i. m. 40.; hasonlóan *Zsoldos A.*: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 184–185.

A *de genere* szerkezetet aztán az oklevelek az első felbukkanását követően másfél évszázadon át használják a különböző — de mindig a felsőbb osztályhoz tartozó — társadalmi rétegek (nemesi nemzetségek, várjobbágy- és udvarnok-nemzetségek) leszármazáson alapuló jelölésére.³⁶

Az oklevelekben szereplő nemzetségjelölő elemek gyakorisági görbéje azt is mutatja, hogy a birtokosok nemzetségnévvél történő megkülönböztetése (azonosítása) a 13. század második felében éri el a csúcspontját, majd a 14. század elejétől nagy zuhanását tapasztalhatjuk a *de genere* formulával történő okleveles említéseknek. A nemzetségnevet tartalmazó névszerkezetek gyakorisági íve (mondhatjuk úgy is: divatja) mindazonáltal akkor értékelhető reálisan, ha a korszak összes személynévi előfordulásával mérjük össze az e stuktúra kapcsán megfigyelhető gyakorisági változásokat. A 2. ábra egymásra vetítve ábrázolja az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulásnak, valamint a nemzetségnévvél összekapcsolt személyjelöléseknek az évtizedek szerinti százalékos arányát.³⁷

2. ábra A nemzetségjelölő elemek előfordulási aránya a teljes személynév-állomány időbeli megoszlásához viszonyítva (A szürke görbe a teljes nem nemzetségnévi névállomány gyakorisági jellemzőit mutatja, a fekete pedig a nemzetségjelölőket.)

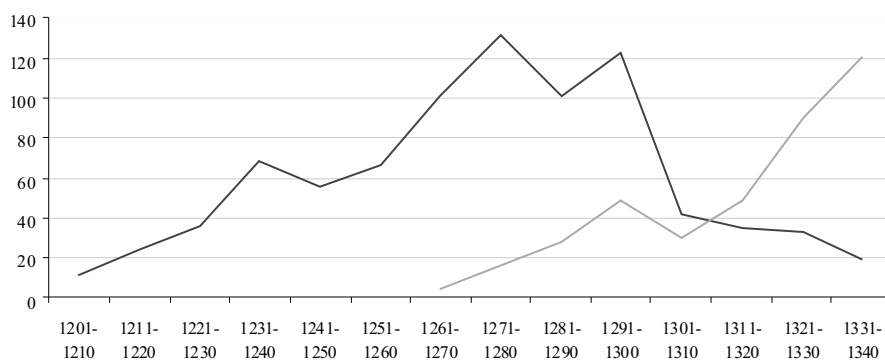
A személynévi adatok időbeli eloszlását természetesen minden korban alapjaiban határozza meg a fennmaradt források gazdagsága, jellege, a benne

³⁶ Vö. Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 21.

³⁷ Itt tehát azt láthatjuk, hogy az 1201–1340 közötti időintervallumban az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulás (több mint 40 ezer névadat), illetve az összes *de genere*-s személynévi-nemzetségnévi előfordulás (mintegy 850 névadat) számához képest az adott évtizedben a névformák hány%-a dokumentálható. Hozzá kell tennünk azonban az arányok pontos értékeléséhez azt is, hogy az itt vizsgált személynévkörpusz (a 41 ezer adat) a korszak teljes dokumentálható személynévanyagát felöleli, a jelölt személyek társadalmi hovatartozásától függetlenül, a nemzetségjelölés ugyanakkor csupán a nemesi rétegben releváns kategória. Pontosabb lehetne az itt vázolt kép akkor, ha csak a felsőbb rétegek személynévhasználatát képviselő nevekkel dolgoznánk a teljes korpusz esetében is, egy efféle szűrésre azonban jelenleg a kompendiumok nem nyújtanak lehetőséget.

említett személyek száma stb. A kép, amit egy-egy ilyen ábrázolással kaphatunk, ezért mindig szükségszerűen esetleges: a görbe által jelzett nagyobb kiugrások háttérben legtöbbször például egy-egy gazdagabb személynévanyagot tartalmazó nyelvemlék áll (pl. 1211: Tihanyi összeírás, 1332–1337: pápai tizedjegyzék). Mindezeket a tényezőket nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a fenti ábra számarányait értékeljük, ám úgy vélem, hogy a főbb névhasználati tendenciák — a nyilvánvaló esetlegesség ellenére is — jól megmutatkoznak.

A két görbe viszonyrendszerében leginkább két dolog tűnik szembe. Egyrészt az, hogy a *de genere*-s szerkezetek gyakoriságának kulminációs szakasza jóval magasabb értéken áll, mint az adott korszak összes személynévi előfordulásainak százalékos értéke. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy a 13. század második felében a személyek megjelölésében a nemzetségnévvel való azonosítás relatíve gyakori névszerkezet volt. Persze mindezt akkor értékelhetnénk pontosan, ha lehetőségünk lenne egyidejűleg más megkülönböztető névszerkezetek (például az apa nevével összekapcsolt *filius*-os vagy a származási helyre utaló *de* + helynév struktúrák) gyakorisági görbéjével is összevetnünk a *de genere*-s szerkezetek görbéjét. Ennek feltérképezésére e helyütt nem vállalkozhattam ugyan, egy vonatkozásban azonban mégis kiegészíthetem az elmondottakat: a *dictus*-os megkülönböztető névszerkezetek³⁸ bizonyosan más megoszlást mutatnak tekintve, hogy a 13. század végéig ilyen személyjelölésekre csak igen kis számban akadunk a forrásainkban. E megkülönböztető névfajta — amint azt a 3. ábrán szürke görbével jelölve láthatjuk — majd a 14. században éli virágkorát.³⁹

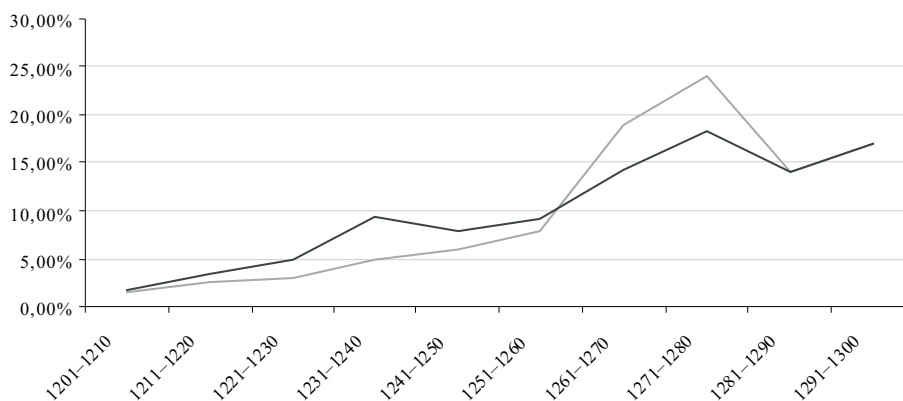
3. ábra A nemzetségjelölő és a *dictus*-os szerkezetek előfordulási gyakorisága

³⁸ Pl. 1288: *Andreas dictus Chuna* – Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOkl) 108.; ÁSz. 209.; 1298: *Hench dictus Zeuke – Szamota István – Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902–1906. (a továbbiakban: OklSz) 937.; ÁSz. 849.

³⁹ L. ehhez *Fehértói K.*: A XIV. századi megkülönböztető nevek i. m. 51–54.; *Slíz M.*: Személynévadás i. m. 194–197.

A másik szembetűnő jelenség a 13–14. század fordulópontján látható sajátos helyzet: a személynevek okleveles jelentkezése terén általában is valamiféle megtorpanást látunk: itt nemcsak, hogy megállt az a többé-kevésbé fokozatos gyarapodás, ami a korábbi időszakok forrásanyagát jellemezte, hanem jelentős visszaesés is mutatkozik a névadatok számában (aminek az okát egyelőre nem tudom megmondani, de valamiképpen a források fennmaradásával, illetve talán a névanyagot feltáró munkák eltérő korpuszkezelésével lehet összefüggésben). Hasonlóan drasztikus zuhanását látjuk egyidejűleg a korábban virágzó *de genere*-s névszerkezetnek. A 14. század elejétől kezdve a két görbe aztán ellenkező irányt vesz: amíg a személynévi adatok száma ismét jelentősen gyarapodik, mindeközben a személyek azonosításában a nemzetségnevekkel történő megkülönböztetés néhány évtized alatt elenyészik.

Jó viszonyítási alap lehet a nemzetségjelölő szerkezetek időbeliségének pontosabb értelmezéséhez az is, ha a nemzetségnévi előfordulások görbéjét összevetjük az oklevelek kronológiai megoszlásával. A 4. ábra a 13. századból fennmaradt királyi oklevelek (4221 oklevél)⁴⁰ és az ugyanezen évszázadból dokumentált nemzetségnevek egymásra vetített relációját szemlélteti évtizedes intervallumok szerinti megoszlásban.

4. ábra A királyi oklevelek és a nemzetségnévi említések kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben (A szürke vonal az oklevelek görbéje, a fekete pedig a nemzetségjelölő szerkezeteké.)

⁴⁰ Az Árpád-kor királyi okleveleinek száma 4419, amelybe a hiteles és a hamis, az eredetiben fennmaradt és a másolt okiratok egyaránt beletartoznak. Az Árpád-kori okleveleknek mindössze 3,5%-a dokumentálható a 11–12. századból, ezeket az ábra nem tartalmazza. Ugyancsak kívül rekedtek az ábrán a nem királyi oklevelekre vonatkozó információk, ezekről ugyanis nem állítható össze ilyen kimutatás. Feltételezhetjük azonban, hogy a 13. századból fennmaradt nem királyi oklevelek száma vetekszik a királyi oklevelekével, azaz a 13. századból 8–9 ezer oklevél áll a rendelkezésünkre, ami az oklevéladással kapcsolatos írásbeliség társadalmi térhódításáról árulkodik (l. ehhez *Solymosi László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Bp. 2006. 207.; az oklevelek kritikai jegyzékét pedig RA I-II/4.).

Az oklevelek számának többé-kevésbé egyenletes 13. századi növekedésében a 7. és a 8. évtizedben erős megugrást látunk, aminek jórészt politikai okai vannak: az 1260-as években két kancellária működött, az 1270-es években pedig a kancellária fokozottabb működését az váltotta ki, hogy a gyermek IV. László király melletti hatalmi pozícióban lévő érdekcsoportok sűrűn váltották egymást.⁴¹

Az ábra persze akkor lenne teljes, ha az 1301–1340 közötti időszak arányait is mutatná. Az oklevelek gyarapodásának évtizedenkénti mutatóit azonban ebből az időszakból nem ismerem. Az azonban bizonyos, hogy ez további emelkedést mutat (Györffy György például tízezerre becsüli az 1332-ig fennmaradt oklevelek számát),⁴² a nemzetségjelölők aránya ugyanakkor még ezek között az emelkedő oklevél-kiadási körülmények között is jelentős visszaesést jelez.

A 13–14. századi források közel 200 magyarországi nemzetségről tesznek említést. Karácsonyi János monográfiája 188 magyarországi úri (175) és várjobbágy-nemzetség (13), valamint további 34 szlavóniai és 25 horvát nemzetség nemzedékrendi tábláját, politikai történetét, birtokviszonyait mutatja be részletezően a 14. század közepéig.⁴³ Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtára 1301-ig 216 nemzetségnévről közöl adatokat nem téve különbséget közöttük sem társadalmi rétegek szerint, sem területi szempontból.⁴⁴ A forrásokban felbukkanó nemzetségnevek egy tekintélyes részének ugyanakkor a tényleges nemzetségnévként való funkcionálása erősen megkérdőjelezhető: legfőképpen is azoké, amelyek mindössze egyetlen előfordulással szerepelnek az okiratokban.⁴⁵

Az általam feldolgozott forrásmunkák⁴⁶ alapján az 1000 és 1340 közötti okleveles anyagban 231 különböző nemzetségnév adatolható.⁴⁷ Ezeknek több mint a fele bukkan fel csupán egy alkalommal.⁴⁸ Húsz fölötti, tekintélyes számú

⁴¹ L. ehhez részletesebben *Solymosi L.*: Írásbeliség és társadalom i. m. 207.

⁴² *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 10.

⁴³ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m.

⁴⁴ A nemzetségnevek listáját l. ÁSz. 853–854.

⁴⁵ *Kristó Gy.*: Néhány megjegyzés i. m. 37., l. még *Petrovics I. – Zimonyi I.*: Nemzetség i. m. 489.

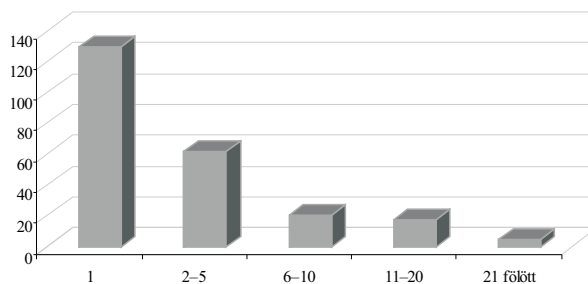
⁴⁶ ÁSz., AnjouSzent., illetve különböző okmány- és oklevéltárak.

⁴⁷ Ezek jó része természetesen Karácsonyi János munkájában is szerepel. Kis arányban azonban Karácsonyi olyan nemzetségeket is említ, amelyeknek az okleveles forrásokban és történeti munkákban nem akadtam a nyomára, illetve bizonyos, a nyelvemlékekben fellelhető nemzetségnevek viszont — nyilván a forrásfeltárás korabeli helyzetéből is adódóan — nem kerültek Karácsonyi látókörébe. A nemzetségnevek nyelvi sajátosságainak feltárása során természetesen azokat a névformákat veszem elsősorban figyelembe, amelyek a vizsgált korszakból adatolhatók. Az előfordulások egyik-másika mögött (az olvasatuk problematikus volta miatt) olykor azonban egyazon nemzetségnév is rejtőzhet. Az 1291/1293. évi „Demetrium et Stephanum filios Mathei *de genere Bente Mayneth* [...] *de Chely* [...] comes Michael filius Alberti *de genere Bente Maynet*” (Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) XII. 519., ÁSz. 115.) okleveles említés például nemigen új nemzetségnevet hoz a felszínre, sokkal inkább a *Szentemágocs* nemzetségnév romlott alakját rejtheti. Az efféle problematikus adatok azonosítását egy alaposabb nyelvtörténeti vizsgálattal végezhetjük el.

⁴⁸ Pl. 1274: *nobilis vir comes [...] de genere Almad* (RA II/2–3: 97., ÁSz. 59.); 1293: *magister Petrus filius magistri Baas de genere Mezeupylis* (*Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 462., ÁSz. 537.); 1325: *Endre filio Johannis de genere Waras* (Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban: AO] II. 223., Anjou-kori oklevéltár I–XV, XVII., XIX–XXVII., XXIX., XXXI., XXXIV., XXXVIII. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Szedged–Bp. 1990–2013. [a továbbiakban: AOKt] IX. 503. sz., AnjouSzent. 35.). – Az egyszeri előfordulású

előfordulás ezzel szemben mindössze 5 nemzetségnév (*Aba*, *Csák*, *Gutkeled*, *Hontpázmány*, *Osl*) esetében adatolható.⁴⁹ „Átlagos” előfordulási gyakoriság jellemzi viszont — mások mellett — például a *Szalók*,⁵⁰ a *Győr*,⁵¹ a *Szemere*,⁵² a *Tomaj*⁵³ nemzetségneveket (lásd mindehhez a 5. ábrát).

Az egy ízben előkerülő nemzetségnévi megjelölések jórészt a 13. század második harmadától kezdődően jelentkeznek nagyobb arányban, és a háttérükben — a kordivaton túl — elsősorban kismesek és várjobbágyok nemzetségeit kereshetjük.⁵⁴

5. ábra A nemzetségnevek megoszlása az adatolási gyakoriságuk tükrében

A 13–14. századi nemzetségekre a források a *de genere*, illetve ritkábban a *de generatione*, *ex progenie* kifejezésekkel utalnak.⁵⁵ A latin *genus* és *generatio* kifejezések szinonimákként használatosak a kor latinságában.⁵⁶ Elsődleges je-

nemzetségnevek aránya tehát még annál a 40%-nál (és kb. 80 „nemzetség”-nél) is jóval magasabb, mint amit a történetész szakemberek munkáikban említenek.

⁴⁹ Pl. 1255: Menhardum comitem *de genere Aba* (AO I. 210., AOklt II. 955. sz., AnjouSzent. 18.); 1254: Johannes filius Nicolai fratris Vgrini *de genere Chak* (HO VII. 44., ÁSz. 175.); 1320: comite Mijkaele filio Barch, *de genere Chaak* (AO I. 564., AOklt V. 790. sz., AnjouSzent. 67.); 1264: Lothardo filio comitis Homodei *de genere Keledguth* (UB III. 266., ÁSz. 454.); 1313: comitis Cosme parvi *de genere Gutkeled* (AO I. 312., AOklt III. 542. sz., AnjouSzent. 85.); 1266: Michael comes filius Alberti *de genere Huntpaznan* (HO VI. 139., ÁSz. 395.); 1318: Johanne filio Pauli filii Lukus de Banky *de genere Huntpazman* (AO I. 456–457., AOklt V. 27. sz., AnjouSzent. 193.); 1290: Herbordum filium Herbordi *de genere Osl* (HO VII. 213., ÁSz. 606.); 1327: Johannes filius Jacobi *de genere Osl* (AO II. 278., AOklt XI. 178. sz., AnjouSzent. 178.).

⁵⁰ 1214: comitem Henricum *de genere Zolouc* – ÁÚO VI. 368., RA I. 95., ÁSz. 838.

⁵¹ 1216: Poth comes *de genere Geur* – HO VI. 11., RA I. 102., ÁSz. 335.

⁵² 1339: Thome filii Benedicti nepotis Arpad *de genere Zemere* – AO III. 546., AOklt XXIII. 260. sz., AnjouSzent. 39.

⁵³ 1280: Vrkun banus filius Ipolit *de genere Thomoy* – HO VIII. 208., ÁSz. 762.

⁵⁴ Pl. 1265: Saul et Torzol *iobagiones castri de Bach de genere Dobra* – RA II/1. 25., ÁSz. 253., vö. Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 37.

⁵⁵ Kristó Gy.: Néhány megjegyzés i. m. 26.; Petrovics I. – Zimonyi I.: Nemzetség i. m. 488–489.; Zsoldos A.: Nemzetségek és honfoglalók i. m. 179.; Benkő L.: Szovárd-kérdés i. m. 47. stb.

⁵⁶ Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat i. m. 139.; Nagy Gyula: A magyar nemzetségekről. Századok 4. (1870) 689., l. még Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae. Condidit Antonius Bartal. Lipsiae 1901. 293. *generatio* a., illetve MKLSz IV. 197–199. *genus*, valamint 191–192. *generatio* a.

lentésük ugyan 'származás, eredet' lehetett, ám emberek csoportjára vonatkoztatva olyan 'ivadékok, sarjak' összességét jelölik, akik a közös eredet hite alapján tartoznak össze. Ez a két lexéma a 12–13. század fordulójától adatolhatóan a 'nemzetség' terminus technikusaként szerepel a magyarországi latinságban, és nemcsak az úri nemzetségekkel kapcsolatban, hanem — ahogyan fentebb is utaltam rá — a társadalom különböző rétegeiből olyan csoportok kapcsán is, amelyek kiváltságaik (várjobbágyok) vagy terheik és szolgáltatásaik (udvarnokok) nemét a közös őstől való leszármazás, vérrokonság szálán tartották nyilván.⁵⁷ A latin kifejezések szinonim voltát a legegységesebben az egyazon nemzetségre vonatkoztatott váltakozó használatuk jelzi,⁵⁸ s a váltakozás néha egyazon oklevélben,⁵⁹ sőt egyazon személy megjelöléseiben⁶⁰ is előfordul.

A személyek megnevezésében, körülírásában a nemzetségjelölő elemek használatát érdemes más hasonló funkciójú (tehát a személyek, főképpen birtokosok azonosítását szolgáló) névszerkezetekkel összefüggésben is megvizsgálni. A névtörténeti szakirodalom ezeket a 13. század elejétől az írásbeliségben egyre nagyobb szerepet kapó, az egyén pontosítását biztosító okleveles szerkezeteket sokféle terminus alatt foglalja össze — például: megkülönböztető név(elem), körülírás, névkiegészítő, névszerkezet —, s használati körük, családnévelőzmény voltak, „névszerű” viselkedésük között is különbségeket tesz.⁶¹ Slíz Mariann a legkevésbé névként viselkedő és a leginkább körülírászerű megfogalmazási módnak a *de genere*-s szerkezeteket minősíti.⁶² N. Fodor János azt is hangsúlyozza, hogy noha a korabeli írásbeliség és szóbeliség viszonyáról nincsenek pontos ismereteink, feltételezhetjük, hogy „a körülírások

⁵⁷ Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat i. m. 139.

⁵⁸ 1259: Raynoldo *de generacione Iak* (UB I. 266., ÁSz. 401.); 1265: Mike filio Iak *de genere Iak* (UB I. 312., ÁSz. 401.).

⁵⁹ 1298: magistri Desiderii filii Desiderii *de genere Geur* [...] Thoma filio Pauli et Demetrio magno *de generationis Geur* supradicta – Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 253–254., ÁSz. 335.

⁶⁰ 1216: Benka *de generatione Gug*; 1236 k.: Benka *de genere Gug* – Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. II. 588., ÁSz. 353.

⁶¹ Az e téren jelentkező terminológiai problémákat legutóbb Slíz Mariann foglalta össze (*Slíz M.: Személynévadás* i. m. 20–29., *Slíz Mariann: Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához*. Magyar Nyelv 105. (2009) 291–300., illetve l. még *Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Személynevek*. Bp. 2003. 151–153. is). Slíz felfogásában a *körülírás* nem része a névnek, csupán alkalmilag, gyakran a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarító jelleggel kapcsolódik a névhez, és a grammatikai viszonyai esetenként ugyancsak változnak. A *megkülönböztető név(elem)* a név részeként funkcionál, mivel egyazon személy többszöri említésekor alig mutat variálódást, és pontosan meghatározható (jelzői, határozói) viszonyban áll a névvel (*Slíz M.: Családnév vagy névszerkezet* i. m. 291–292., *Uő: Személynévadás* i. m. 25–28.). A *névkiegészítő elem*-nek van a névszerkezetben (vagy inkább ahhoz kapcsolódóan) a legkisebb önállósága: ezek között a foglalkozás vagy a nemzetség megjelölését találjuk (*Slíz Mariann: Az oklevélírás hatása a családnevek kialakulására a XIV. században*. Magyar Nyelv 104. (2008) 187., *Uő: Személynévadás* i. m. 28.). A *névszerkezet* már együttesen, valódi névként jelöli meg — de csak írásban — a kérdéses személyt (*Slíz M.: Személynévadás* i. m. 26.). Itt kell utalnom arra, hogy a „névkiegészítő” terminus alatt egybefogott elemeket nemigen tekinthetjük azonos értékűeknek, hiszen míg a foglalkozásnév közszói szerepű egy körülírással szerkezetben, a nemzetség megjelölése tulajdonnévi elemmel történik.

⁶² *Slíz M.: Családnév vagy névszerkezet* i. m. 293., *Uő: Személynévadás* i. m. 201.

egyreszt a latin oklevelezési gyakorlat termékei voltak”.⁶³ Anélkül, hogy ezekbe a terminológiai kérdésekbe itt részletesebben belemenék, azt fontosnak tartom megjegyezni, hogy azok a személyek azonosítására szolgáló szerkezetek (ha úgy tetszik: körülírások), amelyeket latin szavak (*de genere, dictus, filius, de* stb.) fognak össze, egészükben nézve latin nyelvű szerkezetnek minősülnek, amelyek persze neveket (egyénevet, nemzetségnévet, helynévet stb.) is tartalmaznak. Az egyik legfontosabb kérdés a régi magyar személynévhasználattal kapcsolatban megítélésem szerint éppen az, hogy a beszélt nyelvben milyen formák álltak ezek mögött a latin szerkezetek mögött.

A 13–14. század okleveleiben a személyek azonosítását biztosító (latin nyelvű) szerkezetek között az alábbiakkal találkozunk.

- a) Az apa nevével (olykor genitívusban) kapcsolt *filius*-os szerkezet leszármazási viszonyra utal, a használata értelemszerűen az apa–fiú nexusra korlátozódik,⁶⁴ amely azonban ismétlődhet is, s ebben a komplikáltabb formában a nagyapáig vezet vissza a leszármazási vonalat.⁶⁵
- b) A származási vagy még inkább a lakóhellyel, esetleg a birtok nevével szűkítő megfogalmazások a „*de* + helynév” struktúrában jelentkeznek.⁶⁶ A birtoknév azért alkalmas az összetartozás kifejezésére, mert akár évszázadokon át lehetett ugyanannak a nemesi dinasztíának a tulajdonában.⁶⁷
- c) A *dictus*-os megkülönböztetés egyes felvetések szerint elsősorban a nemzetségen kívüli közpérbirtokos rétegre lehetett jellemző.⁶⁸ Maga a *dictus* szó — minthogy a jelentése is ’mondott’ — nagy valószínűséggel utal az írásbeliség mögött rejlő szóbeli használatra: a *Farkasius dictus Fokou* megjelölés⁶⁹ ugyanis azt jelzi, hogy az illetőt *Fakó*-nak és *Farkas*-nak is mondják.
- d) A *de genere*-s szerkezetekben a birtokos azonosítása annak a nemzetségnek a megjelölésével történik, amelyhez tartozott,⁷⁰ s ez a megoldás szerkezeti szempontból a „*de* + helynév” struktúrához hasonlóan viselkedik. Benkő szerint a nemzetségek „nem az egyén másodlagos névelemei, csak [...] azt helyettesítik néha az írásbeliségben”.⁷¹ A fentebb említett, az azonosítást szolgáló típusok azonban a legritkábban jelentkeznek önmagukban, jóval tipikusabb a bonyolult, kombinált szerkezetek használata.⁷²

⁶³ N. Fodor J.: Személynevek rendszere i. m. 21.; de l. még ehhez Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás. Bp. 1949. 8. is.

⁶⁴ Pl. 1301: *Stephanus filius Bank* – AOKl I. 113. sz., Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 487., ÁSz. 88.

⁶⁵ Pl. 1339: *magister Johannes filius Jacobi filii Ambrosii* – AO III. 524., AOKl XXIII. 30. sz., AnjouSzent. 20.

⁶⁶ Pl. (1292–1297 k.): *Peturke de Naragy* – Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 350., ÁSz. 632.

⁶⁷ Slíz M.: Az oklevélírás hatása i. m. 188–189.

⁶⁸ Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 76.

⁶⁹ 1331: AO II. 546., AOKl XV. 327. sz., AnjouSzent. 132.

⁷⁰ Pl. 1330: *Paulo filio Gurkee de genere Chaak* – AO II. 495., AOKl XIV. 369. sz., AnjouSzent. 373.

⁷¹ Benkő L.: A régi magyar személynévadás i. m. 11.

⁷² Pl. 1275: *Petenye filius Petri de Machalan* (HOKl 73., ÁSz. 629.); 1312: *Leus filius Leus filii Ambrosii de Leus* (AO I. 260., AOKl III. 326. sz., AnjouSzent. 20.); 1321: *comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan* (AO I. 617., AOKl VI. 183. sz., AnjouSzent. 260.).

A történeti adatok alapján a korszak írásbeli (oklevélírói gyakorlatban jelentkező) névhasználatát érhetjük tetten, ám aligha lehet kétségünk afelől, hogy az oklevelekben rögzített latinus szerkezetekben szereplő magyar nyelvű szórványelemek alapjául minden esetben élő, beszélt nyelvi formák szolgáltak, hiszen efféle anyanyelvi névhasználati háttér nélkül maguk a latin szerkezetek sem igen születhettek volna meg. De ezt látszanak megerősíteni a korszak helynévi adatai is. Tekintve, hogy az oklevelek helynévi adatainak erősebb a névszociológiai kötöttsége, mint a személynévi adatoknak, írott nyelvi rögzítésük is pontosabban megfelel a beszélt nyelvi használatuknak, hiszen ehhez jogi vonatkozásban érdek fűződik.⁷³ Ennek folytán pedig azt kell feltéteznünk, hogy a helynevek előtagjaként előforduló személynévek többnyire hűen (valójában tehát az oklevelek személynévi megjelöléseinél pontosabban) tükrözik a korabeli élőszóbeli névhasználatot. Az oklevelek *filius*-os szerkezetei mögött feltehető beszélt nyelvi formákat az olyan helynévi adatok személynévi előtagjai mutatják, mint például a Baranya megyei Dezsőfiastefánlaka (*Deseufiastephanloka*)⁷⁴ és G(y)örényfiamárklaka (*Gywrynfiamarkloka*)⁷⁵ vagy a Bihar megyéből ismert Ern(y)efiastefánpályija (*Ernefyastephanpaulia*).⁷⁶ Fehértói Katalin azon állításával, miszerint ezek a személynévek magyar formájuk ellenére is csak írásbeli alakulatok voltak,⁷⁷ aligha érthetünk egyet (lásd erről később is). A származási vagy lakóhelyre utaló latin oklevélszerkezetek élőszóbeli háttéréről pedig az olyan helynevekből kaphatunk képet, mint például az Egrimihályháza (*Egrimihalhaza*),⁷⁸ vagy a Soproni Miklós malma (*Suprunymyklosmolna*).⁷⁹ Az oklevelek *dictus*-os formái mögött rejlő beszélt nyelvi valóság a helynevekben szintén igen korán felbukkan: Kincsesandrásfalva (*Kenchesandrasfolwa*),⁸⁰ Bitakunpéterföldre (*Bytakunpeturfeulde*),⁸¹ Földespéterföldre (*Fuldespeturfeulde*),⁸²

⁷³ A templomcíméből alakult településnevek szinte kötelező latin nyelvű okleveles jelentkezése sem mond ennek ellent, hiszen e helynévtípus Európa-szerte ezzel a jellegzetes vonással bír (l. ehhez részleteiben Patrociny Settlement Names in Europe. [Onomastica Uralica 8.] Szerk. Tóth Valéria. Debrecen–Helsinki 2011.), bizonyára nem függetlenül a létrejöttében és az elterjesztésében egyaránt lényeges szerepet vállaló egyház befolyásától.

⁷⁴ 1337: AO III. 331., AOkt XXI. 122. sz., Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye. Szerk. Hoffmann István. Debrecen 2005. (a továbbiakban: KMHsz.) I. 82. *Dezsőfiastefánlaka* a.

⁷⁵ 1337: AO III. 331., AOkt XXI. 122. sz., KMHsz. I. 118. *G(y)örényfiamárklaka* a.

⁷⁶ 1322: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 650., AOkt VI. 752. sz., KMHsz. I. 93. *Ern(y)efiastefánpályija* a. – További példákhoz l. még N. Fodor J.: Személynévek rendszere i. m. 22., *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 738–739.

⁷⁷ *Fehértói Katalin*: A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. Magyar Nyelvőr 122. (1998) 463.

⁷⁸ 1353: AO VI. 72., OklSz. 359., *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 739.

⁷⁹ 1301: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. III. 71., AOkt I. 146. sz., Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból III. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen. 2012. (a továbbiakban: HA.) III. 29.

⁸⁰ 1321/1323/1370: AOkt VI. 39. sz., *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 738.

⁸¹ 1346: AO IV. 641., KMHsz. I. 57. *Bitakunpéterföldre* a.

⁸² 1339: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii-Budapestini 1999. III. 342–343., AOkt XXIII. 451. sz., KMHsz. I. 104. *Földespéterföldre* a.

Verespéterligete (*Verespéturligety*).⁸³ Ez utóbbi típusról azt tartja N. Fodor János, hogy az „a kéttagú névrendszer létrejöttének kétségtelen hírnöke”.⁸⁴ Nyelvi stuktúrájukat tekintve a három típusba sorolható személynévi előtagok más-más névszerkezetet mutatnak: jelölt birtokos jelzős szerkezettel fejeződik ki az első, helynévből *-i* melléknévképzővel létrehozott minőségjelzős szerkezettel a második, illetve főnévi vagy melléknévi minőségjelzős szerkezettel a harmadik. Mindhárom névszerkezetet a fenti helynévi adatokon túl későbbi családnévtípusok is valószínűsítik. E három típussal ellentétben a nemzetséjelölővel történő azonosítás kapcsán ugyanakkor azt találjuk a szakirodalomban, hogy az bizonyosan az írásbeliség terméke, a jelentkezésének „bürokráciatorténeti” okai vannak, és nemigen számolhatunk „a nemzetségnévvvel alkotott latin névformák szóbeli előfordulásával”, vagyis valamiféle **Gutkeled-nembeli Apaj* vagy **Gutkeled Apaj* alakulatok használatával.⁸⁵

Ahhoz, hogy ezen állítás jogosságát mérlegelni tudjuk, előzetesen érdemes a nemzetségnevek helyét és kapcsolatait a személynévek rendszerében meghatározni. Hoffmann István személynévrendszerekre felvázolt leírási keretnek kategóriáit és szemléletét⁸⁶ eredményesen alkalmazhatjuk a korai ómagyar kor személynévhasználatának jellemzésére is. A modell az alábbi alapfogalmakra épül. *Pragmatikai* szempontból (azaz a névadás körülményeit figyelembe véve) három alapnévfajtát különít el: a) a választott név (vagy listanév) „viszonylag zárt névállományból adott személy(ek) által elvégzett hozzárendelés révén” kapcsolódik a konkrét névviselőhöz; b) az automatikus (vagy átadott) név „meghatározott társadalmi közegben az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján válik az egyén nevévé”. Mindkét névfajta egy használatban lévő névállományra támaszkodik. Végezetül: c) a kreált (vagy alkotott) nevek létrehozását a létező névállomány nem korlátozza, az elnevezéshez az egész szókinccs az elnevező rendelkezésére áll, a névadás nem formális aktusként jellemezhető.⁸⁷

A név funkcióját figyelembe vevő *kognitív* megközelítés szerint az alapnévfajták közül a névviselővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak (hiszen annak tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. tükrözik). E névfajta elemei mindig motiváltak, gazdag információtartalmuk van, s ennek folytán leíró jellegűek: kognitív szempontból ezért leíró vagy sajátosságjelölő neveknek nevezzük őket. Az átadott nevekre is jellemző bizonyos motiváltság és információtartalom, de ezek csupán egyféle információt közvetítenek tekintve, hogy „valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő kö-

⁸³ 1341: Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 317., AOkl. XXV. 681. sz., KMHsz. I. 299. *Verespéter ligete* a.

⁸⁴ N. Fodor J.: Személynévek rendszere i. m. 24.

⁸⁵ Uo. 23.

⁸⁶ E személynév-tipológia alapvonása az, hogy a névadás aktusát pragmatikai és kognitív alapon határozza meg, és nincs tekintettel a személynévek megvalósulásának konkrét nyelvi részleteire, azaz például a nevek szerkezeti, etimológiai kérdéseire. Ezáltal igyekszik univerzális leírási keretet adni, amely bármely nyelv (illetve kulturális közeg) személynévrendszerének leírását lehetővé teszi, és kiterjeszhető a történeti vizsgálatokra is (Hoffmann I.: A személynévrendszerek leírásához i. m. 9.).

⁸⁷ Uo. 10.

zösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, *nemzetséghez* stb.) való tartozást fejeznek ki”.⁸⁸ A legtöbb társadalmi formációban a genetikus összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, s a genetikusan szerveződő közösséget névvel is megjelölik. E névfajtára alkalmazzuk a kapcsolati vagy nexusnév terminust. A választott nevek esetében nem beszélhetünk motiváltságról, e nevek legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (elsősorban családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Kognitív szempontból ezeket nevezzük referáló névnek.⁸⁹

A 13–14. század időszakában, abban a korban tehát, amelyben a nemzetségnevek funkcionáltak, az egy-egy névviselő esetében használt alapnévfajták körét általában véve nem egyszerű meghatározni. Egy dolgot azonban viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetünk: egy-egy személy egyidejűleg — és ez a megállapítás egyfajta névtani univerzáléként bármely kor vonatkozásában érvényes — több nevet is viselhetett. Inkább csak az a kérdés, hogy az egy-egy konkrét személy által viselt név egyike vagy másika milyen funkcionális értékkel jellemezhető. Ez persze abszolút értelemben aligha állapítható meg egy okleveles személynévi előfordulás kapcsán, hiszen a szöveg erről (természetéből adódóan) lényegében soha nem tájékoztat. A leíró jellegű név többnyire feltehetően ténylegesen is sajátosságjelölő névként funkcionál, bár ha nagyon gyakorinak mutatkozik egy-egy korszakban (mint például az Árpád-kori névrendszerben a *Farkas*), akkor ebben sem igen lehetünk biztosak.

Nyilvánvalóan egészen más használati értékkel rendelkezik a forrásokban egyetlen névviselő kapcsán felbukkanó *Nyavalyád* személynév,⁹⁰ mint a sok százas nagyságrendben adathozható *Péter* névforma. Az előbbi nagyobb valószínűséggel járult sajátosságjelölő, leíró névként a viselőjéhez (de persze nem zárhatjuk ki azt sem, hogy referáló névként, egyfajta sajátosan értelmezett „listá”-ból választva kapta az illető ezt a nevet), a *Péter* kapcsán viszont — jövevénynév lévén — ilyen probléma nem jelentkezik: ez ugyanis a magyar személynévadásban eleve csak referáló névként kapcsolódhatott névviselőihez. Ebben a kérdésben azonban — ahogyan a korai ómagyar kor személynévadásában és -használatában általában is — a megnyugtatóbb válaszok megadásához a névrendszer sajátosságainak szisztematikus feltárására van szükség. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy a magyar személynévadás legkorábbi korszakától kezdődően kétfázisú névrendszerről beszélhetünk, amelynek a — részben más nyelvek személyneveiből, részben a saját személynévrendszer elemeiből táplálkozó — referáló nevek éppúgy a részét képezték, mint a — saját nyelv közszói elemeiből építkező — sajátosságjelölő nevek.

Az egyének azonosítását szolgáló alapnévfajták⁹¹ között vannak (vagy inkább lehetnek) azonban olyanok is, amelyek más módon kapcsolódnak a névviselőhöz. Ezeket találjuk meg a 13–14. század forrásaiban a korábban bemuta-

⁸⁸ Uo. 11. (a kiemelés tőlem – T. V.).

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ 1254/1360: terras [...] in comitatu Zemplyn, in quibus Mycuta et *Noualyad* antea residebant – ÁÚO VII. 361., RA I. 319., ÁSz. 577.

⁹¹ Az alapnévfajta fogalmához l. *Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 10–12.

tott latinus megoldásokkal rögzítve, s ezek élő, beszélt nyelvi megfelelőit gyaníthatjuk bizonyos helynevek személynévi előtagjaiban. A továbbiakban ezeknek az elemeknek a használati értékét igyekszem néhány konkrét példán keresztül mérlegelni, mert ennek segítségével juthatunk el végül a nemzetségjelölő elemek tényleges helyzetének a megértéséhez és esetleg az okleveles megjelölések mögött rejlő nyelvi formájuk megállapításához.

Egy 1339-ből való oklevél „Maholai Kereknek mondott János” (*Johannes dictus Kerek de Machala*)⁹² személyjelölése a megjelölthöz kapcsolódó többféle alapnévfajta sejtet (vagy óvatosabb megfogalmazással: többféle alapnévfajta előzményét sejteti). A *Johannes*⁹³ funkcióját tekintve referáló név (pragmatikai szempontból pedig választott név), amelyhez a latin szerkezetben további elem kapcsolódik: közülük a *Kerek* sajátosságjelölő (vagy más szempontból kreált) név, ami szemantikailag bizonyára valamiféle külső tulajdonságára utal a névviseelőnek. A *de Machala* származási helyet (lakóhelyet) jelöl meg vagy pusztán körülírászerűen (azaz nem személynévfajtaként, hanem csupán a ’Maholára való’ latin fordításaként), vagy pedig ugyancsak sajátosságjelölő (kreált) névként (tehát személynévfajtaival: *Maholai*-ként) azonosíthatjuk. Az összefoglaló, körülíró latin szerkezet alapján az adott személyt tehát egy referáló névvel és egy vagy esetleg két sajátosságjelölő névvel különböztették meg, melyek az élő, beszélt nyelvben váltakozhattak egymással: s az illetőt hol *Kerek*-ként, hol *János*-ként (vagy ennek valamely származéknevével), hol pedig *Maholára való*-ként (vagy *Maholai*-ként) jelölték meg, amelyek aztán később — amellet persze, hogy külön-külön is használatban maradtak — jelzős szerkezeté is összekapcsolódhattak. Ezek a megnevezések — noha több dologban is emlékeztetnek a nexusnevek egy későbbi típusára, a családnevekre — hangsúlyozottan az egyénhez kötődnek, vélhetően nem öröklődnek (ezt ugyanakkor — ha meg lehet egyáltalán — minden esetben egyedileg ítélniük meg): vagyis az érvényük legfeljebb a névviseelő élettartamáig szól.

A következő példából további konzekvenciák is adódnak. Egy 1321. évi oklevél „Bogátradvány nembeli Mányoki Sándor fia László ispán” (*comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan*)⁹⁴ személyjelölő szerkezete annyiban tér el az előzőtől, hogy ebben a névviseelőhöz a *Ladizlaus* (a beszélt nyelvben inkább talán valamely vulgáris nyelvi variánsa) referáló (választott) név mellett nem csupán az előbb is látott sajátosságjelölő helynévi névfajta (*de Manaky*) kapcsolódik hozzá (vagy személynévi szerepben: *Mányoki*, vagy alkalmi

⁹² 1339: AO III. 548., AOkl. XXIII. 260. sz., AnjouSzent. 227.

⁹³ Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe itt most belemennénk, arra fontos utalnunk, hogy a *Johannes*, *Petrus*-féle személynévi előfordulások használati síkja számos kérdést fölvet. Ezeket a latin alakokat a hivatalos írásbeliség során bizonyosan használták, ám a beszélt nyelvi használatuk erősen kérdéses. Sokkal inkább gyaníthatjuk azt, hogy az oklevélírók megtanulták, a *Janus* ~ *János* forma latinul *Johannes*, és az esetek óriási többségében ezért így rögzítették. Hasonló ez a jelenség ahhoz, mint amit a helynevek latinizálása terén tapasztalhatunk pl. a *Strigoniensis* ’Esztergom’, *Nova villa* ’Újfalu’ típusú okleveles említések vonatkozásában, melyek beszélt nyelvi használatáról természetesen szó sem lehet. Ugyanígy áll a helyzet a templomcímekből lett településnevek latin nyelvű okleveles jelentkezésének (l. előbb) ügyében is.

⁹⁴ 1321: AO I. 617., AOkl. VI. 183. sz., AnjouSzent. 260.

körülírásként: ’Mányokra való’), hanem két nexusnév is szerepel a struktúrában. A „latin *filius* + az apa neve (genitívuszban)” szerkezet közvetlen leszármazási-kapcsolati viszonyt jelöl, a „latin *de genere* + nemzetségnév” szerkezet pedig csoporthoz való tartozást, és mindkettő átadott (automatikus) névként értelmezhető.⁹⁵ Az előbbi struktúra — a helynévi analógiák alapján — talán *Sándorfi(a)*-ként élhetett a szóbeliségben, az utóbbi lehetséges magyar nyelvi használatára pedig rövidesen visszatérünk.

Az olyan személynévrendszert, amely referáló, sajátosságjelölő és nexusnevekkel egyaránt rendelkezik, hárombázisú névrendszernek nevezzük.⁹⁶ A 13–14. század időszakának személynévrendszere annak ellenére tekinthetjük ilyennek, hogy a névadás körülményeinek (azaz a pragmatikai tényezőknek) a felderítésében jócskán vannak még fehér foltok (például: ki adja a nevet és hogyan, mikor és milyen okok miatt lesznek öröklődőek bizonyos személynévformák stb.). A személynévek funkcionális (kognitív) szempontból is sok kérdést vetnek ugyan fel, de ezen a téren talán valamivel biztosabb fogódzókkal rendelkezünk, mivel magukra a nyelvi adatokra ebben a tekintetben nagyobb biztonsággal támaszkodhatunk.

Az egyének azonosításában használt nemzetségjelölő elemek rendszertani helyének kijelölése előtt érdemes röviden kitérnünk arra, miként vélekedik erről a névfajtaról a névtörténeti szakirodalom. Mint arra a korábbiakban már utaltam, N. Fodor János nem tartja valószínűnek, hogy a nemzetségnévvel alkotott névformák élőszóbeli használati értékkel bírtak volna. Érvei között olyanok szerepelnek, mint hogy e típus soha nem jelentkezik például *dictus*-os megfogalmazásban (ami a szó jelentéséből adódóan egyértelműen utalhatna az élőszóbeli használatára), továbbá nem ismerünk egyetlen adatot sem magyar nyelvű névváltozatra, illetőleg családneveink között sem találunk nemzetségnévből alakultakat.⁹⁷ Azt, hogy a nemzetségnevek nem játszottak szerepet a családnevek kialakulásában,⁹⁸ részben azzal magyarázza, hogy ez a névforma kizárólag az írásbeliség terméke volt, részben pedig azzal, hogy — már korábban kiveszve a használatból — nem érte meg a családnevek kialakulásának, öröklésének korát.⁹⁹ Ha igaza van N. Fodor Jánosnak (és másoknak) abban, hogy ez a név-

⁹⁵ Az apa nevének nexusnévként való használata egyes keleti szláv nyelvekben ma is általános csakúgy, mint az észak- és dél-amerikai kultúrkörben az öröklődő anyai családnév (*Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 19.).

⁹⁶ *Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 14.

⁹⁷ Vö. *N. Fodor J.*: Személynevek rendszere i. m. 23. – Családnévszótárában Kázmér Miklós négy név esetében veti fel első lehetőségként a nemzetségnévi eredetet (*Halom, Magor, Osl, Pozsony*), további 30 névnél pedig más lehetőségként találjuk meg ezt a származtatást, jobbra az apanévből való magyarázat után (lásd ehhez Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század. Szerk. Farkas Tamás. Bp. 2009. 185.). Benkő Loránd a *Karácsony, Pázmány* családneveket tekinti — kivételességüket hangsúlyozva — nemzetségnévből alakultaknak (*Benkő L.*: A régi magyar személynévadás i. m. 11.). Azokban a munkákban, amelyek a családnevek rendszerezésével eredetüket alapul véve fogalkoznak, sem igen találjuk meg ezt a kategóriát; vö. pl. *Benkő L.*: A régi magyar személynévadás i. m.; *Bárczi Géza*: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. Magyar Nyelv 52. (1956) 144–157.; *Kálmán Béla*: A nevek világa. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen. 1989.; de l. pl. *Hajdú M.*: Általános és magyar névtan i. m. 770.

⁹⁸ Amint erre rajta kívül mások is utalnak; vö. pl. *Slíz M.*: Személynévadás i. m. 179.

⁹⁹ *N. Fodor J.*: Személynevek rendszere i. m. 23., vö. még *Fehértői K.*: A XIV. századi megkülönböztető nevek i. m. 5. – Ehhez azonban máris érdemes hozzátennünk azt, hogy a nemzetségi keretek

forma csak az írásbeliségben létezett, akkor valójában annak már nincs is jelentősége, hogy megélte-e a családnevek kialakulásának korát, vagy sem, hiszen családnevek nyilvánvalóan csak élő, beszélt nyelvben funkcionáló előzményekből alakulhattak. Ebben a tekintetben követ el nyelvhasználati szintek szerinti „dimenziótévesztés”-t Slíz Mariann is akkor, amikor — ugyancsak a családnevek kialakulásával kapcsolatban — úgy nyilatkozik a nemesi nevekben szereplő hosszadalmas, részletező körülírásokról, hogy azok teljesen alkalmatlanok voltak az élőszóbeli kommunikációra, és inkább késleltették a családnevek (vagy ahogy ő fogalmaz: a kételemű névrendszer) megszilárdulását, semmint elősegítették volna azt.¹⁰⁰ „A XIV. századi megjelölések, a hivatalos írásbeliség mesterseges termékei [...] éppen hosszúságuknál és bonyolult szerkezetüknél fogva nem voltak alkalmasak a szóbeli használatra, így nem is válhattak névvé”.¹⁰¹ Ez a megfogalmazás azt sugallja, mintha bizonyos személynév-fajták (jelen esetben nyilvánvalóan a családnevek) az írásbeliségben jelentkező szerkezetekből alakultak volna ki, és nem arról lenne sokkal inkább szó, hogy az élő beszédben használt megnevezéseket igyekezett a hivatalos írásbeliség a lehetőségei (és persze főképpen a korabeli latin nyelvű oklevélírás szabályai) szerint rögzíteni. Bármely személynév-fajta a természetes, elsődleges használati közegében, a beszélt nyelvben alakulhat csupán ki, s ehhez képest az írásban jelentkező megoldások mindig másodlagosnak tekintendők.¹⁰²

Megítélésem szerint a nemzetségjelölő névszerkezeteknek sokkal nagyobb jelentősége van a családnevek kialakulásában, mint azt a szakirodalom feltételezi. A nemzetségnevek ugyanis a) egyrészt funkcionális tekintetben a családnevek legközvetlenebb előzményeinek tarthatók, b) másrészt konkrét elemeket is adhattak e későbbi kategóriának. A magyar nyelvben ugyanis ez az első olyan megnevezési forma, amely egymással rokonságban álló emberek összefoglaló tulajdonnévi megjelölésére szolgál (azaz genetikus-társadalmi összetartozást fejez ki), és amelyben szélesebb társadalmi kontextusban jelentkezik egyfajta „automatikus hagyományozódás”,¹⁰³ az tudniillik, hogy az adott nemzetség generációi az összetartozásuk nyelvi kifejezéseiként — dokumentáltan is — akár

---

felbomlása (ami bizonyosan hosszabban elhúzódó folyamatként fogható föl) nem jelentette azonnal a nemzetséghez való tartozás tudatának elhomályosulását, sőt a nemesek a későbbi középkorban is őrizték annak az emlékét, hogy melyik genusból származnak, ez ugyanis „valószínűleg önmeghatározásuk egyik leglényegesebb eleme volt” (*Körmendi Tamás: A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. Századok 143. [2009] 395.*). Még évszázadokkal később is megtaláljuk ennek a nyomát a szépirodalmi alkotásokban is. Tardi György „Szikszói győzelem” című históriás énekében (1588) például ezt olvashatjuk: „Ugyanakkor amaz hírös úr-fiú / *Az Balassi-nemzetből való ifjú, / Jó Balassi Ferenc vitéz úr-fiú / Török közé elegyödék az ifjú*” (Balassi Bálint és a 16. század költői I–II. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1979. 758.).

¹⁰⁰ *Slíz M.*: Az oklevélírás hatása i. m. 195.

¹⁰¹ *Slíz M.*: Családnév vagy névszerkezet i. m. 296.

¹⁰² Az persze más kérdés, hogy bizonyos személynév-fajták (éppen a családnevek) jórészt ma is csak a hivatalos (vagy pontosabban: a formális) nyelvhasználatban élnek, a mindennapi élet legtöbb kommunikációs helyzetében kevésbé használjuk őket (ezek leginkább a másodlagos, affektív nevek használatának színterei).

¹⁰³ *Hoffmann I.*: A személynévrendszerek leírásához i. m. 14.

egy évszázadon át használják ugyanazt a névformát.¹⁰⁴ Márpedig éppen ezekben foglalhatók össze a nexusnevek legfőbb ismertetőjegyei. Ezért is vélem úgy, hogy az oklevelek nemzetségjelölő szerkezetei mögött mégiscsak állhatott élő, beszélt nyelvi valóság, ám mint a nexusneveknek általában e névformák használatának is a fő színtere a hivatalosság (az oklevélírói gyakorlat) volt. Az a kérdés persze továbbra is megválaszolásra vár, hogy amennyiben használatos volt a korabeli beszélt nyelvben a nemzetségnév mint nexusnév, a ránk maradt latin oklevélszövegek milyen magyar formákat rejtjenek, azaz milyen struktúrális-nyelvi megformáltság jellemezte őket.

Nyilvánvalóan maguk az adatok, vagyis az oklevelek szövegei jöhetnek ebben a kérdésben is a segítségünkre. Főképpen az olyan előfordulások érdemelnek figyelmet, ahol a személyek megjelölésében a valamely nemzetséghez való tartozásra más-más módon utal az oklevél szövegezője. Ezek mögött a variánsok mögött lehet esélyünk megtalálni a ténylegesen használt formá(ka)t. Egy 1268. évi, másolatban fennmaradt oklevél egyazon személy említéseiben használ eltérő nemzetségjelölő megfogalmazást: „Hektor fia Miklós és Vázsonyi [vagy: Vázsonyból való] László”, illetve „Hektor fia Miklós és Vázsony nembeli László” (*Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus de Wason; Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus de genere Wason*).¹⁰⁵ A szokásos „*de genere* + nemzetségnév” szerkezettel párhuzamosan, vele azonos szerepben (tulajdonképpen szinonimaként) feltűnő „*de* + nemzetségnév” szerkezet látszólag tehát éppen olyan módon utal a nemzetséghez tartozásra, ahogyan a származási vagy lakóhelyre szokás utalni. Ennek alapján pedig a *de genere Wason* vulgáris nyelvi formáját Vázsony vagy Vázsonyi-ként határozhatnánk meg ’a Vázsony nemzetséghez tartozó’ jelentésben. A nehézséget ennek kapcsán azonban az jelenti, hogy a nemzetségek többnyire rendelkeztek a nevükkel azonos nevű birtokkal (amit ráadásul az ősi birtokaik között tartottak számon) akkor is, ha a nemzetségnév forrása személynév (a nemzetségalapítóként tisztelt ős) volt, és akkor is, ha helynévből származott. Vagyis elvben az sem zárható ki, hogy a két megfogalmazás közül csupán a *de genere Wason* utal a nemzetségi hovatarozásra (nexusnévként), a *de Wason* viszont a származási helyet, illetve a birtokot nevezi meg (sajátosságjelölő névként).¹⁰⁶ Azt ugyanakkor, hogy ezzel a lehetőséggel mégiscsak érdemes számolnunk, s a Vázsony ~ Vázsonyi-féle nexusnévnek lehetett élő nyelvi realitása, az olyan párhuzamosan használt latin szerkezetek mutatják, ahol a helynévi elemmel való egybeesést kizárhatjuk, mint a „Bogátradványi Gyapoly fia Pál ispán” (*comes Paulus filius Gopoli de Bukath Radvan*),¹⁰⁷ illetve „Bogátradvány nembeli Simon ispán fia Sándor” (*Alexander filius Comitum Symonis de genere Bogat Roduan*)¹⁰⁸ adatpárban, vagy mint egy nem

¹⁰⁴ A Csák nemzetség nevének használatára például az első biztos adatunk 1219-ből való (*comite Chac de genere Chac* – RA I. 117., Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. III. 250., ÁSz. 174.), és az általam használt forrásokban még 1335-ben is szerepel (*Chaak filius Alexandri nobilis de genere Chaak* – AO III. 197., AOkl. XIX. 525. sz., AnjouSzent. 73.).

¹⁰⁵ 1268/1388: ÁSz. 795.

¹⁰⁶ A személyek megnevezésében az efféle variabilitás — mint említettük — a korszakban általános lehetett.

¹⁰⁷ 1278: RA II/2–3. 216., ÁSz. 133.

¹⁰⁸ 1278/1342: HO VII. 169., ÁSz. 133.

személyek tulajdonnévi körülírásában, de hasonló variációs jelleggel alkalmazott másikban: „a *Becsegergelyi* nemesek [...] Szent István király ideje óta [birtokolt], Becsének nevezett birtokát” (*nobiles de Bechegregor [...] possessionem eorum a tempore sancti regis Stephani hereditariam Beche vocatam*), illetve (ugyanazon oklevélben): „Becsegergely nembeli nemesek” (*nobiles de genere Bechegregor*).¹⁰⁹ A két tulajdonnévből (legyen az személynév vagy helynév) összekapcsolódó úgynevezett „kettős nemzetségnév” egyetlen esetben sem jelentkezik birtok neveként, csupán az egyes összetételi elemei szerepelnek ilyen funkcióban (ahogyan az első idézetben látható *Beche* helynév, amivel a nemzetség István királytól eredeztetett ősi öröklött birtokát jelöli meg). Ez utóbbi példákban tehát a variálódó szerkesztésmód a korábban látotthoz hasonlóan *Becsegergely* ~ *Becsegergelyi*, *Bogátradvány* ~ *Bogátradványi* nexusnév utal.

A genusnév végén feltehető -i képzőnek olykor szintén a nyomára akadhatunk. A „*Rátót nembeli* Fulkmár fia Pál nemes férfiú [...] rokonainak, ugyanazon Rátóti nemzetségből való Rátót fiainak, Péternek és Tamásnak” (*nobilis vir Paulus filius Fulkomary de genere Ratholth [...] Petro et Thome filys Ratholdi de eadem generatione Ratholdi cognatis suis*)¹¹⁰ variánsainak értékelését azonban problematikussá teszi az, hogy a *de generatione Ratholdi* -i elemét latin genitívuszi végződésnek is tarthatjuk — „Rátót ugyanazon nemzetségéből való Rátót fiainak, Péternek és Tamásnak” —, ez esetben pedig az adat az itt vizsgált kérdésben természetesen nem vehető figyelembe. Talán kevésbé érinti ez a nehézség a Győr nemzetséghez tartozó István fia Óvári Konrád okleveles említéseit — „*Győr nembeli* István fia Konrád mester” (*magister Corradus filius Stephani de genere Jeur*),¹¹¹ „*Győri nembeli* István ispán fia Konrád mester [...] *Győri nembeli* Ders fia Ders mesternek” (*magister Corraldus filius Comitiss Stephani de genere Jeur* [...]) *magistro Ders filio Deers de genere Jeur*),¹¹² „*Győr nembeli* István fia Óvári Konrád mester” (*magister Corradus de Owar filius Stephani de genere Jeur*)¹¹³ —, hiszen a *Jeur* aligha lehet latin genitívuszi végződéssel álló névforma. Ebben a megfogalmazásban tehát nagyobb bizonyossággal tehetjük fel a *Győr* ~ *Győri* beszélt nyelvi nexusnév latin nyelvű rögzítését 'a Győr nemzetséghez tartozó' jelentésben.

A fentiek alapján tehát úgy gondolom, hogy a nemzetségnevek mint nexusnevek élő, beszélt nyelvi formái *Győr* ~ *Győri*, *Csák* ~ *Csáki* struktúrájúak lehettek. Az -i elemükben pedig ugyanazt a személynévképzőt kereshetjük, amelyek a *Lőrince* ~ *Lőrinci* (*Lőrinc*) típusú családnevekben is feltűnnek. E képzőelem az -é birtokjellel azonos gyökerű (attól hasadással különült el),¹¹⁴ s a

¹⁰⁹ 1297/1311: RA II/4. 184., *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. III. 436–7., ÁSz. 100.

¹¹⁰ 1290: HO VII. 212., ÁSz. 670.

¹¹¹ 1295: ÁÚO XI. 577., ÁSz. 335.

¹¹² 1296: ÁÚO XII. 591., ÁSz. 335.

¹¹³ 1297: ÁÚO XII. 613., *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. IV. 172., ÁSz. 335.

¹¹⁴ Az -é birtokjel viszonyrendszerének történetéhez, funkcionális sokféleségéhez l. *Korompay Klára*: A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1991. 259–283.; *Tóth Valéria*: Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. (2010) 17–32.

személyneveken elsődlegesen a szakirodalom szerint az apa nevéhez kapcsolódó, tulajdonképpen birtokviszonyt (leszármazotti viszonyt) kifejező képzőelemként jelentkezett.¹¹⁵ Egyes szakmunkák azonban azt sem mulasztják el megemlíteni — bár az említésnél tovább nem jutnak —, hogy a képző előtt álló személynév nem csupán az apa neve lehet, hanem a „névadó ős” neve is.¹¹⁶ Ez a kitétel nyilvánvalóan a családnevek vonatkozásában értelmeződik az adott munkákban, de véleményem szerint e képzőelem első jelentkezését nem a családnevek, hanem éppen a nemzetségnevek esetében tételezhetjük fel; a fenti példák talán bizonyosságát is adták ennek. Kázmér Miklós családnévszótára¹¹⁷ ismeretelm szerint az egyetlen olyan munka, amelyben a *Csáki* típusú családnevek kapcsán fölvetődik — igaz, a helynévi származtatás és az *-i* melléknévképzői funkciója mellett másodlagosan és csak nagyon óvatosan megfogalmazva — a nemzetségnévi eredeztetés, s az *-i* morféma „nemzetségi hovatartozást kifejező képző”-ként történő meghatározása. Látva azonban bizonyos nemzetségek súlyát a 14. század elején, nevük gyakori előfordulását a korszak okleveleiben, rendszertani oldalról pedig a névfajta tényleges (nem csupán az írásbeliségben jelentkező) használatát közvetlenül a családneveket megelőző időből, majd a hirtelen elmaradásukat éppen a családnevek megjelenésével egyidejűleg, joggal gyaníthatunk szerves összefüggést a két nexusnévfajta kronológiailag „komplementer” viselkedése mögött.

Ahogy is legyen az a nemzetség mint tágabb rokonsági-kapcsolati rendszer helyét külsődleges tényezők folytán egyre inkább átveszi a közvetlenebb, szűkebb kapcsolati rendszer, a család, úgy váltja fel — nyelvi síkon követve mintegy a történeti folyamatot — nexusnévként a nemzetségnevet a családnév. De emellett ez a folyamat aligha lehetett független az Európából érkező nyelvi hatásoktól. A magyar személynévrendszer bármely korszakát ezért szélesebb, európai összefüggésekben érdemes szemlélni, mert a magyar személynévadás a kereszténység felvételét követően ebbe a kulturális közegbe tagozódott bele. Megítélésem szerint egy efféle tágabb horizontú áttekintéssel — amelynek az európai oklevélírói gyakorlat sajátosságaira éppúgy figyelemmel kell lennie, mint a nyugati keresztény kultúrkörben használatos személynévfajta szerkezeti, kronológiai és funkcionális kérdéseire — további lényeges adalékokkal járulhatunk hozzá a magyar személynevek rendszertani jellemzőinek, főképpen ezek történeti változásának a feltérképezéséhez is.

Végezetül egy kérdés vár még megválaszolásra: milyen forrásból táplálkoztak lexikális értelemben a 13–14. századi nemzetségnevek. A nemesi, úri nemzetségek — definitíve — a nemzetségalapító ős nevéből származtatták magukat, így a nemzetségneveink egy tekintélyes hányada személynévi eredetű. (Sőt a magukra valamit is adó nemzetségek István-kori őssel büszkélkedtek.)

¹¹⁵ A személynevekben megjelenő „patronymicon-képző” morfológiai, jelentéstani viselkedéséhez l. *Korompay Klára*: Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseire. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. Hajdú Mihály, Rácz Endre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz.) Bp. 1981. 37–39., illetve *Benkő Loránd*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 166–167.

¹¹⁶ Vö. pl. *Korompay K.*: Az ómagyar személynévrendszer i. m. 37.

¹¹⁷ *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993.

Azt, hogy — a nemzetség fogalmának, lényegi vonásának némileg ellentmondva — nem minden nemzetségnev ilyen lexikális eredetet mutat, a nemzetségnevek későbbi hullámának, elsősorban a várjobbágynemzetségeknek, illetve a „kis genusok”-nak a számlájára írható. Ezek nemzetségnev-használatát ugyanis nem annyira a valamilyen nagynevű őstől való leszármazás tudata irányította, mint a korábbi nemzetségek névválasztását, hanem sokkal inkább a társadalmi presztízs keltette „divat” jelensége. Az egyre-másra megjelenő új nemzetségek pedig igen gyakran a lakóhelyük után nevezték meg magukat, mivel jellemzően egyetlen faluban birtokoltak.¹¹⁸ A nemzetségnevek tipológiai leírásában tehát ezzel a két fő típussal kell számolnunk.¹¹⁹ Ahhoz azonban, hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk, a nemzetségek írott forrásokból felfejthető történetét, leszármazási tábláját és belső névhasználatát egyaránt pontosan ismernünk kell, az egyes nemzetségnevek etimológiai eredetének tisztázására csak ezt követően kerülhet sor.

REMARKS ON THE ROLE OF THE NAMES OF THE KINDREDS IN THE 13th AND 14th CENTURIES

by Tóth Valéria
(Abstract)

Although the term kindred (*genus*) is applied in the historical scholarship for the designation of several formations (apart from the kindreds in the 13th and 14th centuries those in the time of the Hungarian Conquest turn up most frequently in the literature), in the present study I deal only with the group that can be grasped by the research linguistically via the surviving documents; thus, the kindreds of the Conquest period remain outside the remit of this research. Within the intricate group of problems regarding the kindreds of the 13th and 14th centuries, it is foremost to their linguistic features that I pay attention. More precisely, I aim to determine the taxonomic place of the kindred names as a type of personal name with a special function. Closely connected to it are questions of a more general nature such as the chronological relations of the kindred names, the linguistic and non-linguistic circumstances which stood in their background, the systemic relations between the kindred and family names, the typological features of the kindred names etc. A great emphasis in the study is laid upon the evaluation of the information contained in the written sources, that is, on the relationship between literacy and the underlying orality. More precisely, the question is what kinds of personal names in contemporary spoken language may be looked for behind the corresponding written structures of the charters (eg. 1321: *comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan*).

The problem of kindred names from a historical perspective based on linguistic and etymological analysis is all the more delicate an area since even the practical value of these names has been called into question in previous scholarship, and attention has only been paid by the researchers to their usage in literacy, before all in charter writing. In the present study I therefore try to put forward arguments in support of the use in spoken language of these names, thereby justifying my argument according to which the category of kindred names was the first kind of personal name in Hungarian linguistic history to designate nexus. I also deal with the problem of what chronological, linguistic and non-linguistic relationships can be seen as accounting for the recession of kindred names in the early 14th century and the parallel appearance of family names as a new medium for designating nexus.

¹¹⁸ Vö. ehhez Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 25., *Uő*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 13–14.

¹¹⁹ Benkő Loránd a Szovárd nemzetségről írt monográfiájában szintén ezeket a lehetőségeket emeli ki (*Benkő L.*: Szovárd-kérdés i. m. 81.), de — nem kifejtetten ugyan és nem is minden ellentmondás nélkül — egy esetleges harmadik kategóriáról szintén említést tesz: a közsözből lett nemzetségnevekről (i. m. 93.).

Lakatos Bálint

MEZŐVÁROSI ÉS FALUSI ÖNKORMÁNYZATI TESTÜLETEK MAGYARORSZÁGON A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A mezővárosok és falvak önkormányzati testületeit a középkori Magyar Királyság területén összefoglalóan, a teljesség igényével mindaddig nem vizsgálták. A forrásadottságok olykor még a legjelentősebb városok, a királyi szabad városok¹ esetében sem teszik lehetővé a település belső életét és működését alapvetően meghatározó öngazgatási struktúrák teljes feltérképezését. Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás része, amelyben a késő középkori magyarországi mezővárosok és falvak saját maguk által kibocsátott kiadványait: okleveleiket és leveleiket vettem számba és vizsgáltam meg.² Céлом ezúttal mindannak a bemutatása, ami ezeknek a forrásoknak a tükrében a hazai mezővárosok és falvak önkormányzati testületeiről, azok szerkezetéről, megválasztásáról, az egyes tisztségviselőkről kideríthető.

Vizsgálódásom során az egyes települések összehasonlíthatósága, illetve az általánosíthatóság érdekében a Kubinyi András által kidolgozott és a középkorvégi magyarországi településhálózat vizsgálatára alkalmas centralitási pontrendszer alapján³ soroltam az általa meghatározott hierarchikus szintek csoportjaiba az egyes településeket.⁴ Döntésemet a vizsgált forrásanyag mennyisége (1114 darab oklevél) mellett az is indokolta, hogy az anyag fele (49,9%-a) a Mátyás- és Jagelló-korra, tehát a 15. század végére és 16. század elejére esik.⁵

¹ A Kubinyi András által bevezetett fogalom a szabad királyi városokon, azaz a tárnoki és személynoki városokon kívül a bányavárosokat és a szász városok körét jelöli. *Kubinyi András*: „Szabad királyi város” – „Királyi szabad város”? Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 51–61.

² A tanulmány a „Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében” c., 2013. nov. 18-án megvédett doktori értekezésem (témavezetők: Kubinyi András, Tringli István) egyik fejezetének átdolgozott változata. Az ingatlanforgalmi ügyekről szóló részt l. *Lakatos Bálint*: Ingatlanforgalmi ügyek a késő középkori magyarországi mezővárosokban és falvakban. *Acta Historica* (Szeged) CXXXV. (2013) 130–164.

³ A pontrendszer ismertetése: *Kubinyi András*: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46. (2004) 12–22. = In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Bp. 2005. 19–29.

⁴ Szintek: 1. elsőrendű városok (41–60 pont), 2. másodrendű városok (31–40), 3. kisebb városok és jelentős városfunkciójú mezővárosok (21–30), 4. közepes városfunkciójú mezővárosok (16–20), 5. részleges városfunkciójú mezővárosok (11–15), 6. átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak (6–10), 7. jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak (1–5 pont).

⁵ Az anyaggyűjtést a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Diplomatikai Levéltárának (DL) és Diplomatikai Fényképgyűjteményének (DF) anyagában végeztem, néhány oda be nem került, ill. csak forrásközlésből ismert darabbal kiegészítve. Az oklevelek feldolgozásához fényképeket használtam: *Colletio diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország levéltári forrá-

A közösségi szervezet, az öngazgatási intézmények nem minden településen fejlődtek ki azonos módon és egy időben. A falvak és mezővárosok széles mezőnyében sokféle szervezeti formával találkozhatunk. Ezek a településhálózat alsóbb szintjén elhelyezkedő falvakban értelemszerűen kevésbé tagolt, létszámukat tekintve kisebb szervezetek, mint egy regionális jelentőségű mezővárosban. Ahol 200 ember lakott, nem volt szükség olyan struktúrára, amely 2000 emberre volt szabva. A közösségi és testületi elv mégis mindenütt egyforma volt, és az e helyütt nem vizsgált királyi szabad városok szervezetével is megegyezett. Azaz a közösséget választott eljárók: bíró és esküdtek mint testület képviselték. Rajtuk kívül az egyes mezővárosoknak (és falvaknak) voltak egyéb tisztségviselői is. Ezek a közösség spirituális vezetője: a helybéli plébános, a hatalom képviselői: az ispán, tiszttartó, várnagy, továbbá egyes alárendelt intézmények, feladatkörök irányítói (hegybíró, malombíró stb.). Utóbbiakat kinevezhette a földesúr, elláthatta a tiszttartó személyzete és megbízhatta a közösség is, akár úgy, hogy az elöljáróság választotta a saját sorai közül, akár úgy, hogy egy helybéli lakost vagy mást bíztak meg a feladat ellátásával. Minderre a későbbi korszakokból már több példát ismerünk.⁶ Ahogyan később is, a szervezeti és működési kereteket az országos jogi szokások, jogrendszer (törvények), a helyi vagy regionális jogi gyakorlat (szabad királyi városok, kiváltságos területek, megyék jogélete), a jogi népszokások és a helyben alkotott szabályozás (statútumok) egymás mellett vagy egymással átfedésben alkották.⁷ A hely jogának a magyarországi társadalmakban a 19. század közepéig döntő szerepe volt: amíg az állami, az országos szabályozás hatékonysága csekély, a hely összes szabálya többé-kevésbé minden ott lakóra vonatkozott és érvényesült.⁸

A mintát a jelentősebb városok jelentették, az átvétel felülről lefelé történhetett. A jogi filiació meglehetősen szövevényes eseteit és kérdéskörét most nem vizsgálva általánosságban csak annyit szögezzünk le, hogy az északi országrész keskeny sávját leszámítva, ahol többnyire a magdeburgi jogból származó korponai, selmeci, szepesi stb. jogok és változataik voltak használatban,

---

sainak adatbázisa (DL-DF 5.1) Szerk. Rác György. Online kiad. 2009. – A teljes középkori országtérület (Erdéllyel és Szlavóniával együtt) mezővárosait és falvait vizsgáltam. A következő településeket zártam ki 1. Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes (tárnoki városok), 2. Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse, továbbá Szakolca, Kísszeben, Szeged, Kolozsvár, Zágráb, Temesvár (személynöki és más királyi szabad városok), 3. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya, Bélabánya, Libetbánya, Bakabánya, Újbánya (Garam-menti vagy a kora újkorban alsó-magyarországinak nevezett bányavárosok), 4. Nagybánya és Felsőbánya (királyi bányavárosok), 5. Nagyszében, Brassó, Beszterce, Segesvár (szász városok). De felvettem bizonyos városokat: 1. Óbuda, Korpona, Lippa, Újlak (a személynöki városok közül), 2. Szászváros, Medgyes, Nagysink, Kóhalom (a szász városok közül), 3. Gölnic, Szomolnok, Rozsnyó, Jászó, Telkibánya, Rudabánya, Igló (a felső-magyarországi, földesúri birtokba került bányavárosok), 4. Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget (az öt máramarosi koronaváros), 5. Esztergom és Zágráb kivételével az összes püspöki székhelyet: Eger, Győr, Gyulafehérvár, Nyitra, Pécs, Vác (nem maradt fenn középkori városi kiadványa Bácsnak, Csánádnak, Kalocsának és Veszprémnek).

⁶ 18–19. sz.-i példákat sorol *Lukács László*: Sokféle bírák. A faluközösség öngazgatásának „népi” tisztségviselői. In: Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendő Bärth János tiszteletére. Szerk. Bärth Dániel, Laczkó János. Kecskemét 2004. 395–414.

⁷ *Tárkány Szücs Ernő*: Magyar jogi népszokások. 2. kiad. Bp. 2003. 34., 41–42.

⁸ *Tárkány Szücs E.*: Népszokások i. m. 37–40. és 1. ábra, 52.

az ország többi területén, Erdélyt és Szlavóniát is beleértve a délnémet jogból származó, a hazai viszonyokba teljesen eredeti módon illeszkedő budai jog élt.⁹ A budai jogkönyvnek mintaadóként nagy szerepe volt a tárnoki jog (tehát a hét tárnoki város: Buda, Pest, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa dologi és büntetőjogának) egységesülésében. A tárnoki jogot mint jogforrást használhatjuk a mezővárosok igazgatási szervezetének megismeréséhez is. Ez az országos jog integráns része volt, és mivel a kora újkorban a nem szabad királyi városok és mezővárosok jó részéből ismerünk a maguk számára készített másolatokat, ennek feltételezhetjük, hogy ezt a 15. században is széles körben használták. Jó példa erre Újlak város 1525. évi jogkönyve, amelynek első könyve még az Újlaki család által budai mintára adott jogokat tartalmazza, a II–V. könyv viszont — ahogy preambulumban szó szerint ki is mondja — egészében a tárnoki városok jogát írja át.¹⁰

A (mező)városi jogoknak és kiváltságoknak, illetve az ezekkel járó kötelezettségeknek nem mindenki volt a városban egyformán részese, csak a polgárjoggal bírók. A polgárjognak vagyoni (helyi ingatlantulajdon, taksa fizetése) és személyi feltételei (törvényes származás, törvényes házas állapot) voltak.¹¹ Ezek olyan gazdasági háttérrel igényeltek, amellyel nem mindenki rendelkezett, így ez eleve szűkítette a közügyekben való részvételt. A városi polgárjog Magyarországon is a hospesjogból nőtt ki, a hospes a 15. században ebben az összefüggésben már egyszerűen csak városi polgárt jelentett;¹² a két fogalmat szinonimaként kezelték: *et universi cives seu hospites*.¹³ A polgárt az oklevelekben a középkor végén a városok mintájára még a falvakban is *civis* szóval jelölik, a polgártárs megnevezése: *concivis*.¹⁴ A 15. század vége felé esetenként más szót is használtak, például *providus Petrus Horwat noster consodalis*,¹⁵ *coinhabitator*¹⁶

⁹ Térképen: *Paul Robert Magocsi: Historical Atlas of East Central Europe*. Rev. ed. (A History of East Central Europe I.) Seattle 2002. 40. – Buda város jogkönyve I–II. Szerk., bev., jegyz. Blazovich László, ford. Schmidt József. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) Szeged 2001. (továbbiakban: Buda. A Mollay-féle kiadással való összevethetőség érdekében paragrafusszámra, zárójelben oldalszámra hivatkozom.)

¹⁰ Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. A jegyzőkönyvet és a jogkönyvet latinból ford., jegyz. Hegedűs Antal. Újvidék, 1983. (továbbiakban: Újlak. Az összevethetőség miatt könyv- és fejezetszámra, zárójelben az oldalszámra hivatkozom.) – Vö. *Wenzel Gusztáv: A XV. századi tárnoki jog*. Bp. 1878. (Ért. a társadalmi tudományok köréből V/1.), *Harsányi István: Buda, Pest, Kassa Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes és Sopron szabad városok polgári jogai és régi szokásai*. Történelmi Tár 1909. 52–87., 481–509., *Štefánia Mertanová: Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.)* Bratislava, 1985.

¹¹ *Tárkány Szücs E.: Népszokások i. m. 60. Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. (Osiris könyvtár. Történelem.) Bp. 2002. 42–44., *H. Németh István: Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*. (Fons könyvek 3.) Bp. 2006. 7.

¹² A magyarországi középkori latinság szótára. IV. köt. Kiad. Boronkai Iván, Szovák Kornél. Bp. 1993. 286. A3b szakasz.

¹³ Sziscsán, 1456: DF 282428.

¹⁴ Vö. *Takács Lajos: Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez*. Magyar Nyelvőr 102. (1978), 351., 360. (16–18. sz.-i, főleg dunántúli adatok alapján) – Köszönöm Solymosi Lászlónak, hogy a cikkre felhívta a figyelmemet!

¹⁵ Debrecen, 1482: DL 56122.

¹⁶ Uo. 1486: DF 278869.

vagy *cohospes*.¹⁷ Német oklevelekben a concivis: *mitburger*,¹⁸ esetleg *mitwohner*.¹⁹ A szláv oklevelekben a concivis: *spolused*.²⁰ Ennek visszalatinosítása lehetett például a Trencsén megyei Bellus oklevelében a *vicinus*, mert az oklevélben a szövegösszefüggésből kihámozhatóan polgárra gondoltak.²¹ A horvát glagolita oklevelekben a civis, concivis: *brat* (testvér), illetve német mintára *burgar* megjelöléssel fordul elő.²² A polgártárs ritkán előforduló női változata a polgártársnő: *concivissa*,²³ *consocia*.²⁴

A közösség tagjává úgy válhatott valaki, hogy kérte felvételét a mezővárosi előjáráságtól. Erre vonatkozóan néhány közvetett forráson, a korábbi lakóhely által kiállított származási tanúsítványokon²⁵ és különböző analógiákon kívül semmilyen támpontunk sincs. A közösség maga is megajándékozhatott valakit polgárjoggal. Ótata város például 1495-ben Corvin János volt tatai várnagyának, az Ung megyei nemes Csicseri Orosz Mihálynak polgárjogot adott. Csicseri a tatai zsidóktól lefoglalt házakat kapta Corvintól jutalmul, ingatlannal tehát rendelkezett.²⁶

Elvben a közösség egésze, a falugyűlés vagy a polgárok (köz)gyűlése (*universitas civium*, németül *Gemein*) volt az illetékes minden nagyobb ügyben, és ez választotta meg saját kebeléből a tisztségviselőket. A nagyobb lélekszámú településeken azonban szükségszerűen bekövetkezett a szűkülés. Sok embert nyilván nehezebb összehívni, még nehezebb tárgyalni velük. A gyakorlatban így egy külső tanács választotta meg kebeléből a település irányítóit. A szabad királyi városokon kívül külső tanács a jelentősebb mezővárosoknál is megfigyelhető.

Az önkormányzati testület megválasztása

A magisztrátus (a bíró és az esküdtek) választásának menetét még a legjelentősebb szabad királyi városok mindegyikében sem ismerjük mindig pontosan.

¹⁷ Gyulafehérvár, 1489: DL 29326.

¹⁸ Lubló, 1521: DF 229646.

¹⁹ Palocsa, 1526: DF 218478.

²⁰ Stredoveké české listiny. Középkori cseh oklevelek. Kiad., jegyz. Bottló Béla, Fügedi Erik, szerk. Kniezsa István. (Slovanské jazykové pamiatky z Mad'arska. Magyarországi szláv nyelvemlékek 1.) Bp. 1952. (továbbiakban: České.) 81. (= DL 46852. Beckó, 1508)

²¹ DF 249962. (1420–50k.)

²² *brat* (iuratus értelemben is): Bović, 1503: DL 37125.; *burgar*: Sztenicsnó, 1508: Acta Croatica. Ed. Ivan Kukuljević Sakcinski. (Monumenta historica slavorum meridionalium 1.) Zagreb 1863. 185. = DL 34347.

²³ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–XII. Szerk. Áldásy Antal, Barabás Samu, Dóry Ferenc, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál, Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest–Bp. 1871–1931 (továbbiakban: Zichy) VIII. 439–441. (Blina, 1425–1435k.)

²⁴ Sziscsán, 1456: DF 282428.

²⁵ Galgóc, 1493: DL 39413. Grenic (Szepesvéghely), 1502: DF 281669. Héthárs, 1421: Zsigmondkori oklevéltár I–XII. Összeáll. Mályusz Elemér, szerk. Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Lakatos Bálint, Neumann Tibor. (A MOL kiadványai II-22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.) Bp. 1951–2013. (továbbiakban: ZsO) VIII. 1001. Kismarton, 1502: Colecția de documente Muzeul Banatului Timișoara, (Temes Megyei Állami Levéltár) 114. 5. Németlipcse, 1474: DF 281552. Vác, 1468: DL 45284. Cseklész, 1503: DF 243232.

²⁶ DL 19678. Csicseri I. *Neumann Tibor*: A tatai vár és urai a Jagelló-korban. In: A diplomácia választóján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. (Annales Tataiensis VI.) Tata 2010. 67.

san, mivel általában nem tartották fontosnak rögzíteni.²⁷ A 16. század előtt a szabad királyi városokat leszámítva gyakorlatilag hiányoznak a statútumok.²⁸ Csak a budai és az újlaki jogkönyvekre támaszkodhatunk.²⁹ A kiváltságlevelek (ahol egyáltalán voltak) legtöbbször csupán a bíróválasztás jogának tényét tartalmazzák, a módjára alig van írott szabály, és nem rögzítik a hivatalviselési időtartamot, a tisztújítás napját, az esküdtek számának és megválasztásának módozatait sem. „Ez a törekvés teljesen összhangban állott azzal az elvvel, hogy a bíróválasztás a város belügye, azt akkor és úgy hajtották végre, ahogyan azt a polgárság szokásjoga, illetve a városon belüli erőviszonyok megengedték. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy városainkban valóban különböző közvetlen és közvetett választási módok alakultak ki, amelyek századokon át változatlanok maradtak.”³⁰ Tegyük hozzá: ahogy maguk a települések is széles skálán helyezkedtek el, úgy a bíróválasztás is az egyszerű földesúri kinevezéstől a földesúri jelölés és a lakossági választás ötvözetén át a tényleges választásig sokféle lehetett.³¹ A választás joga ugyanakkor nem jelenthette akadályát annak, hogy akár az úr ajánljon valakit szép szóval vagy kényszerítéssel.³² Különböző gyakorlatok éltek egymás mellett, és egyazon településen is történhetett változás. (Gulyás László Sátoraljaújhely esetében az oklevelekben szereplő tanácsi titulatúra szerkezetének változásából arra következtet, hogy a birtoikosváltozás miatt maga a választási szisztéma is változott, habár — mint alább még kitérek rá —, ennek más oka is lehetett.)³³ Viszonylag kis létszámú közösségekben nyilván könnyebb az erőviszonyokat felmérni és konszenzusra jutni. A földesúrnak sem volt érdeke olyan személyt választatnia, akinek nincs tekintélye, annál is inkább, mivel a bíró kapocs és közvetítő a földesúr és a falu, illetve mezőváros között (ő irányítja például az adószedést, de ő tolmácsolja a közösségi sérelmeket is).³⁴ Jelentősebb településeknél is találkozunk ennek bizo-

²⁷ H. Németh I.: Kassa i. m. 8.

²⁸ A korántsem teljes statútumgyűjteményben szereplő mezővárosoknak csak 16–17. sz.-i szabályrendeleteik maradtak fenn, kivéve Trencsén (1476) és Máramarossziget (1548) esetét: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus statutorum Hungariae municipalium. Összegyűjt., jegyz. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. (Magyarországi jogtörténeti emlékek. Monumenta Hungariae iuridico-historica.) I–V. köt. Bp. 1885–1904 (továbbiakban: Corp. stat.) III. 551–7., IV/2. 34–8. A Hegyaljáról említendő Tarcál, Tokaj és Bodrogkeresztúr 17. sz. eleji statútumai: Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. (Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa I.) Bp. 1990.

²⁹ Előbbiben részletesen leírják a bíróválasztást, de az esküdtekét kevésbé részletezik: Buda 32.§ (320–321). Utóbbiban szerepel, hogy 100 elektor választja Szt. György napján sorából a magisztrátust: Újlak I.1. (102) Vö. Mertanová, Š.: Ius tavernicale i. m. 164–165.

³⁰ Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Uő: Koldul barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 283.

³¹ A kisebb településeken inkább kinevezést, nagyobb településeken inkább választást képzelhetünk el. Vö. Tárkány Szűcs E.: Népszokások i. m. 240. „Sorra jár mint a falusi bíróság”. Vö. pl. Kőszeg privilegiuma: a plébánost és a bírót de communi voluntate választják, a várnagy vagy más a választásba be ne avatkozzék. ZsO II. 5592.

³² Vö. Mályusz Elemér: Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon. 2. kiad. Bp. 2007. 118., a plébánosválasztásról.

³³ Gulyás László Szabolcs: A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján. PhD-értekezés. Debrecen 2008. 82–84.

³⁴ Vö. Tárkány Szűcs E.: Népszokások i. m. 800.

nyitékaival: például a tiszavarsányi bíró viszi fel 1476-ban Szabolcsba Kállai Jánosnak a varsányiak által küldött egy hordó bort.³⁵ Azaz a város testületét a közösség választja, de a földesúr maga nevezi ki közülük a bírót, vagy legalábbis ő avagy tiszttartója erősíti meg.³⁶

A testület, azaz a bíró és az esküdtek tisztségüket egy évig viselték, tisztújításra tehát évente került sor. Ahogy Máramarossziget 1548. évi, középkori eredetű statútuma is rögzítette:

„3. Ugyanezen Sz. György napján közönséges akarattal mindnyájan választunk előttünk járó és gondviselő bírót, valakit akaronk.

4. És ez bíró mellé négy esküdt bíró választatik; kettő közönséges néptől és az kettei az 24 tanácstul és az bírótul választatik.

5. És ez főbíró, és a négy esküdtet, melyek immár megvannak választatva, az plébános megesküti őket, hogy mind Istennek, mind királynak és szegénynek Isten szerént ítélnék, igaz törvényt szolgáltatnak.”³⁷

Az éves tisztújítási nap tehát ebben a mezővárosban Szent György napja (április 24.) volt, és nyilván a középkori gyakorlat is ez lehetett. E napnak az országhatár terület nagy részén — ott, ahol a budai (tárnoki) jogot alkalmazták³⁸ — gyaníthatóan sok helyen kiemelt szerepe volt; általában ekkor tarthatták a magisztrátus választását.³⁹ De ezt a forráshiány miatt a vizsgált települések jó részében nem tudjuk tételesen igazolni, és óvatosságra int, hogy a szabad királyi városok esetében a tisztújítás időpontjai jókora eltéréseket mutatnak karácsonytól húsvétig. Például Kassán a 16. század közepétől vízkereszt napja (január 6.), de korábban január második felében tartották: Ágnes-napkor (január 21.), Pál fordulója (január 25.), valamint Fábán és Sebestyén ünnepén (január 20.).⁴⁰ Nagyszombatban húsvéthétfőn⁴¹ — ez ráadásul mozgó ünnep, így nem azonos hosszúságúak a hivatali ciklusok —, Kolozsvárott pedig karácsony napján (december 25.) történt a tisztújítás.⁴² Más városokban az újkorban karácsony, újév, Szent János napja (december 26.) is előfordult,⁴³ de lehetett akár a helység védőszentjének ünnepén, például a Békés megyei Endrődön a 18. században Szent Imre napján (november 5.).⁴⁴ Annyi bizonyos, hogy a tisztújítás napja még a legnagyobb városokban is a mezői munkákhoz kapcsolódott, azaz húsvéttól az aratás befejezéséig vagy a szüret végéig általában nem tartottak tisztújítást, ennek a hagyományos időszaka a téli-tavaszi félév volt.⁴⁵

³⁵ DL 56002.

³⁶ Buda bírója is megerősítendő: Buda 24.§ (316), Kapronca bírója (Zágráb mintájára) bemutató a királynak: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Georgius Fejér. I–XI. Buda 1829–1844. (továbbiakban: CD) IX/2. 496.

³⁷ Corp. stat. III. 551.

³⁸ Buda 32.§ (320–321)

³⁹ *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 85–86.

⁴⁰ *H. Németh I.*: Kassa i. m. 8.

⁴¹ Uo.

⁴² Corp. stat. I. 176. (1537-es statútum)

⁴³ *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Reformtörekvések a városi közigazgatásban. Kolozsvár 1944. 60.

⁴⁴ *Tárkány Szücs E.*: Népszokások i. m. 240.

⁴⁵ *Vö. Gulyás L.*: Önkormányzat i. m. 88.

Az alábbiakban néhány példával szeretném bemutatni, hogy a tisztújítás napjára az egyes települések esetében milyen módon lehet, vagy nem lehet következtetni.

Legegyszerűbb dolgunk akkor van, ha esetleges kiváltság- vagy szabadalomlevélben kivételesen szerepel az időpont (Sárvár azaz Sársziget 1328, Csázza 1418, Újlak 1525),⁴⁶ vagy közelkorú kora újkori forrás áll rendelkezésre (Debrecen 1547-tel induló városkönyvei, Máramarossziget idézett statútuma).⁴⁷ Az öt település mindegyikén Szent György-napot adnak meg forrásaink, és ezzel az oklevelekben szereplő tanácsnévsorok is összecsengenek. A hegyaljai települések közül ismertek Tarcál, Bodrogkeresztúr és Tokaj 17. század eleji statútumai, amelyek a választási szokásokat is tartalmazzák, és alkalmasak lehetnek a középkor végi viszonyok megismerésére is. Ezek szerint Tarcalon (1606) kiskarácsony, azaz újév 15. napján (január 15.), Bodrogkeresztúron (1607) Szent Miklós napján (december 6.), míg Tokajban (1610) egy mozgó ünnepen, pünkösöd előestéjén (szombaton) történt a választás.⁴⁸ De ezek az időpontok a 15. századra nem igazolhatók, mivel Tokaj esetében középkori mezővárosi kiadvánnyal nem rendelkezünk, Tarcál 1434. szeptemberi, illetőleg Bodrogkeresztúr 1466. augusztusi egy-egy oklevele pedig az időpontokat nem zárja ki, de nem is erősíti meg.⁴⁹

Másik lehetőség, hogy magukból a települések okleveleiből tudunk sikerrel következtetni. Karánsebesen 1537-ből rendelkezünk egy márciusi és egy júliusi oklevéllel, ahol más a magisztrátus névsora,⁵⁰ ezért itt is Szent György napjára gyanakodhatunk, és ugyanezt támasztja alá a város két legkorábbi, 1456. novemberi és 1457. januári oklevele is, ahol a bíró és esküdtek névsora megegyezik.⁵¹ Szent György napja kézenfekvő azért is, mivel azt is tudjuk, hogy 1498-ban a király meghagyásából Buda városa átírja Karánsebes részére saját jogát.⁵² Hasonló módon határozta meg Tóth Péter Miskolc tisztújítási napját ugyanekkorra két 1461-es oklevél alapján.⁵³ Sátoraljaújhely esetében Gulyás Lászlónak sikerült a mezőváros két-két 1383-as és 1420-as kiadványa alapján a tisztújítást január 26. és február 10. közöttre behatárolni. Ez következtetése

⁴⁶ Sárvár 1328: CD VIII/4. 652. Csázza 1418: ZsO VI. 2229. Újlak 1525: Újlak I.1. (102), I.50. (114–115)

⁴⁷ Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei. 1–3. 1547–1551. Összeáll., szerk. Balogh István. Szendrey István. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 1–3.) Debrecen 1979–1982. (továbbiakban: Debreceni jkv.), Corp. stat. III. 551–557.

⁴⁸ *Németh G.*: Hegyaljai i. m. 47. (Tarcál), 76. (Bodrogkeresztúr), 97. (Tokaj); *Gulyás L.*: Önkormányzat i. m. 87. Jan. 15. Remete Szt. Pál ünnepe, de Tarcál plébániája Szt. András titulusú. Bodrogkeresztúron is más a templom titulusa (Szt. Kereszt), így ez az időpont középkori eredetének igazolására nem használható.

⁴⁹ DL 99498., DL 16394.

⁵⁰ *Pesty Frigyes*: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története III. Oklevéltár. Bp. 1878. (továbbiakban: Szörény) 202, 204.

⁵¹ *Lakatos Bálint*: Városi nemesek Karánsebesen a 15–16. század fordulóján. Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv 3. (2008) 89. (DL 44811.), Szörény 71–72.

⁵² Szörény 123–125., *Costin Feneşan*: Despre privilegiile Caransebeşului pină la mijlocul secolului al XVI-lea. Banatica 2. (1973) 159. (DF 254980.)

⁵³ *Tóth Péter*: Városigazgatás a középkori Miskolcon. In: Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Kubinyi András. Miskolc 1996. 375.

szerint egy Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére (február 2.) eső tisztújítást tesz igen valószínűvé.⁵⁴

Máskor éppen kizárólag „külső” adatok segítenek a bizonyításhoz. Körmeny esetében a mezővárosra vonatkozó 1358-as és 1362-es nem városi okleveles adatokból azonosítható, hogy a bíró személyének változása miatt György-napkor lehetett a tisztújítás.⁵⁵

Sokszor azonban csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani a tisztújítás napját. Óbudán az 1413. január 9-i és május 18-i oklevél névsora eltérő és más a bíró, de a volt bíró esküdtként szerepel. (Buda közelsége miatt itt is a György-napi időpontra gyanakodhatunk.)⁵⁶ Gyulafehérvárott az 1489 májusából és az 1490 januárjából való két oklevél névsorában ugyanazok a személyek szerepelnek. A tisztújítást január 4. és május 17. közé tehetjük; ennek a György-nap is megfelel. A Valkó megyei Garán 1417 júniusában és 1418 márciusában egyaránt Tamás a bíró. (Ugyanez a személy tölti be a tisztséget 1414 augusztusában is.) 1418 júniusában viszont Miklós villicusról van adatunk, de nem egyértelmű, hogy Gara bírójáról van-e szó, mivel a garai oklevelekben a bíró egyöntetűen iudex néven szerepel.⁵⁷ Csepregen a tisztújítás 1458-ban valószínűleg nem augusztus 29. és október 5. között történt, mert ekkor ugyanaz a személy a polgármester.⁵⁸ Gulyás László ugyanígy az oklevélkezelések áttekintése alapján Sárospatakon január 20. és május 1. közöttre, Liskán január 1. és április 22. közöttre határolta be a tanácsválasztás időpontját.⁵⁹

A választás után a régi bíró átadta tisztsége jelvényeit: a pálcát, a pecsétet, valamint a kulcsokat és az iratos ládát. A választást eskütétel zárta a templomban.⁶⁰

A tanácsválasztásában egyes helyeken a nemzetiségi megoszlás is szerepet játszott (Buda: 1439, Kolozsvár: 1458, Nagyszombat: 1551).⁶¹ A mezővárosok közül 1510-ben a Maros-parti Alvincon vagyunk tanúi hasonló, nemzetiségi alapon történő választást célzó mozgalomnak. 1510 januárjában az alvinci bíró tudatta Nagyszobennel, hogy azt kérték tőle az alvinci magyar lakosok, hogy a bíró váltakozva az egyik évben szász vagy szláv, a másikban magyar legyen. Továbbá, hogy Alvincon három, a vele közös önkormányzattal bíró túlparti Borberken két magyart válasszanak meg esküdtnek (*in consules*), ugyancsak Alvincon két szlávot is.⁶² Egy másik forrásból tudjuk, hogy novemberre sem csilla-

⁵⁴ Gulyás L.: Önkormányzat i. m. 88. (l. DL 6980. és 8826. valamint DL 8826. és 10880.)

⁵⁵ Bándi Zsuzsanna: Körmeny a középkorban. (Körmenyi füzetek.) Körmeny 1987. 50., 53.

⁵⁶ Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp. 1935. 100–101. (utóbbi máj. 24-i kelettel), l. ZsO IV. 31., 607.

⁵⁷ ZsO IV. 2383. VI. 554., 1622., 2125.

⁵⁸ Sopron szabad királyi város története. Közli Házi Jenő. I/1–7., II/1–6. Sopron 1921–1943. (továbbiakban: Házi) I/4. 310., 316.

⁵⁹ Gulyás L.: Önkormányzat i. m. 88.

⁶⁰ Vö. Tárkány Szücs E.: Népszokások i. m. 240.; Hajnik I.: Perjog i. m. 86. A budai jogkönyv az eskümintákat is közli: Buda 41–46.§ (327–331)

⁶¹ H. Németh I.: Kassa i. m. 8–9., Goda Károly: A soproni városvezető réteg a 15–16. században. A polgármesteri és városbírói tisztség összehasonlító igazgatás- és társadalomtörténete. PhD-értekezés (ELTE BTK). Bp. 2011. 94.

⁶² Gustav Gündisch: Winz und die Sächsische Nationsuniversität. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. [Szerk. Bodor András et al.] (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I-1.) Bukarest–Kolozsvár 1957. 323–324. (=DF 246004.)

podtak az ellentétek a mezőváros három nemzetisége között, és Nagyszébenből várták a kérdés megoldásához a segítséget.⁶³ Az ugyancsak erdélyi Szászvárosban 1491-ben állapotnak meg abban, hogy a tanács fele-fele német és magyar, a bíró is felváltva német és magyar legyen.⁶⁴

A testület szerkezete és a titulátúra

A mezőváros saját kiadványai alkotják a magisztrátusok szervezetére vonatkozó legfontosabb, országos méretekben összehasonlítható forráscsoportot. Ezekben a magisztrátus megnevezi magát – vagy az oklevél élén (*intitulatio*) vagy a levélformájú szöveg végén, aláírásként (*subscriptio*). A titulátúra legteljesebb formájában négyelemű az alábbi képlet szerint:

bíró+esküdtek+többi polgárok (külső tanács)+többiek (közösség).

A megnevezés történhet név szerint (*Nos Dominicus filius Iacobi iudex, item Nicolaus filius Barnabe Magni et Iohannes filius Thome filii Rad duo iurati ac seniores necnon universitas hospitum de Pothok*⁶⁵ vagy *Nos Mathias Zabo iudex ac Fabianus Kalamar, Nicolaus Laada, Benedictus Faber ac Blasius Kopaz iurati ceterique cives et universi hospites de Zaaz*⁶⁶), név nélkül, csupán a tisztség feltüntetésével, de a bírót megnevezve (*Iohannes Zendi dictus iudex de Torda ac duodecim iurati cives et universi hospites de eadem*)⁶⁷ vagy még azt sem (*Nos iudex, iurati ac universi hospites et inhabitatores oppidi Hwzywmezew in comitatu Maramorasiensi*⁶⁸). A szöveg élén, intituláció formájában mindegyik eset előfordulhat, de aláíráskor nem, legfeljebb csak a bíró nevét írják ki. Az aláírásnál a kisebb részletesség azért is szokványos, mivel ezekben az esetekben nem fontos, hogy kik a település vezetői: a külvilág felé egységesen képviselik azt. Sokszor maga a bíró sincs megnevezve (*Iudex, iurati ac universi inhabitatores oppidi Donaththornya*,⁶⁹ *Villicus ac iurati seniores opidi Dentthagaten*,⁷⁰ *Richter und gesworne der stad Schmölnicz*,⁷¹ *Rychtarz a rodka miasta Beczkowa*⁷²). Az esetek jó részében a titulátúra négy eleméből a harmadik és negyedik összevonódik (vagy egybeesik, ha nincs külön külső tanács), sőt, a levelek aláírásánál, különösen a német nyelvűek esetében egyszerűen csak a bíró és az esküdtek (*richter und rat*) vannak név nélkül feltüntetve.

A településhálózat jelentéktelenebb elemeinél megfigyelhető a nehézkes betűformálású íráskép mellett az oklevélformulák helytelen alkalmazása: a levélforma esetén aláírásként intitulációs formát használnak,⁷³ vagy az okleve-

⁶³ Gündisch, G.: Winz i. m. 324–325. (=DF 264025.)

⁶⁴ Albert Amlacher: Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und Stuhl Broos... Hermannstadt 1879. 24.

⁶⁵ Sárospatak, 1346: DL 51371.

⁶⁶ Szászvár, 1458–88k.: DF 278587.

⁶⁷ ZsO XI. 1518.

⁶⁸ DF 247927.

⁶⁹ Donáttornya, 1464: DL 16153.

⁷⁰ Szentágota, 1504: DF 245939.

⁷¹ Szomolnok, 1492: DF 271466.

⁷² L. 20. j.

⁷³ Pl. Ajak, 1454: DL 44729.

leknél nem alkalmaznak intitulációt.⁷⁴ Esetleg a német nyelvűeknél *Ich* áll a magánoklevelek mintájára az oklevél elején a *Wir* helyett (Alsódiós, 1506). Egyes okleveleinkben (jellemzően jelentések) a címzés áll előbb, utána következik az egyszerűsített titulátúra (Máramarossziget 1457, Tata 1520).⁷⁵

A privilegiális okleveleknél szokás felsorolni az összes tanácstagot, a páteseknél nem. Ez a megkülönböztetés jól érzékelhető például Visegrád vagy Vasvár kiadványaiban. A 16. század elején már „rendhagyóbb” intitulációs formákkal is találkozhatunk (*Nos universitas civium de Atthya*,⁷⁶ *Pet[rus iudex, iur]atique cives ac tota communitas civica Warasdiensis*⁷⁷).

Az egyszerűbbektől a bonyolultabbakig haladva az intitulációk megnevezhetik 1. a polgárok közösségét (a 14. században és a 15. század elején többször mint „gazdagok és szegények” — *universitas divitum et pauperum* — azaz vezetők és nem vezetők összességét);⁷⁸ 2. a bírót és az esküdteket mint tanácsot (*iudex et iurati cives; richter und bürger / rat; foyt a wsseczka rada*), ezzel legtöbbször levelek aláírásaként találkozunk;⁷⁹ 3. a bírót, az esküdteket és a többi polgárok közösségét (*iudex iuratique ac tota communitas / universitas hospitum; richter, geschworne bürger / rattmänner / ratleute und die ganze gemein*);⁸⁰ 4. a bírót, az esküdteket, a többi polgárt és a közösség többi tagját (*iudex, iurati ceterique cives et universi hospites*),⁸¹ ilyenkor néha a lakosok (*inhabitatores*) szó is használatos a felsorolás végén.⁸²

Néhány különlegesebb esettel is találkozhatunk, akár úgy, hogy nem a bíró áll a felsorolás élén (*Gregorius Seres ac Matheus officiales loci eiusdem*

⁷⁴ Pl. Hec villa Guluna (Golonya, 1380k.): DL 104549.

⁷⁵ DF 279871., DF 247904., DL 105902.

⁷⁶ 1518: DF 285330.

⁷⁷ 1508: DL 101403.

⁷⁸ Pl. Gara, 1379–86k.: DL 94015. Erdőd, 1403: DL 8931. Tiszavarsány, 1417: ZsO VI. 1143. Blina, 1425–35: Zichy VIII. 441.

⁷⁹ Pl. Jasztrebarszka, 1346: DF 230401. Ugra, 1360: DL 35220. Bellus, 1420–50k.: DF 249962. Bajmóc, 1446: DF 227548. Mikeszásza, 1454: DF 244798. Szered, 1461: DF 242715. Wagendrüsszel, 1440–70k.: DF 271430. Meszt, 1476 (nem a szöveg élén): A Justh család levéltára 1274–1525. Kiad. Borsa Iván. (A MOL kiadványai II-20.) Bp. 1991. (továbbiakban: Justh) 283. sz. Tiszavarsány, 1476: DL 56002. Dész, 1480: DL 56109. Alvinc, 1493: DF 245398. Sztenicsnó, 1504: Ja Mikula pridevkom Antonović, ki isam va to vreme sudac mesta Steničkoga i vsa općina togaj mesta, Acta Croatica i. m. 185. (DL 34347.). Beckó, 1508: České i. m. 81. Vajdahunyad, 1526: DL 47659.

⁸⁰ Pl. Dész, 1349: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. I–II. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1882–1883. (továbbiakban: Károlyi) I. 178. Bars, 1358: DF 237074. Vári, 1380–96k.: DF 284788. Torda, 1424: ZsO XI. 1518. Vép, 1437: Házi I/3. 146. Ajak, 1454: Zichy X. 206. Sziscsán, 1456: DF 282428. Bát, 1457: DL 21726. Pápa, 1477: Memoriae commendamus, emlékezetül adjuk. Válogatás Pápa város történetének forrásaiból. Bev. Hudi József, szerk. Petrik Iván. (A Pápai Levéltár kiadványai I.) Pápa 2010. 44. (DL 61817.). Gyula, 1480: Zichy XI. 270. Újlak, Zemplén m., 1495: DF 271503. Peresztég, 1508: Házi II/6. 286. Csütörtök-hely, 1508: DF 270900. Bekecs, 1517: DF 271641. Varannó, 1525: DL 47363.

⁸¹ Máramarossziget, 1383: *Mihályi János*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget 1900. 80. Debrecen, 1440: DF 278867. Békés, 1457: DL 74646. Dész, 1487: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Hrsg. von Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch. Hermannstadt–Bukarest–Köln, 1892–1991. (online: <http://germa229.uni-trier.de:3000/>), a készülő VIII. kötetrel; továbbiakban: UGDS, a tételszámra hivatkozom) VIII. 4755. (DF 253358.)

⁸² Pl. Hosszúmező, 1499: DF 247927. Tata, 1520: DL 105902.

*ceterique populi inhabitatores opidi Lizka*⁸³ vagy *Sigismundus plebanus, Iohannes iudex oppidi, villicus, iuratique seniores oppidi Wyzakna*⁸⁴ – utóbbi esetben a bíró a kedvezményezett, ezért szerepel a plébános is), vagy valamilyen sajátosabb szervezetet látunk.⁸⁵

A jogi kompatibilitásnak megfelelően a rendszer jól érzékelhetően nyelvfüggetlen, és a bonyolultabb titulátúra az alacsonyabb hierarchikus szinteken, a jelentéktelenebb településeken is megfigyelhető. A megnevezés módja inkább az ügy- és oklevéltípustól függ, mint a település jelentőségétől, bár a jelentősebb város összetettebb szervezete a titulátúrában is megjelenhet, főleg úgy, hogy az összes esküdttet felsorolják. Változás vagy fejlődés általában nem tapasztalható, mert éppen a formai változatlanlanság a hitelesség egyik eszköze. Változásnak inkább csak akkor vagyunk tanúi, ha a szervezet maga is változik, amint azt alább még láthatjuk.

A bíró

A település vezetője, első embere, aki egyrészt a mezőváros életét irányítja és felügyeli, másrészt a belső tanács élén leginkább meghatározza a város politikai, „közigazgatási” és peres ügyeit. Nevének megfelelően (*iudex, richter, sudac*) ugyanis az elsőfokú bíraskodást is ő végzi. Állása kétarcú: egyszerre a közösség első embere és a földesúr képe, az átruházott földesúri hatalom letéteményese.⁸⁶ Néhány esetben tudjuk, hogy kifejezetten földesúri familiáris. Így például Varjas Osvát tiszavarsányi bíró 1500-ban a földesúr, Kállai János ügyvédje, 1501-ben pedig emellett a mezőváros másik fele birtokosának, Derencsényi Imrének is meghatalmazottja egy hatalmaskodási perben.⁸⁷ Gyulán Brandenburgi György földesurasága idején két familiárisa, Asztalnok Péter és Oláh János – felváltva városbírók, Asztalnok bírói ciklusai között földesúri udvarbíró is.⁸⁸ A bíró tehát a külső (földesúri) érdekek közvetítője „befelé”. Másrészt pedig a város képviselője „kifelé”, a mezőváros ügyei miatt nem tartózkodik mindig otthon. Ezért „fogható meg” a hiteleshelyi vagy országos bíróságok okleveles anyagában, kerül elő birtokbeiktatáskor, határjáráskor, hatalmaskodási ügyek vizsgálatánál.

A bíró és az esküdtek is a mezőváros elitjéből kerültek ki. A vizsgált forrásanyagban, ahol a titulátúrában név szerint felsorolják az esküdteket, általánosnak mondható, hogy a bíró az esetek jó részében korábban esküdként fordul elő.⁸⁹ (A budai jogkönyvben tételesen is szerepel, hogy a bírónak megválasz-

⁸³ Olaszliszka, 1475: DF 265246.

⁸⁴ Wyzakna, 1466: DL 30880.

⁸⁵ Szentersébet, Kőrös m., 1380: DL 6674.

⁸⁶ Pl. Jászó kiváltságlevele 1243. CD IV/1. 442. 456., Vö. Lukács L.: Sokféle i. m. 395., *Tárkány Szücs E.*: Népszokások i. m. 801.

⁸⁷ DL 56315., DL 56323. l. még DL 56342., 56330.

⁸⁸ *Bácskai Vera*: A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Bónis György, Degré Alajos. Bp. 1971. 23–34.

⁸⁹ Vö. *Gulyás L.*: Önkormányzat i. m. 89–92. Vágbeszterce példája: *Bácskai V.*: Önkormányzat i. m. 19. Néhol árulkodik, hogy az esküdtek között szerepel bíró nevű személy. Szávaszentdemeter,

tása előtt legalább 6 éve már a tanács tagjának kellett lennie.)⁹⁰ Hivatali ideje lejárt után, hacsak nem választották újra, a volt bíró általában újból esküdt lett, hogy néhány év kihagyással esetleg újból bíró legyen. (Ez a legjelentősebb városok: Buda és Pest vagy akár Kassa bírónévsorain is jól megfigyelhető.)⁹¹ A vizsgált települések közül azonban csak néhány kivételes esetben tudunk több egymást követő évből bírót megnevezni, így az elit mozgása jórészt nem tárható fel.⁹² Ugyanakkor a városvezetés személyi állománya csak lassan cserélődött ki; általában több éven keresztül ugyanaz a néhány ember maradt hatalomban. A kétmagú Kőrös (Alsóváros és Felsőváros) esetében a bírók feltűnően hosszú ideig, több évig vannak hatalomban. (János fia Balázs alsókőrösi bíró 1382 és 1383 után 1398-ban; Imre fia Demeter felsőkőrösi bíró pedig 1514 után 1523-ban is elnyerte ezt a tisztséget.)⁹³ A jelenséget a településhálózat alacsonyabb hierarchikus szintjén álló mezővárosok, falvak esetében nem tudjuk megfigyelni.

A bíró tulajdonságait (a polgárjoghoz szükségeseken felül) a legtöbb várospolitikus bőségesen ismerteti az általánosságok szintjén: legyen tisztességes, igazságos, nem részrehajló, ne keresse a saját hasznát, hanem mindig a közönség érdekét és a szegények védelmét tartsa szem előtt.⁹⁴ Hivatala idejére adó- és tizedmentes,⁹⁵ ami teljesen érthető, ha a tisztséggel járó sok kiadásra, utazásra, fáradságra gondolunk, mivel ezért — ugyanúgy, ahogyan az újkorig minden más tisztség betöltésénél is — semmiféle külön fizetése vagy járandósága nincs, és tevékenysége óhatatlanul a saját gazdasága rovására ment. Azt nem tudjuk, ráfizetéses volt-e bírónak lenni. A megtiszteltetést aligha lehetett visszautasítani; számított a közösségbeli tekintély is.⁹⁶ A bíró nyilván igyekezett lehetőségeit a saját javára is kamatoztatni. 1476-ban Szászváros saját királybírójával, Kromer Istvánval állt perben jogtalanságai miatt, és mást választottak helyette.⁹⁷ A Somogy megyei Galambok lakosai pedig 1480-ban arra kérték földesurukat, a budai prépostot, hogy mivel a beszédet dika egy részét a tiszttartó és a bíró összejártsza elszakasztotta, hadd válasszanak két esküdtet az ügy kivizsgálására.⁹⁸

1388: DL 7430. A volt bíró a hivatalban lévő bíró után következik, de nem egyértelmű, hogy esküdt. Újlak, 1495: 3 esküdt egyike a korábbi bíró. DF 271503. Nagymihály, 1506: DL 86048. Lippán 1514-ban Vad Tamás, 1520-ban Kovács Tamás a bíró, 1525-ben mindketten esküdtek. Előbbi közben 1520-ban nem is volt tagja a tanácsnak. (DL 38454., 38462., 38463.) L. még *C. Tóth Norbert*: Szond. (Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban). In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 592–593.

⁹⁰ Buda 32.§ (320)

⁹¹ Pl. *Kubinyi András*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a 13. századtól a 15. század második feléig. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. 2. köt. Bp. 2009. 509–512. (budai bírók), *H. Németh I.*: Kassa i. m.

⁹² Kivételes lehet Karánsebes: *Lakatos B.*: Városi i. m. 81–89.

⁹³ Balázs: DF 230620., 276963., 276991.; Demeter: DF 232450., DL 47491.

⁹⁴ Buda 21.§ (314), 32.§ (320), Újlak I.2. (102–103), *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 70., *Mertanová, Š.*: Ius tavernicale i. m. 165.

⁹⁵ *Király J.*: Pozsony i. m. 70., Buda 49.§ (332); vö. *Németh G.*: Hegyaljai i. m. 47–48. (Tarcal), 79–80. (Bodrogresztúr), 103–104. (Tokaj).

⁹⁶ Nagyon érzékletesen mutatja be ezt *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) Bp. 1997. 119–120.

⁹⁷ UGDS VII. 4142. (DF 245013.)

⁹⁸ DL 68436.

A 14. században még a közepes mezővárosok egy részében is *villicus* (falunagy, falusi bírót) névvel illették a bírót. A 15. század elejére lesz a *iudex* elnevezés általános az oklevelekben. Ez a „rangemelés” jól megfigyelhető Kapronca, Trencsén, Sárospatak és Szombathely kiadványaiban. Kaproncán 1308-ban, Trencsénben 1324-ben, Patakon 1342-ben, Szombathelyen pedig 1354-ben nevezik utoljára a bírót *villicus*-nak.⁹⁹ A folyamat a legkisebb településeken is lejátszódik, talán valamivel később. A vizsgált forrásanyagban a *villicus* megnevezés az Alföldön nem is fordul elő. Használata a Szászföldön maradt meg, ahol a királybírótól való megkülönböztetésül alkalmazzák. Külön regionális sajátosságnak tekinthető, hogy Szlavóniában a települések jó részében ezt a megnevezést tovább használják, és itt a cives mellett mindvégig kiírják a *hospes* szót is. Ez egybevág Ladányi Erzsébet megfigyelésével, hogy Szlavóniában az *oppidum* helyett az intulációban konzervatívan a *libera villa* fogalmát használják.¹⁰⁰ A települések egy részéről csak korai kiadvánnyal bírunk (Ugra 1360, Szent-erzsébet 1380, Dubica 1388), így a váltás időpontja nem határozható meg, bár szembeötlő, hogy ezek a települések is évtizedes „késésben” vannak. Kőrös városa (Ó- vagy Alsókőrös) utoljára 1398-as oklevelében nevezi magát villának, bíróját *villicus*-nak.¹⁰¹ Felsőkőrös 1412-ben már *civitas* és élén *iudex* áll; Alsókőrösön pedig a következő, 1417-ből fennmaradt oklevélben ugyanezt találjuk.¹⁰² A települések másik részénél viszont kifejezetten kései *villicus*-előfordulásokat észlelhetünk. Brezovicán 1392-ben és 1413-ban, Zelinán 1433-ban, Sziscsánban 1456-ban és 1458-ban is ez a helyzet.¹⁰³ A „csúcstartó” azonban a zágrábi püspöki mezőváros, egyben hiteleshely Csázma. Ezen a közepes városfunkciójú mezővárosnak számító településen 1432-ig *villicus* a bírót, majd 1440-ben és 1473-ban *iudex*. 1476-ban és 1498-ban azonban ismét *villicus* szerepel.¹⁰⁴ Talán nem tévedünk nagyot, ha ezt a birtokigazgatással hozzuk összefüggésbe. Csázma ugyanis egy nagy kiterjedésű, prédiális nemeseket is magában foglaló uradalom központja volt, amelynek élén a zágrábi püspök ispánja állt.¹⁰⁵

Örökös bírót, azaz *soltész* (latinul *advocatus*, németül *Vogt*, a szláv-cseh oklevelekben ennek mintájára *foyt*) állt néhány nyugat-felvidéki, elsősorban trencsényi mezőváros élén. Ez a telepítés jogából eredően egy családirag örökíthető, de el is idegeníthető bírói tisztség, amely a középkor végére fokozatosan elkülönült a földbirtoktól illetve a területtől; maga a mezőváros is megszerezhetette (pl. Zsolna).¹⁰⁶ *Foyt* néven jelenik meg Nagybicccse, Kiszucaújhely, Varin, Zsolna

⁹⁹ DL 40360., DF 243721., Zichy II. 16., 39., Tóth Endre-Zágorhidi Czigány Balázs: Források Savaria-Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig. (Acta Savariensia 9.) Szombathely 1994. 53. = Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920 (továbbiakban: AO) VI. 171. További adatok: Füle, 1356: DL 51726., Körmend, 1358: DL 91514., Doroszló, 1437: Házi I/3. 138.

¹⁰⁰ Ladányi E.: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. Történelmi Szemle 23. (1980) 456–457.

¹⁰¹ DF 276991.

¹⁰² ZsO III. 3057., VI. 978.

¹⁰³ DF 230713., ZsO IV. 86., DF 218715., DF 282428., DF 282429.

¹⁰⁴ 1432: DF 252389., 1440: DF 282415., 1473: DF 282446., 1476: DF 268016., 1498: DF 282460.

¹⁰⁵ Bár ennek elvben nincs joghatósága a polgárok felett: ZsO VI. 2229.

¹⁰⁶ Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. S. a. r. Balogh Elemér. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.) Bp. 2003. 271–275.

(és Szokolca) cseh nyelvű okleveleiben, míg advocatusként Rajec, Bán és a Nyitra megyei Majzel falu kiadványaiban, továbbá a zsolnai városkönyv latin bejegyzéseiben.¹⁰⁷ A szintén Nyitra megyei Handlova faluban is soltsész találunk: 1523-ban maguk választják meg *in heredem et iudicem*, azaz örökbírónak a valószínűleg körmöcbányai eredetű Koltperger Jánost.¹⁰⁸ Mutatóba találunk *scultetust* is a Sáros megyei Detrevágása falu élén 1525-ban.¹⁰⁹

A polgármester

Mezővárosokban kizárólag Nyugat-Magyarországon, Sopron és Pozsony vonzáskörzetében fordul elő a polgármester (*magister civium, bürgermeister*) tisztsége. Ez kettős városvezetést jelentett, a bíraskodási és az „igazgatási” hatáskör kettévált. A mintát az alsó-ausztriai térség német jogi mintáiban kereshetjük: a Sopronhoz közel eső Bécsújhelyen a térségben talán legkorábban jelenik meg a bürgermeister a városvezetésben, a 13. század utolsó harmadában, és a bécsújhelyi városi hierarchiában 1350-ben már a bírót megelőzte.¹¹⁰ A nyugat-dunántúli, valamint a Pozsony és Nyitra megyei települések egyértelműen a két említett szabad királyi város mintáját követték. Soprontól vette át (zárójelben az első intitulációs előfordulás éve) Csepreg (1439), Kismarton (1415), Sárvár-Sársziget (1458), Pozsonytól pedig Holics (1451) és Szokolca (1517), továbbá a kora újkorban Modor, Szentgyörgy, Bazin, és valószínűleg innen került át Nagyszombatba is.¹¹¹ (Kőszeg és Szombathely, valamint Modor, Szentgyörgy és Bazin esetében saját középkori kiadványaikban csak bíró szerepel.) Bár az átvétel oka részben igazgatástechnikai lehetett — a jogi értelemben anyavárosnak, egyben fő kereskedelmi partnernek számító két szabad királyi város egyikének jogszokását követték — kétséges, hogy ez a mégiscsak idegen eredetű minta a „városigazgatási feladatkör nagyobb, a bíró mellett egy másik vezető személyét is megkívánó differenciáltságot tükrözheti”-e.¹¹² A polgármesteri tiszt-

¹⁰⁷ Nagybicse, 1484: České i. m. 52. Kiszucaújhely, 1479, 1516: DF 274732., 279906. Varin, 1479: České i. m. 29. Szokolca, 1517: DF 277164. Rajec, 1414: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára I. Kiad. Lukinich Imre. Bp. 1937. 12. Bán, 1510: DF 247869., Majzel, 1420–33k.: DL 49054. Városkönyv: Kniha žilinská. Vydal: Václav Chaloupecký, o právu magdeburském pojednává Rudolf Rauscher. (Prameny Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 5.) Bratislava 1934. (továbbiakban: KŽ) 87., 90., 94. stb. (A német bejegyzésekben woyt, foyt alakban.)

¹⁰⁸ DF 254630., DL 39097.

¹⁰⁹ DF 218353. Örökös bíró van egy ideig Szegeden: a főbíró (principalis iudex) először 1450-ben fordul elő, egy későbbi bíró „supremus ac perpetuus iudex”-ként szerepel. 1486-ban Mátyás király megparancsolta, hogy a szegediek térjenek vissza az évenkénti tisztújításhoz. *Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 334., Vö. Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983, 414. (Petrovics István), 433–435. (Kulcsár Péter)

¹¹⁰ *Karl Gutkas*: Das Bürgermeisteramt in den niederösterreichischen Städten während des Mittelalters. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 14. (1961) 112–113.

¹¹¹ Csepreg, 1439: DL 13362. (Adatolt 1395-től.) Kismarton, 1415: Házi I/2. 88., Sárvár, 1458: Házi I/4. 332. (Adatolt 1383-tól.) Holics, 1451: Házi I/3. 321. Szokolca, 1517: DF 277164. *Goda K.*: A soproni i. m. 61. Holicsot nem említi. A Pozsony környéki kora újkori példák: *Gárdonyi Albert*: A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban. Városi Szemle 25. (1939) 362. Erdélyben Nagyszében és Segesvár követte a német példát, uo. 83., 93.

¹¹² *Goda K.*: A soproni i. m. 61.

ség szélesebb elterjedésének hiánya és időben a kora újkorra való áthúzóda inkább arra utal, hogy azt — legalábbis a késő középkorban — nem a tényleges ügyintézés miatt, hanem presztízssokokból vették át.

Ha több bíró van

A bírók száma a települések túlnyomó többségében egy. Az eltérés kivételes és magyarázatot igényel. Találkozhatunk olyan esetekkel, amikor az intitulatúrában átmenetileg nem neveznek meg bírót. Szatmáron 1426-ban bíró helyett Németivel szilős, a birtokos rác despota által kinevezett bírósági ügyhallyatót találunk Szilágyi László személyében, de ez csupán egy néhány éves időszak lehetett.¹¹³ Varinban és Zsolnán egy-egy alkalommal nem említenek bírót, valószínűleg személyi okból (nem volt jelen vagy meghalt).¹¹⁴ Olykor pedig a földesúr (király) helyi képviselője ad ki a mezővárosi tanáccsal együtt olyan ügyben oklevelet, ami földesúri megerősítést kíván, ezért szerepel a földesúr képviselője. Désen a sókamaraispán a tanáccsal együtt a vargák főtéri árusítási rendjéről intézkedik.¹¹⁵ Tapolcsányban egy ítéletlevelet a tapolcsányi várnagyok adnak ki a mezővárosi esküdtekkal együtt.¹¹⁶ Mindkét eset alkalmi, hiszen más forrásokból egyértelműen igazolható a bíró tisztsége.

A több (2, kivételesen 3) bíró jelenlétének legegyszerűbb oka lehet, hogy a település több földesúr között oszlik meg, akik saját bírót állítanak. Eféle adataink főleg a 15. század második felétől vannak. Mezőtúrnak és Tiszavarsánynak csak a fele volt a Kállaiak birtokában, a másik felét előbb Parlagi György diósgyőri várnagy, majd a Derencsényi család birtokolta. Ezért a településeken 2–2 bíró van.¹¹⁷ Hasonló kettős bíróságot találunk a 16. század elején Verőcén is, amikor a két Bánffy-testvér kezén van a mezőváros, bár nem tudjuk, melyik bíró melyiküké.¹¹⁸ Talán Ajak és Egyedújfalú is ide sorolható, hiszen előbbiben a Várdai család mellett a váradi püspök is birtokolt,¹¹⁹ utóbbiban pedig az óbudai apácák mellett 1379-ben valószínűleg a Bátmonostori Töttösök.¹²⁰ Több esetben a bírót állító földesurat név szerint megnevezik. Ilyen 1448-ban a Csaholyiak által birtokolt Csenger,¹²¹ 1515-ben a Szentgyörgyiek által bírt Bazin,¹²²

¹¹³ DL 11861. 1423: csak esküdtek: ZsO X. 1048. Van bíró: 1421: ZsO VIII. 54., 1433: Károlyi II. 146.

¹¹⁴ Varin, 1485: Česká i. m. 55. Zsolna, 1421: ZsO VIII. 911.

¹¹⁵ UGDS VI. 3443. (1465)

¹¹⁶ DF 248775. (1443)

¹¹⁷ Mezőtúr, 1485: DL 56182. *Gyárfás István*: A jász-kunok története III. Szolnok 1883. 696. (hibás 1487-i kelettel), 1495: a bírókat a kocsmában becsmériik. DL 56280. 1502: a másik földesúr Derencsényi György simulcum suo iudice Budán van. DL 56336. Tiszavarsány, 1477: Iudex unus et alius vestri. DL 56035.

¹¹⁸ 1513: DF 266575., 1514: DL 33460. Másik birtokuk, Bánffyhunyad (1502): DF 245919. két bírót említ, de nincsenek nevesítve, nem eldönthető, főbíró és kisbíró is lehet.

¹¹⁹ DL 44729.

¹²⁰ DL 87516. magister Georgius necnon Michael iudex magistris Iohannis... Újfalú 1382-től az óbudai apácák szondi uradalmának tartozéka; a „magistri Iohannis” itt az egyik Bátmonostori Töttös Jánosra utalhat.

¹²¹ Zichy IX. 179.

¹²² DF 243388 ... richter zw Pösing auff graff Wollffgang tail ... richter ang graff Franczen tail.

illetve a mellette fekvő Szentgyörgy, ahol 1494-ben a három Szentgyörgyinek megfelelően három bíró van.¹²³ A zálogbirtokos is állíthatott bírót. Erre utal, hogy a Hont megyei Báton 1467-ben, amikor a birtokos Lévai Cseh családon kívül a Gúti Ország család is zálogjogon részbirtokos, két bíró van: *Paulus Pysselet et Nicolaus Sutto iudices*,¹²⁴ 1469-ben viszont ismét egy bíró szerepel: a már 1464-ben is ezt a tisztséget betöltő Gábor.¹²⁵

Az említett esetekben (talán Mezőtúrt és Tiszavarsányt leszámítva) külön bírót, de közös tanácsot feltételezhetünk. De a birtoktagolódással a teljes tanács is különválhatott. Ilyen volt Óbuda vagy Győr, ahol csak a királynéi, illetve a királyi városrészeknek az oklevéladását ismerjük, a káptalaniét nem. Hasonló figyelhető meg Garán és a Tolna megyei Keszölcön, ahol egyértelműen megneveztek, hogy a testület melyik birtokrész tanácsa.¹²⁶ A külön városrészeknek eleve külön testületeik és külön kiadványaik is lehettek. Ilyen Felső- és Alsókőrös vagy Ótata és Újtata — kifelé alkalmanként közösen írnak¹²⁷ — vagy Galgóc esete, amikor Ógalgóc, Újgalgóc és Szentpéter 1479-ben közösen adnak ki egy oklevelet.¹²⁸

A magisztrátus településmorfológiai okokból is lehet széttagolt: maga a település lehet többmagú, részein külön bírók (utcabírók, kisbírók) vannak, ezért az oklevélben több bíró szerepel. Korai példa a jelenségre Barsé és az ebbe később beolvadó Csütörtökhely – 1376-ban egy barsi oklevélben megnevezik a csütörtökhelyi tanács tagjait is.¹²⁹ Nagyvárad esetében két városrész, Olaszi és Vadkert külön is ad ki okleveleket, egy bíróval, míg a város egésze nevében kelt oklevelekben két bíró szerepel. (Amikor csak Várad szerepel egy bíróval, akkor feltehetően Vadkertről van szó. Az esküdteket egyszer sem nevezik meg. A közös bírók és az ismert vadkerti, illetve olaszi bírók neve között nincs átfedés, de ez véletlen is lehet.)¹³⁰ Ellenpélda lehet a szintén tagolt Eger és Pécs: egyiknél sem jellemző a különkormányzat.¹³¹

Végül még egy okát találhatjuk a két bíró említésének: amikor az ügyből kifolyólag a korábbi bíró is érintett. Nagyszőlősen a korábbi adásvételek utólagos írásba foglalása miatt,¹³² Cegléden egy hatalmaskodási ügyben.¹³³

Ha sem birtoklasi, sem szerkezeti, sem településmorfológiai, sem ügyrendi magyarázat nem kínálkozik, akkor csak szervezeti okok állhatnak a háttér-

¹²³ DF 250289.

¹²⁴ DL 16461. *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 52.

¹²⁵ Uo. 51–52.

¹²⁶ Gara, 1414: ZsO IV. 2383. Keszölc, 1502: DF 209433.

¹²⁷ DL 104207.

¹²⁸ DF 267889. – Talán közös önkormányzata van 1425-ben Abrudbányának és Zalatnának: ZsO XII. 800.

¹²⁹ DF 208532.

¹³⁰ Várad, DF 285820., ZsO VII. 237., DL 11757., 25189., 15662., DF 214430., DL 29297., 99829. Vadkert, 1455–86: DL 14965., 45153., DF 246773., 270636. Olaszi, 1514–5: DF 271595., DL 22672.

¹³¹ Pécsnél a településrész: 1379: de vico Owar DL 6599., 1443: de vico Sancti Thome DL 92958. Egerre I. a 162. jegyzetet.

¹³² DL 84623.

¹³³ DL 23567.

ben. A bírók száma az esküdtek számával is összefügg: az esküdtek kisbírókat adhatnak vagy más bírónak nevezett funkciót is elláthatnak (malombíró, hegybíró, bányamester, stb.), így áll elő a több bíró. Ilyenkor az esküdtek száma vagy említésük hiánya lehet árulkodó. Esküdtek nélkül jár el két bíró Hatvanban 1452-ben, illetve arrestatio ügyében Varjas faluban.¹³⁴ Pankotán pedig két esküdt társaságában említenek két bírót, miközben bő egy évvel korábban 1 bíró és 12 esküdt szerepel saját oklevelükben. A két bírót említő oklevél egy kifizetésről szóló nyugta, míg a másik jelentősebb, ingatlan-adásvételi ügy.¹³⁵ Árulkodó lehet a „iurati iudices” azaz esküdtbírók terminus használata. A kérdést az esküdtekről szóló szakaszban érintem, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a főbíró (*supremus iudex*, *iudex capitalis*, *iudex principalis*) megnevezés a biztos jele annak, hogy a mezővárosban más bírói tisztségek (vásárbíró, hegybíró, utcabírók stb.) is vannak. Máramarossziget 1548-i statútumának fentebb idézett szakaszában főbíró áll, mellette az esküdtek esküdt bírók néven szerepelnek. A főbíró-emléltések a 16. század elejétől sokasodnak meg és a kora újkori fejlődést előlegezik. 1504-ben Sátoraljaújhelyen Farkas Mihály *iudex primarius*,¹³⁶ Karánsebesen 1505-ben tanúként szerepel *nobilis Ladislaus Floka alias iudex de prefata Karansebes capitalis*, majd 1542-ben Bakóci Ferenc, 1544-ben Rakovicsai László *iudex supremus* címet visel.¹³⁷ Szalánkemén városában 1513-ban, Gyulán 1518-ban, Marosvásárhelyen 1519 szeptemberében említenek forrásaink főbírókat. A székely város 1513-as két saját kiadványában még csupán bíró szerepelt, tehát a változás ezekben az években következhetett be.¹³⁸

Az esküdtek (tanács)

A bíró döntéseit nem egyedül, hanem a tanáccsal egyetértésben hozta. A visszaéléseket volt hivatva megakadályozni, hogy mindenről a tanács meghallgatásával kellett döntenie. A szabad királyi város Kassáról szólva: „A várost e testület képviselte, illetve e testület döntött nem csupán a várost érintő ügyekben, hanem minden polgárjoggal rendelkező lakos polgári peres ügyeiben, illetve a város összes lakosának büntetőperében. A városok belső szabályait (statútum) is e testület hozta, sokat éppen a külső tanács jelenlétében. A bíró a belső tanáccsal együtt adta ki a város életét szabályozó rendeleteket támadás, tűzvész esetére. Ők adták ki a városban érvényes árszabásokat, valamint a tanács tagjai részt vettek minden jogi aktusban, amely bármilyen szinten érintette a

¹³⁴ Hatvan, 1452: DF 210711. Varjas, Szabolcs m. 1521: DF 229600.

¹³⁵ Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez I. Szerk. Varjú Elemér. Bp. 1908. (továbbiakban: Bánffy I.) 467., DF 262349.

¹³⁶ DL 67367.

¹³⁷ Szörény 152., 226., 234.

¹³⁸ Szalánkemén: DL 97643. Gyula: DL 38026. 1527-ből tudjuk, hogy az esküdtek közül kilencen egyben utcabírók: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Szerk. Veress Endre. Bp. 1938 (továbbiakban: Gyulai okl.) 114. Marosvásárhely 1513, 1519: Székely oklevéltár III. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár 1890. 205–207. A fejlődés elhúzódhat: Désen a *iudex primarius* cím csak a 1570-es évektől szerepel a dési forrásokban: *Kádár József*: A vármegye községeinek részletes története. (Szolnok-Doboka vármegye monographiája III.) Dész 1900. 206.

várost vagy annak lakóit, így a polgárok közötti birtokok felosztásánál, végrendekezésnél, illetve a hagyaték összeírásánál a tanács egy-két tagja minden esetben jelen volt.¹³⁹ Mindez szerényebb keretek között a mezővárosoknál is megfigyelhető. A bíró rendszerint két esküdttel együtt intézkedett vagy azok éppen helyette jártak el, akár mint végrendeleti végrehajtók, akár mint tanúkihallgatást végző közegek, még a jelentéktelenebb településeken is.¹⁴⁰

Az esküdteket többféleképpen nevezték meg: *iurati*, *iurati consules*, *iurati seniores*, *consules*, *scabini*. Amint azt már fentebb említettem, az esküdteket részint a külső tanács választotta, részint a bíró és a hivatalban maradó vagy éppen megválasztott esküdtek maguk jelölhettek maguk mellé esküdteket.¹⁴¹

Az esküdtek tanácsbeli helyzete, életpályája, karrierje a forrásadottságok miatt csak néhány kivételes esetben tárható fel. Két jelentős mezőváros, Karánsebes és a Valkó megyei Újlak példája alapján azt mondhatjuk, hogy a városi tanács átlagosan 15–20 év alatt mindenképpen kicserélődik. Újlakon a 12 esküdt közül Fodor János az egyetlen, aki 1419 után még 1431-ben is előfordul, és két olyan esküdt van: Tót Balázs és Szentmihályi Miklós, akik 1431-ben és 1436-ban egyaránt a tanács tagjai. A többi név nem ismétlődik.¹⁴² Karánsebes esetében hat fő a tanács, de kisebbek a fennmaradt névsorok időközei is. Az 1493. októberi és 1494. májusi tanácslistában csak a bíró és két esküdt neve változott, négy esküdt változatlan. 1505 és 1528 között egyedül nemes Marosi János mutatható ki végig tanácstagként. 1505-höz képest 1515-ben a tanács fele még azonos, 1518-ban már csak feltételesen azonos két fő.¹⁴³ 1515-höz képest 1518-ban négy, 1525-ben három, 1528-ban két fő lehet azonos. 1518-hoz képest 1525-ben viszont csak ketten: Marosi János és Gerencsér Balázs azonosak, utóbbi is csak akkor, ha Nagy Balázs 1518-as esküdttel azonosítható. Viszont visszakerül a tanácsba a még 1515-ben szereplő nemes Pesti Jakab. 1528-ban Marosi és Gerencsér marad benn a tanácsban. Hozzájuk hasonlóan „örökös” tanácsstag nemes Csukó Mátyás, aki 1525-től 1542-ig folyamatosan kimutatható esküdtként.¹⁴⁴ Hasonló jelenségeket Gulyás László figyelt meg Sátoraljaújhelyen és Patakon.¹⁴⁵

A 14. századi formuláskönyv, az *Ars notarialis* szerzője a városi oklevelek iratmintáit ismertető rész elején így ír: „Ennél a résznél megjegyzendő, hogy egyes városokban kizárólag egy bíró és négy vagy hat esküdt van vagy éppen még kevesebb; másokban viszont két bírót tizennégy esküdtet és törvénytől vént számlálnak elő a népen felül. Ezért a jegyzőnek írásban a többet többes számban, a kevesebbet egyes számban kell egyeztetnie, ugyanígy az üdvözlőformulánál is.”¹⁴⁶

¹³⁹ H. Németh I.: Kassa i. m. 11.

¹⁴⁰ Pl. DF 282428. (Sziscsán, 1456), Zichy X. 220–221. (Kenderes, 1462).

¹⁴¹ Buda 31.§ vége, 34.§ (322–323). Az újlaki jogkönyv az esküdtek választásának módjáról nem szól.

¹⁴² ZsO VII. 281., DL 12365., 12889.

¹⁴³ Ha Petrus Simon és Petrus Negwl azonos.

¹⁴⁴ Összesítve: Szörény 112., 115., 152., 159., 160., DL 47606. (Lakatos B.: Városi i. m. 90.), Szörény 180., 202., 204., 226.

¹⁴⁵ Gulyás L.: Önkormányzat i. m. 90–92.

¹⁴⁶ Formulae solennes styli... Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pest 1799. 22. „Juxta quam partem est notandum, quod in aliquibus Civitatibus solummodo unus est Judex et quatuor vel sex

– Számunkra is lényeges kérdés, hogy hány főből álltak a mezővárosi tanácsok, mennyiben függhetett az esküdtlétszám a település nagyságától, jogállásától. A kiváltságlevelek — ha voltak is — nem igazítanak útba, ezért leginkább magukból a mezővárosi oklevelekből tudunk adatokat gyűjteni. Ezek alapján kijelenthető, hogy az esküdtek létszáma változhatott és időnként ingadozhatott, de nem lehetett akármennyi. Némi leegyszerűsítéssel a késő középkori Magyarországon három tanácstípust különböztethetünk meg.

A leginkább elterjedt a 12 fős tanács típusa. Némi jóakarattal ide számíthatók azok az esetek is, amikor a bíróval együtt vannak tizenketten, amikor az esküdtek egyike kisbíró (hegybíró, bányamester) vagy fordítva, a 12 fön felül van még tisztviselő. Valójában tehát 10–14 fő is szerepelhet.¹⁴⁷ A tizenkettes szám jogi szimbolikáját, bibliai és művelődéstörténeti párhuzamait most nem vizsgálva megállapítható, hogy a mezővárosi fejlődés számára mintaadó legjelentősebb városok mindegyikében jellemzően 12 fős belső tanácsokat találunk (Buda, Kassa, Pozsony).¹⁴⁸

A másik két típust tekinthetjük úgy, mint ennek a tizenkettes rendszernek az arányos származék-részegységeit: felezett (6 fő) illetve harmadolt (4 fő) létszámmal. (A kevés adat ellenére kora újkori párhuzamok alapján lehetséges negyedelt — három esküdtből álló — illetve esetleg egy kétharmadolt, 8 fős típust is feltételezni, de a negyedelt létszámra csak olyan egyedi adataink vannak, amelyekre egyelőre nincs kontrollforrás.) A teljes vizsgált forrásanyag alapján egyelőre kizárólag a 12–6–4 fős tanácslétszámok esetében adják meg az esküdtek létszámát nem csak név szerinti felsorolással, hanem számmal (quatuor iurati, sex iurati, duodecim iurati)¹⁴⁹ ami igazolhatja, hogy ez a három típus lehetett a leginkább szokásos.

Az ettől eltérő létszám magyarázatot igényel. Ha szervezeti változás következik be, a város fejlődése, gyarapodása megkívánja és a jogi környezet is lehetővé teszi, az esküdtek száma emelkedhet, de csökkenni — már csak presztízssokok miatt is — nem csökkenhet. Példa lehet az emelkedésre Visegrád: 8 fő (1356) —> 12 (6+6, 1360), Korpona: 4 fő (1316) —> 12 (1370), Újlak: 8 fő (1362) —> 12 (1419), Késmárk: 4 fő (1348) —> 12 (1453).¹⁵⁰ De könnyen elképzelhető, hogy ezekben a jelentős mezővárosokban is eleve 12 fős tanácsok voltak. Ha csökkenés van, azaz ha a „szabályosnál” kevesebb esküdt szerepel, annak különféle okai lehetnek.

1. Az írnok figyelmetlenségéből kihagyott (egy vagy két) nevet.¹⁵¹

Jurati, vel forte pauciores, in aliquibus vero duo Judices et quatuordecim Jurati et Seniores Justitarii super plebem praeficiuntur, propter quod Notarius sensum suum in scribendo ad plures in plurali, ad pauciores in singulari debeat applicari, et hoc in Salutatione.”

¹⁴⁷ A vizsgált anyagban 12 főnél nagyobb tanács nem fordult elő, egyetlen alkalommal Korponán említenek 13 főt: DF 274687.

¹⁴⁸ H. Németh I.: Kassa i. m.

¹⁴⁹ 4 fő: Házi I/4. 229. Szakony; Házi I/5. 269. Bánfalva; DL 56284. Mezőtúr; 6 fő: ZsO IV. 1925. Komárom; 12 fő: l. alább.

¹⁵⁰ Visegrád, 1356: *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád története és helyrajza. Visegrád 2009. 120., 1360: Bánffy I. 230. Korpona, 1316: DL 1865. 1370: DF 274687. Újlak, 1362: DL 5124., 1419: ZsO VII. 281. Késmárk, 1348: DF 288969. („seniores”), 1451: DL 28988.

¹⁵¹ Lakatos B.: Városi i. m. 90. (Karánsebes, 1525)

2. Az írnok nem sorolta fel a teljes tanácsot, hanem *et ceteri*-vel zárta le a felsorolást. Ennek egy változata, amikor többé-kevésbé törekedtek arra, hogy a jelenlévő esküdteket sorolják fel, és ha valamelyikük egyáltalán nem működött közre, kihagyhatták a névsorból. A nem örökérvényű tanúsítványoknál, nyugtáknál nem is kellett mindenkit felsorolni. Tanulságos Lelesz mezőváros négy oklevele az 1444–1451 közötti, illetve az 1470–1500 közötti időszakból. Mind a négyben más esküdtlétszám szerepel. (1444: 8 fő, 1445: 4, 1451: 12, 1470–1500 körül ismét 2 fő; az első adósságügy, a második és harmadik ingatlan-átruházás, a negyedik arrestatio ügyében Bártfához írt levél.) Érdekes helyi gyakorlatot alkalmaztak a Zemplén megyei Nagymihályon a 16. század elején: a fennmaradt két oklevél mindegyikében számmal megadták ugyan, hogy a tanács 12 esküdtből áll, de csak 11-et, illetve 3-at soroltak fel.¹⁵²

3. Az esküdt érintett lehetett az oklevélbe foglalt ügyben (például vevőként), ekkor kihagyhatták a felsorolásból.¹⁵³

4. Az illető év közben meghalt vagy tisztsége más módon megüresedett (Trencsén 1476-os statútuma szerint az esküdteket helytelen magaviseletük miatt lemondathatták).¹⁵⁴

A következtetések előrebocsátása után tekintsük át az adatokat az esküdtek létszáma szerint emelkedő sorrendben.

2–3 esküdt. Ez a minimális létszámot jelenti. (A Tripartitumban is az áll, hogy a bíró vagy két esküdt intézkedhet.)¹⁵⁵ A Sáros megyei Lucska esetében (2 esküdt), illetve a Pilis megyei Torbágy, a Moson megyei Levél vagy a Pozsony megyei Alsódiós falvak esetében (3 esküdt) nem is feltételezhetünk nagyobb tanácsot.¹⁵⁶ Ennyi esküdt szerepelhet kisebb jelentőségű ügyekben olyan helyeken is, ahol bizonyosan nagyobb volt a tanács létszáma. A Külső-Szolnok megyei Kenderesről két esküdt saját pecsétjeikkel megerősített levelet ír Telegdi Miklóshoz az általa fogvatartott két személy ügyében: a kérésére tartott kihallgatás alapján a vádlottak ártatlanok. Bíró a levélben nem szerepel.¹⁵⁷ Ugyanígy saját pecsétjükkel pecsételtek meg egy nyugtát a pozsegavári esküdtek a bíróval 1518-ban.¹⁵⁸ Nagyenyedről 1467-ben egy erkölcsrendészeti eljárásról számoltak be az erdélyi alvajdáknak.¹⁵⁹ A Pozsony megyei Cseklészen és a Nyitra megyei Galgócon kiállított származási tanúsítványokban két esküdt szerepel, utóbbi esetben a bírót nem említették.¹⁶⁰

Sajátos, regionálisnak tűnő gyakorlat tanúi lehetünk Északkelet-Magyarországon. Fontos ingatlan-adásvételi ügyekben is csupán két-három esküdtet említenek. Legismertebb jó forrásadottságai miatt Miskolc gyakorlata, itt min-

¹⁵² Lelesz: DF 234276., 234278., 222451., 216368.; Nagymihály, 1506: DL 86048., 1514: DL 86078.

¹⁵³ Ellenpélda: *Gulyás L.*: Önkormányzat i. m. 145.

¹⁵⁴ Corp. stat. IV/2, 34–36.

¹⁵⁵ Trip. P. III. tit. XII. – Vö. *Lakatos B.*: Ingatlanforgalmi i. m. 140.

¹⁵⁶ DF 215374., 281917., 238361., 279871.

¹⁵⁷ Zichy X. 220–221.

¹⁵⁸ DF 285331.

¹⁵⁹ DL 39232.

¹⁶⁰ DF 243232; DL 39413. (iurati megjelölés nélkül)

den esetben csak két esküdt szerepel.¹⁶¹ Erre párhuzamot kínálhat Eger esete, itt a fennmaradt kisebb számú adásvételi oklevélnél három (két esetben négy) esküdt szerepel. Két esküdt fordul elő továbbá Tarcalon, Újhelyen 1349–1435 között, és egy alkalommal Varannón; három esküdtet említenek 1444-ben végrendeleti ügyben Telkibányán, továbbá Szántón 1522-ben és időnként Újhelyen a 15. század második felében (1457, 1473, 1475, 1505–1513).¹⁶² Úgy sejtjük, hogy mindez vagy egy 14. századi országos gyakorlat maradványa lehet — Barson 1349-ben fürdőadásvételnél, Kaproncán 1308-ban telepítési engedélynél szerepel három esküdt —, vagy arról van szó, hogy az oklevélben megnevezett két vagy három esküdt lehetett az ügylet referátora az írásba foglalásnál.¹⁶³ (Beregszász két esküdtet feltüntető relatiós jegyzetei jelentik a térségben, az erdélyi Kolozs mezőváros két 1472-es adásvételi oklevelében megnevezett 3–3 esküdt pedig a távolabbi párhuzamot.)¹⁶⁴ A településhierarchia csúcsán, az első és másodrendű városok esetében — a vizsgált anyagban Egert leszámítva — csak háromnál több esküdt lehet.

4 esküdt. A Magyar Királyság teljes területén a vizsgált időszak nagy részében és mindegyik hierarchikus szinten megfigyelhetünk ekkora tanácsokat. Egy részüknél korai adatból ismert, másoknál inkább az lehet a benyomásunk, hogy a lélekszám emelkedését, az urbanizációs folyamatot egyszerűen nem követte a testület létszámának bővülése. Óbudán 1375–1521 között az összes oklevélben kizárólag négy esküdtet említenek. (De mivel ezek csak a királynéi városrész kiadványai, lehet, hogy eleve ezért kisebb a létszám.) Hasonló a helyzet Máramarossziget esetében, itt a négyes létszám a kora újkorban is megmaradt. Máshol létszámbővülést gyaníthatunk (Késmárk, Korpona, Németlipcse, Körösbánya). A négyes tanács falvak esetében is kézenfekvő létszám lehet; adatokat főleg a Dunántúlról (Bánfalva, Szakony, Szász), illetve a Szepességből (Grenic, Illésfalva) ismerek.¹⁶⁵

¹⁶¹ Tóth P.: Városigazgatás i. m. 368–373. Az okleveleket l. Tóth Péter: „Nos iudex et iurati, ceterique cives oppidi Miskolcz...” Miskolc mezőváros által a középkorban kiadott oklevelek. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Phil. 17. (2012) 1. sz., 103–123.

¹⁶² Eger: DL 43036., DF 209988., 209956., 263157. Tarcalon: DL 99498. Sátoraljaujhely, 2 esküdt: 1349: DL 4026., 1435: DL 12793., uo. 3 esküdt: DL 14453., 17524., 17750., 35797., DF 217307. (itt eml. ceteri cives et assessores). Varannó (Bártfának): DF 213556. Telkibánya: DL 13819. Abaujszántó: DF 283258.

¹⁶³ Bars: DF 208856. Kapronca: DL 40360. (átírás)

¹⁶⁴ A beregszászi rendszerről más helyütt kívánok beszámolni, az első ilyen oklevél: ZsO XII. 83. Kolozs: DF 277575–6.

¹⁶⁵ Bánfalva, 1467: Házi I/5. 269. Dobronya, 1500: DF 267098. Eger adatait l. feljebb. Gölnic, 1472: DL 34977. és a városkönyvben (DF 267885.) passim. Grenic (Szepesvéghely) 1518: DL 23002. Gyulafehérvár 1489–90: DL 29326., 30476. Illésfalva 1467: Igló kir. korona és bányaváros levéltára. Szerk. Illésy János. Bp. 1899. (továbbiakban: Igló) 30–31. = DF 280844. Izdenc, 1492: DL 19791. Késmárk: l. 150. j. Korpona, 1316: Anjou-kori oklevéltár IV. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged 1996. 96. (244. sz.) Körösbánya, 1524: DF 260225. Liszka (Olasz-) összes (13) oklevele, 1474–1509: DF 214648., 269671., 265246., 264495., 258868., DL 18007., 31964. DF 214916. 272257., 264536., 264539., DL 31995., DF 264546., DL 63870., DF 264565. Mezőtúr, 1496: DL 56284. Miskolc, 1376: Tóth P.: Miskolc i. m. 104. Németlipcse, 1436: DF 271912. Óbuda, 1375: DL 6268. uo. 1521: DL 23596. Podolin, 1415: ZsO V. 6. Szakony, 1457: Házi I/4. 229. Szászvár 1458/88: DF 278587. Sziget, 1461: Mihályi J.: Máramarosi i. m. 434–435. (töredék; vö. a 37. j. i. statútummal!) Varannó, 1410: DL 9630. Zólyom, 1395: ZsO I. 3871.

5 esküdt. Ezek az esetek mindig magyarázhatók azzal, hogy a bíróval együtt megvan a hat fő vagy az oklevélből valamilyen okból kimaradt egy név.¹⁶⁶

6 esküdt. Az ország teljes területén 13 esetben találtam ekkora tanácsot. Ez nem sok, de az adatok egyértelműek. Funkcionális értelemben vett falu már nem fordul elő ebben a csoportban, a mezővárosok derékhada (6–3. hierarchikus szint) sorolható ide. A csoport élén Debrecen és Karánsebes áll, két feltörekvő, dinamikusan fejlődő mezőváros. Nem fordul elő nyugat-felvidéki és gömör-szepesi település, tehát a magdeburgi jogból származtatható korponai, selmeci, szepesi jogcsaládok feltételezhetően nem éltek ezzel a magisztrátusi rendszerrel. Nincs nyugat-dunántúli település sem.¹⁶⁷

7 esküdt. A vizsgált anyagban előforduló mindössze három adat egyike sem egyértelmű. Eleve kizárható Korpona (1431-es adat), mert a tanács 12 fős. Prázsmárnál az oklevél írója *et ceteri*-formulával zárja az esküdtek felsorolását, Sajószentpéter szőlőskert zálogosításáról valló 1458-as kiadványában pedig a névsor javított, így nem egyértelmű, hogy hat vagy hét nevet kell-e számolnunk.¹⁶⁸

8 esküdt. Bár imént feltételeztem „kétharmadolt” tanácslétszámot, csak két felső-magyarországi bányaváros, Gölnic és Szomolnok esetében gyanakodhatunk a városkönyvi bejegyzések alapján arra, hogy ennek a létszámnak ott volt jelentősége. A többi esetben tudjuk, hogy a tanács már akkor vagy később 12 fős (Újlak, Lelesz). Abaujszántón később a 8 helyett 9 fő fordul elő, de ez a hegyljai település inkább kivételnek mondható.¹⁶⁹

9 esküdt. A mindössze 6 településnél előforduló létszámnak egyike sem takar feltehetően teljes tanácslétszámot. Zsolnáról és Aszaló faluról tudjuk, hogy 12 fős tanácsúak, Terebesen a három bíróval (egyikük malombíró lehet) kiadódik az összesen 12 fő, tehát ez a mezőváros is kizárható. Marad három abauji település: Jászó, Szántó és Hejce. Jászóról és Hejcéről egyetlen adatunk van, biztosan nem mondhatunk. Abaujszántó öt kiadványa a többi hegyljai településhez hasonlóan elég változatos intitulációval rendelkezik, valószínűsíthetően itt is nagyobb volt az esküdtlétszám.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Budafelhévíz, 1529: *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938. 374. Bodrogkeresztúr, 1466: DL 16394. (újkori más.) Cseszte, 1467: DL 16457. Jákóhodos, Bihar m., 1505: DL 82229. Késmárk, 1301: DF 281692. Lelesz, 1445: DF 234278. Pásztó, 1417: *Békefi Remig*: A pásztói apátság története 1190–1702. Bp. 1898. 296. (iudices et iurati), Telkibánya, 1428: DL 11976.

¹⁶⁷ Abrudbánya, 1490: DF 277608. Debrecen, 1529: MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Mohács utáni okl. 3., kiad. *Herpay Gábor*: A debreceni református Ispótlály története 1529–1929. Debrecen 1929. mell. 22–23. Erdőd, 1403: ZsO II. 2880. Karánsebes, 1456: *Lakatos B.*: Városi i. m. 89., uo. 1544: Szörény 233. Komárom, 1414: ZsO IV. 1925. Offenbánya 1486: DL 37066. (eml. korábbi hatalmaskodáskor, tisztség nélkül), Szalárd, 1387: ZsO I. 126. Szék, 1516: DL 29629. Szentersébet, 1380: DL 6674. Telkibánya, 1428: DL 11976. Varannó, 1515, 1525: DF 270965. és DL 47636.

¹⁶⁸ Korpona: DF 283563. Prázsmár: DF 247083. Sajószentpéter: DF 268557.

¹⁶⁹ Gölnic 1431: DF 258633. Szomolnok, 1449: Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 83. 2. j. (DL 14217.) – Újlak, 1362: DL 5124. Lelesz, 1444: DF 234276. Szántó, 1485: DF 215140.

¹⁷⁰ Zsolna, 1421: ZsO VIII. 911. Aszaló, 1524: DL 23541. Terebes, 1495: DL 19041. Hejce, 1519: DF 217817. Jászó, 1416: ZsO V. 2532. Szántó összes (5) okl., 1438–1522: DL 65049., DF 215139., 215140., 271582., 283257.

10–11 esküdt. Ez már a 12 fős rendszer „előszobája”. Németlipcsén egy alkalommal a 12 helyett 10 főt említenek. Nyitrán a hegybíróval és a bíróval együtt megvan a 12 fő, ugyanitt máskor 11 fő szerepel. Nyitrán kívül még 6 településen találkozunk 11 esküdttel, és minden esetben megállapítható, hogy vagy kimaradt valaki, vagy a bíróval együtt válik teljessé a testület.¹⁷¹

12 esküdt. Saját kiadványai alapján jelenleg 35 település kimutatható tanácslétszáma ekkora. Legkorábbi adatunk 1330-ból, Beregszászról való. Itt a létszám a középkor végéig állandó. Funkcionális szempontból a csoportban éppúgy szerepelnek régen jelentősebb, majd stagnáló mezővárosok (Szalánkemén, Visegrád, Vári, Körmend, Békés) mint a mezővárosiasodottságot a 15. század végére elérő települések (Szalatnok, Tapolcsány, Somlóvásárhely). A derékhatad a 4. és 3. hierarchikus szint települései (közepes és jelentős mezővárosok) alkotják, 26 település. A másodrendű városnak számító Dést és Gyórt idevéve tehát a vizsgált anyagban 80% az arány a városias települések javára.¹⁷²

A fenti megfigyelések fényében zavarba ejtők a Hegyalja egyes települései. Ezeknél rövid időn belül is számottevően ingadozik az esküdtek létszáma, miközben hol említenek bírót, hol nem, hol egyet, hol többet. Sátoraljaujhely és Sárospatak esetében már a 14. század elejétől nyomon tudjuk követni az oklevelekben a tanács felsorolását, míg Olaszliszván és Tállyán a 15. század végétől. A fennmaradt oklevelek túlnyomó része szőlőskert adásvételéről szól, tehát még csak azt sem mondhatjuk, hogy az intitulatúra-változások szorosan kötődnének az ügýtípusokhoz. Időrendbe szedve:¹⁷³

¹⁷¹ 10 fő: Németlipcse, 1435: DF 271806. Nyitra, 1461, 1475: DL 98100., DF 250361. Biccse, 1484: České i. m. 52. (DL 45991.) Kovászi, 1500: DL 32532. Losonc, 1499, 1502: DF 275758., DL 73020. – 11 fő: Németlipcse, 1508: DL 46839. Nyitra, 1479: Botka Tivadar: Nyitrai emlékek. Századok 7. (1873) 644–645. Szávaszentdemeter, 1388: DL 7430. Zsolna, 1459: DF 260368.

¹⁷² Békés, 1457, 1467: DL 74646., 45246. Dész, 1497, 1526: DF 234745., DF 253409. Győr, 1348, 1391: *Horváth Richárd*: Győr város hatóságának középkori oklevelei. Győri Tanulmányok 28. (2006) 15–16., 19–20. Gyula, 1480, 1527: Zichy XI. 270–271., Gyulai oklt. 96. Kapronca, 1509: DF 275114. Késmárk, 1451, 1470: DL 28988., DF 281762. Korpona, 1370: DF 274687. Körmend, 1381–1399 k.: *Bándi Zs.*: Körmend 55. j. i. m. 127. Kőszeg, 1421: ZsO VIII. 121. Lelesz, 1451: DF 222451. Lippa, 1514, 1525: DL 38454., 38467. Losonc, 1494, 1503: DF 275753., DL 73017. Nagymihály, 1506, 1514: DL 86048., 86078. Nagyszőlős, 1515: DL 84623. Nyitra, 1479: l. előző j. Pankota, 1395: DF 262349. Pápa, 1529: Memoriae 80. j. i. m. 60. Somlóvásárhely, 1521: *Solymosi László*: Adatok Pápa város középkori történetéhez. In: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szerk. Hermann István. Pápa 1996. 52. és 1524: DF 282800. Szalánkemén, 1523: DL 97643. Szalatnok, 1438, 1494: DL 67801., 67861., 67865. Szatmár, 1417: ZsO VI. 726.; uo. 1525 (magyar ford., 1640): *R. R.* (közl.): A szatmári szabómesterek czéhszabályzata 1525 évből. Történelmi Tár 1908, 79. Szentmárton (Alsok, Pannonhalma), 1497: DF 263546. Szikszó, 1408: A Perényi család levéltára. Kiad. Tringli István. (A MOL kiadványai II-44.) Bp. 2008. 307.; uo. 1484: DF 215070. Szombathely 1342: Urkundenbuch des Burgenlandes IV. Bearb. Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien stb. 1985. 331.; uo. 1481: Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye I. Középkori oklevelek (1236–1526). Összeáll. Sümeghy Dezső. Sopron 1928. (továbbiakban: Sopron vm. okl.) 138. Szond, 1414, 1417: ZsO V. 1314., VI. 36. Tapolcsány, 1443: DF 248775. Tata, 1465, 1490: DL 59532., 19678. Torda, 1424, 1444: ZsO XI. 1518., DL 62829. Újlak, 1419, 1478: ZsO VII. 281., Zichy X. 452.; városkönyv, 1525: Újlak I.50. (115). Vári, 1380–96 k.: DF 284788. Vasvár, 1362, 1455: DL 91578., 93173. Visegrád, 1356: *Mészáros O.*: Visegrád i. m. 120.; 1360: Bánffy I. 230. = *Mészáros O.*: Visegrád i. m. 124., 1383; uo. 140.; 1415: uo. 150. (ZsO V 826.). Zsolna, városkönyv (DF 266966.) fol. 3v: K 90.

¹⁷³ Az egyes tételeknél a kezdő és záródarab jelzetét adom meg, Liszka adatait l. 165. j. Tállya, 1481–7: DF 215141., 215343. 1498–1506: DF 269688., 269883., 269936. 1508: DF 269939. 1520: DF

	Liszka
1474:	1 officialis, 4 iurati cives
1475–1479:	2 officialis, 4 iurati cives, 20 electi homines (1477-től)
1481:	iurati iudices, 20 electi homines
1483–1509:	1 iudex, 4 iurati cives, 20 electi homines
	Tállya
1481–1487:	2 iudex, ceteri hospites
1498–1506:	1 iudex, iurati, 15 ceteri cives
1508:	2 iurati iudices, 5 [cives], ceteri hospites
1520:	1 iudex iuratus, cives
1521:	2 iurati iudices, 13 ceteri cives
1522–1524:	1 iudex, iurati, ceteri cives
	Patak
1303–1305:	1 villicus, iurati
1315–1334:	2 iudices, 4 iurati (seniores), universi hospites / universitas hospitum
1334–1338:	1 iudex, (6) iurati (seniores), universitas hospitum
1339–1345:	2 iudices, 1 iuratus (1342–1345), seniores, universitas hospitum
1346:	1 iudex, 2 iurati, seniores, universitas hospitum
1348:	2 iudices, senatores, universitas hospitum
1350:	1 iudex
1351:	2 iudices, seniores, universitas hospitum
1354–1358:	1 iudex, 2–4 iurati (scabini), ceteri cives et hospites
1359–1360:	2 iudex, 2 iurati / seniores, ceteri cives / tota communitas
1360:	1 iudex, iurati cives, universi hospites
1360:	2 iudex, 2 iurati, ceteri cives et hospites
1361–1366:	1 iudex, 4 (iurati), ceteri cives
1407–1421:	1 iudex (pretor), 4 iurati (scabini), ceteri cives ac seniores, universitas hospitum
1491–1508:	1 iudex, 4 iurati cives (iurati iudices), universitas hospitum
	Újhely
1349–1435:	1 iudex, 2 iurati, universitas civium/ ceteri cives et hospites
1449–1465:	6 iudices iurati, ceteri cives et hospites
1473–1475:	1 iudex, 3–4 iurati, universi cives
1477–1481:	5 iudices iurati, ceteri cives
1504–1521:	1 iudex, 3–4 iurati, ceteri cives

*1. táblázat. Liszka, Tállya, Sárospatak és Sátorajújhely
intitulatúra-változásai*

Liszka külön esetnek tekinthető, mivel itt 1479-ig tisztartó irányítja a helyi közösséget. (Igaz, Gulyás László révén tudjuk, hogy ezek a tisztartók

zömmel helybéli mezővárosi polgárok.) Tállya és Patak esetében megfigyelhető, hogy az 1 iudex – 2 iurati iudices váltakozik, eközben az esküdtek száma is ingadozik. Újhely pedig egészen sajátos rendszert mutat az 5, illetve 6 esküdtbíró hosszabb-rövidebb szerepeltetésével. A terminológia is időnként sajátos: egy 1383-as újhelyi oklevél a bírót *pretor sive iudex*-formában adja meg, Patakon pedig a *scabini* megnevezésre van több példánk még a 15. század elejéről is.¹⁷⁴ Bár Gulyás László úgy vélekedett, hogy ezek a titulaturában megfigyelhető változások tényleges szervezeti változásokat takarnak, amit — legalábbis Újhely esetében — a birtokosváltozásokkal kapcsolt össze, magam úgy vélem, hogy ez nem valószínű. A segítséget a *iurati iudices* (esküdtbírók) cím alkalmazásának a megfigyelése jelentheti.

Esküdtbírák nemcsak a Hegyalján fordulnak elő. Az alsó-szlavóniai Dubicán 1388-ban a villicus mellett iudices iurati szerepelnek. Kaproncán 1376–1424 között három alkalommal a bíró mellett az esküdteket ugyanígy nevezik meg. Leleszen 1444-ben és 1445-ben a bíró mellett is ezek fordulnak elő, míg 1451-ben 2 bíró és iurati megnevezés áll. Gyulán 1518-ban szerepelnek az esküdtbírók, míg ezzel párhuzamosan a 16. században egyre elterjedtebb lesz, hogy a bírót főbírónak kezdik hívni.¹⁷⁵ Mint láttuk, Máramarossziget 1548-as statútumaiban az esküdt bíró egyszerűen az esküdt szinonimája. Hasonló folyamat ez, mint amikor egy régi elnevezés vagy szokványossá vált cím devalválódik. A régi intézmény folytatói tekintélyük növelésére új nevet vesznek fel, a régit pedig átadják az alattuk lévőeknek. Így lesz bíró az esküdtből, aki amúgy is részt vesz a bíraskodásban.

A Hegyalja fenti néhány településén talán a modernnek és az archaikusnak valamiféle találkozásáról lehetett szó. Az, hogy a bíró tisztségét időnként külön megnevezik, időnként meg csupán úgy van feltüntetve, mint az esküdtek egyike, helyi sajátosság, de nem jelenthet szervezeti változást. Valójában arról lehetett szó, hogy mindvégig egy bíró volt, de egyszer együtt emlegették külön részletezés nélkül a hegybíróval (ilyennel ugyanis a hegyaljai mezővárosok intulációiban sehol nem találkozunk) — ilyenkor áll előttünk két bíró (Patak, Tállya),¹⁷⁶ — máskor viszont valamiért a belső tanács kollektivitását kívánták hangsúlyozni (Újhely).

217915. 1521: DF 217941. 1522–4: DF 283257., 215141. Patak, 1303–5: DL 57232., 57233. 1315–34: Zichy I. 149., 419. 1334–8: Zichy I. 439., 547. 1339–45: Zichy I. 564., II. 144. 1346: DL 51371. 1348: Zichy II. 312. 1350 (a bíró személye a következő éviével egyező, de iudex domini plebani, tehát delegált bíró, így vlsz. nem városi kiadvány, ezért szükséges az átírása is): Zichy II. 444. 1351: uo., 1354–8: Zichy II. 549., III. 137. 1359–60: DL 47939., 51842., DF 219478. 1360: DF 219478. 1360: Zichy III. 172. 1361–66: DL 51936., DF 219563. 1407–21: ZsO II. 5512., DF 221294. 1491–1508: DL 19715., DF 229328. Újhely, 1349–1435: DL 4026., 12793. 1449–65: DL 14317., 16163. 1473–5: DL 17524., 17750. 1477–81: DL 18005., 18590. 1504–21: DL 67367., DF 217937.

¹⁷⁴ Gulyás L.: Önkormányzat i. m. 77–86.

¹⁷⁵ Az adatokat l. fentebb; vö. Miskolcra: Tóth P.: Városigazgatás i. m. 365–366.

¹⁷⁶ Tállyán 1549-ben is 2 bíró (iudex et collega), iurati et cohospites – *Ladányi Erzsébet*: Középkori elemek továbbélése a XVI–XVII. századi hegyaljai oklevéladásban. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1. Szerk. Kállay István. (Magyar Herold 1.) Bp. 1984. 233–234.

A külső tanács (Gemeinde, választott község)

A külső tanács vagy választott község (*electa communitas, Gemeinde*) azaz a polgárok rendi értelemben vett „elektorai” éltek a magisztrátus választásának jogával. Ezenkívül a választással egy időben elszámoltathatták a bírót vagy a belső tanácsot.¹⁷⁷ „A külső tanács jelenlétére (...) a város politikai stabilitása miatt minden jelentős és a város életében kiemelkedően fontos eseménynél szükség volt, hiszen a belső tanács által meghatározott vezetési irányvonalat csak így lehetett elfogadtatni.”¹⁷⁸ A külső tanács tehát olyan helyzetekben került elő, amikor a várost érintő, különösen jelentős ügyről volt szó. 1458-ban egy debreceni céhlevél szövegében említik a külső tanáccsal való egyeztetést.¹⁷⁹ 1467-ben Nagyenyeden az alvadják által parancsba adott erkölcsrendészeti ügyben a jelentésben a városvezetés hangsúlyozza is, hogy összehívták a jelentősebb polgárokat, hogy az ügy megoldását megvitassák.¹⁸⁰ Hasonlóan kínos ügy volt 1497-ben, amikor egy dési ötvös megszökött az ágostonosok által neki adott ezüsttel, ezért Dész a teljes külső és belső tanács nevében írt a tolvajt rejtgető Selmechányának.¹⁸¹ A Nyitra megyei Handlován 1523-ban a közösség új örökös bírót választott és számára kötelezvényt adtak ki, hogy mindenben meg fogják védelmezni.¹⁸² Karánsebesen 1544. szeptember 20-án a mezőváros teljes polgársága, azaz a hattagú városi tanács és a külső tanács hűséget fogadott Rakovici László főbíróknak, hogy kitartanak mellette Petrovics Péter temesi ispán esetleges támadása esetén.¹⁸³

A külső tanács szervezetére csak szórványos adataink vannak, ezért inkább csak a létüket tudjuk bizonyos településeken regisztrálni, közelebbit csak néhány esetben mondhatunk. Adataink csupán az északi-északkeleti országrészekből vannak. A Dunántúlon és Szlavóniában saját mezővárosi oklevélben vagy levélben külső tanács említése nem fordul elő. Falvakban nagy valószínűséggel nincs külső tanács, mert az említések csak a 6. hierarchikus szinttől (átlagos mezőváros vagy mezőváros jellegű falu) felfelé fordulnak elő (a soltészfalu Handlova kivételesnek tekinthető). Számukban ugyanolyan szabályosság feltételezhető, mint a belső tanács esetében. A létszám 10, 12, 25 és ezek többszörösei (20, 24, 50, 100) lehetnek.¹⁸⁴

¹⁷⁷ A külső tanácsra: *Tirnitz József*: Sopron szabad királyi város külső tanácsa. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Bónis György, Degré Alajos. Bp. 1971. 79–83. Az elszámoltatásra: ZsO VI. 726. (Szatmár, 1417)

¹⁷⁸ *H. Németh I.*: Kassa i. m. 12.

¹⁷⁹ DL 47031. *gratum prebentes consensus unacum universis concivibus et senioribus huius civitatis habitis superinde consilio diligenti et matura deliberacione decrevimus.* Vö. DF 278869. (szintén debreceni céhlevél).

¹⁸⁰ DL 39232. *potioribus opidi nostri convocatis inito superinde consilio diutiusque tractato matura cum deliberacione recognoscimus.*

¹⁸¹ DF 234745.

¹⁸² DF 254630., DL 39097.

¹⁸³ *Lakatos B.*: Városi i. m. 78–80.

¹⁸⁴ De pl. *H. Németh I.*: Kassa i. m. 11., a kora újkorban 60 fő. Debreceni jkv. 3. 110.: 12 esküdt, 66 szenátor. A tárnoki jogban 100 fő szerepel: (centum persone idonee, hundert tüchtige persohnen) Újlak I.1. (319), I.40. (112).

ÖNKORMÁNYZATI TESTÜLETEK MAGYARORSZÁGON A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN 521

adat	név (hierarch. szint)	forma	fajta	szám	megjegyzés
1349	Újhely (4)	szám	seniores	12	később nem eml.
1417	Szatmár (4)	név	(nincs megnevezve)	25	
1434	Tarcal (6)	eml.	universi consules		
1450	Kisselyk (6)	eml.	iurati consules		
1456	Técső (6)	név	electi seniores	12	4 iudices
1457	M.s Sziget (5)	szám	senes	12	
1458	Debrecen (3)		seniores		
1461, 1494	Miskolc (3)	eml.	consules		a többi oklevélben nem eml.
1468	Várad (1)	eml.	consules		
1472–1526	Szikszó (3)	szám	consules	12	1414: már eml. consules ceteri
1477–1489	Liszka (6)	szám	electi homines	20	1474: providi viri 7 fő
1480	Huszt (4)	szám	senes	24	
1489–1525	Varannó (4)		consules, totus consulatus		iurati külön eml.
1485	Szántó (5)	név	ceteri cives	18	1522: csak 2 fő (tanúk?)
1490	Abrudbánya (6)	név	(felsorolás)	25	
1494	Telkibánya (5)	eml.	ceteri incole seu consules		
1497	Dés (2)	szám	consules	50	1487–1526: consules eml.
1498, 1505, 1521	Tállya (6)	név	ceteri cives	15	1521: 13 fő.
1502	Losonc (6)	eml.	ceteri consules		a többi oklevélben nem eml.
1508	Nagysink (6)	eml.	consules		eml. előtte iurati
1515	Nagyszőlős (4)	szám	senes	24	
1518	Gyula (3)	eml.	consules		
1522	Kurima (6)		consules		
1523	Handlova (7)	név	consules	12	
1544	Karánsebes (3)	név	consules	49	1525: consules eml.

2. táblázat. Ismert külső tanácsra vonatkozó adatok 1526 előtt¹⁸⁵

¹⁸⁵ Karánsebes, 1544: Szörény 233. Liszka adatait l. 165. j. Szántó, 1485: DF 215139. Szikszó, 1472, 1526: DF 270458., 218421. Tállya, 1498, 1505, 1521: DF 269688., 269883., 217941. Sátoralja-újhely, 1349: DL 4026. Abrudbánya, 1490: DF 277608. Dés, 1497: DF 234745. Handlova (Nyitrabánya), 1523: DF 254630. Huszt, 1480: DF 285466. Szatmár, 1417: ZsO VI. 726. Máramarosziget, 1457: DF 247904. Nagyszőlős, 1515: DL 84623. Técső, 1456: DF 247901. Gyula, 1518: Gyulai oklt. 72. (aláírásban). Nagyvárad, 1468: DF 214430. Kisselyk, 1425–50k.: UGDS IV. 1964. Nagysenk, 1508: DF 245975. Losonc, 1502: DL 73020. Miskolc, 1461, 1494: *Tóth P.*: Miskolc i. m. 108. 116. Tarcal, 1434: DL 99498. Telkibánya, 1494: DF 271490. Varannó, 1489, 1525: DF 215495., DL 47636. Kurima, 1522: DF 218056. – A táblázatban: eml. = említés.

Máramarosban (Huszt, Sziget, Técső) és Nagyszőlősen a 12 és 24 fős rendszer figyelhető meg, itt mindenütt *senes*, *seniores* (vének) néven nevezik. Az 1548-ból ismert szigeti statútumban 24-es tanácsról írnak.¹⁸⁶ Tehát az 1457-ben említett vének azonosak lehetnek a 24-es tanáccsal, igaz, számuk száz év elteltével már a kétszerese. Hegyalján a belső tanácshoz hasonlóan a külső tanácsok is változatosak. Liskán, Szántón a 20-as, Szikszón, Újhelyen a 12-es, Tállyán 15-ös (máskor 13-as) létszám figyelhető meg, és az elnevezés sem egységes. Az erdélyi országrészben és környékén (Karánsebes, Dés, Abrud) a 25–50-es rendszer élhetett, és a külső tanácsosok neve: *consules*. Dés különleges eset, mert az 50 konzulon kívül 1497-ben 100 választott vén (*electi seniores*) is van.¹⁸⁷ Zsolnán pedig azért érdekes a helyzet, mert a konzulokat a városkönyvben időnként az esküdtek (*scabini*) előtt említik (1379, 1430, 1459).¹⁸⁸ Más helyeken csupán a külső tanács meglétét tudjuk regisztrálni, de létszámát nem ismerjük.

„Sokféle bírák”

Különböző feladatok ellátására a tanácstagok vagy a polgárok közül választhattak vagy megbízhattak tisztas személyeket, akik a bírónak és a tanácsnak tartoztak felelősséggel. A sokféle feladatkör (vásárfelügyelet, szőlőfelügyelet, tűzvédelem, kocsmáltatás, malomfelügyelet, mészárszékek ellenőrzése) a középkorban is megkívánhatott külön személyeket – persze ha a településnek volt erre jogosítványa, illetve bírt akkora népességgel, hogy külön személyt érdemes legyen megbízni.

Ugyanis ha a kora újkori, újkori viszonyok felől tekintünk vissza, akkor először inkább a hiányuk szembeötlő. Ezt indokolhatja, hogy az ellátandó feladatkörök egy része nem is kapcsolódott az írásbeliséghez, de az is magyarázat lehet, hogy a mezővárosi kiadványokban azért nem szerepelnek, mert tagjai voltak a külső vagy belső tanácsnak, tehát mint esküdtek vagy vének kerülnek elének. Esetleg nem voltak tagjai a tanácsnak, így felsorolásuk felesleges lett volna.¹⁸⁹ A vizsgált forrásanyagban például sem korombírot (tűzvédelem), sem borbírot (borkimérés, kocsmáltatás), sem székbírot (mészárszékek felügyelete, húsellátás szabályozása) nem találtam.¹⁹⁰

Legtöbbször a hegy- és bányamester fordul elő egyazon *iudex montium*, illetve *bergmeister* megnevezéssel, ami szőlőtermelő vidékeken a hegybírot, bányavidéken a bányamestert jelentette.¹⁹¹ A hegybírot feladata a szőlők felügye-

¹⁸⁶ Corp. stat. III. 551.

¹⁸⁷ DF 234745.

¹⁸⁸ 1379: CD IX/7. 620. (DF 274738.). 1430: DF 274695. 1459: DF 260368.

¹⁸⁹ Lukács L.: Sokféle i. m. 398–399. (Nagykanizsa, 1716), 404. (Gyöngyös, 1713, 1715), 406. (Alsóörs, 1814, Pápa 1760).

¹⁹⁰ Vö. Lukács L.: Sokféle i. m. 395–400. (korombírot), 400–405. (borbírot, pálinkabírot), 405–407. (malombírot), 407–408. (székbírot).

¹⁹¹ Beckó, 1508: České i. m. 81. *lieznik*; szőlőörnek fordítja Wenzel Gusztáv: A szláv történelmi emlékek és a magyar történelem. III. A tót nyelven írott történelmi kútfők és emlékek. Történelmi Tár 1879, 622.

te, a szőlőtermelés ellenőrzése és a hegytörvények, szabályozások betartatása volt.¹⁹² Szőlőskertek adásvétele vagy szőlő miatti pereskedés alkalmával találkozhatunk említésével, tanácsbeli felsorolásával.¹⁹³ Ahol szőlőművelés folyt és nem ismerünk külön hegymestert, nyilván a tanács vagy egyik tagja látta el a szőlő felügyeletét.¹⁹⁴

Bányamester a vizsgált forrásanyagban a felső-magyarországi bányavárosokban fordul elő. Feladata a bányaművelés ellenőrzése, szabályainak betartatása, a bányászati jogok biztosítása. 1516-ban a csetneki plébános például a felsőmagyarországi bányavárosok szövetségét vezető Gölnicbánya jogi segítségét kérte, mivel a rozsnyói bányamester (bergmeister) és a tanács bizonyos bányászati jogokat megvont tőle.¹⁹⁵ Bányamester intitulatúrabeli felsorolásával találkozunk Telkibánya 1428-as és Gölnic 1479-es okleveleiben, valamint időnként Rozsnyón, ahol közvetlen a bíró után szerepel.¹⁹⁶

Szórványosan fordul elő vásárbíró, más néven vásárfelügyelő, németül Marktrichter. Feladata a vásárhoz kapcsolódó feladatok ellátása, felügyelete volt, mint például a minőség és a helyes mértékek ellenőrzése, az árulási szabályok felügyelete, a vám- és helypénzszedés, az árusok elhelyezése, a tisztasági szabályok betartatása és a jogviták esetén a bíraskodás.¹⁹⁷ A vásáron felmerült jogvitákat ugyanis a vásári kiváltságlevél értelmében a vásárbíró, ennek hiányában a város elöljárósága döntötte el, mégpedig rögtön a helyszínen – ezért nem is foglalták azokat írásba.¹⁹⁸ A vásárbíró működése a kiadások mellett bevételekkel is járt (helypénz, sátorbérlet, legeltetési díj, bírságok), de nem tudjuk, hogy ebből mennyi maradt a mezővárosnál. Vásárbíró működésére csak néhány 16. század eleji halovány adatunk van. 1502-ben Bánffyhunyon a közelebbről meg nem nevezett Kacs Antal előtt egy szebeni polgár hitelre vasat vásárolt. Erről Kacs tett bevallást a városi tanács előtt a fizetés elmulasztása után. Lehetséges, hogy Kacs csak kezes volt az ügyletben, de az is elképzelhető, hogy ő volt vásárbíró.¹⁹⁹ Vásárbírót 1513-ban Marosvásárhelyen, 1525-ben Újlakon említenek: az itteni jogkönyv szerint a főbíró helyettese, a kisbíró vagy

¹⁹² Justh 283. sz. (Meszt, 1476)

¹⁹³ Adásvételek: Szombathely, 1445: *Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.*: Források i. m. 77. (DL 58110.), Nyitra (mindhárom oklevél) l. 171. j. Bevallás a bíró és a hegybíró előtt Csepregen, 1528: Házi I/7. 301. Szőlő perlése Doroszlón a hegybíró előtt, 1437: Házi I/3. 138.

¹⁹⁴ Pl. Hatvan: a szőlődézsmaeredésről hozott rendelkezés élén két bíró áll, egyikük vlsz. a hegybíró. DF 210711.

¹⁹⁵ DF 267885. *Kollmann Örs László*: Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban. PhD-értekezés, Debreceni Egyetem. Bp. 2003. 38. nyomán.

¹⁹⁶ DL 11976., 34977.; Rozsnyó, városkönyv (DF 286515.) 1v: 1520. s. d., 8r–v: 1525. júl. 10. stb.

¹⁹⁷ *Tárkány Szücs E.*: Népszokások i. m. 663–664., 666–668. 1476-ból Trencsénből tudjuk, hogy a mértékek ellenőrzése két esküdt feladata. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A MOL kiadványai IV-7.) Bp. 1991. 91., 532: 381. j. A minőségellenőrzés a céhek feladata is volt: Debrecen, 1489: Sándor Bertalan takács elmarasztalása, pedig rossz minőségű szűrposztót vett el Pál szabótól és Pál nyírótól. DF 275864. A debreceni városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1550-ben például a kovácsokat marasztalják el hasonló jogtalan lefoglás miatt. Debreceni jkv. 3. 13. (224/5. tétel).

¹⁹⁸ *Tárkány Szücs E.*: Népszokások i. m. 666., *Lukács L.*: Sokféle i. m. 400., 409.

¹⁹⁹ DF 245919.

pénzbíró látta el a vásárfelügyeletet.²⁰⁰ Máskor biztosan tudjuk, hogy nincs vásárbíró. Gyulán például a vásárt 1496-tól a Corvin János által adott privilégium értelmében a gyulai bíró és esküdtek felügyelték a várnagy helyett.²⁰¹

Malombírót a vizsgált anyagban egyetlen alvinci oklevélben említenek csupán. Amint már utaltam rá, 1510-ben a mezőváros vezetésének paritásos átalakítását követelő magyar polgárok többek között azt is szerették volna, hogy a malombíróból (*molendinae dominus*) kettőt válasszanak.²⁰² 1495-ben a Zemplén megyei Terebesen egy vitás malom ügyében ítél a mezővárosi testület. A három bíró egyike malombíró lehet.²⁰³

A teljesség kedvéért itt kell megemlítenünk a templomgondnokokat azaz *vitricus*okat. Az imént említett alvinci oklevélben 1510-ben az is a követelések egyike volt, hogy a templomgondnokból (*templique vitrices seu provisores*) is kettő legyen, egyikük magyar vagy szláv és csak a másikuk német. Alvincon tehát, ahogy máshol is, a vitricust a mezővárosi közösség választotta.²⁰⁴ Mezővárosi oklevelekben a vitricusok két esetben fordulnak elő: vagy mint akik bevalást tesznek valamiféle, a helyi egyházat érintő birtokforgalmi ügyben²⁰⁵ vagy mint akik a mezővárosi tanáccsal együtt hozzájárulnak ehhez.²⁰⁶

A bírói tisztség és a városi testület összefonódása a területi különkormányzatokkal

Az ország egyes különkormányzati, kiváltságos területein a mezővárosi szervezet más, területi igazgatási rendszerekkel fonódott össze. Legismertebb a szász székek és városok kapcsolata. A szászföldi mezővárosok közül azok, amelyek egyben szék központjai is voltak, Zsigmond király uralkodásától területi joghatóságot is gyakoroltak. A szász székek élén egy választott székbíró és egy, a király által kinevezett királybíró állt, amely tisztség gyakran a gerébek között öröklődött (örökös tisztséggé válhatott).²⁰⁷ Ezeknek a széki központként működő mezővárosoknak a városi testületei egyben az adott szék székbíróságát is alkották. A székbíró és a királybíró egyaránt *iudex*, mellettük a mezővárosi bíró *villicus* néven fordul általában elő, de a megjelölés nem következetes.²⁰⁸ Király-

²⁰⁰ Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön. (Erdélyi tudományos füzetek 233.) Kolozsvár 1997. 14.; Újlak I.2. (102), V.1. (164), Lukács L.: Sokféle i. m. Gyöngyösön is 1722/23-ban a kisbíró volt a vásárbíró.

²⁰¹ Gyulai okl. 32.

²⁰² Gündisch, G.: Winz i. m. 323–324. (DF 246004.)

²⁰³ DL 19041.

²⁰⁴ Vö. Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 283.

²⁰⁵ Nagymuzsaly 1446: Károlyi II. 248–249. (a kiadásban: „villicus”). Hejce, 1519: DF 217817. Vö. peres ügyben: Meszt, 1467: vitrix ecclesie sancti Ladislai similiter de Pankotha, Justh 283. sz.

²⁰⁶ Miskolc 1497, királynéi adomány a plébánia javára: Tóth P.: Miskolc i. m. 117. Sempte, 1472–3: nyugták a plébános részére kifizetett pénzről. DF 242862., 240584.

²⁰⁷ Georg Eduard Müller: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876. Hermannstadt 1941. (Nachdruck Wien-Köln 1985) 143, 147.

²⁰⁸ Medgyes: DF 247510., ellenpélda: UGDS VI. 3792.

bírót találunk Vízaknán is, noha nem tartozott a Szászföldhöz, titulátúrájában szabályosan szerepel külön villicus is.²⁰⁹ A Brassó vidékéhez tartozó Prázmáron a mezővárosnak van iudexe, villicusa és további hét (sőt, feltehetően több) megnevezett esküdtje is.²¹⁰

A hét szász szék bírója együttesen alkotta Mátyás király reformja óta a szász városok fellebbviteli fórumát, a szász universitast, amelynek élén a legjelentősebb város, Nagyszében királybírója állt.²¹¹ A szász székek — a székbírók választása mellé — fokozatosan megszerezték a királybíró választásának jogát is, Szászváros például először 1464-ben választotta maga a királybíró.²¹² A királybíró választott tiszttséggé válása ellenére megőrizte elsőbbségét a székbíróval szemben. 1508-ban Nagysink mezőváros és széke (*iurati villici consulesque totaque communitas sedis et opidi Schenck*) a szék és város esküdtjeinek megválasztása miatt szabadkozott Nagyszébennek, ugyanis a székbírót és az esküdt véneket a királybíró távollétében választották meg.²¹³

A mezővárosi és széki szervezet időszakos egyesülésére kivételes példa Alvinc és Borberek esete. A Maros bal partján fekvő Alvinc és a jobbparti Borberek 1393-tól a Szászföld része lett. 1493-ban és 1499-ben „Alvinc mindkét fele” (*ex utraque parte oppidi*) néven közös önkormányzati szervezetet találtak, két bíróval. Egy évtizeddel később a nagyobb Alvinc bírója egyben Borbereké is, és a városi tanács is közös volt, amelynek nemzetiségi alapú átalakítására irányuló törekvéseket (az önkormányzati testületek választását elemezve) már említettem. A közös városi tanács itt Alvincszék székbíróságával esett egybe (– habár a két település tényleges szervezeti egysége nem bizonyítható kétségtelenül). Mindenesetre a szász szisztéma nem tudott megszilárdulni, mivel a két mezőváros 1526 után véglegesen földesúri kézre került.²¹⁴

Erdély délnyugati előterében találkozhatunk az oláh kenézi kerületekkel. Ezek a sajátos képződmények a Temes és Krassó megyék hegyvidéki részén élő, a szörényi bán vagy a temesi ispán alatt katonáskodó román kenézek szervezetei voltak, a Temes felső vidékén nyolc kerületet (Lugos, Sebes, Miháld, Halmos, Illyéd, Krassófő, Borzafő, Komját) számláltak. Ezek közül a legkedvezőbb, legvédettebb fekvésű districtus éppen a Temes forrásvidékét és mellékvizének, a Bisztrának a völgyét magában foglaló sebesi, közepén Karánsebessel, amely egyúttal — mint a ritkán lakott környék legjelentősebb települése — a szörényi bán bírói székhelye volt. A városba nagyszámú román kenéz nemes költözött be, a közeg „elnemesedése” a magisztrátusban is jól megfigyelhető. A 15. század utolsó harmadától átlagosan az esküdtek fele nemes volt, a bíró pedig kizárólag közülük került ki. Katonai és bírói hatalom összefonódását jelentette, hogy a karánsebesi bíró időnként a kerület vajdája vagy sebesi várnagy is volt egyben.²¹⁵ Karánsebeshez hasonló rendszer működhetett a Temes megyei

²⁰⁹ DL 30880.

²¹⁰ DF 247083., 286733. (1498)

²¹¹ *Hajnik I.*: Perjog i. m. 126–129.

²¹² UGDS VI. 3386.

²¹³ DF 245975.

²¹⁴ *Gündisch, G.*: Winz i. m. 318–319.

²¹⁵ *Lakatos B.*: Városi i. m. 86–87.

Vizesmonostoron is, amely szerényebb keretek között, de szintén egy oláh kerület központja, a hunyadi uradalom tartozéka volt. 1516-ban a kerületi kenézek és a mezővárosi polgárok közös panaszlevelet intéztek a földesúrhoz, Brandenburgi György őrgrófhhoz.²¹⁶ Az összefonódás itt is kirajzolódik; a kerület román kenézei legalább részben bent laktak a mezővárosban és felettesük a monostori várnagy volt. További források híján azonban egyelőre nem tudjuk igazolni, hogy a mezővárosi testületet részben vagy egészben a kenézek alkották volna.

Az ország másik végében, Szlavóniában több prédiális nemesi széket, provinciát (váruradalmat) találhatunk.²¹⁷ Többnek a központja egyben mezőváros is, ahol szintén sajátos egybefonódásokat tapasztalhatunk. 1380-ban a Kőrös megye Dráva menti részén fekvő Szentersébet oklevele a következő titulátúrát tartalmazza: *Serenus villicus de libera villa Beate Elizabet ceterique iobagiones de provincia eiusdem, videlicet Dionisius filius Vlkine, Sebastianus, Thomas Ioani, Thmikus filius Thome, Guerdanus filius Prwsse et Maro condam voyavoda*.²¹⁸ Azaz a mezőváros élén bíró áll, de a tanácsot nem városi esküdtek, hanem a tartomány „jobbágyai” alkotják, akik közül az egyik ráadásul vajda. Vajdával találkozunk a Szávától délre fekvő Zágráb megyei Blina esetében is. A település élén bíró áll, aki egyben az uradalom falvai és telepei között a legtekintélyesebb, és aki velük és a vajdával együtt ad ki oklevelet: *Iudex de Blina et omnes vilichii de uterque Sava simulcum woyeuoda*.²¹⁹ Esküdtekről itt sem tudunk; a településnek nincs saját pecsétje. A nagykemléki váruradalom központja Berkusevina vagy más néven Nagykemlék volt. A villicus a várnaggal együtt ad ki oklevelet. (1392-ben Jakab fia Péter, 1413-ban Péter fia György a villicus – lehetséges, hogy örökös bírói tisztségről van szó.) Mivel a település a topuzskói apátság birtoka volt, a bíró egyben a prédiális szék élén is állt (1471, 1481).²²⁰

Akik beleszóltak a mezővárosi önkormányzat ügyeibe: ispán, tiszttartó, várnagy

Az uradalmi központ mezőváros-fejlesztő tényező volt: a birtokigazgatási személyzet jelenléte nagyban befolyásolta a település mindennapjait. A nagybirtok alsóbb birtokigazgatási központjaként akár egy-egy központi fekvésű falu is felemelkedhetett és elindulhatott a fejlődés útján. A 15. században mai fogalmaink szerint jelentéktelen települések egész sorában találkozhatunk tiszttartóval, officiálissal.²²¹ Jelentősebb településeken ugyanezt a szerepet az ispán

²¹⁶ Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Coll. Antonius Fekete-Nagy, edd. Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, in vol. red. Geisa Érszegi. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II-12.). Bp. 1979. 384–386.

²¹⁷ A prédiálisokról részletesen: *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség i. m. 245–275.

²¹⁸ DL 6674.

²¹⁹ Zichy VIII. 439.

²²⁰ DF 230713., 230923.– További területen, pl. Csallóköz: Gelle szék: *Novák Veronika*: A csalóközi és mátyusföldi mezővárosok fejlődése a 18. század végéig. Archivum Sala. Levéltári Évkönyv 3. (2007) 135.; Farkasd, 1503: in comitatu Farkasd. DF 279870.

²²¹ *Fügedi Erik*: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 340–342. *Gulyás László Szabolcs*:

vagy várnagy töltötte be. A földesúr megbízottja, helyi képviselője ura meghatalmazásából gyakorolta annak bírói hatalmát, bizonyos ügyekben első fokon ő ítélkezett a mezővárosi polgárok felett, vagy ha a mezőváros önkormányzata nagyobb hatáskörű volt, akkor a fellebbviteli fórumot jelentette.²²² Rozsnyó esetében például a földesúr esztergomi érsek officiálisai a késő középkorban az uradalom igazgatási ügyein túl csupán a fellebbviteli ügyek elbírálását vagy esetleg a mezővárosi testülethez való visszaütését, illetve a városi előljárásság és intézmények felügyeletét végezték. Előfordult az is, hogy egyes ügyekben nem az officiális, hanem a földesúr, az esztergomi érsek más megbízottja ítél.²²³ Császa 1418-as privilégiuma szerint a püspöki tiszttartó nem ítélkezhet a császai libera villa polgárai felett, csak a provincia (uradalom) népei felett.²²⁴ 1484-ben Mátyás király privilégiumban biztosította Debrecennek, hogy az ispán a polgárok között nem ítélkezhet, debreceni polgárt nem fogathat le és nem bírásolhat meg. A polgárok által fellebbezett ügyekben sem illetékes, azokat más fellebbviteli fórum: vagy a tárnokmester vagy Buda város magisztrátusa jogosult eldönteni.²²⁵ Gyula 1496-os földesúri privilégiumában Corvin János felmentette a várost a vár udvarbírója, officiális alól, azaz az officiális többé nem közvetlen felügyelője a városnak, nem ő engedélyezi a mesteremberek letelepedését, nem ő ellenőrzi a vásárokat, a felsorolt terheken kívül, mint például a gát és híd karbantartása és a vár borral és épületfával való ellátása, mást nem követelhet a mezővárostól. Az officiális minden szolgája károkozását köteles megtéríteni és a mesterembereknek munkájuk szerint rendszeresen fizetni.²²⁶

A privilégiumokban hangsúlyozott felmentés közvetve azt is mutatja, mennyire általános és magától értetődő volt a földesúri ispánok bírói hatalma. A vizsgált mezővárosi oklevelekben főleg ebben a bírói szerepkörben tűnnek elénk. Értésülhetünk a mezővárosnak a földesúrral folytatott levelezéséből túlkapásairól, igazságtalanságairól vagy éppen a mezővárossal való egymásra utaltságukról.²²⁷ De ebben a tükörben többet nem láthatunk belőlük, sem a birtokigazgatási feladataikat, sem a helyi társadalomban játszott szerepüket.²²⁸

Megjegyzések az Északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. Századok 147. (2013) 328–329.

²²² Vö. Ozora oppidum kiváltságlevele, 1426: *Wenzel Gusztáv*: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. 4. közl. Történelmi Tár 1884, 616–617.; milyen ügyekben ítélkezhetnek, mi van fenntartva a várnagy(ok)nak.

²²³ *Kollmann Ö. L.*: Gömör és Kis-Hont i. m. 79–80. (részben 1526 utáni példakkal)

²²⁴ ZsO VI. 2229.

²²⁵ DF 278829. Átírása 1509: DF 278850.

²²⁶ Gyulai okl. 33.

²²⁷ Panaszok a tiszavarsányi tiszttartó ellen, 1477: DL 56035. Panaszok Miklós blinai várnagy ellen, 1425–35k.: Zichy VIII. 440. Panaszok Patócsy Péter hunyadi várnagy ellen, Vizesmonostor, 1516: l. 216. j. Pápa, 1477: a város tanúsítja, hogy a várnagy jogosan foglalta le Hidaszi Gergely javait. *Memoriae* i. m. 44–45. – kora újkori példák: *Jobbágylevelek*. Összeáll. H. Balázs Éva. Bp. 1951.

²²⁸ A tiszttartókat a megyei okleveles anyagban, a hatalmaskodásoknál, birtokvitáknál, tanúvallatásoknál lehet „megfogni”, pl. Tiszavarsány és Nyénye határvitájakor: DL 56315., 56315., 56314., 56342. A körmendi várnagy szerepe a körmendi kolostor elleni fellépésben: *Erdélyi Gabriella*: Obszerváns és protestáns reform: a közösség és a földesúr hitváltása. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom*. (16–18. század). Szerk. Szabó András. Bp. 2005. 7–25. A várnagy mint helyi lakos, szomszéd: Szombathely, 1481. Sopron vm. okl. 139. = *Tóth E. – Zágorkhidi Czigány B.*: Források i. m. 92. Szond, 1448: officiális ad a vargáknak céhszabályzatot (DL 14145.)

Mégsem nélkülöz néhány tanulságot azoknak a mezővárosi okleveleknek a számbavétele, amelyeket a mezővárosi tanács a várnagyokkal, ispánokkal, tiszttartókkal közösen ad ki.²²⁹ Óbudát, Dést és Varasdöt leszámítva ezek nem jelentős települések, mind a részleges városfunkciójú mezővárosok csoportjába (6. szint) tartoznak. Több esetben hiányzik a bíró (Erdőd, Tapolcsány, illetve Toporc; utóbbi esetben az oklevélben szereplő comes valószínűleg soltész). Liszka rendhagyó esetét már említettem: itt az 1470-es években zömmel a helybeli polgárok közül verbuválódó официálisok állnak éveken keresztül a mezőváros élén. Toplicán (Varasdteplíc), a zágrábi káptalan mezővárosában 1447-ben a bekcsényi főesperes az ispán.²³⁰ A peres ügyek mellett olykor előfordulnak adásvételi ügyek is. Nagykemlék (Brezovica) várnagya és a libera villa bírója közösen adnak ki oklevelet nemcsak döntőbírói ítéletben, hanem adásvételi ügyben is. Igaz, ez azért érinthette a várnagyot, mivel prédiális nemesek adtak el szőlőt a helybeli plébánosnak.²³¹

Összegzés

A középkori mezővárosokra és falvakra sokszor szokás úgy tekinteni, mint birtokosuktól, a földesúrtól különböző jogosítványokat és kiváltságokat kiharcoló közösségekre. Egy adott település közösségének érdekérvényesítő képességét és áttételesen gazdasági erejét is mutathatja, hogy milyen jogi kiváltságokkal rendelkezik, milyen jogosítványokat szerez, mai szóval: mekkora az „igazgatási hatásköre” vagy „mozgástera”. Valójában ez a beállítás kissé egyszerű. Földesúr és alattvalói, továbbá az alattvalók egymáshoz való viszonyában sohasem feledkezhetünk meg arról, hogy a mindennapokat a csak ritkán feltárható személyes kapcsolatok szabták meg, és a két fél viszonyrendszere nem volt statikus. A földesúr eleve rá is volt szorulva a helyi közösségek segítségére, közreműködésére és a közösségi szervezet a földesúri birtokigazgatással szimbiózisban állt, annak voltaképpen helyi eleme volt. Másrészt a közösség tagjai is rá voltak szorulva a földesúr védelmére, érdekérvényesítő képességére, szabályozó tekintélyére. Minden esetleges tételes kiváltságlevél ellenére — amelyeknek a meglétét a vizsgált települések egy jó részében nem is tudjuk igazolni²³² — egy adott helyzetben a pillanatnyi erőviszonyoktól és érdekektől is jócskán függhetett, hogy a birtokos vagy képviselője mennyire szól bele a közösség dolgába, vagy az ügyeket mennyire akarta eleve saját kezében tartani.

A középkori Magyar Királyság teljes területéről a teljesség igényével összegyűjtött mezővárosi és falusi kiadványok, tehát a települések saját írásbeli

²²⁹ Időrendben Óbuda, 1375: várnagy, Óbuda 84. sz. = DL 6268. Brezovica, 1392, 1413: nagykemléki várnagy, 220. j. Erdőd (1403): 2 várnagy, 167. j. Tarcal, 1434: 2 tokaji várnagy, DL 99502. Tapolcsány, 1443: 2 várnagy, nincs bíró, 172. j. Toplica, 1447: ispán, vlsz. nincs bíró, l. alább. Dész, 1465–66: sókamaraispán, másodszer bíró helyett, UGDS VI. 3443., 3473. Liszka, 1474–1479: officiálisok, nincs bíró, l. 165. j. Varasd (1495): Fábíán alvárnagy, DF 261946. Toporc, 1508: comes, nincs bíró, DF 258853.

²³⁰ DF 257054.

²³¹ ZsO IV. 86.

²³² C. Tóth N.: Szond i. m. 591.

produktumai alapján mégis kibontakozik előttünk egy — igaz, töredékes — összkép, a városi önkormányzati szervezetről is. Az időbeli fejlődéstől és a regionális különbségektől eltekintve is leszögezhetjük, hogy a testületek létszáma, tisztségviselőik differenciáltsága kapcsolatba állítható a településeknek a településhierarchiában elfoglalt helyével. A bíró, az esküdtek vagyis a tanács, a külső tanács és más tisztségviselők jelenléte a késő középkorra „telítődő” településhálózatunk „mennyiségi” növekedése mellett egyúttal minőségi változásokat is sejtet, ami megerősíti, hogy ez a fejlődés valójában csak a sokkal jobb forrásadottságú kora újkori városfejlődés előzményeként értelmezhető.

COUNCILS IN LATE MEDIEVAL HUNGARIAN MARKET TOWNS (OPPIDA)
AND VILLAGES

by *Bálint Lakatos*
(Abstract)

In this study I attempt to present the organization of the councils of market towns through an analysis of their charters and letters in order to reveal the typical and unique features of them. My aim was to examine one type of sources: all the official documents issued by the towns on the whole territory of the Hungarian Kingdom, including Transylvania and Slavonia, between 1301 and 1526, on the basis of the Pre-Mohács Archives. I excluded, however, those major settlements which were beyond doubt considered as cities (practically the royal free cities and some of the royal mining towns).

These documents are also the single most important source material for the organization of towns' magistrates themselves. In the charters, the council names itself either at the beginning (*intitulatio*), or at the end in the signature (*subscriptio*). The titlature in its complete form is composed of four elements: judge (or in some western towns mayor, *iudex*, *Richter*, *sudac*) and counsellors or jurors (*iurati*, *Geschworene*, *Ratmänner*), and other burghers (external council, *ceteri cives*), and others (from the whole community). The way of identification depends mostly on the type of the case, or on the format of the charter, and less on the importance of the settlement, although major towns' organizations were larger and more complex. This difference could appear also in the titlature, when all the counsellors were enumerated. Remarkably, there were only slight changes in titulatures in general: it was precisely the set, unchangeable format which provided authenticity.

One of the important results of the source analysis is the classification of different sizes and types of town council organizations. The presence or absence of one or more judges can be explained by reasons of ownership, settlement morphology, or the nature of procedures. Reference to more (two, exceptionally three) judges can be interpreted as the result of having two landlords, who designated their own judges (Mezőtúr, Tiszavarsány, Verőce/Virovitica, Bazin/Pezinok, Szentgyörgy/Svätý Jur, Csenger). Separate quarters\pard plain of a town could have separate bodies which issued each charters of their own (Kesztlöc in Tolna county).

Settlements with several nuclei may have had special judges (street judges, assistant-judges), who all appeared in the charters (Várad/Oradea). Separate parts of a town could also have their own councils and charters (Upper and Lower city of Kőrös/Křiževci). Due to procedural reasons, a former judge may appear in the charter together with his successor (Cegléd). In addition, the number of judges could be related to the number of jurors: certain jurors also emerge as judges on account of different functions (judge of mills, judge of hills/vineyards, master of mines, etc.). In these cases, the number of jurors or their absence from the titlature can be informative. Finally, at the beginning of the sixteenth century, the judge could be titled as prime judge (*iudex primarius* or *iudex principalis*) and the jurors as juror judges (*iurati iudices*), as it will become the rule in early modern times.

The number of jurors could vary and occasionally fluctuate, but basically it was a fixed number. In late medieval Hungary, town councils can be grouped into three categories based upon the number of persons seated on them. The most widespread type is a council with 12 members. This type occurs in most of the cases, with the judge sometimes included, in other cases one of the jurors being simultaneously judge as well. That is why the 12 members can actually mean 10 to (occasionally) 13 members. (More than 12 members, namely 13 occur only in Korpona/Krupina in

1370.) The others are derived from the “12-type” through bi- (6) or trisection (4). Despite the limited data, on the basis of early-modern parallels we can likewise assume the existence of a quartered (3) and possibly a two-third model (8 person). We have only sporadic evidence on the organization of external councils, mainly from the northern and northeast regions. The relevant numbers were 10, 12, 25, and multiples thereof (20, 24, 50, 100).

TÖRTÉNETI IRODALOM

DEJINY BRATISLAVY 1. OD POČIATKOV DO PRELOMU 12. A 13. STOROČIA

Brezalauspurc – na križovatka kultúr. zostavili Juraj Šedivý a Tatiana Štefanovičová
Slovart, Bratislava, 2012. 608 o.

POZSONY TÖRTÉNETE. 1. A KEZDETEKTŐL A 12. ÉS 13. SZÁZAD FORDULÓJÁIG

A 19. század végén felvirágzott a magyar helytörténetírás. Várostarténeti monográfiák sora készült el (Kolozsvar 1870, Debrecen 1871–72, Vác 1880–85, Szabadka 1886, Makó 1892), melyhez a millennium alkalmá újabb ösztönzést adott (Gyulafehérvár 1892, Lócse 1897, Miskolc 1886–1911, Győr 1896, Újvidék 1896, Szeged 1899–1900, Arad 1892–95, Hódmezővásárhely 1901–1910, stb). Ennek az adat feltáró, első sorban az adott városról szóló történetírásnak egyik kiváló példája Ortvy Tivadar munkája Pozsony városáról (Pozsony város története 1–4. Pozsony 1892–1912), melyről még 2005-ben is azt írhatta Michal Boda, hogy máig felülmúlhatatlan monográfia (Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch G. – Kocsis A. – Tóth Á. Pozsony, Kalligram 2005. 75.). Pedig ekkor már kutatók tucatjai dolgoztak egy új szintézis létrehozásán. Valójában évtizedek gondos és tervszerű ásató- és anyaggyűjtő munkája áll annak az új monográfiának minden fejezete mögött, amelynek első kötete 2012 év végén jelent meg. Minden túlzás nélkül állíthatom, hogy a legszebb kivitelű, formájú és magas színvonalú várostörténetet veheti kézbe az olvasó, amire aligha találunk példát a hazai szakirodalomban. A két szerkesztő a pozsonyi Comenius egyetem oktatója, J.Šedivý a történeti segédtudományok tanszékét vezeti, T.Štefanovičová pedig a régészeti tanszéken dolgozott. A kettejük vezetése alatt 35 szerző és számos munkatárs vett részt a nagy vállalkozásban az egyetemről, a pozsonyi városi múzeumból, a Szlovák Nemzeti Múzeumból, a nyitrai Régészeti Intézetből, hazaiak és külföldiek egyaránt. A külföldiek között van Herwig Wolfram, a kora középkor nemzetközi hírű osztrák kutatója és a magyar Veszprémy László (a további kötetekben Szende Katalin és mások fognak szerepelni). A mű szellemiségét azonban azok a szlovák kutatók határozzák meg, akik Pozsony kezdetével, a közvetlenül a kialakulása előtti időszakkal és a város további történetével foglalkoznak. Az első kötet leghangsúlyosabb részét a régészet eredményei képezik, amelyek a természeti viszonyoktól kezdve a kötet záró időpontjáig, a 12–13. század fordulójáig adják az adatok zömét. Az írott források szerepe e kötetben aszerint változik, ahogy a város történetével kapcsolatban egyre gyarapodik számuk. A mű fontosságát az is emeli, hogy ez a kötet több, mint egy város története. Ez a város Szlovákia fővárosa amióta Csehszlovákia létrejött. Másrészt Pozsony, új hivatalos nevén Bratislava területe Ortvy művének megjelenése óta jelentékenyen megnövekedett. Nemcsak a közvetlen szomszédságában levő falvakat kebelezte be, mint Dévényt(Devin), Dévényújfalut (Devínska Nová Ves), Pozsonypüspököt (Podunajská Biskupice), Pozsonyszőlőst (Vajnory), Pozsonybesztercét (Záhorská Bystrica), Pozsonyhidegkutát (Dúbravka), hanem 1972-ben a Csehszlovákiához 1947-ben csatolt három falut, Horvátjárfalut (Jarovce), Oroszvárt (Rusovce) és Dunacsúnt (Čunovo) is. Így „Nagypozsony” már önmagában is jelentős terület, melynek kapcsolatrendszere és szerepe minden korban túlnőtt saját határain. Sok vonatkozásban Nyugat-Szlovákia történetét is kézhez kapja az olvasó – természetesen szlovák nyelven, szlovák szempontból, de a kötethez DVD lemezen csatolt mintegy ötven oldalas, német nyelvű összefoglalással. Az első kötet 608 oldalt számlál, melyhez 925 többnyire színes képet mellékeltek. Az egész kötetben folyamatos a lábjegyzetek számozása 2592-ig, ami azt jelzi, hogy a szerkesztők segédmunkatársak közreműködésére szorultak. Kettejük nevét, a technikus munkatársak mellett, az előszó is említi (Fúry Klára és Elena Kurincová).

A pozsonyi főpolgármester beköszöntője után J.Šedivý igazít el az öt kötetre tervezett mű előzményeiről, előkészítésének menetéről, a szerkesztés alapelveiről, amit a német nyelvű összefoglalás is részletesen bemutat. Ez a szakmai előszó világossá teszi, hogy e kötetben Bratislava történetéről lesz szó, ami megmutatkozik a város nevének, az előforduló község és földrajzi ne-

vek, a személynevek használatában. A családnevek a történelmi formában szerepelnek, de a keresztnevek a szlovák alakban. Hasonlóképpen a községnevek is mindig a mai szlovák névalakban szerepelnek, néha, kivételképpen előfordulhatnak a régi szlovák névalakok is (a magyar Cseklész régi szlovák alakja Čeklis, mai alakja Bernolákovó). Pozsony neve a 9. századi eseményekig Bratislava formában szerepel, tehát az összes korábbi régészeti lelőhely Pozsony belterületén ebben az alakban olvasható. A 9–12. századi megnevezést, a Preslava névalakot két adat támogatja. Az egyik egy Szent Istvánnak tulajdonított, mindössze három példányban ismert, és Svédországban előkerült ezüstpéNZ felirata, a másik pedig a második pozsonyi csata alkalmából 1052-ben használt névalak: Preslawaspurch (Gombos, Cat.I. 100). A 13. századtól újra egységesen Bratislava néven szerepel a város. A magyar népnév etnikai tekintetben csak akkor fordul elő, ha bizonyosan magyar nyelven beszélő személyről vagy csoportról van szó, egyebekben az uhry szó szerepel, ami a hungaricus megfelelője lenne. A történelmi kronológia szintén az önálló Szlovákia koncepciójának felel meg. Ez megmutatkozik abban, hogy az őskori kultúrák jó részének kezdő és végpontja akkor is eltérő a hazai kronológiától, ha azok a Dunántúlon is előfordulnak. A későbbi időszakra érvényesül a nagymorva régészetben szokásos korszakolás: azaz a nagymorvák előtti kor, nagymorva kor és nagymorvák utáni kor (povelkomoravské obdobie), ami a magyar honfoglalás kor helyett áll. És végül említjük a történelmi források kínálta teljesen eltérő értelmezés lehetőségét, amelyre J. Šedivý kitűnő példát hoz. A pozsonyi káptalan istenítéletek lefolytatására való jogával kapcsolatban említi, hogy Kálmán I. törvénykönyve (I.22) csak a püspöki központoknak, valamint a nagyobb prépostságoknak engedélyezi a tüzesvaspróba végzését – a pozsonyi és nyitrai prépostságnak azonban nem. Az Illosvay codexben levő szövegvariáns azonban éppen az ellenkezőjét állítja. Mint J. Šedivý megjegyzi „Jellemző, hogy a magyar történészek inkább az első, a szlovákok inkább a második lehetőség felé hajlanak” (Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel 103).

Az első történelmi fejezet a környék természeti forrásait, geológiáját, archeobotanikáját és archeozoológiáját tárgyalja, hiszen nyilvánvaló a természeti környezet és a megtelepülés lehetőségének kapcsolata. Mindkét alfejezethez, s majd a későbbiekben minden emlékcsoport vagy jelenség szemléltetésére kitűnő, szemléletes térképek készültek. Itt a régészeti korok rekonstruált vízrajzi viszonyai jól mutatják, miért volt e terület évezredekig lakott. A neolitikumban a benépesülés részben nyugat felől történt, a vonaldiszes kultúra népe jelent meg Kr. e. 5600 körül, majd dél felől a Lengyel kultúra népe húzódik fel a Kisalföld északi felére. A korszak lelőhelyei a Duna bal partján találhatóak meg, míg a jobb part szinte leletmentes. De ennek oka a kutathatóság foka is lehet. A rézkor a Lengyel kultúra békés továbbfejlődése útján alakul ki, helyi csoportja Ludanice faluról van elnevezve. A Magyarországon is mindenütt megjelenő Bäden kultúra helyi csoportja a Dunántúlon is felfedezett Boleráz csoport, Pozsony környékén viszont gyengébben kutatott. A bronz kor (Kr. e. 2300–800) és a korai vaskor (Kr. e. 800–500) a bronz feldolgozásának virágkora. A lelőhelyek száma olyan mértékben megnő, hogy célszerű volt belső korszakolás után térképezni őket. A különféle népek és kultúrák csoportjai 11 jól megkülönböztethető régészeti emlékcsoportot hagytak maguk után. A bronzfeldolgozás szempontjából az Aunjetitz kultúra jelent a kezdetet, hordozói a Morava felől érkeztek, míg a Magyarád/Madarovce kultúra kelet felől terjeszkedett a régióban. Az ún. Urnenfelder/urnasíros kultúra emlékeit Oroszváron fedezték fel. A késői bronzkorban visszaesett a fejlődés üteme. A korai vaskort Magyarországon Hallstatt-kultúra névvel jelöljük, Szlovákiában inkább egy másik nevezetes lelőhelyéről Kalenderberg kultúrájának nevezik. Hordozói magaslati védhető telepeket hoznak létre a Kárpátok mindkét oldalán. A korszak egyik kiváló szakembere, Etela Studenikova a magyarországi szakirodalmat is jól ismerve jellemzi a kultúra jellemző tárgyait, és a jellegzetes ábrázolásokat, amelyek a vallási képzetek világába vezetnek (különleges edényformák bikafejes díszítéssel, az edényeken feltartott kezű, ún. adoráns állásban levő nőalakok). A Kalenderberg kultúra hirtelen szűnik meg, eltűnését a Dévényi várhegyen is előkerült két darab három élű bronz nyílcsúccsal kapcsolták össze, ami a szkíták megjelenését jelenti e helyen is.

A kötet szerzői teljesen új minőség feltűnését a kelták Pozsony környéki megtelepedésében látják. Az írott források már nemcsak megemlítik őket, de sokat is foglalkoznak velük, hiszen a római hódítás útjában álltak. A Kr. e.5. század elejétől egyre többször kerülnek kapcsolatba a rómaiakkal. Pozsony környékén is feltűnnek a Kr. e. 5. század közepén. Mint Andrej Vrtaľ hangsúlyozza, velük jelenik meg a Kárpát-medencében az erődített városias település, az oppidum, amely „fellegréből” és a hozzá tartozó városból áll. Pozsonyban az akropolis a várhegyen volt, és a belváros területére esik a köznép települése a különböző műhelyekkel, edényégető kemencékkel, a

vasfeldolgozásra utaló leletekkel. Mivel a jelenlegi város alatt fekszik, nehezen kutatható. Egykori kelta nevét nem ismerjük, csak annak a kelta törzsnek a nevét, amelynek valószínűleg ez volt a központja. Bojoknak (Boi) írják őket a források, és az ő nevük öröklődött át Csehország német nevévé. Vezérek ezüst, sőt arany pénzt készítettek, öntöttek. A város területén is gyakran kerülnek elő, sőt elrejtett kincsekben is többször előfordulnak. A kelta pénzverésről Eva Kolnikova ad szemléletes képet. Bemutatja a különböző pénzeket, amelyek vagy a görög, vagy a római pénzek utánzatai. Az érmék egyik oldalán általában egy férfi fej van, a másikon pedig egy lovas, alatta a pénzt verető nevével. Legismertebb közöttük a Biatic név, vagy a Nonnos, ritkábban fordul elő a Busu, amelyet még Pozsony nevével is kapcsolatba hoztak. A leggazdagabb településrész a Vödric területére esik. Itt helyenként 80–100 cm vastag a kelta kor „kulturrétege”. Pozsony fontosságát az is bizonyítja, hogy az oppidumon kívül is folytatódott a település, főként ÉNy-i és ÉK-i irányban. Fontos erődítmény volt a dévényi várhegyen is, erről újra K.Harmadyová számol be. A Kárpát-medencei keltákról európai kitekintésben Szabó Miklós könyvét érdemes hozzá olvasni (A keleti kelták, l'Harmattan 2005.).

A római hódítás a Kr. e. 20-as években érte el a Dunát ezen a vidéken. Arról, hogy mi történt az elkövetkező négy száz évben, Titus Kolnik, Herwig Wolfram és Vladimir Varsik ad összefoglalást, de az igazi római emlékeket (Oroszvár-Gerulata) Jaroslava Schmidtová mutatja be, hiszen mindig a részletekben van az igazi probléma (és az ördög) elrejtve. Az írott források mennyiségének köszönhetően már az előző korszak tárgyalására is kétszer annyi terjedelem jutott a kötetben, mint a bronzkorra vagy a korai vaskorra. Most a római korszakhoz érve még jobban érezhetjük a források számának bővülését. Nemcsak a „papír alapú” írott források állnak rendelkezésre, hanem feliratos kövek, építési feliratok, mérföldkövek, sírkövek, téglabélyegek, edénygyártó központok bélyegzői is segítenek a régészeti leletek értelmezésében. Pozsonyban ugyan a római kor emlékei inkább csak nyomokban állnak rendelkezésre vagy nagyon töredékesen, pl. a vár északi teraszán (Branislav Resutik előzetes összefoglalása a legújabb ásatásokról), hiszen kívül volt a birodalmi határon, de Oroszváron egykor Gerulata néven római castellum állt, amelyben egy 500 fős segédcsoport állomásozott. A még oszlatlan Pannónia provincia székhelye, Carnuntum pedig csak 14 km-re fekszik Gerulától. Carnuntumban egy légió állomásozott, amelynek létszáma 6000 fő volt. E tábor katonái által készített tegulák Dévényben és Pozsonyban is előkerültek. A táborok mellett polgári települések is kialakultak, a vicusok. Gerulata emlékei teljes egészükben a falu területe alatt fekszenek, de a tábor nagy része a Bergl nevű helyen feltárható volt. Ezen felül számos temetőrészletet találtak, sőt Dunacsún határában gazdasági települést (villa rustica) is feltártak, így a Római Birodalom határain kívül fekvő Szlovákia mégis ugyanolyan jellegű római kori létesítményekkel rendelkezik, mint a magyar Dunántúl. Egyébként az oroszvári Bergl lehetett a névadó orosz vár helye is, melyről Anonymus ír először, de erről és Oroszvár magyar temetőjéről nem esik szó a kötetben.

Nagyjából a római hódítással egy időben északról a germán svédek nyomultak a Dunáig, és hódoltatták a kelta maradvány lakosságot. Amint elérték a Duna vonalát, quad néven nevezték őket, majd négy száz év múlva újra svéb néven vonultak el a hunok elől nyugatra. A történeti összefoglalást róluk H.Wolfram írta meg, a régészeti anyagot pedig egy életmű tapasztalatai alapján T. Kolnik mutatta be. A római hadigépezet azonban szükségesnek látta a Duna északi partján is jelen lenni, hogy féken tarthassa a quadokat és más zsákmányra vágyó népeket. Ezért Dévényben létesítettek egy ellenérődöt, ezen kívül pedig „kiválasztottak” a quadok számára egy királyt, akin keresztül könnyebben kormányozhatták a barbarikumot, mintha katonai erejüket kellett volna mindig készenlétben tartani. A katonai beavatkozás azonban a római kultúra behatolásával is együtt járt. Nemcsak a római árucikkek jutottak el az északi népekhez, hanem a római pénz, a római építészeti alkotások, pl. fürdő létesítése (Pozsonyhidegkút/Dubravka) is megfigyelhető a barbár földön. Egyre inkább szembetűnővé vált az, hogy Pozsony és környéke a nagy országotak kereszteződésében fekszik. Az észak-déli irányú nagy út volt a Borostyánút, amely a római birodalmat kötötte össze az északi germán népekkel, a másik az évezredes Duna menti kereskedelmi út, amelynek védelmét szolgálta a dévényi erőd.

Az írott források értelmezése azonban nem könnyű feladat, és gyakran prekonceptióhoz vezet. Ezen kívül állandóan csábítja a régészeket is hitelesítő ásatások végzésére. Ha ilyenkor Kotormány János színvonalú kutató veszi a bátorságot az ásatásra, meglepő eredményt érhet el. Így pl. régóta ismert volt a fuldai évkönyvekből a nagymorva fejedelem, Rastislav (846–870) háborúinak története, melyek során 864-ben Dowina várában védte meg magát Német Lajos, a keleti frank uralkodó ellenében. Dowinát pedig Dévényel azonosították a régészeti tevékenység megin-

dulása előtt. Így már 1912 előtt végzett ott terepszemlét J. Zavadil, prágai kutató, majd 1913-ban a szintén cseh L. Červinka ásátott ott, akik még úgy vélték, ez volt Velehrad, Magna Moravia központja. Mellesleg ezekről a kutatásokról a magyar archaeologia teljesen elfeledkezett. Aztán 1921–1923 között, miután Dévény Csehszlovákia része lett, L. Červinka tovább folytatta az ásásokat, melyeknek viszont nem készült, vagy nem maradt fenn dokumentációja. 1933 és 1937 között Jan Eisner folytatott ott ásásokat, majd 1950-től Jan Dekan. Miután sohasem végeztek ki-elégítő eredményű kutatást, 1965-ben újra tisztázó ásásokba kezdtek (V. Plachá – J. Hlavičová – I. Keller., Slovansky Devin. Bratislava 1990. 20–30). Elképzelhető, hogy ennyi részleges, tervszerűtlen, és a mai igények szerint csapni való kutatás után mennyi megválaszolhatatlan kérdés maradt fenn. A dévényi várhegy védelemre rendelt részét egykor sánccal vették körbe. De mikor készült ez a sánc? Magától értetődően Rastislav várát látták benne. Sőt J. Eisner 1934-es ásátása is ezt sugallta (kelták utáni, középkor előtti). 1975-ben V. Plachá végzett újabb ásást a sáncon, melyben a lehető legjobb rétegvizonyokat találta meg. A sánc belsejét természetből rakták, de a sánc alatt kelta kunyhó maradványait lelték meg, míg a sánc köveit átrakva egy sírt ástak be a feltöltésbe. A sírban egy felnőtt és egy gyermek váza feküdt, melléklete pedig egy hunkori, u.n. murgai típusú korsó volt vas csatokon kívül. A sánc tehát római kori, valószínűleg, de nem bizonyítottan Valentiniánus kori (4. század utolsó negyede, Slovansky Devin 87–89).

Az bizonyos, hogy a quad királyságot a közelgő hun invázió elsöpörte. Nagyobb részük 406-ban nyugatra vándorolt, más részük az Észak-Dunántúlra költözött, nevet változtatott. Ezen túl svébeknek hívták őket. Maradékaik az 5. század végén és a 6. század elején beolvadtak az 510 táján Pannóniába beköltöző langobardokba. A Pannóniába legkorábban beköltöző langobardok egyik temetőjét tárták fel 2002–2003-ban Oroszváron, melyről nagyon részletes beszámolót adott e kötetben is Jaroslava Schmidtová és Matej Ruttkay. Jelenleg ez a legnagyobb pannóniai langobard temető a maga 166 sírjával. Használata a langobardok teljes pannóniai tartózkodásán át tart, és talán ez is az oka annak, hogy pont annyi terjedelmet szenteltek az oroszvári temető bemutatásának, mint a 250 éves avar korszak 1400 sírjának. A 166 sírből 3 állítólag 10. századi, de többet ezekről sem hallunk.

A langobardok mintegy 60 évig éltek Pannóniában. 567-ben egyik napról a másikra felke-rekedtek, és az avarokkal kötött szerződés értelmében áttelepültek a később róluk elnevezett Lombardiába. Ezzel gyökeresen más világ vette kezdetét a pozsonyi régióban. Tulajdonképpen ezzel a fejezettel jutunk el Pozsony előtörténetéhez, hiszen az eddigi kultúráknak és népeknek már hírmondójuk sincs Pozsony kialakulása idején. Az új korszak történetét T. Štefanovičová írta meg e kötet számára, aki egyben e kötet társszerkesztője, több könyv szerzője, Pozsony történetének avatott régészeti kutatója, számos nagyjelentőségű ásátás vezetője. A Szerző előbb a szlávok korai emlékeit jellemzi, majd legkorábbi Pozsony környéki leleteit veszi sorra, de sem itt, sem Dévényben nem kerültek elő biztosan 6–7. századi telepek vagy sírok. Walter Pohl ugyan az 550-es évektől valószínűsíti a legkorábbi szlávok nyugat-szlovákiai megjelenését, de a régészeti bizonyítékok még hiányoznak, és valószínűleg azért, mert az avar katonai megszállásnak viszont komoly emlékei vannak mind Dévényből, mind Dévényújfaluból (J. Zábajnik., Slovensko a avarski kaganat. Bratislava 2009. 16. és 22. leőhely., V. Placha et. al. 1990. 18). T. Štefanovičová még a korábbi szakirodalomban általánosan szereplő „avar-szláv temetők” kifejezést használja, melyek között legnagyobb a 883 síros Devinska Nova Ves/Dévényújfalú – tehelna, azaz téglagyári temető volt. Ebben a temetőben ugyan volt 27 hamvasztásos sír is, ami bizonyosan szláv etnikumra utal, viszont a Szerző is megemlíti, hogy a hamvasztásos sírok közül egy a 302. avar sír felett volt eltemetve. Ez eléggé egyértelműen jelzi a szláv sírok avar kor utáni keltezését. Hasonló a helyzet a pozsonybesztercei/záhorska bystricai temetőnél, ahol 262 sírből 8, vagy a cseklézi 84 sírből 5 volt hamvasztásos. J. Zábajnik az ilyen temetőket birituális temetőnek nevezi (i.m. 24–25), de ennek az a feltétele, hogy egyidejűleg temetkezzenek hamvasztásosan és korhasztásos (csontvázas) módon. A Pozsony környéki temetők viszont két, egymástól független, de azonos helyre temetkező közösséghez tartoznak. Dévényújfalun a legkésőbbi sírokban S végű hajkarikák vannak. J. Eisner nyomán Szatmári Sarolta 9 ilyen sírt említ (626, 646, 647, 654, 675, 755, 771, 772, 773 J. Eisner, Devinska Nová Ves. slovanské pohřebišťe? Bratislava 1952. 6., Szatmári S., Komárom megyei múzeumok évkönyve 1., 1968. 107–130.). Ezek legkorábban is a 10. század végére, 11. elejére keltezhetőek. Ami azt jelenti, hogy nem is kettő, de három temető volt ugyanezen a helyen.

Az avar kor emlékeit gyakorlatilag öt temető, összesen 1400 sír anyaga reprezentálja. Az öt temető a már említett Dévényújfalú-Téglagyár, Pozsonybeszterce, Cseklész, Pozsonyszőlős és Dunacsún, és ezeken kívül is van még néhány kis temetőtöredék. A legjellegzetesebb tárgytípusaik

közé tartozik az öntött bronz lószerszám és övkészletek, a szabadkézi (potiská) és a kézikoron-
gon készült (podunajska) keramia, a fémabroncsos favedrek, fülbevalók. Felhívja a figyelmet
arra, hogy Cseklész táján volt a késő avar korban az avar-szláv etnikai határ, és itt nyoma maradt
az akkulturációnak: az egyik lovas már hamvasztással temették el. Zárásképpen a korszak tele-
pülései közül említ kettőt, egyiket Devinske Jazero/Dévényi tó – Dalšie Topolite, a másikat Mur-
nice lelőhelyről, és röviden jellemzi az anyagot. A fejezet kevésbé nyújt régiós értékelést, inkább a
helytörténeti elemeket hangsúlyozza. Régészeti anyagát tekintve pedig a késő avar kor (8. szá-
zad) emlékeire helyezi a hangsúlyt.

Az avar kor végével a szinte teljesen régészeti forrásokra támaszkodó helytörténetírást újra
az írott forrásokkal rendelkező korszak váltja fel. Valójában csak most kezdődik Pozsony és Dévény
története. A szlovák történetírás a 9. és 10. század között nem érzékel törést, a régió fejlődésében
ugyan változás is tapasztalható, de a fejlődést töretlennek érzékelik, és ezt az adatok hiánya is támo-
gatja. Ezért a két évszázad történetét a szerkesztők egységként kezelik. A korszakolás a fejezetcímből
is kitűnően a nagymorva kronológiához kapcsolódik, hiszen nem a magyar honfoglalás koráról van
szó, hanem a nagymorva kor utáni periódusról (povelkomoravske obdobia). Így J. Steinhübel történe-
ti bevezetője és a pozsonyi vár története közé ékelődik be Veszprémy László fejezete a pozsonyi csatá-
ról és az azt megelőző évek eseményeiről. A nagymorva kor bevezetése Nagy Károly avarok elleni
hadjárataival kezdődik, amit a magyar kutatás az avar kor lezárásaként szokott tárgyalni. Az írásos
források szerint még egy teljes emberöltő telik el az új hatalmi központok kialakulásáig. A kevés tör-
téneti adatra épülő rekonstrukcióban kitüntetett szerepet kap Dévény, hasonlóképpen Pozsony is,
visszavetítve a 11. századi prépostsági templom patrocíniumát a 9. századra. A történeti beveze-
tés a 907. évi Brezalauspurc-i csatával zárul, amelynek eredménye J. Steinhübel értékelése szer-
int az volt, hogy megnyitotta az utat a magyar rablóhadjáratok előtt. Csak ezért kár lett volna
konferenciákat szervezni 2007-ben Ausztiában, Magyarországon és Szlovákiában is (Bitka pri
Bratislave v roku 907 a jej vývoj stredného Podunajska. zost. T. Štefanovičova a D.
Hulinek, Bratislava 2008).

A pozsonyi vár feltárását több szakaszban T. Štefanovičová végezte, és a korábbi eredményeit
1975-ben közzé is tette. Később még lehetőség nyílt újabb ásatásokra is, ezekről jelen kötet is beszám-
ol. A kezdeti vár erősítése, leszámítva a kelta előzményeket, kazettás és rostos szerkezetű fa- és
földsánc volt, amelyet egy malter nélküli, szárazon rakott kőfal is erősített. A kelteztést „biztosította”
az első, írott forrásban megadott neve. A jelenlegi várépület belsőudvarán két kőépület talált, egy ko-
rábbi és egy későbbi kétosztatú „palotát”. A vár keleti platóján, a jelenlegi épületek és a sánc között
került elő két (?) templom alapfalmaradványa és 229 sír, melyek közül a legkorábbiak nagymorva ék-
szereket tartalmaztak, zömmel azonban a várbeli prépostsági templomhoz tartozó temető 11–12. szá-
zadi sírjai voltak. Az összkép azonban bizonytalanabbá válik, ha számításba vesszük a következőket:
Miért neveznek egy nagymorva várat 907-ben németül. A sánc faanyagát dendrokronológiai vizsgá-
lattal a 10. század vére keltezték (J. Henning – M. Ruttikay, Frühmittelalterliche Burgwälle an der
mittleren Donau in ostmitteleuropäischen Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt.
in: Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. szerk. J. Mahaček – Š. Ungerman. Bonn 2011.
271–73). A sánc faszerkezete és a csapolás azonos a 10. század végi Piast-várak szerkezetével, például
a naszacowiceivel (ahol egyébként Gyula-Prokuj várat sejtjük a honfoglaló leletek sűrűsödése miatt),
amint arra később T. Štefanovičová is utalt (Bojná, hospodarske a politické centrum nitrianskeho
kniežstva. szerk. K. Pieta – A. Ruttikay – M. Ruttikay. Nitra 2006. 241), és Bóna István is rámutatott
(Várak szent István korában. in: Államalapítás, társadalom, művelődés. szerk. Kristó Gy. Bp. 2001.
106)

A nagymorva időszak eseményeinek másik fontos helyszíne a Dévénnyel azonosított Dowina.
A 9–11. század történetét a korábbi korszakokéhoz hasonlóan K. Harmadyová foglalta össze. Már a
római korszak bemutatásánál láttuk, hogy a várhegyet körbefogó sánc hun kor előtti. A Dowinára
vonatkozó írott adat a fuldai évkönyvek 864-es bejegyzése. Az ásatások viszont a dévényi sánc ek-
kori állapotára nem adtak támpontot. A Dévénytől északra levő egyik kisebb erősség (Na
pieskach) sáncának átvágása, amit itt mutatnak be, szintén kazettás szerkezetű, és nem morva
palizád. A dendrokronológiai mintavétel Dévény esetében sikertelen volt, itt pedig nem is volt. A
sáncokon belül a római és középkori kőépületeken kívül két másik, templomként értékelt épület
került elő. Az egyik egy cella trichora jellegű háromkaréjos, téglalap alakú kőépület, amit többen
mind a mai napig római korinak vélnek (J. Šedivý és M. Slivka, in: Czoch G. et al. Fejezetek Po-
zsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Pozsony 2005. 98). Falaitól 8–10 m távolságra egy
hat síros 9. századi temetőt találtak. De ennek az épületnek a romjai felett, helyenként az alapfa-

lakra fektetve a halottakat, egy kb 600 síros 11–12. századi temetőt létesítettek az Árpád-korban. A háromkaréjos épülettől néhány méterre egy körtemplom (?) alapja van, amelyet viszont korábban szelmalom alapjának is hittek. Ez a kerek épület két sírra ráépült, egy váz pedig az épület belsőjében a falig van temetve. E szerint az épület későbbi a síroknál. A lelőhelyet még 1913-ban L. Červinka kezdte ásni, de a temetőt csak 2012-ben közölték le, egy időben a jelen monográfiával. Viszont a falu belterületén, a templom mögött V. Plachá és I. Keller egy 122 síros 9. századi temetőt tárt fel (V. Plachá et al. 1990.36–76).

Pozsony belvárosa területén számos helyen találtak településre vagy temetőre valló 9–10. századi régészeti emlékeket. Ezeket a kötet szerzői a belváros térképére vetítve külön-külön mutatták be. A településeket főleg a kerámia segítségével lehet keltezni, ami nem a legbiztosabb módszer. T. Štefanovičová szerint sem, de más lehetőség ritkán adódik. A lelőhelyek sűrűsödése a Szt. Mihály templomtól keletre, a mai Ventur utca középső részére esik. Egy másik lelőhely csoportosulás a Főtér/Hlavné namestie körzetében látható. Talán egy biztosan 10. századi kelteztet biztosító edénytípust is talált T. Štefanovičová a vár alatti Duna-parti településrészen, egy honfoglalás korára jellemző bordás nyakú edényt (593.kép). Ugyanezen a váralja részen a legkorábbi lelet egy késő avar bronz szíjvég, ami bizonyára a 9. századra keltezhető. A két település részlet bemutatása T. Štefanovičová és B. Lesák munkája. Mindketten a legújabb ásatások előzetes értékelését adják e helyen, megelőzve a részletes publikációt. Nagyon tanulságos a belváros területén talált 9–10. századi temetkezések térképezése is. Ezt a munkát Margarita Musilová végezte el. Összesen 66 sírt találtak, melyeket főleg a 9. századra kelteznek. A sírok fele két nagyobb csoportban található. Az egyik csoport a Michalska/Mihály u. északi végénél van, a másik a Františkanske namestie/Ferenciek terénél, a többi pedig elszórtan egyesével, párosával. A Ferencsek kertjében levő temetőrészben két sírban is mongoloid koponyájú vázat találtak. Ez utalhat 9. századi avar leszármazatra de honfoglaló magyarra is. A sírok lelőhelyeinek nagy sűrűsége arra mutat, hogy több korszakhoz tartoznak, mert különben nem maradna hely a településeknek.

A 11. századtól új helyzet áll elő régészetileg is. A város szláv nevét a szlovák kutatás Preslava-nak tartja, három ezüst pénz feliratai nyomán. Ezekről az érmékről jó összefoglalást ad Kovács László (Kristó Gy. szerk. Államalapítás, társadalom, művelődés 96–99). A település mind a vár területén, mind a váralján fejlődésnek indul, melynek nyomán új központok alakulnak ki. Az egyik a várhegy keleti lejtőjén, a Szt. Miklós templom körül, a másik a keleti városkapu előtt, a Szt. Lőrinc templomnál. Mindkét helyen rotunda a legkorábbi építmény. A harmadik központ a Szt. Mihály templomnál jön létre, de a közbe eső terek beépítettsége állandó változásban van. A 12. század végére rögzülnek a házak csoportosulásai, de az utcák vonala még mindig nem végleges. Erről a fejlődésről jó összefoglalást ad magyarul is J. Šedivý (Fejezetek Pozsony történetéből 95–130). Jelen kötetünkben ő foglalja össze a 11. századi társadalmi átalakulást, az egyes társadalmi rétegek szerepét. A 11–12. századi temetőkről M. Musilová tudósít. Sokat mondónak tartjuk, hogy Pozsony területén csak egy köznépi temetőt találtak, legalább is a Fő téren/Hlavné namestie és Sedlarska/Nyerges utca körzetében feltárt 76 köznépi jellegű sír erre utal. A Szt. Szalvátor templom körüli temető olyan jellegű, mint a dévényi várhegyen levő. A többi temető a templomok körül helyezkedik el. Ha a kötetben tárgyalt lelőhelyeket összehasonlítjuk A. Habovštiak 1985-ben megjelent könyvének adathalmazával (Stredoveka dedina na Slovensku), menten szemünkbe tűnik az óriási adatgazdagodás, a régészeti kutatások megsokszorozódása. Mivel ezek az ásatások még feldolgozatlanok, e kötetben előzetes összefoglalás formájában szerepelnek. Mindez azt vetíti előre, hogy a Pozsony története monográfia még nagyon sokáig kézikönyv marad a korszak kutatói számára, hiszen csak innen fognak képet kapni az egyes lelőhelyekről.

Végül meg kell említeni azt a kilenc apró dolgozatot, amely a kötet végén mintegy magyarázza a kötetben levő régészeti jelenségeket, vagy más vitatott kérdéseket. Ezek közé tartozik J. Šedivý összefoglalása Pozsony régi névváltozatairól. Z. Farkaš a kereskedelem és utak, a stratégiai fontosságú helyek, P. Šalkovský a falusi és városi épületek, P. Jelinek a temetkezési szokások és hitvilág, A. Šefčáková az embertani leletek évezredek változásáról ír. A történetírás történetét E. Mannová, a helyi gyűjtés és intézményeinek történetét M. Pichlerová foglalja össze, és végül a hatékony régészeti terepmunkát segítő légi fényképezést I. Kuzma mutatja be. A kötet végén található a hatalmas szakirodalom, melyből kitérnek a felhasznált munkák sora, és a névmutató.

Mesterházy Károly

Kiss Gergely

KIRÁLYI EGYHÁZAK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

(Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.)

Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. 204 o.

Kiss Gergely pécsi középkorkutató, a korai magyar egyháztörténelem jeles ismerője a királyi alapítású bencés apátságok jogi helyzetét bemutató monográfiája (2006), valamint a pécsi püspökség középkori történetét bemutató nagyszabású munka (2009) után, ahol számos kérdést az ő tollából ismerhettünk meg, újabb egyháztörténeti tárgyú könyvvel állt ki a szakmai közönség elé. A munka előljáróban megjelöli azt az anyagot, amelyet tárgyalni kíván: ez a későközépkori (1389–1513) pápai dokumentumokból, egyházlátogatási jegyzőkönyvekből megismerhető kiváltságolt, ún. királyi egyházak története, jogállása a kezdetektől Mohácsig. Foglalkozni kíván az esztergomi érsek meghatározó szerepével, ill. az egyes intézmények egyházi jogi helyzetének fejlődésével is. Már itt megjegyezném: könnyíti a munka használhatóságát, hogy a legfontosabb vonatkozó fogalmak társa rendezve megtalálhatóak a monográfia végén.

A munka I. fejezete a királyi egyházak intézményének eredetével foglalkozik, mind nemzetközi, mind magyar vonatkozásban. Érdekes olvasni az első alfejezetben, hogy monografikus munkák Nyugat-Európában sem születtek e tárgykörben, a tanulmányok leginkább az udvari kápolnák és az ún. szent kápolnák kérdését tárgyalták. A hazai medievisztikában pedig paptörténetesek (pl. Kollányi Ferenc) és jeles világi kutatók (Gárdonyi Albert, Jankovich Miklós, Mályusz Elemér és Kubinyi András) nevét emeli ki. A második alfejezet a nyugat-európai királyi egyházakat tárgyalja, Cluny szerepét, a helyi főpásztor joghatósága alól mentesített állapotnak az udvari kápolnával való kapcsolatát, mindennek az ereklyékkel, írásbeliséggel összekapcsolódó mivoltát. A korábbi kutatással összhangban megállapítja, hogy a mintát végül is Aachen Karoling-kori szereplése adta. A királyi egyházak altípusa az ún. szent kápolnák intézménye, amely Franciaországban, de Csehországban és az osztrák területeken is megjelenik. Itt megelőlegezném, hogy a szerző szerint Magyarországon viszont nem fordultak elő, így tárgyalásuk egy kicsit túl bőségesre sikerült. Kiss Gergely arra is felhívja a figyelmet: Nyugaton nincsenek csoportos kiváltságolások, a privilegizált egyházak az Apostoli Szentszék alá kerülnek (nálunk Pannonhalma és Fehérvár kivételével az esztergomi érsek alá!), és az exemptio mindig jogfejlődés eredményeként következett be.

A következő alfejezet a királyi egyházak hazai eredetével, kialakulásával és fogalmával foglalkozik. Az Esztergom alá tartozó intézmények öt csoportba oszthatók: bencés apátságok, társaskáptalanok, premontrai prépostságok, kápolnák és plébániák, erdélyi szász dékánátusok. Alapvető ezeknél a királyi alapítás és kegyuraság. Hangsúlyozza az írásbeliséggel való szoros kapcsolatot a társaskáptalanok és a királyi kápolna között, míg a szerzetesi intézményeknél, valamint a kápolnák, plébániák, kultikus szerep volt elsődleges. A szász egyházak pedig királyi földön, királyi engedéllyel létrehozott intézmények voltak. Egységes csoportként a 13. század végétől jelentek meg. Esztergom alá tartozásuk — a következő alfejezet tanúsága szerint — késő középkori forrásokból ragadható meg, kiemelendő Kanizsai János, Szécsi Dénes és Bakócz Tamás érsek munkálkodása. A szerző Esztergom érsekének vezető szerepét Koszta László kutatásaira alapozva mutatja be. Az érsek királyi egyházakat irányító szerepének kialakulását viszont már — saját vizsgálódásaira támaszkodva — a 12. század közepétől ki tudja mutatni. Kiss Gergely e helyütt kénytelen a kalocsai érsekség kialakulásának kérdésével is foglalkozni, itt is Kosztával ért lényegében egyet, de a második magyar érsekség egyháztartományra fejlődésének kezdetét korábbra keltezi. Nem e helyen kell a kérdést megvitatni, de érdemes lenne a primási intézmény nemzetközi irodalmának újbóli feldolgozása. Arra gondolok, hogy Kalocsát a kevés és bizonytalan forrás alapján nem feltétlenül tartomány nélküli érseknek kellene tekinteni, hanem olyan metropolitai székeknek, amely a *prima sedes* jogát kezdettől fogva magának követelő Esztergom mellett nehezen tudott intézményesülni. A primási tisztséget nyugaton a 9. század joggyűjteményei hozták vissza a köztudatba, tehát a magyar államalapításkor már foglalkozhattak ezzel, függetlenül a magyar egyházfőre alkalmazott terminológiától.

A második fejezet csoportonként tárgyalja a hazai királyi egyházak körét. Kiss Gergely 23 bencés apátságot sorol közénk, ezek döntő többsége királyi alapítás volt. A 30 premontrai prépostságból 12 került a kivételezett egyházak sorába. A társaskáptalanokat is egyenként sorolja elő a szerző. Ezen intézményeket a recenzius is egy kicsit jobban ismeri, úgyhogy néhány kiegészítést tenne. Aradnál Juhász Kálmánnak a Századok 1989. évi, egy 1949-es számot újraközlő fü-

zetében szereplő cikkét kellett volna használni, ez a legteljesebb megnyilatkozása a szerzőnek. Szepesnél figyelembe vettem volna az egyre gazdagabb szlovák szakirodalmi termést is (pl. Z dejín Spišského prepošstva. Red. L'uboslav Hromjak. Spišské Podhradie 2010. vagy Jozef Špirkónak még a II. világháború előtt megjelenő munkái, mindezekre l. Buják Gábornak a Fons folyóiratban hamarosan megjelenő tanulmányát). Titelnél sajnós a mindig körültekintő szerző egy régi, de már többször cáfolt tévedést újít fel. A dél-magyarországi káptalant nem alakították 1264-ben ágostonrendi prépostsággá. Az adat a Tolna megyei Tölre vonatkozik, ott lett ágostonos monostor, ahogy azt legújabban K. Németh András és Ódor János Gábor kimutatta (Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve 27 [2005] 131–157., különösen 135–137.). Magam megvizsgáltam volna még a kalocsai érsekség alá tartozó (!) Hájszentlőrinc esetét. Jóllehet egyetlen egy késő középkori lista sem tartalmazza az itteni prépostságot, Kálmán halicsi király 1226-ban viszont uralkodói patronátus alatt lévőnek tudta (Fejér: Codex diplomaticus VI/2. 363–364.).

A következő csoport a királyi alapítású, kápolnából plébániává váló egyházakat, rezidenciális kápolnákat, hospesközösségek plébániáit veszi sorra (Buda, Sárospatak, Pápa, Visegrád). Mint már említettem, Kiss Gergely elveti ezeknek a szent kápolna-típusba való sorolását. Az utolsó vonatkozó alfejezet a dél-erdélyi szász dékánátusokat tárgyalja, a vonatkozó német szakirodalom teljességének ismeretében. Ezek az exempt dékánások a királyi földön letelepedő németek egyházai közül Szeben (kezdetben prépostság, majd dékánátus) és Brassó (esperesség/dékánátus) intézményeit jelentik, mindkettőt megpróbálták az évszázadok során püspökséggé is alakítani, sikertelenül. A dél-erdélyi németek nem kis hányada azonban végig az erdélyi püspök joghatósága alatt maradt.

Az összegzés az esztergomi érsek alá tartozó királyi egyházaknál az alapítás királyi mivoltát, a királyi birtokon való fekvést vagy a hospes kiváltság meglétét hangsúlyozza, és felhívja a figyelmet arra: nem minden királyi egyház lett exempt. Magam kiemelttem volna a nyugat-európai vonatkozó intézményekkel való egyezéseket és különbségeket. Véleményem szerint a hazai ritka pápai exemptio a királyi hatalom és ebből fakadóan Esztergom érsekének erejét mutatja, a gregoriánus reformmozgalom sikere után az egyházból kiszorulni kezdő európai uralkodók közül a magyar király és vezető érseke sikerrel védték ki a pápai kiváltságolás iránti igényeket. Kiss Gergely kiváló munkáját francia és angol összefoglaló, fogalomtár, táblázatok és minőségi térképek zárják.

Thoroczkay Gábor

NOMEN EST SOCIETAS?

Új monográfiák középkori személyneveinkről és társadalomtörténeti vonatkozásaik

N. Fodor János: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526). Magyar névtani értekezések 2. Bp., 2010. 159 o.

N. Fodor János: A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára 1401–1526. Magyar névtani értekezések 3. Bp., 2010. 326 o.

Slíz Mariann: Személynévadás az Anjou-korban. Históriaantik, Bp., 2011. 269 o.

Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár 1301–1342. Históriaantik, Bp., 2011. 508 o.

Az ELTE Nyelvtudományi Intézete nagy hagyományokkal rendelkezik a történeti névtannal összefüggő kutatások terén, s ez hatványozottan igaz a középkor személyneveivel (azaz nyelvtörténeti szempontból az ómagyar korrall) kapcsolatosan. Erre nézve talán elég csak Fehértői Katalin ilyen irányú munkásságát megemlíteni.

A téma — egészen pontosan a középkori személynévadás hátterében megbúvó társadalmi motiváció — roppant fontos a történészek, főleg a középkor kutatói számára is. Az elnyert személynév szoros kapcsolatban áll a névviselő társadalomban betöltött szerepével, külső vagy belső tulajdonságaival, illetve egyéb — őt a szűkebb közösség más tagjaitól megkülönböztető — sajátosságaival. A személynevek e jellegzetességükből adódóan olyan társadalomtörténeti információkat őriznek a számunkra, amelyeket más forrásból kinyerni a legtöbb esetben nem lehet. A foglalkozásnévből képzett nevek a kézműipari tevékenységre, a helynévi eredetűek a jobbágyi migrációra,

az etnikumra utaló nevek a nemzetiségi viszonyokra, míg más típusúak (például az apa nevéből képzettek) többek között a családi kapcsolatokra nyújtanak adatokat. A magyar középkortudomány képviselői már régóta tisztában vannak e ténnyel, közülük többen is felhasználták a középkori személyneveket hasonló következtetések levonására, sőt, néhányan részletesebben is foglalkoztak az ilyen irányú elemzések lehetőségeivel (Székely György, Kubinyi András).

A személynevek vizsgálatának módszertana, hogy hogyan és milyen esetekben lehet egy nevet ilyen célokra felhasználni rengeteg speciális kérdést vet fel azonban, ami bizonytalanná teheti a vizsgálat végeredményét. Az egyik legfontosabb ilyen, hogy vajon csak egyszerű megkülönböztető nevet, vagy már öröklődővé vált családnevet visel-e a forrásban szereplő illető? Utóbbi esetben ugyanis a személy és a nevében szereplő információ már jó eséllyel eltávolodott egymástól, ezért történeti forrásként nem használható fel. A kérdés megítélése, a családnevek kialakulásának problémája a nyelvészek körében sem egyértelmű ügy. Előrelépés pedig csak akkor várható ezen a téren, ha nagyszámú nevet sikerül a különböző korszakokból összegyűjteni és ezeket szisztematikusan, egységes elvek alapján vesszük vizsgálat alá.

A közelmúltban az ELTE Nyelvtudományi Intézetének műhelyében két olyan — PhD disszertáción alapuló — monográfia is napvilágot látott, amely ennek a feltételnek a legmesszebben megfelel. Szerzőik, Slíz Mariann és N. Fodor János a fiatalabb nyelvészgenerációhoz tartoznak ugyan, de nevük már jól ismert szakmai körökben, hiszen több munkában bizonyították a téma iránti elkötelezettségüket és hozzáértésüket. Az sem hátrány és érezhető is műveiket lapozgatva, hogy mindketten folytattak történeti stúdiumokat is.

A két monográfia komoly társadalomtörténeti vonatkozásokkal rendelkező, egy-egy korszakot felölelő (együttal a korábbi kutatásokat és egymást is szervesen kiegészítő) névtörténeti elemzés, amelynek bázisát, a nagy munkával összegyűjtött korabeli személyneveket a szerzők — teljesen indokoltan — a monográfiával párhuzamosan külön adattárban is közzölték.

Műveik célkitűzése pedig már önmagában is hiánypótló: szemben a kutatás korábbi irányvonalával, amely főleg az Árpád-kor neveinek összegyűjtésére törekedett, ők a 14. és 15. századból származó névanyagot vizsgálják. A magyar személynévadás fejlődésében a döntő — s egyúttal komoly társadalomtörténeti háttérrel is bíró — változás, így a két- vagy többemű személynevek kialakulása, illetve a családnevek megjelenése a 14. századtól indult meg, így e korszak ilyen irányú vizsgálata mindenképpen komoly eredményeket ígér.

Ha időrendben haladunk, a kettő közül Slíz Mariann munkájával kell kezdenünk az ismeretést, amely a 14. századból származó személyneveket vizsgál. A nagyjából 14 000 névadat az Anjou kor első felére (1301–1342) vonatkozik. A gyűjtés alapja az Anjou-kori okmánytár, a Hazai Okmánytár és két családi (a Károlyi és a Héderváry) gyűjtemény, továbbá az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékek. Az Anjou-kori oklevéltár regesztái azonban ilyen célokra nem voltak felhasználhatók, részben a nevek magyaros közlése, részben pedig amiatt, hogy a sorozat nem törekszik az oklevélben szereplő összes név felsorolására.

A mű nagy ívű historiográfiai bevezetővel indul, s egyúttal a kitűzendő célt is megismerteti az olvasóval. A nevek összegyűjtése a szerző szerint nem pusztán cél, csupán eszköz. Ez a bagatellnek tűnő megjegyzés érthető, ha tudjuk, hogy a korábbi publikációs gyakorlatban nem voltak ritkák az egyszerű, már-már öncélú és mindenféle komolyabb elemzéstől mentes középkori személynévanyag-közlések sem.

Slíz Mariann azonban az összegyűjtött nevek segítségével olyan nagy horderejű kérdésekre próbál választ adni, mint a nevek területi, időbeli és társadalmi megoszlása, a nápolyi származású királyi család és a magyarság neveinek egymásra hatása, az irodalmi eredetű névadás valamint a szentkultusz és a személynévadás összefüggései, vagy pedig a családnevek kialakulásának problémái.

A munka nagy erénye, hogy az olvasó remek képet kap azokról a módszertani buktatókról és lehetséges megoldásaikról is, amelyek egy ilyen személynévanyag gyűjtése és feldolgozása során a kutatóra leselkednek, de a terminológiával, annak használatával kapcsolatosan megjelenő nehézségekről is beszámol.

Kifejezetten fontos része a dolgozatnak például az a fejezet, amely a névadás különféle korszakait próbálja meghatározni. A szerző véleménye szerint a családnevek kialakulásának első szakaszában az egyénnevek még csak különféle jelzős szerkezeteket kaptak. Ebben a periódusban lehet elsősorban „körülírással” nevekről beszélni. A második korszakban kialakult néhány jellegzetes és jól megkülönböztethető megnevezés-típus: így a *de+helynév*-ből álló, a *filius*-os és a *dictus*-os

névszerkezetek is ekkor jelentek meg. Végül, a személynevek fejlődésének harmadik szakaszában a névelemek egyre inkább megszilárdultak és öröklődővé váltak, azaz létrejöttek a családnevek.

Némileg merész, de elfogadható módon a szerző nem tartja megfelelőnek a Fehértói Katalin által bevezetett és széles körben elterjedt „megkülönböztető név” terminust, ehelyett „megkülönböztető névelem”-ről és „névkiegészítő elem”-ről beszél. Főleg utóbbi felvetése figyelemre méltó: az általa Hajdú Mihály nyomdokain említett, a névszerkezetek integráns részének tekintett „névkiegészítő elemek” méltóságra és társadalmi helyzetre vonatkoznak, s egy részük az oklevelekből jól ismert korabeli társadalmi terminológia részét képezi (ilyen véleménye szerint többek között a *magister*, *magnificus*, *domina*, *comes*, vagy a *iudex curie* is).

A szerző a néviselők társadalmi helyzetének meghatározását is elvégzi, ezért a feldolgozásnak vannak bizonyos korlátai: a területi egyenlenségek mellett megemlítendő még a különféle társadalomtörténeti problémák is (a női nevek alacsony aránya a korabeli oklevelekben; a parasztságról beszámoló összeírások hiánya; az egyes városokban emellett sok esetben megfigyelhető, hogy a különféle etnikai csoportok alul vagy felülreprezentáltak, stb.).

A szerző a néviselők társadalmi helyzetének meghatározását is elvégzi, bár elismeri, hogy ez az egyik legnehezebb kérdés. Megkülönbözteti a birtokosokat, a városi és a „mezővárosi” polgárokat, a jobbágyokat, míg mindenki mást az „egyéb” kategóriába sorol.

Az említett egyenlenségek eredményezik azt a sajátosságot, hogy a névanyag nem tükrözi az előnyelvi viszonyokat. A világi személyek között 7863 férfi és mindössze 270 női név található. A férfiak közül 6743 birtokos, 246 polgár, 157 a szerző szerint „mezővárosi polgár”, 277 jobbágy, 440 pedig „egyéb”, azaz besorolhatatlan. A pápai tizedjegyzékekben 1095 név a papság középső rétegéhez, 4085 pedig az alsópapsághoz sorolható.

A szerző által meghatározott „mezővárosi polgár” kategória a 14. század első felében még nehezen értelmezhető és ezért csak kevésbé elfogadható kifejezés, hiszen a különféle településformák még erőteljes mozgásban voltak. Klasszikus értelemben vett mezővárosokról beszélni ezért a század utolsó egy-két évtizedét leszámítva nem indokolt. Szerencse, hogy az ebbe a kategóriába sorolt nevek száma nem túl magas, így az összképen ez a kategorizálás sokat nem változtat.

Slíz hatalmas névanyagát logikus módon területi szempontok alapján is vizsgálni kívánja, ehhez pedig a középkori Magyar Királyságot régiókra bontja. A régióalkotáshoz alapvetően a korabeli egyházmegyéek területi elhelyezkedéseit veszi figyelembe, a püspökségek által megosztott vármegyéek esetében pedig önkényesen dönt a hovatartozásról. Módszere nem minden esetben teljesen elfogadható. A horvát-szlavón megyék dunántúli megyékkel történő összevonása, vagy az Észak-Alföld összekapcsolása az északkeleti országrész nagy részét német és szláv lakosságú határvidékével azt a veszélyt hordozza magában, hogy etnikai-nyelvi jellegét tekintve sokszínű területeket veszünk egy kalap alá. Figyelembe véve azonban a kérdés nehézségeit, ezt mégsem róhatjuk fel neki.

Slíz Mariann a fenti forrásrendezés elvégzése után áll neki tehát az elemzésnek. Elsőként az egyénneveket veszi sorra. Eredményeit és a százalékos adatokat több tucatnyi jól szerkesztett táblázatban ismerteti. A hely szűkössége miatt nem áll módunkban a teljes elemzést végigkövetni, ehelyett csak a történész szemszögéből fontosabb témákra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Az etnikai viszonyok meghatározása a nevek alapján érezhetően nehézkes: a latin nyelvű oklevelezési gyakorlat keresztény nevei ugyanis elfedik a valós etnikumot. A névadásban ráadásul a családi hagyományoknak, a névdivatnak és a presztízsnek is igen nagy szerepe volt, ez pedig nem konvertálható „nemzetiségi” viszonyokkal kapcsolatos következtetésekre.

Az egyénnevek eredetével kapcsolatosan megállapítható, hogy a legnépszerűbbek minden társadalmi csoportnál a görög-latin eredetű nevek voltak. A birtokosoknál ez a tendencia még erőteljesebb, ami annak köszönhető, hogy a nemzetségek körében egyes nevek jóval gyakrabban fordulnak elő, mint mások. Az egyházi rétegekben ugyanakkor kifejezetten magas az idegen nevek száma. A nyugati származású (német és francia), valamint szláv nevek aránya a középpapság körében erőteljesebb, mint az alsópapságnál.

Érdekes eredmény, hogy nem lehet kimutatni komolyabb eltéréseket az egyes régiók között a névdivat tekintetében, a jövevény nevek pedig mindenhol 90% feletti arányt mutatnak a magyar eredetűekkel szemben. Ugyanígy, a szláv nevek aránya sem mutat összefüggést a szláv településterületekkel, az egyetlen kivétel a horvát-szlavón régió, ott azonban a viszonylagosan kevesebb adat is okozhatja a torzítást. Kimutathatók ugyan bizonyos törvényszerűségek (például az erdélyi egyházmegyében viszonylagosan magasabb a német nevek gyakorisága, vagy a László név

a váradi egyházmegyében a legelterjedtebb országos szinten), de további, még több adaton alapuló vizsgálatok kellenének még ahhoz, hogy a kérdésben tisztán láthassunk.

A mű egyik legérdekesebb része a névadási tendenciák háttérével foglalkozik. Ilyen például a szentkultuszok hatása a névadásra. Az uralkodói famíliák (így az Anjouk is) felhasználták a dinasztikus névadás során a családi szentek neveit, egyúttal tehát a királyi egyházpolitikával is szorosban összefüggött ez a dolog. Vannak emellett olyan szentek (így a legnépszerűbb „magyar szent háromkirályok”: István, László és Imre), amelyek országosan is igen magas arányban szerepelnek a nevek között. Közülük a legnépszerűbb István volt, érdekes azonban, hogy más, szintén nagy tiszteletnek örvendő szentek nevei nem tudtak meggyökerezni a magyar személynévanyagban. Gellért például egy sincsen a vizsgált nevek között. A névadás természetesen a helyi egyházi patrocíniumokkal is összefüggött.

Az Anjou-korban megjelenő másik fontos névadási tendencia a lovagi kultúrával kapcsolatos irodalmi névadás. A lovagi kultúra és az ahhoz köthető irodalmi kincsben található nevek (Trója-mondakör, Artúr-mondakör, Nagy Sándor-mondakör, a breton eredetű Trisztán és Izolda-mondakör) érezhetően átszűrődtek tehát a társadalomba, főként a birtokosok körében.

A nemzetségi- és családi névadás és a névöröklés erőteljes jellegzetesség a birtokos rétegek körében, de a királyi családban is van rá adatunk. A nemzetségek tagjainak nevében rendszeresen megjelenik a nemzetség „alapítójának” neve (az Ákos nemben legalább 6 Ákos volt, a Csákoknál legalább 8 Csák, stb.). Nem korlátozódott ugyanakkor minden esetben csupán a nemzetség névadójára ez a névadási metódus (így például a Gütkeled nb. Amadé ágon összesen 5 Amadé nevű személy jelenik meg). Ez utóbbi az úgynevezett „tiszteleti névadás” klasszikus példájának is tekinthető.

A mű második felében az egyénnevek után a megkülönböztető névelemek és családnevek kerülnek terítékre, amelyek a társadalomtörténet szempontjából még jelentősebbek. A vizsgált korszakban valódi családnevek még csak roppant ritkán jelennek meg, a korszak nevei közül azonban több is a családnevek kialakulásának korai előzményeként értékelhető. A kérdés számos komoly módszertani buktatót rejt magában, ezért hasznos, hogy a szerző nagy vonalakban ismereti a téma kutatástörténetét is.

A dolog nehézségeit jól mutatja, hogy olykor nagyon nehéz eldönteni, hogy egy körülírás vagy megkülönböztető névelem mely családtagokra vonatkozik a forrásokban. Egy *filius*-szal rendelkező szerkezet például lehet már akár családnév is, de ha több is van belőle egy névszerkezetben, akkor nem kizárt, hogy még csak egyszerű körülírásról van szó. Ugyanígy, a *de* prepozícióval kapcsolatosan sok esetben nem lehet megmondani, hogy az a fiú, avagy az apa nevéhez kapcsolódik-e (*x filius/filius? PL.] y de z*).

A névszerkezetre természetesen a névviselő neme is hatással van: a nők nevei ugyanis — társadalomtörténeti okokból következően — a 14. századig elsősorban körülírással módon jelennek meg, azaz szinte kizárólagosan családi kapcsolataikkal összefüggő relációban nevezik meg őket, alapvetően a férjük alapján.

A jogi ügyletekben játszott szerep szintén hatást gyakorolt az egyén megnevezésére. Rövidebb volt ugyanis a megnevezés, ha a név viselője csak említésre került egy másik személy jogügyletével kapcsolatosan, de ugyanez elmondható a királyi emberekre és a fogott bírókra nézvést is. Ha pedig a vizsgált név az oklevél kibocsátójáé volt, akkor a legfontosabb névelem mindig a tisztség vagy a méltóság volt. Az okleveles gyakorlat, a nevek írásba foglalása mindenképpen felgyorsította a családnevek kialakulásának folyamatát, a pontos azonosításra törekvés megszilárdította az egyes névalakokat, főleg az alsó néprétegek, így például a jobbágyok esetében.

Érdekes az egyelemű nevek súlytalansága a névanyagban: a teljes világi korpuszból (8414) mindössze 208 ilyen van. A megkülönböztető névelemek használata igen gyorsan elterjedt tehát a 14. század első felére a különféle társadalmi csoportokban. Az eltérő körökben a családnevek megjelenése szempontjából nem igazán lehet nagy kronológiai eltéréseket találni, azaz nagyjából egy időben jelenhettek ezek meg.

A mű eredményeivel kapcsolatos legfontosabb tapasztalat, hogy a személynév kutatásban eddig alkalmazott gyűjtési és vizsgálati elvek között komoly eltérések vannak, így pedig csak nehezen lehet ezeket összevetni egymással. Ahhoz, hogy egységes és valóban hiteles képet alkothassunk a középkori magyar személynévről és a családnevek kialakulásáról, szükség lenne a különféle módszerek összehangolására.

N. Fodor János monográfiája hasonló metodikát alkalmaz, mint az imént ismertetett munka, amelyhez azonban nem országos adatgyűjtést végzett a szerző, hanem egyetlen nagyobb terü-

let, a Felső-Tisza-vidék személyneveit vette vizsgálat alá, így névanyaga az imént ismertetett műnél mindenképpen egységesebb jelleget ölt. A mű célja N. Fodor megfogalmazása szerint „egy adott területre vonatkozó, minél nagyobb számú adatmennyiséget tartalmazó kései ómagyar személynévi adatbázis” összeállítása a 15. századból, másrészt pedig „az adatok minél átfogóbb, több szempontú” elemzése, s ezáltal a családnevek rendszeréről vallott nézetek árnyalása.

A könyv előzményének tekinthető PhD disszertáció 10500 személynévből álló korpuszt használt fel a vizsgálathoz. Ez az adatmennyiség megfelelő vizsgálati módszerekkel már elegendő ahhoz, hogy adalékokat nyújtson a családnevek kezdeti történetéhez és segít megválaszolni azt a kérdést is, hogy mikor és miért, de legfőképpen hogyan jöttek létre természetes úton a magyar családnevek. Alapvetően két nagy társadalmi csoport névadási szokásait vizsgálja monográfiájában: a nemességét és a jobbágyságét.

A munka foglalkozik alapvető névtani és terminológiai kérdésekkel is, így például szisztematikusan meghatározza a személynevek típusait. Ezek közül a legáltalánosabb a keresztnevek, családnevek, becenevek, és ragadványnevek kategóriája. A személynevek terminológiai megnevezésére a szerző szerint a kutatásban igen nagy a sokszínűség, az újabb és újabb szakkifejezések bevezetése ráadásul folyamatosan növelte ezt a terminológiai zűrzavart. A szerző kevésbé kritikus a Fehértói Katalin által bevezetett „megkülönböztető név” terminussal. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a korábbi, „kételemű névrendszer” kifejezés helyett manapság a „névszerkezet” tűnik elfogadhatóbbnak, így a mű is ezt használja.

N. Fodor kitér a családnevek kialakulásának kérdésére. Magyarországon ez a nyugati fejlődést több száz évvel követve jelent csak meg. Historiográfiai összefoglalójában szemléletesen ismerteti az ezzel kapcsolatos korábbi véleményeket. Korszakolni próbálja a személynevek fejlődését is: kitér a családnevek előtti magyar névrendszerre, azaz az egytagú nevek korszakára, amit a körülírással személynévszerkezetek követtek. Felhívja a figyelmet arra a sajnálatos tényre is, hogy ezen a téren az írásbeliség és a szóhasználat közötti összefüggésekről sajnos nincsenek megfelelő adataink.

A kéttagú névszerkezet a 14. század folyamán alakult ki, és szilárdult meg, a folyamatot pedig remek okleveles példákkal érzékelteti a szerző. Ez alapján nem teljes mértékben fogadható el az az eddig általánosnak tekinthető állásfoglalás, miszerint „amennyiben a név élőnyelvi használata már magyar nyelvű volt, azt sohasem fordítják le a scriptorok, adóösszeírók stb. latin nyelvre, inkább megpróbálták a (még kialakulatlan) hangjelölés útján rögzíteni”. Ennek számos ellenpéldáját sorolja fel N. Fodor János, párhuzamos magyar és latin adatokat említ saját korpuszára alapozva.

A családnevek kialakulási időpontjának megítélésében a munka számvetése szerint jelentős eltérések vannak a kutatásban, amelyek a 13–18. század között ingadoznak. A történészek körében is alapvetők azok a vélekedések, miszerint a családnevek a 15–16. században még nem alapodtak meg, de ennek ellenére már széles körben megjelentek.

Fehértói szerint már a 14. század második felében is léteztek családnevek. A dolgozat a 15. század elejéről sorol fel ilyen példákat. Nagyon érdekes az a forrásokkal jól megalapozott észrevétele, miszerint a bihari Ópályi személyneveinek 30%-a már családnevet viselt. Nyilván, az egyes helyek névadási szokásaiban jelentős különbségek lehettek, ennek köszönhető a nagy időbeli eltérés Fehértói és N. Fodor János adatai között.

Nagyon érdekesek azok a női nevek is, amelyek a férj személyére utalnak (*-né* típus), s ilyenek már olykor-olykor a 14. században is megjelennek. A szerző a 15. századból olyan példákat is fel tud már sorolni, amikor több, egymás utáni forrás (főleg összeírások) is következetesen ugyanazzal a megkülönböztető névvel említi az adott telken található személyeket, így ezek már nyilvánvalóan családnevek lehettek.

N. Fodor János részletesen elemzi művében a Várdai-uradalom 15–16. századi családneveit, amelyeket 5 időmetszetben vizsgál (1445–1453; 1501–1526; 1560; 1621; 1680-as évek illetve 1715). Döge község példáján jól látszik, hogy noha lehetnek köztük véletlen egybeesések is, hosszabb időszakot tekintve azért megjelennek bizonyos folytonosságok a névhasználat tekintetében, azaz a családnevek továbbélése olykor megfelelően adatolható.

Szóba kerülnek a nemesi személynevek is. Ha a legáltalánosabbnak tekinthető *de+helynév* típusú nevek a későbbiekben is használatban maradnak, akkor N. Fodor vélekedése szerint az öröklődés kritériumainak is egyértelműen megfelelnek, azaz családnevként lehet tekinteni őket. Ráadásul az *-i* képzős nemesi nevek csak későn jelentkeznek, ezért a latinos névforma is család-

névnek vehető. Persze csakis a genealógiai adatok birtokában tudunk erről megfelelő véleményt alkotni.

Kitér a mű a *de* prepozíció és az *-i* képző nélkül álló helynévi eredetű személynevek kérdésére is. Itt alapvetően arról a nagy vitákat kiváltó alapproblémáról van szó, hogy vajon valóban lehet-e pusztán helynév eredetű személynevekről beszélni. A szerző szerint lehetnek a dolognak komoly társadalmi összefüggései is, azaz a *de* prepozíciós nevek inkább a nemességgel, a többi inkább a jobbágysággal állhat összefüggésben. N. Fodor elképzelhetőnek tartja, hogy előbbi alapvetően a birtokjoggal lehet kapcsolatban az írásos gyakorlatban, azonban az élőszóban nyilván ezeket a neveket is *-i* képzővel használták.

A harmadik, „Névrendszertani vizsgálatok” címet viselő fejezet a névadási motivációval foglalkozik, egyúttal áttekintést ad a kutatásban megjelenő különféle tipológiai kísérletekről is. Hasznos, hogy a mű kitér az európai névkutatásban megfigyelhető tendenciákra, véleményekre. Eredményeit táblázatos formában rögzíti, ami jól áttekinthetővé teszi a nagy mennyiségű adathalmazt.

A vizsgált nevek funkcionális és szemantikai elemzésével foglalkozó fejezet több érdekes észrevételt is tartalmaz. Figyelemre méltó például a Tót név gyakorisága a népnévből képzett személynevek között (47%-ot tesz ki, ami csaknem ugyanannyi, mint a 15 egyéb népnév részesedése). A foglalkozásnevekkel összefüggésben tett megállapítás, miszerint a leggyakoribbak és leginkább öröklődőek azok a személynevek voltak, amelyek a legalapvetőbb iparcikkek előállításával kapcsolatosak (szabó, varga, kovács stb.) párhuzamot mutat a jobbági személynevek országos jellegzetességeivel, azaz nem helyi sajátosságról van ebben az esetben szó. A helynévi eredetű személynevek közül a legtöbbször előfordulók viszont csak a település belső topográfiájára (vég, szél, dombi stb.) és a nagyobb tájegységekre utalnak.

A keresztnévek esetében a munka a névgyakoriságot is vizsgálja és arra az eredményre jut, hogy az egyes korszakokban nincs nagy különbség a 30 leggyakoribb keresztnév tekintetében. Érdekes, hogy a keresztnév csak ritkán öröklődik a jobbágycsaládon belül. A vizsgálható *filius*-os névkapcsolatokból (301 fiú és 246 apa neve) csak két esetben száll apáról fiúra, ami elég meglepő adat. Azaz a névtöröklés ebben a korszakban még nem volt tendencia, vélhetően csak a reformációval válik gyakorivá.

Összevetve az anyagot további vizsgálatokkal, megállapítható, hogy a névdivat az országban aránylag egységes volt a korszakban, de helyi sajátosságok olykor azért kimutathatók. Ilyen például a László név gyakorisága Kisvárda környékén, amihez hozzá kell tenni azt is, hogy ez nem a helyi egyház patrocíniumával állt kapcsolatban, hanem azzal a közhiedelemmel, miszerint a település templomának alapítása Szent Lászlóhoz köthető.

Ha a térség korabeli női keresztnéveit nézzük, akkor ugyanezt az egységes jelleget figyelhetjük meg. A leggyakoribbak ennek tükrében az országosan is roppant népszerű Katalin, Margit, Anna és Ilona voltak.

Az ismertetett két monográfia és a hozzájuk tartozó, több száz oldalas adattárak a fentiek alapján komoly előrelépést jelenthetnek tehát a középkori személynévkutatásban. Módszertani szempontból remekül összefoglalják azokat a problémákat, amelyekkel a kutatóknak meg kell küzdenie, a tömördek felsorolt példával pedig megfelelően alátámasztott megállapításokat tesznek a személynévadásban bekövetkező változásokról. Remélhető, sőt, joggal elvárható, hogy lesz majd folytatása a megkezdett vizsgálatoknak. A 14. és 15. századból már százezres nagyságrendben állnak rendelkezésünkre a különféle társadalmi körből származó személynevek, amelyek összegyűjtésével és hasonló elemzésével még pontosabb képet kaphatnánk a személynévadásban megfigyelhető fejlődésről, a kronológiai és területi eltérésekről. Slíz Mariann és N. Fodor János munkái a középkori társadalomtörténet kutatóinak is számos fontos eredményt tartogatnak, ezért a két monográfia forgatása a történettudomány képviselői számára is hasznos lehet.

Gulyás László Szabolcs

SÁTORALJAÚJHELY

(Magyar várostörténeti atlasz 2. – Hungarian Atlas of Historic Towns No 2.)

Szerk.: Tringli István

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2011. 81 o.; 12 fol.

A városok egy-egy korszakbeli kinézetét és morfológiai változásait történetírók, térképészek vagy épp festők az elmúlt évszázadokban sokféleképpen próbálták meg bemutatni. Európa

nyugati feléről már a középkorból is több város — gyakran inkább vélt — külső képéről alkothattunk fogalmat különböző kódexek illusztrációi alapján, a kora újkortól kezdve pedig már több Kárpát-medencei városnak is ismerhetjük ábrázolását, látképét. Buda korai ábrázolása máig a város történetének elengedhetetlen forrása, de az itt bemutatandó *Magyar várostörténeti atlasz* sorozatban már megjelent Sopron városával foglalkozó kötet forrásai között is alapvető jelentőségűek a települést ábrázoló metszetek. (Ezek felhasználásának problémájára tér ki Daniel Starcke Braunschweig példáján: *Uő: A premodern városi tér kutatása: módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán. Korall* 12. No. 45. [2011] 176–193.). Velük egy időben megjelentek a városokat ábrázoló festmények is, előbb portrék mögötti háttérként, majd önálló témaként. Az ábrázolások mellett a középkorból és a kora újkorból számos városleírást ismerünk, amelyek úgyszintén sok szempontból problémás forrásai egy város fizikai környezetének, ugyanakkor értékes adalékokkal szolgálnak például az utcák képével kapcsolatban. A városok kinézetét a 19. századig tehát — néha a térképihez közeli — képi forrásokból, város-, és útleírásokból ismerték elsősorban. A 19. századtól kezdve Európa nagy részén, így a történeti Magyarország területén is mind az írott, mind a képi forráscsoport jellege jelentős változásokon ment át. A kataszteri felmérések lehetővé tették, hogy a 19. századi városok szerkezetéről valós képet alkothassunk, valamivel később, a század utolsó évtizedeiben pedig megszületnek az első, általában helytörténészek által írott városmonográfiák, a városok írott forrásanyagát feltáró oklevéltárak, egyéb forráskiadványok. A korai városmonográfiák után csak több emberöltőnyivel később, a 20. század derekán kezdett újra foglalkozni a történeti földrajzi, illetve földrajzi kutatás az egyes városok fejlődésének rekonstrukciójával. A földrajzi irodalomban ekkor lett egyre nagyobb jelentősége a településmorfológia vizsgálatának, s mivel az ehhez szükséges történeti morfológiai munkák nem minden esetben álltak rendelkezésre, a kutatás gyakran csak általánosabb megállapításokra szorítkozott. A történészek és geográfusok közös munkája európai szinten is csak az elmúlt néhány évtizedben tette lehetővé, hogy komoly forrásbázison alapuló összehasonlító történeti városmorfológiai vizsgálatokat lehessen végezni.

Ennek jelenleg legfontosabb kezdeményezése a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes) által 1968-ban életre hívott *Európai Várostörténeti Atlasz* sorozat. A mára csaknem 500 várost, többé-kevésbé egységes szempontok mentén feldolgozó kötetek legfontosabb eredménye, hogy lehetővé teszik összehasonlító történeti városmorfológiai vizsgálatok elvégzését. Itt kell feltétlenül megemlíteni, hogy bár nagyszámú városlépcső áll a kutatás rendelkezésére, jelentős eltéréseket találunk a kontinens egyes régióinak térképi lefedettségét illetően. Míg Nyugat- és Közép-Európa bizonyos országaiból szinte minden jelentősebb településről készült ilyen térképek, addig a Kárpátoktól keletre eső területről alig állnak rendelkezésre ilyen munkák, és ezek szakmai színvonala is jócskán elmarad nyugati testvéreikétől.

Az atlaszok kezdetben kifejezetten a középkor időszakára fókuszáltak, de az 1990-es években számottevő átalakulásokon esett át a könyvsorozat: mára a középkorhoz hasonló figyelmet szentelnek a kora újkornak és az újkornak. A 20. századi változásokra ugyanakkor valamivel ritkábban térnek ki a kötetek, főképp módszertani okok miatt – a jelenkori, alapvető városátalakulások egyrészt szétfeszítenék ezen kötetek kereteit, másrészt egészen más források vizsgálatával, más módszerekkel lehet rámutatni a modern kor településszerkezeti átalakulásaira, mint a korábbi időszakok esetében.

Az itt tárgyalt kötet, Tringli István Sátoraljújhelyt bemutató várostörténeti atlasza is a 19. század közepéig követi nyomon a kiválasztott város morfológiai változásait. A Tringli által feldolgozott település 21. század eleji csekély jelentőségét nézve akár sajátosnak is nevezhetnénk a döntést, hogy épp erről a városról készült el és jelent meg a *Magyar Várostörténeti Atlasz* sorozat második kötete. Ugyanakkor, ha jobban szemügyre vesszük a város középkori és kora újkori jelentőségét, már koránt sem tűnik ennyire meglepőnek a döntés. Újhely ugyan nem tartozott a középkori Magyar Királyság legjelentősebb települései közé, mégis, több tényező magyarázza, miért is rá esett a választás. Egyrészt egy olyan településtípust testesít meg, amely Nyugat-Európában kevésbé jellemző, a Kárpát-medencében ugyanakkor igen nagy jelentőségű volt, a mezővárost. A középkori Magyar Királyságban csak néhány, jelentősebb város tartozott közvetlenül az uralkodó és a tárnokmester joghatósága alá, a szabad királyi és tárnoki városok ennek megfelelően a hazai urbanizációnak csak egy kisebb szeletét reprezentálják. Mind összalakosságukat, mind számukat tekintve jóval nagyobb csoportot alkotnak a földesúri joghatóság alatt álló mezővárosok. Ezek településszerkezete sok szempontból eltér attól, amit a szabad királyi városok esetében látunk. A hazai atlasz-projekt vezetői, Kubinyi András, majd annak 2007-ben bekövetkezett halálát követően Szen-

de Katalin és kutatócsoportjuk ennek megfelelően két szabad királyi város — Buda és Sopron — mellett első körben két mezővárost választott feldolgozásra: Sátoraljaiújhelyt és Kecskemétet.

Újhely esetében a döntést az is indokolhatta, hogy a település a Tringli által részletesen elemzett 1261-es királyi kiváltságolásától az 1390-es évekig számos szabadságjoggal rendelkezett. (Az *Atlasz* mellett l. Tringli István: Sátoraljaiújhely első kiváltságai. In: Mikó Gábor – Péterfi Benecse – Vadas András [szerk.]: *Tisztelekőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 251–260.) (Kiváltságai alapján Kubinyi a királyi szabadvárosok közé sorolta. Újhely ebben az időben a királyok és királynék közvetlen földesurasága alá tartozott.) A mezővárosok közül az egyik legjelentősebb írásbeliséggel éppen Újhely rendelkezett. (Erről l. Gulyás László Szabolcs: *A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján*. Doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem. 2008., kül. 188–189., legújabbban pedig: Lakatos Bálint Péter: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2013.) Ezt a pozíciót tovább erősítette a településen jelen lévő pálos rend, amelyek rendkívül jó arányban maradt meg a középkori okleveles anyaga. Az egyházi intézmények jelenléte (pálosok, vilhelmiták majd ágostonosok), a helyi gazdálkodási viszonyok, az élénk kereskedelmi kapcsolatok a felvidéki városokkal — főképp Bártfával —, különösen pedig a szőlőművelés fontos szerepe Újhelyen ugyancsak jelentősebb mennyiségű iratanyag keletkezését eredményezte. Mivel pedig a kora újkorban a település nem került oszmán fennhatóság alá, ez a forrásanyag jórészt fenn is maradt.

A soproni városatlasz készítése során a szerzők jelentős, a középkortól rendelkezésre álló forrásanyagra és korábbi monográfiákra, kiadványokra támaszkodhattak. A középkori forrásanyag ez esetben még a középkori városszerkezetre, a társadalomszerkezetre nézve is számos konklúzió levonását tette lehetővé. Újhely feldolgozásakor Tringli a Sopronnál használt eszközök közül szinte egyikre sem támaszkodhatott. A középkori határjárásokat kivéve, amelyek a település határait egészében vagy részben leírják — bár miután a középkorban viszonylag kevésszer változott a pataki uradalom és vele együtt Újhely birtokosa, ilyenekkel sem vagyunk bőségesen ellátva — nincsenek olyan középkori forrásaink, amelyek a város szerkezetére, a település topográfijára nézve jelentősebb adalékokkal szolgálnának. Így a középkori településszerkezet megismerése szinte kizárólag a kora újkori földesúri adóösszeírások és urbáriumok alapján volt lehetséges. A körülmények ellenére Tringli István mindent megtett a középkori építmények minél pontosabb lokalizációjáért, a kora újkorra nézve pedig igen pontos utcahálózat-rekonstrukciót készített. Képi ábrázolások (ilyenek csak a 19. század közepétől ismertek), középkori gazdasági források hiányában a városatlasz sorozat Sátoraljaiújhely köteté sok szempontból eltérő vállalkozás volt, más eredményekkel, mint Sopron esetében.

Az Újhely-atlasz alapvetően négy részre tagolódik. A kötet elején kapott helyet egy város-történeti kismonográfia. Újhely esetében nem rendelkezünk olyan előképekkel, amelyek indokolnák egy jelentős történeti bevezető leghagyását – a város mindaddig legteljesebb monográfiáját Dongó Gyárfás Géza írta, még 1903-ban. Dongó, bár egész életét a városban élte le, számos topográfiai elemet félreértett, amikor sorozatban megjelentette a 18. századi újhelyi urbáriumokat az *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* hasábjain. (Dongó Gyárfás Géza: *Sátoralja-Újhely története*. Sátoralja-Újhely: Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 1903.) A Tringli által írott, több mint harminc oldalas, igen precíz leíró rész mindent megtesz, hogy elrugaszkodjon egy klasszikus hely-történeti monográfia módszereitől. Célja nem Újhely történetének megírása, hanem a település elhelyezése a régió — Zemplén és a pataki uradalom — és az ország történetében. Számos helyen veti össze a települést a szomszédos Patakkaival, és nem egyszer utal Újhely gazdasági pozíciójára a felvidéki városok és a Hegyalja közti áruforgalomhoz — főképp a szőlőexporthoz — kapcsolódóan.

A város-történeti részben hangsúlyos szerephez jut a település köz- és birtoklástörténetének tárgyalása. Köszönhetően annak, hogy a középkorban ritkán váltott gazdát a város, többé-kevésbé folyamatosan fejlődhetett, a szomszédos Patakkaival egyetemben. A kora újkor időszakában — mint az világosan kiderül Tringli összefoglalásából — minden szempontból nehezebb évszázadokat hozott a város életében. Az oszmánok ugyan sosem foglalták el a várost, a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség háborúit azonban annál inkább megsínylette Újhely. A település a 17. században számos menekülő nemest és ruszin parasztot fogadott lakói közé, a 18. századtól kezdve pedig jelentősebb zsidó közössége is kialakult a városnak.

Az egyre kevertebb etnikai és vallási megoszlás átvezet a Tringli által igen hangsúlyosan tárgyalt másik kérdéshez, a település egyházaihoz (Erről külön is l. *Tringli István*: Sátoraljaiúj-

hely egyházai a reformáció előtt. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert [szerk]: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 2011. 376–396.), amelyek a településtörténet szempontjából sem érdektelenek. Mint arra a szerző rámutat, a három újhelyi egyház viszonylag távol feküdt egymástól, a pálosok rendháza és kapcsolódó egyéb épületeik ráadásul egy külön településrészt alkottak, az úgynevezett Barátság. A településrészt csak kevés átjáró kapcsolta össze Újhely más részeivel. Az egyházak tárgyalása kapcsán érdemes felhívni a figyelmet a klerikusok viszonylag magas számára. Egyrészt az ágostonos és a pálos kolostorok lakói sorolhatók ide, akik a 14. századtól telepedtek le Újhelyen, illetve a plébánia személyzete – Tringli kitér az okleveles adatokban szereplő papokhoz kötődő házakra is. A plébánia mellett ugyanis a településen a késő középkorban már két, oltárigazgatók által lakott lakóház is volt. A reformációval megjelentek a protestáns egyházi intézmények is, templom, ispotály és iskola egyaránt épült, a ruszinok városba költözésével pedig a görög katolicizmus is teret nyert a városban.

Tringli a településtörténet taglalását követően fog a város történeti topográfiai leírásába. A kora újkori gazdasági iratok alapján egyrészt bemutatja a település belső szerkezetét (utcahálózat, településrészek, háztípusok, stb.), másrészt a határok kapcsán ráirányítja a figyelmet számos gazdálkodási, határhasználati kérdésre. Mind a belső város fejlődése, mind a külterületek leírása kapcsán érdemes lehet felhívni a figyelmet egy-egy Tringli által felvetett szempontra. A munka igen részletesen tárgyalja, hogy hogyan alakult át az utcák szerkezete a kora újkor folyamán. Összesen hat olyan módot különít el, amely révén egy település növekedni tud. Ezek közül több magától értetődőnek tűnik, mint az utcák meghosszabbítása, vagy a Tringli által sokat tárgyalt síkatorok utcává válása, de érdemes lenne megvizsgálni, hogy jellemző-e más hazai városok fejlődése során is, hogy a meglévő utcákat szisztematikusan sűrűbben kezdik beépíteni. Az sem kevésbé érdekes kérdés, hogy az utcahálózat bővülése mennyiben spontán folyamat, és mennyiben érvényesült ez esetben a földesúri akarat.

A külterületek kapcsán Tringli István fontos, ráadásul nem elsősorban helytörténeti jelentőségű megfigyelést tesz a település telki állományát illetően. Rámutat, hogy Újhelyen — mint az megszokott a Kárpát-medence falvai, mezővárosai esetében — minden egyes telekhez állandó nagyságú szántóföld tartozott. Ez a méret településről településre változhatott, Újhely esetében azonban kirívóan kis területű szántóterület járt az egész telek után. Olyan kicsi, hogy azon komolyabb gazdálkodásra nem volt lehetőség. A jelenséget magyarázhatná, hogy a városban a földesúr saját kezelésében volt a szántóterületek döntő többsége, 1567-et megelőzően azonban egyáltalán nem találunk majorsági földeket Újhelyen. Vagyis nem a földesúr miatt jutott ilyen kevés szántóterület a telekkel rendelkezőknek. De nem is a természeti tényezők miatt, ugyanis viszonylag jó volt a szántóterülettel való ellátottság a településen. Újhelyen tehát a középkorban és a kora újkorban a szántóföldek döntő többsége nem a telekhez kötődő föld volt, s mint ilyenre nem volt érvényes a földesúr háramlási joga. Ez azt jelenti, hogy a városban bírt telek nagysága nem volt szükségszerűen kapcsolatban egy adott birtokos vagyoni helyzetével, sem összes, a határban birtokolt földjének méretével. Tringli utal arra, hogy ez a jellegzetesség megfigyelhető a korai magyar városok más példáin is, ugyanakkor konkrét eseteket nem említ. Amennyiben erre további példákat tudunk hozni, az a középkori városdefinícióhoz egy eddig nem hangsúlyozott szempontot adhat.

A kötet harmadik nagyobb egysége az igen pontos és részletes topográfiai adattár, amely minden Újhely határain belül fekvő épületre, építményre, természeti formára vonatkozó történeti adatot ismertet. Az utcák mellett — melyekről a szerző számszám hoz adatokat a 17. századtól — még két olyan topográfiai elem van, amelyre nézve kivételesen gazdag az újhelyi forrásanyag: a szőlők és a malmok. Tucatnyi szőlőskertnév maradt fenn, ezek már a késő középkorban igen intenzív művelés meglétére engednek következtetni. Szőlők nemcsak a Sátor-hegyek oldalában helyezkedtek el, hanem a Ronyva-patakon túli, úgynevezett Zempléni-sziget hegységben is.

A malmokra vonatkozó adatok mind számuk, mind folytonosságuk miatt érdekesek. A város határain belül a középkortól kezdve öt malom működött a Ronyván. Tucatnyi oklevél említi valamilyen formában a malomjövedelmeket és –tulajdonlást a középkortól kezdve, és a 16. századtól folyamatos urbáriumokból azt is megtudjuk, hogy ezek a malmok többé-kevésbé állandóan működtek, amikor az időjárás és más körülmények mindezt engedték. Itt utalnánk egy Tringli által felvetett, és talán megoldható problémára. A pálosok malma kapcsán Tringli egy 1312-es oklevéladatra hivatkozik (*molendina per inclitos reges Hungarie Bela, Stephanu, et Andreanum eisdem collata*), (MNL OL DL 1807. Kiadását l. Nagy Imre [szerk.]: *Anjoukori okmánytár. Codex*

diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1920. I. 263. 244. sz.), s felhívja a figyelmet arra, hogy több malmot említ az oklevél. A *molendina* itt könnyen elképzelhető, hogy nem több különálló, hanem egy többkerekű vagy több malomkövel rendelkező malmot jelölhet, ami előfordul a korszak okleveles anyagában.

A Ronyva vízrendszerének részletes taglalására e sorok nem engednek teret, de mindenképpen érdemes megjegyezni, a tény, hogy a folyó egy alig két kilométeres szakaszán öt malom működött, azt mutatja, hogy a víz energiáját a végletekig kihasználták. Ennél több duzzasztást már nem bírt volna el a patak, és nem lehetett volna gazdaságosan őrlöni rajta. A maximális kihasználtságra utal, hogy a 15. század derekán sorozatos perek, majd nyomukban gátemelések és leengedések voltak jellemzőek a folyón. (Főként: MNL OL DL 14453., 15141., 8797. Az újhelyi malmokhoz lásd: Szende, Katalin: Mills and Towns: Textual evidence and cartographic conjectures from Hungarian towns in the pre-industrial period. [megjelenés alatt]).

A kötet füzetének három nagyobb egységét egészítik ki — negyedik szerkezeti egységként — a térképlapok. Látványosan kevesebb tematikus térkép kapott, kaphatott helyet e kötetben, mint a Sopronról készült városatlásban. A térképek itt is, akárcsak előbbi település esetében, három sorozatra tagolódtak. Az első tartalmazza a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság által meghatározott kötelezően szerepeltetendő várostérképeket, többek között az 1866-os kataszteri térképet. A második sorozatban kaptak helyet a tematikus térképek. Itt kevésbé volt szerencsés döntés, hogy a két kronológiailag egymást követő időmetszeti térkép, a középkori és 17. századi városszerkezetet bemutató mappák ugyanazon lap két oldalára kerültek. Amit esetleg külön is érdemes lett volna feldolgozni, az a szőlőhegyek problémája. Egy térképlapot megérdemelt volna, hogy a középkortól kezdve milyen útvonalon járták körbe az Újhely környéki adószedők. Végül, a harmadik sorozatban kerültek közlésre a különböző városi épületek tervrajzai és a 19. századi metszetek, litográfiák.

Tringli István egy, a kötet bemutatója utáni személyes beszélgetés során azt mondta, hogy nem tudta, hogy „dunántúliként” nem vágja-e túl nagy fába a fejszét, amikor vállalta, hogy feldolgozza Újhely történeti városfejlődését. A végeredmény alapján bizton állíthatjuk, a szerzőn nem fogott ki ez a terep. A munka talán több időt emésztett fel, mint azt gondolta, de a *Magyar Várostörténeti Atlasz* második kötetével sikerült az előző kötet színvonalát megtartva egy sokkal kevésbé feldolgozott település történeti, történeti topográfiai és -morfológiai elemzését adni.

A kötet eredményei nemcsak magyar nyelven váltak elérhetővé, a kifejezetten hosszú angol összefoglalás tökéletesen adja közre a kötet főbb eredményeit a külföldi kutatók számára is. A térképek megszerkesztése, hasonlóan a soproni kötethez — a soproni 2010-ben, az újhelyi pedig 2012-ben nyerte el a Szép Magyar Térkép díjat — magas színvonalú. Mindent egybevetve a Sátoraljaújhely kottával a hazai mezővárosok egy jellemző példája került kiváló feldolgozásra. Csak remélhetjük, hogy a következő két kötet, Buda és Kecskemét is el fogja érni az első két kötet nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas színvonalát.

Vadas András

GEGENPÄPSTE

Ein unerwünschtes mittelalterliches Phänomen

Hg. Harald Müller, Brigitte Hotz.

(Papsttum im mittelalterlichen Europa)

Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2012. 464 o.

ELLENPÁPÁK

Egy nem kívánatos középkori jelenség

Jochen Johrendt és Harald Müller, akik már eddig is számos alapvető kötettel örvendezteték meg a pápaság története iránt érdeklődő szakmai olvasóközönséget, 2012-ben új sorozatot indítottak, *A pápaság a középkori Európában* címmel. Ezzel nem elsősorban a klasszikus pápaság-történeti vonulatot kívánják folytatni, inkább azt a kölcsönhatás mechanizmust szándékoznak vizsgálni, amelynek keretében maga a pápaság is folyamatosan átalakult, ugyanakkor meghatározó szerepet játszott Európa vallási, politikai és kulturális szerkezetének formálódásában. Az eltérő szemlélet a szerkesztők szándéka szerint abban valósul meg, hogy nem csak a pápaság oldaláról mutatják be e folyamatot, hanem a pápaságra hatást gyakorló intézmények felől is. Sőt,

a pápaság univerzalisztikus hatalmának kialakulása szempontjából eddig kevésbé kutatott kérdésköröket is bevonnak a vizsgálatba: a pápaság szerepét kifejező és hatalomgyakorlását elősegítő olyan eszközöket, mint az utazás, a szentelés (és tegyük hozzá, a *benedictio*), a különböző ceremóniák, vagy a pápai adminisztráció intézményei (kancellária, kamara, kápolna, Audientia, Rota) vagy képviselői formái (legátusok, kiküldött bírók, adószedők, a pápaságnak közvetlenül alárendelt intézmények). Mindezen újdonságok — a sorozatszerkesztők reményei szerint — segítenek jobban megérteni a pápaság központosító és egységesítő törekvéseit, ill. a regionális sajátosságokat. Ez utóbbi témakört egyébként ugyanezen szerkesztő páros egy 2007–2010 között végzett kutatási projekt eredményeit közlő kötetben részletesen is bemutatta (Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hg. Jochen Johrendt, Harald Müller. De Gruyter, Göttingen, 2012. /Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge, Band 19. Studien zur Papstgeschichte und Papsturkunden/).

Az új sorozat kezdő darabja egy eddig elég elhanyagolt témakört jár körbe 16 neves szerző tanulmányain keresztül. A szövegek előadásokként hangzottak el a 2010. szeptember 8–10. között Aachenben tartott konferencián (*Gegenpäpste — Prüfsteine universaler Autorität im Mittelalter* /*Ellenpápák — Az egyetemes hatalom próbaköve a középkorban*/) – a konferencia 20 előadása közül 15 került bele a jelen kötetbe. A szerkesztők már az előszóban jelzik, hogy — szakítva az eddig elsődleges legitimációs megközelítéssel — a pápai trón elnyeréséért folytatott küzdelmeket szélesebb szövegösszefüggésbe ágyazva elemzik. A kötet szerzői összesen öt olyan területet vizsgáltak, amelyek lehetővé teszik, hogy árnyaltabb képet kapjunk a törvényes és törvénytelen (ellen)pápa közötti választás, különbségtétel kérdésében: 1) Példák (Exempla) – konkrét esetekből kiindulva a szembenálló felek, pártok összetételét, motivációit, az események lezajlását vizsgálták a folyamatban szerepet játszó mechanizmusok és meghatározó erők feltérképezése céljából. 2) Eszközök (Instrumente) – a kérdésfeltevés arra irányul, milyen eszközökkel igyekeztek a felek az engedelmességet kikényszeríteni: a különböző képviselők (pl. legátusok) kiküldésével, kiváltságok osztogatásával stb. Fontosnak tartották vizsgálni azt is, milyen szerepet játszott a pápai hivatalnok-rendszer, mekkora szerepük volt egy-egy pápa hatalmának biztosításában. 3) Érvek (Argumente) – itt elsősorban a választás lebonyolításában, eredményeinek értelmezésében előkerülő érvrendszer képezi a vizsgálat tárgyát, továbbá az ehhez kapcsolódó értelmezési viták, sőt egy egészen különleges terület, a memória, ill. annak tudatos megszüntetése. Igen izgalmas ugyanis azoknak a(z ellen)pápai sírhelyekkel kapcsolatos „erőfeszítéseknek” a vizsgálata, amelyek jobban megvilágítják, hogyan és miért törekedtek egyes pápák ellenfelüknek még az emlékét is eltüntetni. 4) Észlelés (Wahrnehmung) – a pápai trónharcok kapcsán érdemes megvizsgálni, mit és hogyan észleltek ezekből a kortársak, miként csapódott le a küzdelem a korabeli forrásokban: a címzésben, az egyes ellenfelek szerinti datálásban, a kiváltságok megerősítésének keresésében az egyik vagy másik féltől, ahogy azt is érdemes elemezni, hogy az egyes jelöltek bukásakor hogyan igyekeztek a korábbi kapcsolatokat meg nem törtéنتé tenni, feledtetni. 5) Hatás (Wirkung) – Az utolsó terület nem kevésbé izgalmas kérdést feszeget, ti. azt, hogy az egyes konfliktusok lezárása után a korábbi ellenfelek visszatértek-e az egyházi társadalom közösségébe, képesek voltak-e a vesztesek megbékélni a vereséggel, megtalálták-e ismét a helyüket az egyházban? Egy-egy vita, szakadás hozzájárult-e a konfliktusok kiindulópontjának tekinthető pápaválasztási rendszer finomításához, tökéletesítéséhez, esetleg más elképzelések kialakulásához?

A tanulmányok sorát Harald Müller (Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen/Aachen University, Aachen) nyitja a konferenciával azonos című írásával (*Gegenpäpste – Prüfsteine universaler Autorität im Mittelalter* /*Ellenpápák – Az egyetemes hatalom próbaköve a középkorban*/), amelyben egy rövid historiográfiai értékelést követően elsőként azokat a korabeli fogalmakat vizsgálja, amelyek a „harc Rómáért” szövegösszefüggésében a kortársaknál megjelentek. A pápaságért folytatott küzdelem alkalmas terület a különböző viselkedésformák és kommunikációs stratégiák, az intézmények (pl. kancellária) működésére gyakorolt hatásuk, a változó pápa-avatási és -letélteli szertartások vizsgálatára. Egyúttal azt is nyomon követhetjük, hogyan tekintettek erre a sajátos küzdelemre és az egyház belső szakadásaira, amely a középkor egészében rendre előfordult, legyen szó a 9. századi Itáliáról, vagy nyugati kereszténység egészét megmozgató invesztitúra háborúkról, a pápaság avignoni korszakáról, vagy a nagy nyugati egyházszakadásról.

Klaus Herbers (Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen-Nürnberg) írásában (*Konkurrenz und Gegnerschaft. „Gegenpäpste” im 8. und 9. Jahrhundert* /*Versengés és ellentét. „Ellenpápák” a 8. és 9. században*/) az I. Pál, IV. Leó és Formosus pápák halála után kialakult viszályokat elemelve jut arra a megállapításra, hogy az ellenfelek közötti harcok kimenetelében alapvetően a „pár-

tok” összetételének volt meghatározó szerepe, ugyanakkor e viták ekkor még nem vezettek tényleges szakadáshoz az egyházon belül. A szerző azt vizsgálja, hogyan léptek fel az ellenfelek egymással szemben, miként igyekeztek a maguk törvényességét bizonygatni és a másikat ellehetetleníteni. Megállapítja, hogy ebben az időszakban aligha lehet „ellenpápról”, sokkal inkább párhuzamos, egyidejűleg fellépő jelöltekről beszélni. Mivel a viták eldöntésében a helyi szintű erőviszonyok voltak a döntőek, ekkor még aligha lehet általánosságban a hatalom próbakövérről beszélni.

Rudolf Schieffer (Monumenta Germaniae Historica/Ludwig-Maximilians-Universität, München) tanulmánya (*Das Reformpapsttum und seine Gegenpäpste /A reformpápaság és ellenpápák/*) a reformpápaság korát öleli fel, rámutat arra a sajátosságra, hogy az 1046-os sutri zsinat után kibontakozó reform hatására átalakult az „ellenpápaság” fogalma is. Megszűnt a helyi, római jelleg, az ellentétek immár az egész keresztény világra kiterjedtek. A következő években kibontakozó ellenségeskedésekben egyfelől világosság vált, hogy a római nemesség köréből kikerülő pápák kora leáldozott — utolsó képviselői IX. és X. Benedek voltak — másfelől éppen ekkor jelenik meg a reformpápasággal szemben egy új ellenpápa-típus, aki immár Rómán kívül az egész keresztény világra támaszkodva és nevében fellépve, legalábbis névleg, igyekezett gátat vetni a reformoknak. Összegzésként Schieffer egy további magyarázatra szoruló megállapítást tesz: 1122 után a bíborosok szerepének kizárólagossá válásával minden további ellenségeskedés eredője kizárólag a bíborosi kollégium lehetett. Vajon ez úgy értendő, hogy a pápaválasztás 1049-es újrászabályozása ekkortól vált valósággá, vagy esetleg úgy, hogy a továbbiakban külső elemek nem voltak befolyással pápaválasztásra? Ez utóbbi lehetőség különösen III. Sándor megválasztása kapcsán érdemel további figyelmet.

Nicolangelo d’Acunto (Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano–Brescia) írásában (*Das Wibertinische Schisma in der Quellen des Regnum Italiae /A wiberti skizma az itáliai Királyság forrásaiban/*) III. Kelemen ellenpápa — más néven Ravennai Wibert — és az írott (levéltári) források kapcsolatával foglalkozik. Az ő személyén keresztül vizsgálja a „forrástáj” (*Überlieferungslandschaft, paesaggio delle fonti*) jellegzetességeit, azt, hogy miként jelent meg az itáliai forrásokban Wibert személye, és milyen változások következtek be a szakadás végét követően. Hol és miért maradt fenn Ravennai Wibert emlékezete a térség írott levéltári forrásaiban, miután a császárpárti itáliai püspöki kar (pl. Brescia, Perugia, Bologna, Luni, Cremona prelátsusai) többsége a küzdelem lezárultával igyekezett megszabadulni Wibert terhes emléktől, akit mondhatni „kiírtak” a forrásokból. D’Acunto szerint a *damnatio memoriae* tökéletesen működött, és csupán néhány helyen tartották fenn emlékét. Az sem véletlen, hogy hol — állítja a szerző —, a farfai kolostorban, Veronában és Padovában, amelyek még jóval később, a 13–14. században is császárpártiak voltak.

Kai-Michael Sprenger (Deutsches Historisches Institut in Rom, *Der Tote Gegenpapst im Fluss – oder wie und warum Clemens (III.) in der Tiber gelangte /Halott ellenpápa a folyóban – avagy hogyan és miért került III. Kelemen ellenpápa a Tiberisbe/*) D’Acunto írásának végszavára válaszol – a konkrét esetre utalva, hogy II. Paschalis pápa a Ravennai Wibert Civita Castellana-i sírjánál történt csodák hatására 1101-ben megostromoltatta a várost és az ellenpápa testét a Tiberisbe dobatta – a *damnatio memoriae* kérdését járja körül. Volt-e korábbi előzménye az ilyen eljárásnak, tekinthető-e előképnek a Formosus pápát elítélő 897-es „hullazsinat”, amelynek eredményeként az „ellenpápa” megcsonkított holttestét szintén a Tiberisbe vetették? A vizsgálat azért is érdekes, mert II. Paschalis Nero sírját is összetörette és földi maradványait a Tiberisbe dobatta, helyén pedig új emlékhelyet létesített, a S. Maria del Popolót. Sprenger végül arra jut, hogy II. Paschalis számára nem volt elég ellenfele sírhelyének — amely spontán kultuszhelyé kezdett válni — egyszerű tagadása, hanem egy jól megkomponált és tudatos akció keretében — ehhez adott megfelelő háttérrel a Tiberis — kellett mintegy negatív emléket teremtenie az ellenpápa, Wibert számára, egyúttal nyilvánvalóvá téve a győztes felsőbbrendűségét vele szemben.

Jochen Johrendt (Bergische Universität, Wuppertal) egy másik izgalmas esemény, II. Ince és II. Anaklét konfliktusát dolgozza fel új szempontból (*Das Innozenzianische Schisma aus kurialer Perspektive /A II. Ince-kori skizma a pápai udvar gyakorlata alapján/*). Az események egyszerű leírása helyett arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen szerepet játszott II. Ince érvrendszerében a keresztény világra való hivatkozás. Míg ugyanis ő állandóan arra hivatkozott, hogy az *orbis (Christianus)* pápája, addig Anaklét „csupán” a város (*urbs*) támogatását tudhatta maga mögött. Johrendt a két fél legitímációs küzdelmét elsősorban a III. Lothárhoz intézett leveleiken keresztül mutatja be, illetve azt, hogyan igyekeztek az ellenfelet a pápai udvaron belül elszigetelni. A szerző vizsgálata kiterjed a skizma lezárultát követő időre, az „anakléti örökség” felszámolására

is, amikor II. Ince és környezete nemcsak Anaklét híveit távolította el a bíborosi kollégiumból, hanem az általa felszentelt oltárokat is felszámolta, mindvégig szem előtt tartva azt az elvet, hogy a törvényes pápa a keresztény világ egészét képviseli. Arra is joggal hívja fel a figyelmet, hogy II. Ince politikájának ez utóbbi eleme III. Jenő pontifikátusa idején is tovább folytatódott, egyfajta programmá nőtte ki magát.

Werner Maleczek (Universität Wien/Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien) a 12. századi pápaság másik jelentős konfliktusát, III. Sándor és IV. Viktor (és kisebb részben III. Paszkál) szembenállását vizsgálja új megközelítésben. A tanulmány (*Das Schisma von 1159 bis 1177. Erfolgsstrategie und Misserfolgsgründe /Az 1159–1177-es egyházszakadás. A siker receptje és a bukás okai/*) ugyanis elsősorban nem a nemzetközi erőviszonyok bemutatásával és mérlegelésével foglalkozik, hanem avval, milyen stratégiák segítették III. Sándort ellenfeivel szemben, és mi alapozta meg, járult hozzá ellenfelei sikertelenségéhez. Az előbbieket sorában az első — nevezük inkább tényezőnek, mintsem stratégiának — meglepő módon a szerencse: az, hogy III. Sándor fiatalabb volt ellenfeleinél, és szerencsésen el tudott menekülni I. Frigyes elől. Nem kevésbé volt fontos az, hogy III. Sándor töretlenül kitartott jogszerű fellépése mellett, mondhatni szemernyi kétsége sem volt legitim mivolta felől, és minden lehetséges fórumon sürgette a szakadás elítélését. III. Sándor hivatalnokai hatékonyabban működtek és gyorsabban reagáltak, ezáltal a keresztény világ számára kézzelfoghatóbbá vált az általa megtestesített hatalom, amelyet tovább erősített hatékony bíraskodási szervezete, a pápai delegált bírák hada, ill. az a tény, hogy ebbe a munkába széles körben be tudta vonni a helyi főpapságot is. A választásnál nemcsak annak volt jelentősége, hogy a bíborosok többsége Rolando Bandinelli mellé állt, hanem annak is, hogy a jobban képzettek csatlakoztak hozzá, és ez a minőségi mutató azután fontos szerepet játszott legátusi tevékenységük hatékonyságában. Végül, de nem utolsó sorban III. Sándor sikerében nagy szerepe volt annak, hogy kik ismerték el törvényes pápának. Míg ugyanis IV. Viktor gyakorlatilag csak a császárra számíthatott, addig III. Sándor maga mögött tudhatta — tegyük hozzá, az említett tényezők együtthatása révén — az európai uralkodók döntő többségét.

Gerald Schwedler (Universität Zürich) tanulmánya történeti áttekintést ad az ellenpápákhoz kapcsolódó emlékek tervszerű eltüntetésének, felszámolásának módozatairól (*Zur damnatio memoriae bei Gegenpäpsten. Chancen und Grenzen eines diachronen Vergleichs von Hyppolit (217–235) bis Félix V. (1439–1449) /Az ellenpápák emlékének elítélése. Egy diakrón összehasonlítás esélyei és határai Hüppolitosztól (217–235) V. Félixig (1439–1449)/*). E téma átfogó jellege miatt inkább a kötet elejére kívánkozna, jóllehet valószínűleg azért került jelenlegi helyére, mert az áttekintés záróakkordja V. Félix ellenpápa esete, és a következő tanulmányok, egy kivétellel, mind a nagy nyugati egyházszakadás korával foglalkoznak. Schwedler vitatkozik azzal a hagyományos felfogással, mely szerint az ellenpápák emlékének törlése lényegében három területet érintett: a síremlékek, építmények és egyházi alapítások tervszerű eltüntetését. Szerinte nem erről, sokkal inkább egy ellen-emlék (*Gegen-Erinnerung*) megalkotásáról van szó, amelyet csak követnek az elítélő, tagadó, semmisnek tekintő megnyilvánulások, azaz összegezve, maga az emlék elítélése (*damnatio memoriae*). Schwedler elsőként az emlékek elítélésének forгатókönyvét és főbb példáit, majd az erre épülő elméleteket, végül a megvalósítási formát vizsgálja. Ez utóbbi egyfelől magát az ellenpápa emlékének törlését (*deletio memoriae*), azaz leggyakrabban a holttest, emlékmű eltüntetését jelentette. Másodsorban egy olyan gondosan megtervezett akciót, amelynek során minden, az ellenpápa emlékét megtestesítő tárgyat nyilvánosan megsemmisítenek (leggyakrabban elégetnek), és amely rítusnak a célja a pápa törvényességének kinyilvánítása ellenfelével szemben. Harmadsorban pedig magában foglalja az ellenpápa befeketítését, negatív emlékének megalkotását a történetírásban, amelyet a retorikai *damnatio memoriae*-nek nevezhetünk.

Andreas Rehberg (Deutsches Historisches Institut in Rom) írása (*Ein 'Gegenpapst' wird kreiert. Fakten und Fiktionen in den Zeugenaussagen zur umstrittenen Wahl Urbans VI. [1378] /'Ellenpápa' választott. Tények és kitalációk a VI. Orbán vitatott megválasztásáról [1378] szőló forrásokban/*) a nagy nyugati egyházszakadás kezdetéhez tér vissza, VI. Orbán megválasztásához. A jól ismert történet egy sajátos oldalát mutatja be: miként igyekeztek a Rómában megválasztott pápa hívei sikertelenségét tényszerű és kitalált elemekkel megmagyarázni. Az egyik legfontosabb elem a rómaiak fenyegető fellépése volt, amely jó érvekként szolgált a választás törvényessége körüli aggályok megválaszolására. Ez szolgált alapul az „ellenpápa-kép” kortárs szerzőknél tetten érhető kialakulásához. Rehberg ennek megjelenését, pontosabban érvényesülését a választásra vonatkozó vizsgálati forrásokkal összevetve vizsgálja, és megállapítja, hogy a választással foglalkozó kortárs források Róma-ellenessége egy antik előzményekre visszanyúló, „hatalomvágyó Római-

ak” sztereotípiát elevenít fel. Az aktuális helyzet — az 1378-as választás — pedig kiválóan alkalmas volt e hagyomány felelevenítésére és aktualizálására, amely érdekes módon nem csak VI. Orbán híveinek, hanem ellenfele, VII. Kelemen támogatóinak retorikai eszköztárában is felbukkant.

Armand Jamme (CNRS, Université Lyon 2) e témát folytatva néhány Itália középső vidékén keletkezett korabeli forrás alapján (*Réseaux, stratégies de communication et Storytelling au début du Grand Schisme d’Occident /Kommunikációs csatornák, stratégiák, és hírverés a nagy nyugati egyházszakadás kezdetén/*) arra keres választ, hogy milyen módszerekkel igyekeztek a rivális pápák — VI. Orbán és VII. Kelemen — törvényességüket bizonyítani, milyen kommunikációs stratégiákat valósítottak meg. Lényegében mindketten egyazon történetre — magára a választásra — építették fel érvrendszerüket. Míg Kelemen elsősorban az egység és a kánonjogi feltételeknek való megfelelés jelszavával „kampányolt”, szót sem ejtve a szakadásról, addig Orbán már a kezdetektől felhasználta ellenfelével szemben, hogy nem itáliai, választása megtévesztések és hazugságok eredménye. E küzdelemben végül VI. Orbán hívei kerekedtek felül, jóllehet „győzelmüket” nem annyira az észrvek, mint inkább a kedvező érzelmi hangulat kialakítása hozta meg. Mindezt jól illusztrálja a tanulmányhoz függeléként csatolt négy (VI. Orbántól egy, VII. Kelemtől három) levél.

Patrick Zutschi (Cambridge University Library/Corpus Christi College) írásában (*Continuity and discontinuity in the chanceries of Urban VI and Clement VII /Folytonosság és törés VI. Orbán és VII. Kelemen kancelláriai gyakorlatában/*) az 1378-ban megválasztott két rivális pápa kancelláriai gyakorlatának sajátosságait vizsgálja, pontosabban azt, hogy az avignoni gyakorlathoz képest milyen esetleges változások következtek be. Kitér a két rivális pápa idején megfigyelhető változtatásokra: ezek VI. Orbánnál esetieknek tekinthetőek, míg VII. Kelemen részéről eleinte egy komolyabb reform tapintható ki. Mindkét esetben megfigyelhető a titkárok szerepének jelentős mértékű növekedése, továbbá szintén közös elem a hatalmi helyzetből adódó meghatározottság: VI. Orbán híveinek és személyzetének elpártolásával újakat volt kénytelen toborozni, ellenfele reformjait (pl. egyházi javadalmak iránti kérelmek jogcímének és fajtáinak pontosabb elkülönítése, vagy a bonyolult és zavarokat okozó többszörös dátumformulák bevezetése) pedig Avignonba költözése fékezte le. A tanulmányt két függelék egészíti ki Pierre de Monteruc pamplonai érsek (VII. Kelemen alkancellárja), ill. Renaud de Gorse, Sisteron bíborosa (VI. Orbán alkancellárja) letételéről, akik a két rivális fél kancelláriájának emblematisz figurái voltak.

Óscar Villarroel González (Universidad Complutense de Madrid) spanyol nyelvű tanulmánya (*Formas de comunicación en Castilla durante el Gran Cisma de Occidente /A kommunikáció formái Kasztíliaiban a nagy nyugati egyházszakadás idején/*) a nagy nyugati egyházszakadás eseményeinek alakulásában jelentős szerepet játszó kasztíliai udvar döntéseit meghatározó információ csatornákat vizsgálja. Arra keresi a választ, hogyan, milyen formában, csatornákon — leggyakrabban a rivális pápákhoz és uralkodói udvarokba küldött követeken — keresztül jutottak el a hírek, mekkora volt, mekkora lehetett a félreinformáltság, illetve maga az udvar milyen kommunikációs eszközöket alkalmazott céljai elérése érdekében. Bár e jelenségek között kevés koherenciát lehet még megfigyelni, és az információszerzésben nem érezhető igazán a szervezetség, ennek az időszaknak mégis kétségtelenül nagy szerepe volt a kasztíliai diplomácia kialakulásában.

Hélène Millet (CNRS, Université Paris1-LAMOP, Paris) írásában (*Autour de Télesphore de Cosenza (1386). Des précurseurs de l’histoire des antipapes et des schismes /Telesphorus Cosentinus (1386). Az ellenpápák és egyházszakadások előfutárai/*) a nagy nyugati egyházszakadásról kialakult korabeli vitairódalom egyik sajátos darabját, egy calabriai szerző, Telesphorus Cosentinus profétikus, 22 egyházszakadást bemutató művének elő- és utóéletét vizsgálja. A több változatban fennmaradt mű — egy 1396 körüli párizsi, egy 1440 körüli modenai kézirat és egy 1516-os nyomtatott kiadás alapján rekonstruált — alapszövege jól beleilleszthető a kor történeti példákkal operáló munkáinak sorába, előképei között megemlíthető Johannes von Hildesheim és Pierre Bohier egyházszakadásokat és ellenpáákat történeti visszatekintés formájában megjelenítő, és részben a skizmákat meg is okoló munkái. Telesphorus ugyanakkor nagy hatást is gyakorolt, jóllehet az ő munkáját felhasználó munkák már jelentős átalakításokat eredményeztek: többen is célzatosan használták fel proféciáit egy-egy rivális pápa érdekében, mások — a legtöbb korabeli szerző — egyszerűen kivonatolták konkrét utalás nélkül. Gondolatai olyan ismertebb szerzőknél is megjelennek, mint Pierre d’Ailly vagy Thomas Ebendorfer.

Otfried Krafft (Philipps-Universität, Marburg) írásában (*Heiligssprechungen im Schisma. Chancen und Grenzen eines Mittels der Obödienzfestigung /Szenttéavatások egyházszakadás idején. A hűség megszilárdítása eszközeként esélyei és korlátai/*) ismét egy sajátos területtel foglalko-

zik: mennyiben járult hozzá a szenttéavatás intézménye (ill. annak kezdeményezése) az egyes rivális pápák hatalmának megszilárdításához, hogyan igyekeztek azokat felhasználni hatalmuk megszilárdítására. A sort a szerző II. Ince korával kezdi (Hildesheimi Gotthard, Gérard de Brogne), majd további példákat hoz III. Sándor és III. Paszkál (Hitvalló Edwárd, Canut Lavards; Nagy Károly), ill. a nagy nyugati egyházszakadás idejéből, VII. Kelemen (V. Orbán, Pierre de Luxembourg bíboros), VI. Orbán (Árpádházi Margit, Thomas of Dover, Richard Fitz Ralph) és IX. Bonifác (Brigitta, svéd hercegnő, John of Bridlington) időszakából. Ez utóbbi pápa a búcsúengedélyeken keresztül különösen jól ki tudta használni a politikai befolyás kiterjesztésben rejlő lehetőségeket. A nyugati kereszténység belső megosztottsága egyúttal abból a szempontból is sajátosnak bizonyult, hogy a politikai-hatalmi kényszerhelyzet miatt a kérvényezők nagyobb eséllyel remélhették a szentkultusz hivatalos engedélyezését. Akármelyik oldalt nézzük tehát, közös vonás — állapítja meg a szerző —, hogy a szenttéavatások minden esetben szorosan összefüggtek a skizma politikai légkörével, a rivális pápák hatalmának kiterjesztését és megerősítését szolgálták.

A kötet tanulmányainak sorát Ursula Gießmann (Universität zu Köln) írása zárja, aki a katolikus egyház utolsó ellenpápjá, V. Félix lemondásának körülményeit vizsgálja (*Die renuntiation Felix' V (1449) / V. Félix lemondása (1449)*). Nem a jól ismert eseményeket mutatja be, hanem azt, hogy mennyiben változott meg a korábbi hercegségébe a lemondás után visszatérő Félix-Amadé helyzete, hogyan szolgálta immár *oldalköveteként* az őt lemondató pápai hatalmat. Amadé e minőségében, úgy tűnik, korábbi, ellenpápaként szintén jobbára Savoyára korlátozódó területi hatalma élt tovább, ám ezúttal a törvényes pápai hatalom „területi képviselése” formájában.

A konferencia előadásainak összegzését adó, záró tanulmánynak tekinthető írásban Heribert Müller (Goethe-Universität, Frankfurt am Main) értékelte az elhangzottakat (*Gegenpäpste – Prüfsteine universaler Autorität im Mittelalter. Zusammenfassung der Tagung / Ellenpápák – Az egyetemes hatalom próbaköve a középkorban. A konferencia összefoglalása*). A Harald Müller által felvetett szempontrendszer alapul véve részben historiográfiai áttekintést ad az „ellenpápaság” eddigi szakirodalmáról. Kiemeli az elhangzottak alapján a főbb eredményeket: a korabeli elnevezések áttekintését (pl. *antipapa, pseudopapa, heresiarcha, schismaticus* vagy a még szemléletesebb: *bestia illa de apocalypsi*). Továbbá felhívja a figyelmet arra, milyen fontos a rivális pápák és a velük kapcsolatban álló hatalmak cselekvési formáinak, kommunikációs stratégiáinak, az ellenpápák emlékezetének, a szakadások lezárásának új szempontokon alapuló vizsgálata. Ettől azonban még továbbra is nehéz — és ez tekinthető a záró gondolatokban megfogalmazott tanulságok közül az egyik legjelentősebbnek — megfelelő fogalmat találni e jelenségre, legyen szó „ellenpápaság”-ról, „egymással küzdő”, „rivális” vagy éppen „egyszerre jelen lévő, egymással versengő pápaságokról”.

A kötetet négy, a témához kapcsolódó képi ábrázolás egészíti ki: Antonio Baldada: *De magno schismatico*, Télésphore de Cosenza: *Libellus*, a *Vaticinia de summus pontificibus*, Max Ernst: *The Antipope*. Ezt követik a kötetben megjelent előadásszövegek tartalmi összefoglalói, a kötet szerzőinek rövid bemutatása, a kötetben tárgyalt pápák és ellenpápák felsorolása, továbbá egy személy- és helynévmutató. Természetesen ez utóbbiban a német névalak a mérvadó. A felsorolás és a mutató a magyar olvasónak meglehetősen szokatlan, előbbiben az ellenpápák neve mellett sorszámuk és polgári nevük is szerepel zárójelben, az utóbbiban viszont minden egyes pápaságért harcba szállt személy – tehát valamennyi törvényes pápa és ellenfele is megkapta a „pápa” minősítést. Ez utóbbi eljárás az összegzésben is hangsúlyozott azon elgondolással állhat összefüggésben, hogy helyesebb rivális pápákról, mintsem pápákról és ellenpápákról beszélni.

A kötet egészének áttekintését követően világosan látszik, hogy a szervezők-szerkesztők célja nem az volt, hogy egyes pápaválasztási viták mikrotörténetét mutassák be, hanem az előszóban vázolt szempontok alkalmazásával a pápaság intézményének e sajátos (árny?)oldalát a maga összetettségében mutassák meg. Összességében tehát a kötet újszerűsége abban rejlik, hogy a köztörténeti események újbóli taglalása helyett előnyben részesíti az egyes pápák és ellenpápák küzdelmében megragadható kommunikációs, stratégiai, szimbolikus, intézménytörténeti elemek, a vesztés felek bukásához hozzájáruló, eddig kevésbé kutatott tényezők vizsgálatát. E tekintetben a kötet egységes, nem mutat különösebben aránytalan eltolódást egyik korszak vagy szakadás irányában sem, legfeljebb a 11. századot megelőző korszak esetében tapasztalhatjuk ezt. Szerencsésebb lett volna, ha Gerald Schwedler tanulmánya szintén egy átfogó jellegű írás mellé kerül, esetleg mindjárt Kai-Michael Sprenger társaságában, mivel ezek szorosabb egységet alkotnak. Komolyabb hiányérzetünk lehet továbbá a tekintetben, hogy a hivatali írásbeliség mellett háttérbe szorultak az elbeszélő források, amelyekben valószínűleg érdekes trendek, toposzok, stb. ra-

gadhatóak meg a „sötét oldal” képviselőivel kapcsolatban. Végül még egy fájlatlan hiány érdemel említést: a kötetben sajnos nem minden konferencia-előadás kapott helyet, jóllehet ezek — legalábbis a kötetet záró összegzés alapján — maguk is érdekes kérdéseket vetettek fel (pl. a pápai hatalom kríziseként felfogható ellenpápaság, amelyet Karl-Siegbert Rehberg, vagy a skizma körüli viták sajátosságai egy szűkebb, sajátosan megosztott földrajzi környezetben, Gascogne-ban, amelyet Hugues Labarthes vetett fel). Sajnos ezek nélkül az egyes részterületeken még maradnak fehér foltok.

Kiss Gergely

STÄDTEATLANTEN

Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa

Hrsg. von Wilfried Ehbrecht (Städteforschung, Reihe A, Bd. 80.)

Köln-Weimar, Wien, Böhlau, 2013. XLVI; 385 o.

VÁROSATLASZOK

Az atlszkészítés négy évtizede Európában

A Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (Commission internationale pour l’histoire des villes / International Commission for the History of Towns, CIHV) 1955-ben római alakuló ülésén határozta el többek között egy európai várostörténeti atlasz sorozat kiadását. Ennek formai követelményeit hivatalosan az 1968-as oxfordi konferencián határozták meg, és 1995-ben Münsterben módosították. A kezdeti koncepció az egyes városok rövid, lényegre törő bemutatását, a 18–19. századi kataszteri térképek alapján az 1830/1840 körüli „érintetlen preindusztriális állapot” megrajzolását és dokumentálását, illetve az európai léptékű összehasonlíthatóságot tűzte ki célul. Az évtizedek folyamán azonban a tapasztalatok fényében a részletesebb, elemzőbb, az összehasonlíthatóság mellett az egyedi és regionális sajátosságokat is megvilágító, valamint a 19–20. századi, tehát iparosodott állapot vizsgálatát is lehetővé tévő megoldások is születtek. A négy évtized alatt 18 ország több mint 500 városatlasza jelent meg, a jelenlegi országhatárok szerinti rendben. (Lisztájuk a Royal Irish Academy honlapján tekinthető meg. (<http://www.ria.ie/Research/IHTA/European-Project.aspx>) (2013. január 20.)) A vállalkozásban kezdetől fogva, már a keretek megalkotásától a német jelenlét a hangsúlyos: egyrészt a nyugatnémet várostörténészek intézményi háttere volt a legerősebb, másrészt ők jelentették meg a legtöbb atlaszt (a Deutscher Städteatlas mellett hesseni, rajnai, veszfáliai sorozat is készült, ill. történeti német — porosz, sziléziai — területek egyes városainak térképeit is kiadták, 2006 óta pedig megindultak a frissített koncepciójú Deutscher Historischer Städteatlas kötetei is). A rendszerváltozás után a közép(-kelet)-európai országok is csatlakoztak, köztük Magyarország is; nálunk Sopron (2010), illetve Sátorajújhely (2011) atlasza készült eddig el. (Jelenleg kiadáshoz közeli állapotban van Buda (1686-ig) és Kecskemét atlasza, és OTKA-program keretében folyik Buda (1686–1848), Kőszeg, Miskolc, Pécs, Szeged és Vác feldolgozása is.) A hazai várostörténeti kutatásokat is érinti tehát az a tanulmánykötet, amely a Münsterben működő Institut für vergleichende Städtegeschichte (IStG) Städteforschung nevű kiadványsorozatának darabjaként jelent meg, és címe alapján az eddigi munkálatok mérlegét vonja meg.

A kötet három témakör mentén szerveződik (I. Az európai várostörténeti atlasz nemzeti keretek közötti megvalósítása, ennek módszertana és forráskérdései; II. A kataszteri térképek használhatósága a korábbi településtörténeti állapotok rekonstrukciójához; III. A várostörténeti atlaszok felhasználhatósága és összehasonlíthatósága), témakörönként 4 (az első témakörben 5) angol, illetve német nyelvű tanulmánnyal. Ezeket egy terjedelmes német nyelvű bevezető, egy 32 oldalas színes képmelléklet, a vállalkozás keretei között eddig megjelent európai városi atlaszok áttekintő lajstroma, valamint egy alapos hely- és személynévmutató keretezi és teszi használhatóbbá.

Közismert, hogy az efféle áttekintő kötetnek szükségszerűen megvannak a maga szerkezeti és tematikai gyengéi (a szerkesztő a saját munkatársain kívül kit tudott még éppen megnyerni a vállalkozásnak; a felkért szerzők közül ki mondhatta le a tanulmányát; hogyan sikerült a finanszírozást és a szerkesztési nehézségeket megoldani). Mindez erre a tanulmánykötetre is igaz: nem annyira mérleg vagy körkép az, amit kapunk, inkább csak szemezgetést a kérdéskörből. A bizonyítványt a Wilfried Ehbrecht által jegyzett, egyébként elég öszvér bevezető hivatott magyarázni. Ehbrecht beszél egyrészt a munka szerkezetéről és tematikájáról — elég fantáziátlanul bő-

ségesen ismertette a tanulmányok tartalmát azok egymásutánjában —, másrészt szól a várostörténeti atlasz vállalkozásának elemeiről is, egyfajta történeti áttekintésben, harmadrészt pedig a kiadványt megjelentető intézet dicséretét is zengi – méltán, de talán egy feszesebb, és a vállalkozás történetét áttekinthetőbben elmondó szöveg hasznosabb lett volna. Mindenesetre a bevezető szerint a kötetben két konferencia anyagának részletei olvashatók. Az egyik egy 2007. évi, a kötet alcímével egyező alcímű konferencia Münsterben zajlott a CIHV szervezésében, a másik egy 2008-ban Rómában „Descriptio urbis” címmel rendezett tanácskozás volt, ennek az egyik szekciója szólt a kataszteri térképek használhatóságáról. (E szekció négy tanulmánya került a II. blokkba.) Mivel nem minden szerző készült el a tanulmányával, ráadásul a kötet szerkesztése is elhúzódtott, a csoportosítás nem a konferenciák szerinti beosztást tükrözi. A német és osztrák (Wilfried Ehbrecht, Holger Th. Gräf, Ferdinand Opll, Andrea Pühringer, Daniel Stracke és Thomas Tippach), lengyel (Roman Czaja, Rafał Eysymontt), ír (Howard Brian Clarke, Annagret Simms), finn (Marjatta Hietala), magyar (Szende Katalin) és horvát (Mirela Slukan Altić) szerzők mindegyike atlaszkészítő: személyes tapasztalataikat, illetve hazájuk vállalkozásának jellemzőit osztják meg az olvasóval. Ez mindenképpen a kiadvány erénye. Közülük a lengyel Roman Czaja és a horvát Mirela Slukan Altić, mivel mindkét konferencián részt vettek, két-két tanulmánnyal szerepelnek, ugyanígy Wilfried Ehbrecht a bevezetőn kívül még egy terjedelmes, és bibliográfiai adattárral is megtöltött tanulmányt jegyez. (Gräf és Pühringer, valamint Stracke és Tippach közösen publikáltak; utóbbi szerzőpáros — a kiadó intézet munkatársai — hasznos tanulmánya pótlólag lett beillesztve.) Fájó hiány ugyanakkor, hogy más nemzetiségű szerző nem szerepel a kötetben, így a holland és belga, a cseh és a román, illetve különösen a francia és olasz aspektus hiányzik. Ez még akkor is féloldalassá teszi az áttekintést, ha olvasás közben kiderül, hogy az angol, svájci, illetve balti és skandináv atlaszok azért legalább általánosságban ismertettek vannak. (A vállalkozás spanyol és portugál területeket nem érint, pontosabban mindeztidáig nem jelentek meg a nemzetközi szabványoknak megfelelő ibériai várostörténeti atlaszok.) A kötetben így a német érdeklődésnek megfelelően a (kelet-)közép-európai térség felülreprezentált.

Szembeötlőek ugyanakkor a munkában a tematikai átfedések, részint a tanulmányok között, részint a tanulmányok szövege vagy jegyzetapparátusa, illetve a kötet járulékos részei (bibliográfia, bevezető) között. A szerkesztő is tisztában van ezzel; Ehbrecht bevezetője szerint ezzel a könyv vállaltan „az egyéni nézőpontokat tükrözi” (p. XI.). Nem vonva kétségbe ennek értékét mégis az az olvasó érzése, hogy időnként felesleges köröket kell futnia – már ha a kötetet teljesen egyben és nem csak egy-egy tanulmány miatt olvassa. Hietala cikkének végén például szerepel a skandináv-balti atlaszok listája (p. 90.), ugyanakkor ez a kötet végi jegyzékben éppúgy megtalálható. Gräf és Pühringer tanulmányuk első jegyzetében (p. 207.) hivatkoznak arra, hogy szövegük eredetileg a római konferencián hangzott el – ezt Ehbrecht bevezetője is bőségesen taglalja. Simms tanulmányában szerepel egy táblázat az atlaszok megjelenésének időrendjéről (p. 218.), amit Opll tanulmánya is szövegszerűen tartalmaz; ugyancsak Simms közli térképen a feldolgozott városok európai megoszlását (p. 219.), amelyet a szerkesztő a kötet előzéklapjára nagyobb méretben kitett, ezért a tanulmányból akár ki is lehetett volna venni. Talán az is megoldás lett volna, ha a kötetvégi atlaszjegyzéknek hangsúlyosabb szerepet szánunk: az atlaszokat tétel szerint beszámozva az egyes tanulmányok jegyzeteiben idézett teljes bibliográfiai adatokat le lehetett volna rövidíteni, ráadásul ez a könyv kohézióját is növelhette volna. Azt már nem is merem felróni, hogy az eddig megjelent atlaszokról készített jegyzék nem vág össze az előzéklapi térképpel. (A jegyzék a szabványokon kívüli atlaszok, illetve tematikus kiadványok felsorolását is tartalmazza, a térkép pedig csak a szabványoknak megfelelő darabokat tünteti fel a 2012. évi állapot szerint, de anomáliák így is akadnak, például a magyar atlaszok harmadik darabjaként tervezett Buda a térképen már szerepel, a jegyzékben még nem.)

Bár nyilvánvalóan szakkönyvről van szó, a várostörténeti atlaszok legalább minimális ismerete nélkül még egy érdeklődő szakember is kicsit tanácstalanul lapozza a kötetet. A résztvevők-szerzők számára nyilvánvalóan közismert dolgokról van szó, amelyeknek a tanulmányok bőséges jegyzeteinek tanúsága szerint tekintélyes historiográfiai és metodikai irodalma is van. Mégis igen szívesen olvastam volna egy nem problémaközpontú, hanem egyszerűen csak leíró jellegű, ha úgy tetszik: „fapadosabb”, ugyanakkor kellően informatív bevezetést, áttekintést a vállalkozás történetéről, kereteiről, résztvevőiről, intézményi háttéréről. Egy efféle bevezetőbe tartozó ismereteket csak apránként, főleg Opll, Clarke, Stracke és Tippach, valamint Simms tanulmányaiból lehet kihámozni, de itt is már a tapasztalatok fényében továbbgondolandó módszertani problé-

mák, főleg a Heinz Stoob által az 1960-as évek elején kimunkált koncepció kritikájának összefüggésében.

Miről szól hát a kötet és miért érdemes kezünkbe vennünk? Jellegeből és témájából adódóan a könyv Janus-arcú: egyszerre tekint visszafelé az eddigi eredményekre és elemzi azokat, egyúttal pedig előre nézve a tapasztalatok tükrében próbálja meg a koncepciót továbbgondolni, ajánlásokat, ötleteket, módosító javaslatokat megfogalmazni. A tanulmányok kérdésfeltevései ennek megfelelően egyrészt az atlaszkészítés módszertanára vonatkoznak, másrészt pedig a folyamatban lévő összeurópai vállalkozás céljait, hasznát és lehetőségeit feszegetik. A tanulmányok egyenkénti ismertetése helyett némileg önkényesen három csomópont mentén szeretném jellemezni a munkát. (Zárójelben a szerző vezetéknévére és az oldalszámra hivatkozom.)

1. Mi a térképi rekonstrukció alapja? Míg az írásos források vizsgálatára nagy forráskritikai eszköztár alakult ki a 19. századra, a képi és térképi forrástípusra sokáig nem, ebben éppen a várostörténeti atlasz munkálatai is előrelépést jelentettek. A várostörténeti atlasz eredeti koncepciója szerint, amelyet Heinz Stoob fogalmazott meg, a munka feltétele egy olyan alapforrás, jelesül a még az iparosodottságot közvetlenül megelőző kataszteri térkép (ún. *Urkataster*), amely a város tér- és telekszerkezetének térbeli lenyomata. A 20. század közepén még optimistán tekintettek ezekre a kataszteri felmérésekre, feltételezve, hogy ezek a térképek pontosan tükrözik a város eredeti térszerkezetét és így egy az egyben használhatóak a korábbi településtörténeti állapotok rekonstrukciójára (kritikai ismertetése: Szende 155.). Stoob szerint tehát az egyes városokról készített atlaszok az adott település 18–19. századi kataszteri térképének „kritikai kiadását” tartalmazzák, megfelelő színkulcs szerint újraközölve, és ennek az alapforrásnak a segítségével kell a város fejlődését bemutató térképlapot (*Wachstumphasenkarte, Urban growth map*) elkészíteni. A szabvány szerint minden egyes várostörténeti atlasznak kötelezően tartalmaznia kell egyrészt egy 1:2500 méretarányú kataszteri térképet alaptérképként, másrészt egy 1:25000-es vagy 1:50000-es környéki térképet, továbbá egy 1:5000-es modern várostérképet, valamint továbbá egy 1:5000-es modern várostérképet, és ezeken felül az említett topográfiai fejlődést bemutató lapot, 1:5000 vagy 1:2500 méretarányban (vö. Ehbrecht XIII–XV, Hietala 81., Czaja 141.)

Ezzel szemben az angol és francia várostörténeti kutatás kezdettől fogva azt a felfogást képviselte, hogy a kataszteri térkép önmagában nem elegendő a város térbeli múltjának megismerésére, azt írásos és régészeti források adatai alapján ki kell egészíteni, és az alaptérkép emiatt gyakorlatilag rekonstrukció. (Clarke 35., Czaja 142.) Az atlaszkészítési munkák során egyrészt bebizonyosodott, hogy Stoob rendszere igazából a német kisvárosok esetére lett kidolgozva, és a nagyobb városok preindusztriális állapotának rekonstrukciójához önmagában kevés (Opll 25., Simms 219.). Másrészt, hogy a kataszteri térkép nem mindenütt áll rendelkezésre (még német területeken sem, vagy pl. Lengyelország északi vidékének eredeti porosz kataszteri várostérképei sokszor elpusztultak vagy igen töredékesek, vö. Stracke–Tippach 57., Czaja 144–5., 150., Gräf–Pühringer 209–10.), így sokszor más források bevonására van szükség a telekhatárok rekonstrukciójához. Harmadrészt, hogy a kataszteri térkép szinte sohasem az „érintetlen” viszonyokat tükrözi vissza, akár a középkori és barokk városépítészeti és átépítési, esetleges utcabővítési, akár a különböző erődítményeket és azok építését vagy elbontását, illetve a folyóvizek csatornázását, elterelését, víz borította területek lecsapolását tekintjük (Clarke 33–5.; Szende szerint a legstabilabb az utca és telekszerkezet, de a használat folytonosságán múlik, vö. 184., 188–9., vö. Simms 231.). A kataszteri térkép egy olyan „palimpszeszt”, amely sok esetben bizonyos kiterptárgyaknak inkább csak a nyomait, maradványait tükrözi. Nagyjából az 1980-as évekre kiderült az is, hogy a pusztán kartográfiai források segítségével rekonstruált középkori vagy éppen késő antik viszonyokat a régészeti kutatások megcáfolják, illetve esetenként olyan adatokat szolgáltatnak, amelyek fennmaradt írásos forrás hiányában máshonnan nem derülnek ki (Clarke 46., Gräf–Pühringer 210., 214., Simms 217.). Mások joggal mutatnak rá arra, hogy a fejlődési fázisokat bemutató térkép erősen subjektív műfaj, ráadásul, mivel a szöveges magyarázathoz képest sokkal biztosabbnak, egyértelműbbnek láttatja a feldolgozó interpretációját, félreértésekre adhat okot, mert így a felhasználó csak az atlasz készítője által konstruált látvány és megadott adatmennyiség alapján tud következtetéseket levonni (Clarke 36–37., Stracke–Tippach 59., Simms 221–3., Eysymontt 238.). Ráadásul a város fejlődését bemutató rekonstrukciós térképek a stagnálás, illetve a visszafejlődés és a hanyatlás folyamatait sokkal kevésbé tudják láttatni (Ehbrecht XXXIV–VII.). Ennek szükségszerű következménye az lett, hogy az eredeti koncepcióban előírt szöveges kommentár terjedelmét a különböző atlaszok általában rendre meghaladták. Mára a koncepció kereteinek lazítása következett be és teljes egyetértés alakult ki abban, hogy az atlasz

a képi, a kartográfiai, az írásos és a régészeti források összességének figyelembe vételével készített komplex rekonstrukciókat tartalmazzon, amellelt, hogy különböző eredeti térképeket is bemutat. Általában a feldolgozók szabad kezet kapnak abban, hogy a kötelező térképlapok mellett milyen terjedelmű kommentárt készítenek, illetve milyen mennyiségű és fajtájú képi, térképi, alaprajzi vagy fotódokumentációval egészítik ki a kiadást.

2. Periodizáció és időhatárok. Kezdetben az atlaszkészítésben inkább a középkori, illetve iparosodás előtti településállapot rekonstrukciója, dokumentálása volt a hangsúlyos, nagyjából 1850-ig bezárólag. Közben azonban maga a 20. század is elmúlt. A később csatlakozó országok atlaszkészítői számára — párhuzamosan a fentebb említett dokumentációs bővüléssel — már magától adódott a vizsgálatnak a jelenkorig való kitágítása: ezt figyelhetjük meg például a lengyel és horvát vállalkozás esetében (Eysymontt 238–9., Slukan Altić 94.), de az ezredforduló után újonnan induló *Deutscher Historischer Städteatlas* sorozata is hangsúlyosan a jelenkorig vizsgálja az adott város történetét (Stracke–Tippach 63.). Ebben az is közrejátszott, hogy a 2000-es években megjelent az atlaszok társadalomtudományi kritikája, ami azt rótta fel, hogy a térképi rekonstrukciók „utcák emberek nélkül”, és hogy a várost mint szociális teret az atlaszok nem mutatják be kellőképpen (Clarke 49.). A skandináv darabokban azonban kezdettől, az 1970-es évektől fogva szerepeltek társadalom-földrajzi tematikus térképlapok, és az újabb atlaszok általában már igyekeznek reflektálni erre az igényre, amely azonban a 19–20. századra jellemző statisztikai forráscsoportok bevonásával lehet plasztikusabb (Hietala 78., Clarke 49–50.). A 21. század elején már a 20. század sokszor drasztikus változásait is fontos figyelembe venni és dokumentálni kell, így válik egy-egy város térbeli története a jelen számára is folyamatossá és értelmezhetővé (Stracke–Tippach 63., Slukan Altić 94.).

3. Mire jó és mire lesz jó a várostörténeti atlasz? Az eredeti célt, hogy egy európai összehasonlító vizsgálat számára jellegzetes településtípusokat azonos szerkezetű térképsorozatokban összehasonlíthatóvá tegyék, a megjelent atlaszkiadások számát tekintve már bizonyosan sikerült túlteljesíteni. Közben azonban megváltoztak a keretek és az igények, megváltozott a tudománypolitikai helyzet, így maga a vállalkozás is céljait tekintve bizonyos mértékig ellentmondásossá vált. Az egyik fontos változás magának a kérdéskörnek a korábbiakhoz képest sokkal sokoldalúbb szemlélete. Ahogyan a város is sok különböző tudományág vizsgálódásának tárgya, úgy a városokat bemutató atlaszszorozatoknak is egyre sokrétűbb módon kell tárgyat bemutatnia. A szerzők mégis joggal vetik fel, hogy jelenleg még a várostörténeti atlaszok többé-kevésbé szaktudományos segédletek maradtak, és nem kerültek be sem az útikönyv-, sem várostudományi és művészeti irodalomba, sem az iskolai használatba, illetve a rokontudományok szakirodalmi áramába, így idezettségük sem kellő mértékű (Ehbrecht XXXVIII–XL., Opl 25., Clarke 48.). Ennek részben technikai okai vannak: egyrészt magának az atlaszkészítési munkának kell interdiszciplinárisabbnak lennie, azaz a tudományterületek szakértőinek bevonása és a közöttük lévő kapcsolatok megerősítése szükséges a használhatóság fokozásához is. Másrészt az atlaszok túlzottan nagyalakúak. Ezen például zsebkönyvek megjelentetésével próbálnak segíteni Írországból a legismertebb városok atlaszainak (Dublin, Belfast, stb.) tudományos kiadásaival párhuzamosan, vagy eleve kisebb formátumban, képeskönyv jelleggel adják ki őket, mint a horvát *Povijesni atlas gradova* darabjait (Ehbrecht XXXVIII., Slukan Altić 97.). Igény mutatkozik az utcanévek többnyelvű jegyzékére, az utcanévváltozások számbavételére is. A kísérőtanulmányok idegen nyelvű közlése is fontos (ez pl. a magyar vagy a skandináv darabok esetében angol, a román és lengyel atlaszkiadások esetében teljesen bilingvis módon német), de problémák forrása lehet az eltérő nemzeti és állami történeti fogalomhasználat. Fontos tapasztalat, hogy az eredmények sokban múlnak az intézményesültségen. Mint említettem, az atlaszok számát és az összehasonlító várostörténeti kutatások intézményesültségét tekintve is első helyen álló Németország több alsorozatot indított, ahol egy-egy tartomány összes városát igyekeztek feldolgozni, ráadásul a kutatói potenciálból még egy újabb koncepciójú sorozat indítására is futotta. Múshol az atlaszok megjelentetése a korlátozottabb anyagi és személyi feltételek és a kisebb intézményi háttér miatt, de akár a források szétszórtságát tekintve (pl. a közép-európai térségben a források egy részéhez eleve külföldi kutatásokat kell végezni, vö. Slukan Altić 98.) jóval vontatottabban halad.

Az egyedi jelenségek bemutatása és az eltérő hangsúlyok ellenére azonban továbbra is lényeges szempont lenne az összehasonlíthatóság, ami mintegy az összekötő elem a sokféle várostörténeti atlasz és a sokféle bemutatott település között (Ehbrecht 259.). Az atlaszok legyenek továbbra is építőkövek egy nagyobb építményhez, jelentsenek példátartat a városi jelenségek vizsgálatához. Az eredeti európai összehasonlítási terv önmagában ma nem tűnik reálisnak; az lenne a

jobb, ha lehetőleg minél több város atlasza elkészülne. Így ma az *Európai várostörténeti atlasz* helyett inkább *Az európai városok atlasza* cím lenne pontosabb. (Ehbrecht XXX., 260.) Mivel az egész atlasz-vállalkozás saját korának, a vizualitás térhódításának az időszakában jött létre, a világ vizualitás iránti növekvő igényével párhuzamosan változik. A számítástechnikai eszközök nyújtotta forradalmi átalakulás a városi tér történelmi rekonstrukciójának új lehetőségeit nyújtja, de ugyanakkor az új eszközökre való áttérés szükségességét is magával hozza (Opll 27.). Ez mindaddig elsősorban a különböző szerzői jogi problémák miatt nem következett be (Slukan Altic 99.), de jelzésértékű, hogy az ír és az osztrák atlaszok már CD-n is megjelentek, illetve az újabb csatlakozók közül például a magyar atlaszok CD-melléklettel is rendelkeznek (Opll 26–28.). A későbbi atlaszok kiadásában kulcsfontosságú lehet a helyi szakembereknek, illetve a lakosságnak a bevonásra, részint az adatgyűjtésbe, részint a finanszírozásba. Az atlasz kiadása közvetlenül a helyi várostervezéshez, műemlékvédelemhez, illetve városi identitás megerősítéséhez is hozzájárulhatna (Ehbrecht XLI., Hietala 90., Slukan Altic 91., Eysymontt 239–41.)

Összességében elmondható, hogy a *Städteatlanten* című kötet nem ad teljes képet az európai várostörténeti atlaszok készítéséről, ellenben nagy erénye, hogy felmutatja azokat a módszertani kérdéseket és bemutatja azokat a jellemző véleményeket, amelyek az utóbbi években a szakterület kutatóit foglalkoztatják. Bár nem könnyű olvasmány, de segít, hogy a városi atlaszokat, térképeket tekintve mi is „képben legyünk”.

Lakatos Bálint

TISZTELETKÖR

Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára

Szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 687 o.

A tanulmánykötet Draskóczy István professzor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára hatvanadik születésnapjára jelent meg, a kötetben olvasható tanulmányokkal pályatársai, barátai, tanítványai kívánták köszönteni a professzor urat és tisztelni eddigi életműve előtt. Draskóczy professzor eddigi pályafutása során a magyar középkor több részterületével, mindenekelőtt gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott. A köszöntők (Borsodi Csaba illetve Bertényi Iván tollából, 19–21. és 21–24.) után hat témakörbe csoportosítva következnek a pályatársak, egykori és jelenlegi tanítványok tanulmányai. Minthogy a kötetben összesen hatvan írás szerepel, e helyütt sajnos nincsen mód minden tanulmány ismertetésére, jelen recenzio csupán egy többé-kevésbé szubjektív válogatásra szorítkozhat.

A „Politikatörténet” témakört Bányai Attila írása (39–46.) nyitja, amely a 13. század második felének európai politikai viszonyaival foglalkozik. A Szerző megállapítja, hogy az 1278-as morvamezei csata jelentős szerepet játszott e viszonyrendszer alakulásában, annak alakulását Anglia királya is figyelemmel kísérte. Nem véletlenül. Angliának ugyanis — a Magyar Királysághoz hasonlóan — egy erőteljes, a Német-római Császárság perifériáján elhelyezkedő birodalom (az Anjouk királysága) állt érdekében, szemben a Přemysl-hatalommal. Ezt a célt erősítette volna az I. Rudolf fia, Hartmann és I. Edward lánya, Johanna közti házassági szerződés, amely azonban ténylegesen sohasem jött létre. Bár az angol udvar elsődleges célja, az Arles-i Királyság helyreállítása Provence központtal (amely főként Provence-i Eleonóra anyakirálynénak és Margitnak, IX. Lajos francia király özvegyének állt érdekében) végül az eredeti elképzelésektől eltérően valósult meg, rokoni kapcsolatai révén (Martell Károly Edward nagynénjének az unokája volt) Edward a későbbi diplomáciai terveiben mégis számíthatott Martell Károlyra, majd utódjára, Károly Róbertre.

Péterfi Bence tanulmányában (105–115.) Jan Zvolský cseh zsoldoskapitány 15. század végi, 16. század eleji karrierjén keresztül mutatja be az 1491. évi pozsonyi béke „kiskapuit”. Zvolský 1481–82 során kapta zálogba (nyolcezer forintért) a magyar királytól a stájerországi Mittergrabern birtokot, amelyet a pozsonyi béke megkötése után (amely elrendelte a magyarok által elfoglalt ausztriai birtokok visszaadását a német-római császárnak) is sikeresen megtartott. Sőt, a korábbi birtokos, Friedrich von Stubenberg diplomáciai és katonai téren egyaránt folytatott visszacsúszási törekvései ellenére 1507-ben adománylevelet is kapott a császártól. A szerző meggyőzően ismerteti a zsoldoskapitány birtokszerzésének folyamatát, bemutatva, hogy sikerét kiterjedt kap-

csolatrendszere mellett főként annak köszönhető, hogy jó érzékkel használta ki a két ország közti politikai helyzet változásait.

A „Gazdaság és kereskedelem” témakörben a dél-német kereskedelmi kapcsolatok Mohács körüli időszakát vizsgálja Gecsényi Lajos tanulmánya (189–197.), méghozzá egy nem mindennapi forrás szemszögéből. Az írás kiindulási alapjául Lorenz Ebenhauser budai polgár 1519–1533 között a birodalmi kamarai bíróság előtt lefolyt, végül minden bizonnyal félbeszakadt perének iratanyaga szolgált, amelynek elemzésével — többek között az alperes részéről történő jogi manőverezéseken keresztül — a szerző meggyőzően mutatja be a korabeli kereskedelmi rendszer ingatlanságát.

Szintén a Mohács utáni időszakról foglalkozik Bessenyei József írása (199–206.), aki a Magyar Királyság belső kereskedelmi struktúrájának 1526–1556 közötti változásait mutatja be néhány szemléletes példán — magyar kereskedők életútjain — keresztül. Ezek a példák rávilágítanak arra, hogy a politikatörténeti fordulópontnak tekintett események (Mohács, Pest-Buda esete) ugyan hatással voltak az ország kereskedelmi rendszerére, de alapjaiban nem rengette meg azt. Így például Szócs Mihály pesti kereskedő 1541 után Váradra teszi át a székhelyét, azonban szoros kapcsolatokat ápol Debrecennel, sőt Pozsonnyal és Nagyszombattal is. Várad 1556-os török kézre kerülése után székhelye Nagyszombatba kerül, a kényszerű helyváltoztatás ellenére debreceni, erdélyi kereskedelmi kapcsolatai haláláig megmaradnak.

„A város és világa” témakör keretében Csukovits Enikő (311–318.) egy ritka magyarországi forrástípus, a feltehetően az 1420-as években keletkezett, aranyműves céh számára készült misekönyv kapcsán a polgári vallásosság későközépkori lehetőségeit veszi számba. Emellett több, a szóban forgó misekönyvvel kapcsolatos kérdést tisztáz, még ha — adatok híján — legtöbbszörre egyelőre nem is lehet végleges választ adni. Ennek ellenére a misekönyv a céhes kereteken belül szerveződő polgári vallásosságba, a céhek, konfraternitások vallási funkcióiba remek betekintést nyújt, amit elsősorban tartalma tükröz: a szerző csupán a céh kiemelt, ünnepi istentiszteleteihez kapcsolódó szertartásszövegeket tartalmazza, valamint — és ez ugyancsak fontos momentum — külön rendelkezik a szervezet tagjairól való megemlékezésről.

Bariska István írásában (371–379.) egy érdekes, az Esterházyak és Kőszeg városa között folyó presztízspert ismert. Az 1699-től több szakaszban egészen 1737-ig elhúzódó pereskedés az Esterházy-birtoknak számító kőszegi várkertben történő borkimérés kapcsán robbant ki, jóllehet az iratanyagból sajátos módon nem derül ki, hogy az italmérés pontosan miben sértette a várost. Az ügyben több tanúkihallgatást tartottak, igaz, a döntés során végül a vonatkozó törvények helyek döntenek, semmint a tanúk beszámolóit. Mindennek ellenére az eset érdekes példáját nyújtja, hogy pusztán az egyik fél társadalmi helyzete milyen mértékben képes megmozgatni akár az állami felsőbb ítélőszékeket egy egyébként nem túl jelentős ügy érdekében is, mint amilyen egy borkimérés.

„Vár és vidék – társadalom” fejezetcímmel kaptak helyet a kötetben a vár- és ehhez kapcsolódó társadalomtörténeti tanulmányok. Ezen belül Horváth Richárd esettanulmánya (421–430.) márkusfalvi Máriássy István 1507. évi — sikertelen — várépítési kísérletét járja körül. A vizsgálódás alapját a Máriássy és Lőcse városa között kötött megállapodás képezi, amelyben a város eléri, hogy Máriássy István udvarházát ne alakíthassa át engedély nélkül várrá. Túl azon, hogy a megállapodás pontosítja a későközépkori jogi, építészeti értelemben vett vár fogalmát, mentalitástörténeti adalékokkal is szolgál, továbbá rámutat a politikai befolyás fontosságára is: a Szapolyai-familiáris Máriássy Szepesföld kapitányaként, szepesi és sárosi várnagyként ugyanis mindent megpróbál akarátának érvényesítése érdekében. Bár várépítési terve meghiúsult, Lőcsével szemben sikerült kisebb engedményeket kicsikarnia.

A Szapolyai-családdal kapcsolatos genealógiai tévhiteket cáfolja meg Neumann Tibor írása (431–438.). A szerző meggyőzően bizonyítja be, hogy a három fivérnek, Szapolyai Imre és István nádoroknak, valamint Miklós püspöknek legfeljebb egy közeli (valószínűleg unokatestvér) nőrokonukról, Perneszi Pál özvegyéről rendelkezünk biztos tudomással. Az eddig a Szapolyai-testvérek nővéreként számon tartott Derencsényiné Orsolyát és Butkai Péter feleségét, Veronikát, továbbá a Szapolyai István feltételezett első feleségéként ismert Homonnai Katalint egyértelműen ki lehet zárni a Szapolyaiak családfájáról.

Hazai viszonylatban rendkívül ritka forrással, egy 1516-ban, magyar nyelven kelt becsületbírósági per kontextusával foglalkozik Pálosfalvi Tamás tanulmánya (439–449.). A dokumentum régóta ismert, a per előzményeit azonban korábban nem vizsgálták. Pedig az eset tanulságos a Jagelló-kori politikatörténet szempontjából. A hosszú, voltaképpen évtizedes előzményekre vissza-

tekintő viszálykodás, amelynek az említett per csupán egy részlete, a Körös vármegyei Dobrakucs birtok körül zajlott. A felmenői által a 15. század második felében jórészt elvesztett uradalom megmaradt részét Nelepeczi Ferenc — maga mögött tudva a szlavóniai nemesség és a szlavón bán támogatását — sikerrel tartotta meg, sőt emelt rajta erősséget, dacára az uradalom nagyobb részét akkoriban birtokló kövendi Székelyek minden próbálkozásának és a vár lerombolására a szlavón bánt időről időre felszólító uralkodói parancsoknak. Az ügy tehát, a részleges párhuzamként felhozható Batthyány–Kerhen-konfliktussal kiegészítve bepillantást nyújt a Jagelló-kori nemesi társadalom működésébe, olyan részletességgel, amelyre a korábbi korszakokat illetően — a források hiányából fakadóan — nem, vagy csak alig nyílik lehetőségünk.

A „Művelődés és műveltség” fejezetben olvasható Körmendi Tamás írása (503–513.). A tanulmány az Imre király és András herceg közötti trónviszály utolsó szakaszára, az ún. varasdi jelenetre vonatkozó szöveghagyományt vizsgálja. Az egyes szövegek — az osztrák hercegi udvar értesülései, a Melki Évkönyv, az admonti hagyomány, a klosterneuburgi hagyomány és Spalatói Tamás Historia Salonitanája — áttekintése során meggyőzően kategorizálja azok forrásértékét András herceg elfogásának körülményeire vonatkozóan. A Melki évkönyv szűkszavúsága miatt érdemlegesen nem használható a történeti rekonstrukció során, míg a klosterneuburgi hagyomány és az osztrák hercegi udvar híradásai nyilvánvaló Imre-ellenes voltak miatt alkalmatlanok az 1203. évi események hiteles rekonstruálására. A tanulmány fontos megállapítása, hogy a szakirodalom vélekedésével ellentétben Spalatói Tamás történeti munkáját nem szabad a vizsgált téma kétségtelen forrásértékű kútfőjének tekinteni. Könnyen lehet, hogy a spalatói főesperes nem az események hiteles megörökítésére, hanem csupán a királyi hatalom idealizált leírására törekedett a Historia Salonitana lapjain. Mindezekből következik, hogy — noha a tendenciózus híradások egyes elemei, pl. András csellel való foglyul ejtése akár igaz is lehet — az eseményekre vonatkozóan egyedül az admonti hagyomány értesülései szolgálnak hiteles részletekkel.

Mikó Gábor írásának (573–586.) tárgya egy, a lőcsei levéltárban őrzött 16. századi törvénygyűjtemény elején található rövid krónika (a Knauz-krónikacsoport egy eddig ismeretlen variánsa). A vizsgálat apropóját, és egyben érdekességét a szöveghez fűzött kommentárok adják, amelyek egykori lejegyzőjük szerint „libello cronico Mattiae regis” származnak. A szerző a kommentárok időköre (a megjegyzések Károly Róbert halálával véget érnek) és szövegbeli konkrét egyezések alapján kimutatja, hogy a scriptor által használt, „Mátyás király krónikás könyvének” titulált munka nem volt más, mint a Képes Krónika családjához tartozó Thuróczy-kódex. A felfedezés mindenképpen figyelemre méltó, még ha a kérdésre, hogy miért tulajdonították a művet Mátyásnak (az ekkoriban már meglevő Mátyás-kultuszon túl) nem is sikerül megnyugtató választ találni. A tanulmányt a kommentárokkal ellátott krónikarészlet kritikai közlése zárja.

Ugyancsak középkori krónikáink utóéletével foglalkozik Veszprémy László tanulmánya (587–596.) a hazai történeti kutatás által eddig kevésbé vizsgált Târikh-i Üngürüs felől közelítve. Az I. Szülejmán szultán bécsi származású, magyarországi kapcsolatokkal is rendelkező diplomataja, Mahmúd terdzsumán által írt krónika szövegét (fordítását) összevetve a középkori magyarországi krónikákkal, kimutatja (tárgyalva egyúttal a műnek a magyar őstörténet utánra vonatkozó részeit is), hogy a mű szövege ugyan nagyrészt Thuróczy János krónikáját követi, azonban számos hasonlóság mutatható ki Anonymus Gestájával is (a legnyilvánvalóbb egyezéseket a függelék közli). Meggyőző a feltételezés, hogy a Târikh szerzője által is említett latin nyelvű, a magyar történelemtől szóló krónikák (amelyek Székesfehérvár 1543-as elfoglalása során kerültek hozzá a káptalani könyvtárból) között ott lehetett a Thuróczy- és a Képes Krónika mellett a Névtelen krónikája is. Ezt a feltételezést más — okleveles — forrás is alátámasztani látszik, és egyúttal fényt derít középkori krónikáink Mohácsot követő utóéletének egy részére is: a kérdéses művek feltehetőleg követségek — talán éppen maga Mahmúd terdzsumán — révén kerülhettek Bécsbe a 16. század folyamán. Emellett a székesfehérvári (tehát központi helyen való) őrzés lehetősége megkérdőjelezi a Névtelen krónikájának elszigetelt, kevésbé használt voltát, amely vélekedés jelenleg a szakirodalomban nagyrészt általánosnak mondható. Ez a gondolat továbbvezet a tanulmány másik fő kérdéséhez, amely a Képes Krónika családjába tartozó Teleki-kódex alapján a krónikavariánsokat tárgyalja. A Teleki-kódexnek nyomtatásban, a *Scriptores rerum Hungaricarum* kiadásában is megfigyelhető eltéréseiből kiindulva a Szerző meggyőzően érvel amellett, hogy jól lehet a szöveg alapját valóban egy, a Képes Krónika családjából származó szöveg adja, az eltérések mértéke azonban túlmutat a másolói figyelmen kívül hagyást, vagyis több másolat egykori létezésére enged következtetni. Ezt látszik alátámasztani a Teleki-kódex kalandos középkori útja is: diplomáciai ajándékként a 14. századi Franciaországból Brankovics György szerb despotán át jutott

vissza Magyarországra, Vitéz János tulajdonába. Összességében mindez, bár a krónikák közti egyezések nyomán vélt ősgeszta egykori meglétét megkérdőjelezi, a krónikaváltozatoknak az eddig véltnél nagyobb számát, ezáltal a középkori magyarországi történeti érdeklődés intenzívebb voltát sejteti.

A „Historiográfia” témakörén belül Thoroczkay Gábor kissé talán rendhagyó, de bizonyos szempontból hiánypótló írásában (639–645.) Romsics Ignác közelmúltban megjelent historiográfiai összefoglaló munkáját (*Clio* bűvöletében. Bp., Osiris, 2011.) egészíti ki. Thoroczkay szerint ugyanis a tárgyalt munka, minden érdeme ellenére középkorász szempontból kissé felemásra sikeredett: számos, a hazai medievisztikában jelentőset alkotó, nemzetközileg is ismert és elismert középkorkutató életművét ismerteti kissé egyoldalúan (pl. Szentpétery Imre, Deér József, Györffy György, Kristó Gyula, Fügedi Erik, Engel Pál, Kubinyi András), vagy éppen teljességgel említés nélkül hagyja (pl. Karácsonyi János, Kumorovitz Lajos Bernát, Bolla Ilona, Gerics József, Bertényi Iván, Solymosi László). A tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni.

A kötetet Draskóczy professzor úrnak a szerkesztők által összeállított, 1975–2011 közötti bibliográfiája (673–685.) zárja. Összességében elmondhatjuk, hogy a hat témakör és az azokban szereplő tanulmányokból összeálló színes középkortörténeti paletta híven tükrözik az ünnepelemek a középkori magyar történelem iránti — de nem egyszer még azon is túlmenő — szerteágazó érdeklődését.

Kálmán Dániel

ADEL, BURG UND HERRSCHAFT AN DER „GRENZE”: ÖSTERREICH UND BÖHMEN

*Beiträge der interdisziplinären und grenzüberschreitenden Tagung in Freistadt,
Oberösterreich, 26. bis 28. Mai 2011.*

(Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 34. Folge)

Klaus Birngruber, Christina Schmid (Hrsg.), unter Mitarbeit von Herwig Weigl
Oberösterreichischen Landesmuseum, Linz, 2012. 240 o.

NEMESSÉG, VÁR ÉS URADALOM A „HATÁRON”: AUSZTRIA ÉS CSEHORSZÁG

A Felső-Ausztria kultúrtörténetét bemutató kiadványsorozat első kötetét 1993-ban adták ki Linzben, 2012-ben pedig már a 34. kötet látott napvilágot az Oberösterreichischen Landesmuseum (Linz), az Institut für Österreichische Geschichtsforschung (Bécs) és az Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Krems) közös gondozásában. A sorozat eddig megjelent kötetei általában egy-egy témával, felső-ausztriai érdekeltsgű történeti, művészettörténeti, illetve régészeti kérdéskörrel foglalkoznak, így többek között a felső-ausztriai szárnyasoltárokkal, a gabromagusi (Windischgarsten) római katonai erőd feltárásával, vagy a linzi torta különböző írott forrásokban megmaradt receptjeivel. Azonban 2007-től kezdve már egy-egy, a tartomány kulturális életét tekintve jelentős konferencián elhangzott előadások anyagait, előadásait is közreadják. Ebben a legutóbbi kiadványban a 2011. május 26–28. között Freistadtban tartott interdiszciplináris és határokon átnyúló, „Nemesség, vár és uradalom a „határon”: Ausztria és Csehország” címet viselő konferencián elhangzott előadások anyagát jelentették meg.

A konferencia gondolata 2006-ban fogalmazódott meg, mikor a felső-ausztriai tartományi múzeumok megvásárolták a középkori történelemmel és kultúrtörténettel foglalkozó Alfred Höllhuber több ezer darabot kitevő régészeti gyűjteményét. A professzor a Mühlviertel nevet viselő régióban működött, s gyűjteményének nagyobb része is erről a vidékről származik. A Mühlviertel Felső-Ausztria északi, északkeleti részén fekszik, vagyis az osztrák-cseh határ mellett, s a tartomány körülbelül egynegyedét teszi ki.

Az Oberösterreichische Landesmuseen nem csak azt vállalták, hogy gondoskodnak a tárgyak megőrzéséről, hanem kötelezték magukat arra is, hogy a professzor örökségét bemutatják és hozzáférhetővé teszik a kutatók és a nagyközönség számára egyaránt. Ebben a projektben több intézmény is részt vett a múzeumokon kívül, így az említett kremsi akadémiai és a bécsi egyetemi intézet, valamint a bécsi Naturhistorischen Museum. A közös munka során úgy döntöttek az

egy-egy intézmények munkatársai, lehetőséget kell biztosítani a szakemberek minél szélesebb körének arra, hogy az adott gyűjteménnyel kapcsolatban felmerült témákról bemutathassák kutatási eredményeiket, illetve megvitathassák a különböző módszertani szempontok alkalmazási lehetőségeit. Különösen jelentős, hogy a 2011-ben megvalósult konferencián nem csak osztrák, hanem cseh szakemberek is részt vettek. A szervezők célja kezdetektől fogva az volt, hogy az elhangzott előadásokat nyomtatott formában közreadják, s ezáltal az újabb kutatási eredmények ne csak szakemberekhez, hanem a nagyobb nyilvánossághoz is eljuthassanak.

A konferencia alatt az osztrák és a cseh szakemberek tehát nem csak szűkebb szakmai problémákat vitattak meg, hanem két módszertani kérdéskört is. Az egyik arra próbálta megtalálni a választ, hogy a középkori régészet és az írott szövegek alapján dolgozó történettudomány hogyan tudna hatékonyan együttműködni, míg a másik arra irányult, hogy a különböző nyelvtérületekről származó és különböző kutatási háttérrel rendelkező szakemberek miképp tudnának jobb és gyümölcsözőbb kapcsolatokat kiépíteni egymással. A kötet előszavát író, középkori történettudomány és régészet szakemberekkel foglalkozó Karl Brunner osztrák történész szerint az együttműködés hatékonyságára azért is szükséges nagyobb hangsúlyt fektetni, mert a különböző országokban egymástól eltérő lehet a terminológia használata, valamint szintén eltérések mutatkoznak a kutatási körülményekben és az eredmények interpretációjában is. A párbeszédet a professzor szerint az egyes építmények funkciói meghatározásának kérdéskörével lehet kezdeni, s ily módon lehet eljutni az egyes területek politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatainak meghatározásához.

A kötetben tizennégy tanulmány olvasható, közülük kilencet cseh kutatók írtak. Azonos arányban található köztük történeti és régészeti témájú dolgozat. A tanulmányok egy angol nyelvű kivételével német nyelven íródtak, s mindegyik végén rövid, cseh nyelvű rezümé olvasható.

A kötetben szereplő első tanulmány szerzői Klaus Birngruber, Alice Kaltenberger, Thomas Kühtreiber és Christina Schmid, akik elsőként tanulmányozták Höllhuber professzor hagyatékát, s az ő feladatuk annak feldolgozása. Klaus Birngruber történész, középkori és kora újkorai történettudomány, a történelem segédtudományai és teológiával is foglalkozik, kutatási területei között szerepel IV. Henrik császár és I. Albert uralkodása, III. Ince pápa élete és munkássága. Alice Kaltenberger és Thomas Kühtreiber régészek, előbbi Felső-Ausztria középkori és újkori kerámia- és régészeti kutatja, utóbbi kutatási területe a középkori várak és anyagi kultúra, Christina Schmid pedig a Felső-Ausztriai Tartományi Múzeum munkatársa. A kutatócsoport tagjai egy, a konferencia megrendezésekor még futó projektről, annak előzetes eredményeiről tartottak beszámolót. Előadásukban kísérletet tettek a nemes, vár és határ középkori fogalmának meghatározására. A tanulmány bevezetőjében Alfred Höllhuber kutatásait mutatták be, valamint arra a problémára hívták fel a figyelmet, hogy a „nemesség” fogalom Felső-Ausztriában nem egyezik azzal, amivel Ausztria többi részén találkozhatunk. A történeti, írott forrásokból ismert adatokat ásatási eredményekkel egészítették ki, s ezek alapján próbálták meghatározni, mely esetekben lehet szó nemesi lakhelyekről. A kutatás középpontjába két kérdéskört állítottak: 1. Hogyan definiálható a nemesség fogalma Alsó-Mühlviertelben? 2. Hogyan értékelhetjük a „határ” fogalmát a nemesség kontextusában, illetve annak területeken átnyúló hatalomgyakorlása miatt? Határ alatt Birngruberék az örgrófság — illetve a későbbi Osztrák Hercegség — és a Cseh Fejedelemség, majd Királyság határát értik.

Megállapították, hogy a leletanyag alapján nem lehet egyértelműen elkülöníteni az elithez és a köznéphez tartozó személyeket. Az írott források tanúsága szerint ugyanakkor a várak tulajdonosai nem is voltak minden esetben nemesek. Ezt a helyzetet nevezték el a kutatók szürke zónának. Emellett a cseh kutatás úgy véli, a várépítkezések az ország területén csak a 13. században kezdődtek. Ezt a tézist a modern osztrák kutatás is alátámasztotta, miközben hangsúlyozta, hogy erősített udvarházak már léteztek, melyeket szintén nem lehet egyértelműen a nemességhez kapcsolni. A kevés fennmaradt írott forrás miatt azt sem tudjuk, hogy ezek pontosan milyen céllal épültek. A nemesség 11–13. századi fogalmát egyelőre tehát nem tudták egyértelműen definiálni. A másik kérdést illetően megállapították, hogy a késő középkorban nem lehet egy, Csehországot és Ausztriát stabilan elválasztó határról beszélni. A határvonal folyamatosan változott, közhíven az egymással vetélkedő hatalmi csoportok változó erőviszonyainak. A határvonalakat valószínűleg megpróbálták a természetes képződményekhez (folyók, hegyek) kötni, s ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott az előkelők kísérete. A határok megszilárdulásában végül döntő jelentősége lehetett annak, hogy a 13. században az osztrák herceg megszerezte az Alsó Mühlviertelt, s megalapította Freistadt városát.

A második tanulmány szerzője Franz-Reiner Erkens német történész, kutatási területe a középkori választófejedelmek élete és a német egyházak, különösen a passauai püspökség politikai szerepe, története. Jelen cikkében a 11–14. századi passauai püspökségről, mint a Duna vonalától északra eső térség első territoriális hatalmáról írt, melynek a cseh és osztrák fejedelmek és nemesek voltak jelentős vetélytársai. Bár a püspökséget 739-ben alapították, csak a 11. században kezdett el teret hódítani a Dunától északra, először csak vallási, majd világi uralmi szempontból is. Erkens kutatásai szerint ennek oka, hogy a környéken a 11. században más egyházakat és kolostorokat is alapítottak a területen uralkodó hercegi család és a helyi nemesség tagjai is, s Passau így kívánta megőrizni előnyét és erőfölényét. Ekkor azonban már a helyi nemesség és a fejedelemség is jelentős konkurenciát jelentett a püspökség hatalmát és befolyását illetően. II. Henrik császár intézkedései csak erősítették Passau hatalmát, ugyanis ekkor a püspököt a püspöksége területén található kolostorok előjárójává tette, s a püspökség a kolostorokhoz tartozó földterületeket is megkapta. Erkens ezután rávilágít az ezt leíró oklevéllel kapcsolatos problémákra — nem maradt fenn belőle eredeti példány —, majd bemutatta, milyen hatalmi erők próbálták megszerzeni a püspökség egyes területeit a 11–14. század során. A századok alatt az Osztrák Hercegség volt az, amely a püspökség szövetségese lett, s egymásnak többször is segítséget nyújtottak. Egy 1765-ös államközi szerződésben Ausztria megkapta a Dunától keletre eső területeket, így Passau uralma a tárgyalt területen véget ért.

A harmadik cikk írója, Sabine Felgenhauer-Schmiedt középkori településrégészettel foglalkozó osztrák régész. Terepi munkái során feltárta a középkori Sand települést, részt vett számos vár ásásán is. A konferencián előadását „*Uralmi központok és nemesi székhelyek a 10–13. században Waldviertel északi részén*” címmel tartotta meg. A régészeti feltárások eredményei alapján arra próbált meg választ találni, mikor alapították a „*Nordwald*” nevű területen elhelyezkedő településeket, kik lakták ezeket, s lehet-e őket uralmi központként, illetve nemesi székhelyeként értelmezni? A tanulmányban Sand és Hard településeket, valamint Raabs és Ödengroßau várát mutatta be. A 926 és 929 közé keltezhető Sand erődített településnek tekinthető. Valamikor ezt követően, még a 10. században épül Raabs vára. Ezen adatok alapján a régióban már korán létezhetett egy központi hatalom, melynek köszönhetően felépült Raabs erőssége. A kutató a korai példákkal szembeállította a késő középkorban épült Ödengroßau várát és a két Hard települést. Bár Ödengroßauban még nem fejeződtek be a feltárások, az eddig előkerült falak, valamint a leletanyag alapján az ásató kisenemesi tulajdonban álló épületegyüttesként értelmezte a várat. A Kleinhardenb előkerült udvarház és leletanyaga szintén kisenemesi építetöt, illetve tulajdonost feltételezett.

A negyedik tanulmány szerzője Roman Zehetmayer osztrák történész, fő kutatási területe a középkori nemesség. Jelen kötetben megjelent cikke az írott forrásokra támaszkodva az alsó-ausztriai nemesség felépítésével foglalkozott a kezdetektől 1150-ig, külön tárgyalva a Waldviertel és a Weinviertel területét. Az időbeli határt azért határozta meg 1150-ben a szerző, mert 1156-ban már törvényben egységesítették a nemesek előjogait. Mindkét területen arra utalnak az írott forrásokban szereplő településnevek, hogy jelentős szláv lakossággal is számolni kell. A Waldviertelben a területet uraló grófok kezdték meg több hullámban saját embereik letelepítését, de az egyes településeken található bizonyos épületek keletkezését nem lehet egyértelműen a szláv előjárókhöz vagy a bajor nemesekhez kötni. Ugyanez érvényes a Weinviertelre is. Mindkét területen történtek királyi birtok-adományozások. A nem királyi alapítású települések esetében két típusról beszélhetünk: az egyiknél maga a nemes is helyben lakott, míg a másik esetben csak ritkán kereste fel birtokát. Emellett Zehetmayer megjegyezte, hogy északon viszonylag nagy számban képviseltették magukat az előkelők más területek népességéhez képest.

Az ötödik tanulmány írója Libor Jan cseh történész, kutatási területe a középkori cseh és egyetemes történelem, azon belül is az előkelők helyzete, életmódja. A szerző megfogalmazása alapján a cseh kutatásban ma uralkodó nézet szerint a 10. században a Přemysl-család tagjai voltak az első nemesek, bár ekkor még csekély politikai befolyással rendelkeztek. A 10. században kísérletet tettek saját területük növelésére, s egy várrendszer kiépítésével annak egyidejű megvédésére is. A 12. században ez megváltozott, s ezekből a nemesekből kialakult a nagybirtokosok köre – akik egyben magas rangú tisztségviselők is voltak. Az írott források csekély száma miatt pontosan nem ismert, hogyan, de a 11. és 12. században a tisztségek, így a nemesi rang is feltehetően apáról fiúra öröklődött. A 12. században az osztrák határ mentén, de a határtól távolabb fekvő cseh területeken a cseh földbirtokosok egy fa-föld szerkezetű erődítésrendszert (az ún. „*hradiskát*”) alakítottak ki. A 13. században ezeket felváltották a kisebb kővárak, melyeket vagy az

uralkodó építtetett, vagy ajándékozás révén egy nemes kapta meg a fa-föld szerkezetű erőssége(ke)t azzal a feltétellel, hogy kővárat épít új birtokára.

A következő cikk szerzője Elisabeth Gruber, osztrák történész. Kutatási területe a középkori településtörténet. *„Freistadt vára és városa a tartományurak, a nemesség és a polgárság között”* címmel tartott előadást a 2011. évi konferencián. A város történetét csupán az írott források tükrében vizsgálta. Freistadtot a 13. században említik először az oklevelek, 1251-ben II. Přemysl Ottokár kezére került. A város az osztrák hercegségek legfontosabb északi és déli kapcsolataival büszkélkedhetett. Itt ülésezett a tartományi bíróság, valamint a só- és vasbányászat tekintetében is fontos szerepet játszott. Rövid ideig pénzt is vertek itt. 1277-ben privilégiumait írásba foglalták, mely egyértelműen a várost lakó polgárságnak kedvezett. Így a város szabad királyi város lett, míg a vár továbbra is a tartományurak alá tartozott, azonban karbantartási költségeit a város lakosainak kellett fizetnie, s ez állandó konfliktusforrásnak számított a tartomány és a város vezetése között.

A hetedik tanulmány írója Rudolf Krajc cseh régész. Kutatási területe a középkor, azon belül is a várak, főként a Tábor-régió régészete. A konferencián elhangzott előadásában Tábor várának történetét mutatta be a királyi hatalmi központ alapításától a huszita város erődítéseinek kiépítéséig. A tanulmányban először az írott, majd a régészeti források eredményeit ismertette. Bemutatta a vár elhelyezkedését, a vár feltárásának történetét, köztük a legújabb régészeti feltárások eredményeit. A Tábor-régió belüli négy településsel (Chýnov, Bechyně Sezimovo Ústí és Tabor) behatóbban is foglalkozott. Chýnov és Bechyně kiemelt fontosságú települések voltak, hiszen már a 9. században léteztek, s korán uralkodói központnak számítottak a szerző szerint. Ezt követően, a 13. században Sezimovo Ústí vált fontos gazdasági központtá. Valószínűleg 1268 után, II. Přemysl Ottokár hatására Táborban valóban uralkodói központ létesült. A területen már több mint negyven éve folyó ásások eredményei alapján a régió két hullámban népesült be a 13. században, azonban az uralkodó halála (1278) után már nem töltött be központi funkciót. Az 1370-es években a tábori vár és a hozzá tartozó területek a Sezimovo Ústí is birtokló család kezébe kerültek. 1420-ig nem történt itt jelentősebb betelepülés – ezt a kutató írott és régészeti forrásokkal is alá tudta támasztani. Ekkor erődítették meg újra a várat, melyet csak 1452-ben kellett a huszitáknak feladniuk.

A nyolcadik cikk szerzője Robert Novotný, cseh történész. Fő kutatási területe a középkori nemesség és a huszita háborúk. Jelen tanulmányban a Rosenberger-család és a dél-csehországi nemesség történetén keresztül mutatta be a nemesi várak szerepét. A 12. században a Witigonok — cseh területen élő bajor eredetű nemzetség, melynek tagjai a passai püspökség szövetségesei is voltak — megkezdték saját birodalmuk kiépítését. Ezt a Přemysl-család tagjai nem hagyhatták figyelmen kívül, hiszen ellenfeleik osztrák és bajor nemesi családokkal is rokonságban álltak. A Witigonok megerősítették a jelenlétüket többek között a Mühlviertel területén is. Mivel II. Přemysl Ottokár uralkodása végén a cseh nemességgel sem ápolt jó viszonyt, a Witigonok — főként a Rosenberger-ág — megerősödtek. A nemesi családok várakat kezdtek építeni, de nem gazdasági vagy katonai fontosságú helyekre, hanem a politikai ellenfeleik váraitól, birtokaitól nem messze, hogy ezzel is demonstrálják a család hatalmát. A 13. század második felére így kialakult a várak hálózata, mely lehetővé tette a vidék ellenőrzését. A király hatalma így látszólag meggyengült a területen. A Rosenbergek jó viszonyt ápoltak az egy-egy várral rendelkező nemességekkel, akik feltehetően lekötelezettjeik is voltak. Ennek bizonyítéka, hogy 1412-ben bekövetkezett halála után Heinrich von Rosenberg végrendeletében 24 olyan várgróftól említ, akiknek garantálja, hogy utódai teljesítik az általa a várgrófok felé vállalt kötelezettségeket. Novotný kutatásai alapján a várak adminisztrációs központként, hálózatuk pedig kiváló kommunikációs csatornának is szolgált. Azonban a 15. század második felére a Rosenbergek és vazallusaik kapcsolata meggyengült, mivel az előbbieket nem álltak a husziták oldalára, s ez lassan a család hanyatlását is magával hozta. A tűzfegyverek elterjedésével a várak védelmi szerepe is csökkent. A városok kerültek előtérbe, hiszen egyrészt háború esetén nagyobb tömeget tudtak befogadni, másrészt — Novotný véleménye szerint — könnyebben elő tudták teremteni egy-egy erődítési munkálat költségeit, mint a nemesi családok.

A kilencedik tanulmány szerzője Zlata Gersdorfová, cseh régész, fő kutatási területe a középkor, illetve a középkori csehországi várak, erősségek. A tanulmánykötetben Krummau (Cesky Krumlov) várának kialakulásáról, valamint a várak hatalmat szimbolizáló és kultúrtranszfer szerepéről számolt be. Krummau vára Csehországban a prágai után a második legnagyobb erősség. Mivel a vár és a város története szorosan összekapcsolódik, a szerző sem kívánt kizárólag a várral

foglalkozni előadásában. A korai időkkel kapcsolatban kevés írott forrás maradt fenn, így a régészeti és építéstörténeti megfigyelésekre és jelenségekre kellett hagyatkozni annak értékelése során. Az eddigi kutatások alapján a vár „Hrádek” nevű részét tartották a legkorábbinak. Azonban 2009-ben dendrokronológiai vizsgálatokat végeztek az épületrész faszerkezetein, s kiderült, azok mintegy hatvan évvel fiatalabbak, mint eddig feltételezték a korai palota és a torony tipológiai elemzése alapján. Gersdorfová az eddigi régészeti, történeti, építészeti és dendrokronológiai eredményekre támaszkodva kísérelte meg elkülöníteni a vár legkorábbi részét, illetve rekonstruálni az épület építéstörténetét. Ezek szerint a felsővár a legkorábbi. Gersdorfová a dendrokronológiai vizsgálatok elvégzése előtt három elméletet vizsgált meg. Az első tipológiai alapon keletkezte a várat, s e szerint a „Hrádek” nevű rész a legfiatalabb, a második szerint osztrák előképek alapján épült a vár, s a felsővár a legkorábbi, a harmadik elmélet szerint pedig a felsővár és a „Hrádek” négyzetes tornyai egykorúak. Van egy negyedik elmélet is, melyet kevésbé tartott valószínűnek a kutató, még pedig hogy a vár legkorábbi része a folyó másik partján, a mostani városközpont alatt található. Gersdorfová mindegyik elméletet alaposan megvizsgálta, s arra a következtetésre jutott, hogy a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján még mindig nem tudjuk pontosan, hol volt Krummau urainak legkorábbi székhelye.

A kötet tizedik fejezetének szerzői Tomáš Durdík és Petr Chotěbor. Durdík régész volt, fő kutatási területeként a középkor, azon belül is Csehország várai jelölhetőek meg. Chotěbor szintén középkorral foglalkozó építész, fő kutatási területe a várak, erősségek. Közös tanulmányuk címe *„Erősségek és kisméretű várak, mint a kisméretű székhelyei Csehországban”*. A tanulmány bevezetőjében a szerzőpáros tisztázta, mit is ért pontosan erősség alatt. Felhívták a figyelmet az írott források problémáira, hogy sokszor várként és erősségként is említik ugyanazt az épületet. A probléma, hogy a tipikus cseh nemesi vár maga sem pontosan meghatározható, s formai megjelenése akár koronként és területenként is változhat. A cseh nemesi vár a szerzők szerint multifunkcionális építmény volt, nem csak lakás céljaira használták, hanem a gazdasági élet színteréként is szolgált, s végül reprezentációs szerepet is betöltött. A tanulmány második részében részletesen bemutatásra kerültek az egyes erősség-típusok, az erődítések jellegzetes elemei, konkrét példákkal illusztrálva.

A tizenegyedik fejezet írója Michael Rykl cseh kutató, fő kutatási területe a középkori építészet. A konferencián két 1490 körül emelt dél-csehországi nemesi erődítésről és ezek építéstörténetéről tartotta meg előadását. A két szóban forgó, egykorú, de egymástól teljesen eltérő kialakítású épület Sudkúv Důl és Cuknštejn, melyek 16. századi átépítései sem mutatnak egymással hasonlóságot. Rykl jelen tanulmányban nem kívánt az írott forrásokkal foglalkozni, csupán épületkutatási megfigyelésekre hagyatkozott, mivel az első forráscsoportot az e témában korábban már megjelentett publikációk részletesen feldolgozták. Rykl az épületek belső tere rendezését vizsgálta, s ezt hasonlította össze más csehországi nemesi székhelyekkel és városházákkal. A szerző alapvetően az épületkutatásban látta az eszközt az erősségek szerepének újraértelmezéséhez. Elmélete szerint az „építészeti nyomok” — így a terek és ablakok nagysága, fűthetőség, fekvés, a tér nagysága, stb. — segítségével meg lehet határozni az egykori funkciót. Sudkúv Důl esetében a kutatások egy újabb, a pincében történt régészeti feltárás kivételével a még álló falak, épületrészek újraértelmezésével foglalkoznak, Cuknštejnben azonban a bontási munkálatok tették lehetővé az újabb építéstörténeti megfigyeléseket. A tanulmányban külön mutatta be a két erősséget, helyzetét, fekvését, jelenlegi állapotát, s külön-külön foglalkozott az egyes, jól elkülöníthető építési periódusokkal, melyeket gazdag képanyaggal illusztrált, majd külön-külön foglalta össze az ily módon megszerzett ismereteket. Sudkúv Důl esetében két építési fázisról beszélhetünk, azonban nem állíthatjuk, hogy valaha reprezentációs szerepet töltött volna be, inkább mindig gazdasági funkciója lehetett. Rykl emellett feltételezte, hogy a tulajdonosok szerényebb igényei miatt nem jelentek meg itt a későbbi építési periódusban sem a reneszánsz építészeti jegyek. Cuknštejnben négy építési fázist tudott a szerző elkülöníteni. A későbbi fázisok esetében itt meghatározható volt, hogy az épület már reprezentációs szerepet is betöltött a lakófunkció mellett. Rykl szerint mindkét esetben megfigyelhető, hogy az építkezéseket mennyire befolyásolták a gazdasági és társadalmi körülmények.

A tizenkettedik cikk szerzőpárosa Vilém Knoll és Tomáš Karel. Knoll cseh történész, fő kutatási területe a kora újkori jogtörténet. Karel cseh régész, kutatási területe a középkori erődítések, várak. Előadásukat *„Várak Csehország és a Birodalom között. Az egerlandi nemesi székhelyek korábbi horizontjának újabb értékelése”* címmel tartották. Az Egerlandnak nevezett terület jelenleg Csehország és Németország határán található, történeti fejlődése a cseh területekhez ké-

pest nagyon specifikus — már a 11. századtól kezdve a Német Birodalom határvidéke volt — s így a csehországi viszonyokkal csak nehezen hasonlítható össze. A publikációban azokat a várakat mutatták be, melyek nemesi székhelynek is számítottak. Ehhez történeti, jogtörténeti, építésztörténeti, régészeti és természettudományos forrásokat, módszereket használtak fel a szerzők. Vizsgálták az egyes várak építéstörténetét, építési fázisait, a székhelyek mindenkori (pl. kezdetben uralmi, később gazdasági) funkcióit, politikai kapcsolatait. A tanulmány első felében bemutatták a terület pontos elhelyezkedését és földrajzi viszonyait, ismertették a betelepülési hullámokat, majd rátértek a területen található egyes erődítéstípusok ismertetésére, jól dokumentált konkrét példákkal.

A tizenharmadik tanulmány az egyetlen a kötetben, mely angol nyelven íródott. Filip Kasl cseh régész, fő kutatási területe a középkor, azon belül is a tájrégészet. Cikkében a nyugat-csehországi kis feudális települések és a bányászat kapcsolatáról számolt be. A Nyugat-Csehországi Egyetem régészeti intézete két erdőszült területen is folytatott kutatásokat, Radečben és a pilseni kerület déli részén. Mindkét helyszínen olyan települések maradványai kerültek elő, melyek a 15. század folyamán elpusztultak. Talajradar segítségével sikerült feltérképezni a területet, s az eredmények alapján kiválasztani a legígéretesebb ásatási helyszíneket. Ezek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a települések lakosai vasbányászattal foglalkoztak. A kutatások során kisebb erősségeket is azonosítottak, melyeket nem említenek az írott források, így Kasl feltételezte, hogy ezeket maguk a bányászok építhették és használhatták. A szerző külön tárgyalta a két lelőhelyet, azonban mindkét területen három objektumtípus volt meghatározó: egyedülálló gödrök, gödör csoportok és maguk a bányák.

A tizennegyedik, egyben utolsó tanulmány szerzője Jan Klápště, cseh régész, fő kutatási területe a középkor, azon belül is a tájrégészet. Jelen tanulmánya „*Nemesség, vár és uradalom – a cseh medievisztika egy örök vitakérdése*” címmel jelent meg. Klápště véleménye szerint a cseh középkori régészet egyik fő vitatémája a helyi nemesség időbeli megjelenésének kérdése. Tanulmányának fő célja maga a problémakör, illetve a kérdésre adható lehetséges válaszok bemutatása volt. A munka első részében a csehországi helyi nemesség megjelenésének kezdeteit vizsgálta fel. Eszerint a 12. századtól fogva beszélhetünk biztosan földbirtokos cseh nemességről, bár egyes írott adatok alapján már a 11. század második felétől kell létezésével számolni – ezen a ponton Klápště az egyházak nemesei által történő támogatását, az adományozásokról fennmaradt kevés forrást említette meg. A cseh művészettörténet ugyan a kutatás jelenlegi állása szerint a nemesség 11. századi megjelenésével számol, de ezt a többi kutatási terület — a történeti és régészeti források vizsgálata révén nyert — eredményei jelenleg még nem erősítik meg. Klápště a kérdés eldöntését a történeti, régészeti adatok és a természettudományos vizsgálatok, mint például a dendrokronológia együttes felhasználásával látta eldönthetőnek. Emellett felsorolta, melyek a korai nemesi udvarházak ismertetőjelei (így az erődítés módja, felhasznált nyersanyag, belső elrendezés, az udvarház és a templom egymáshoz viszonyított helyzete, stb.). A tanulmány második felében két konkrét példán, Neuhaus és Riesenburg két nemesi tulajdonú várán keresztül mutatta be a kérdéskört. A publikáció harmadik részében megemlítette azokat a problémákat, amelyek miatt végül szinte lehetetlen eldönteni ezeket a vitákat. Bár rendelkezésre állnak írott, építészeti és régészeti források, ezek interpretációja közben nem lehet kizárni minden hibalehetőséget. Emellett az alkalmazott módszerek különbözősége miatt is eltérő eredményeket kaphatnak a kutatók egy-egy témában. A megoldásra a szerző csak egyetlen módot látott: ha mindenki egyszerre több kutatási módszert is felhasznál, s munkája során átlépi az egyes tudományterületek által évtizedekkel korábban kialakított határokat.

A freiburgi konferencia anyagát feldolgozó kötet sokszínű, új szemléletet hordozó tanulmányokat közöl úgy a történeti, mint a régészeti témakörökben. A régészettel foglalkozó cikkek képanyaga gazdag, igényes, s a történeti tanulmányokat is számos térkép, szemelvény színesíti. Az egyes cikkek után minden esetben részletes bibliográfia olvasható. Az egyes szerzők címe, elérhetősége megtalálható a kötet utolsó oldalain, így téve könnyebbé a szakmai kapcsolatfelvételt. A kiadvány eredeti két célja közül azonban csak az egyiket érte el. A szaknyelv elkerülhetetlen használata és egyes témák nem feltétlenül alkalmasak arra, hogy a nagyközönség számára hozzáférhetőbbé tegyék a konferencián tárgyalt területek régészetét és történelmét. A munka ugyanakkor szakmai szempontból hiánypótló, hiszen új szemszögből és új módszertannal közelíti meg az egyes kutatási témákat, s felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy napjainkban mennyire fontos az egyes kutatási területek eredményeinek összevetése, illetve a kutatási témák komplex vizsgálata.

CONTENTS

STUDIES – *Judit Csáki*: The Hungarian-Polish Chronicle and the Domestic Narrative Tradition –
László Pószán: Water Regulation, Drainage of Marshland and Flood Protection in Medieval Prussia
– *István Feld*: The Beginnings of the Construction of Private Castles in Medieval Hungary in the
Mirror of the Archaeological Evidence I – *Tibor Neumann*: Private War between the Count and the
Duke. (The Struggle of István Szapolyai and János Corvinus for the Duchy of Liptó) – ARTICLES –
Péter Molnár: Did Master Simon of Kéza Read Saint Thomas Aquinas? – *Tamás Fedeles*: „Medicina
contra peccata mundana”. Aristocratic Pious Foundations in the Late Middle Ages – ATELIER –
Valéria Tóth: Remarks on the Role of the Names of the Kindreds in the 13th and 14th Centuries –
Bálint Lakatos: Councils in Late Medieval Hungarian Market Towns (Oppida) and Villages –
HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Gángó Gábor: Bárá Eötvös József Eperjesen, 1837–1838

Buza János: Az „árforradalom” nyomában

Tusor Péter: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése

Tóth Andrej: Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935-ös elnökválasztás

E számunk munkatársai

Balogh-László Emese középiskolai tanár (Budapest) – *Csákvó Judit* tudományos segédmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest) – *Fedeles Tamás* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet) – *Feld István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Budapest) – *Gulyás László Szabolcs* PhD-hallgató (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet) – *Kálmán Dániel* PhD-hallgató, (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Budapest) – *Kiss Gergely* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet) – *Lakatos Bálint* tudományos segédmunkatárs (MTA–HIM–MNL OL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) – *Mesterházy Károly* kandidátus, ny. osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum) – *Molnár Péter* kandidátus, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Pósán László* PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti tanszék) – *Thoroczkay Gábor* PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet Középkori és Korajútkori Magyar Történeti Tanszék) – *Tóth Valéria* PhD, habilitált egyetemi docens (Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék) – *Vadas András* PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori program)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásait — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse